BRINK EN STREEK

K. BOUWER

CULTUURLANDSCHAPSVORMEN AAN DE WESTZIJDE VAN HET DRENTS PLATEAU

Foto op het omslag:
Blijdenstein (Ruinerwold), een plaats waar in de 12e eeuw de ontginning van de Zuidwestdrentse venen een aanvang nam.

BRINK EN STREEK

ongewijzigde uitgave van

CULTUURLANDSCHAPSVORMEN AAN DE WESTZIJDE VAN HET DRENTS PLATEAU

proefschrift R.U. Groningen, 1970

door

K. Bouwer

1989
Krips Repro Meppel
Stichting Stellingwarver Schrieversronte, Oosterwoolde

Aan mijn vrouw

CIP-GEGEVENS KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, DEN HAAG

Bouwer, K.

Brink en streek: cultuurlandschapsvormen aan de westzijde van het Drents plateau / K. Bouwer. – Meppel: Krips Repro; Oosterwolde: Stellingwarver Schrieversronte. – Ill., fig., tab.
Oorspr. titel: Cultuurlandschapsvormen aan de westzijde van het Drents plateau. – [S.l.: s.n.], 1970. – Proefschrift Groningen. – Met lit. opg., reg. – Met samenvatting in het Duits.
ISBN 90-6497-021-1
SISO 719.6 UDC 712.24(492.73+492.71)
Trefw.: cultuurlandschap; Drente / cultuurlandschap; Friesland.

ISBN 90.6497.021.1
Foto's: E. Bouwer, Nijmegen
Produktie: Krips Repro Meppel

Voorwoord bij de herdruk

In de afgelopen jaren werd meerdere malen gevraagd om een heruitgave van dit proefschrift waarop ik in 1970 promoveerde bij prof. dr. H.J. Keuning aan de Rijksuniversiteit te Groningen. Reeds kort na het verschijnen was het uitverkocht. Vooral de vele geïnteresseerden in de geschiedenis van streek en landschap van de Stellingwerven en Zuidwest-Drenthe bleken er veel van hun gading in te vinden. Het is vooral aan het bestuur van de 'Stellingwarver Schrieversronte' te danken dat deze heruitgave er nu is gekomen.

Voor een kritisch herschrijven van de tekst ontbrak mij de tijd, zodat werd besloten tot een ongewijzigde herdruk. Alleen de foto's zijn toegevoegd; ze zijn gemaakt door Erik Bouwer. Hij kon destijds als kleuter niet vermoeden dat hij ooit eens 'het boek' waaraan zijn vader zovaak 'boven' zat te werken, zou mogen illustreren.

Er zouden voldoende redenen zijn te noemen om de tekst uit 1970 hier en daar aan te passen. Ik noem de twee belangrijkste. Ten eerste is vooral uit het onderzoek van Dr. Jan Bieleman (Boeren op het Drentse zand, Wageningen 1987) gebleken, dat de oude landbouwstelsels op de Noordnederlandse zandgronden veel dynamischer waren dan men altijd dacht. De idee van een 'autarkische' landbouw, waarin alleen voor eigen gezin en dorp werd geproduceerd, blijkt niet te kloppen; er werd een aanzienlijke hoeveelheid produkten naar de (soms ver verwijderde) markt afgezet. In de tweede plaats heeft men door archeologisch en middeleeuws-historisch onderzoek meer inzicht verkregen in ontstaan, structuur en ontwikkeling van de esdorpen. Ook daarin blijkt meer dynamiek te zitten dan men vaak heeft aangenomen. Professor Waterbolk en auteur dezes publiceerden daarover in de in 1985 verschenen 'Geschiedenis van Drenthe' (redactie dr. J. Heringa e.a.).

Voor het overige sta ik nog geheel achter de gegevens en inzichten die in dit proefschrift zijn verwerkt. Ook blijft de centrale gedachte staan, namelijk dat er een 'uitstraling' is te constateren van bewoningsvormen vanaf de oudere nederzettingen op het Drents plateau, in een boeiende wisselwerking met de natuurlijke structuren van het landschap. Veel raadsels blijven echter ook nu nog bestaan. Hoe oud zijn de oudste streek- of wegdorpen en hoe ontwikkelden ze zich in het landschap? Wat betekent het dat de kernen van de oudste esnederzettingen en van de streekdorpen vermoedelijk sterk op elkaar leken? Wat voor verband hebben de verschillende lengten van de roeden waarin de hoeven werden

gemeten met de nederzettingsgeschiedenis van de wegdorpen? Het zijn even zovele vragen voor verder onderzoek.

Onze agrarische landschappen veranderen in snel tempo. Door landbouw, woningbouw en wegenaanleg zijn de historisch-geografische structuren sterk gewijzigd en vaak zelfs geheel verdwenen. Ik hoop dat de heruitgave van dit boek mag bijdragen tot een grotere belangstelling voor de eeuwenlange ontwikkeling van onze omgeving, en tot het besef dat we erg zuinig moeten zijn op de waardevolle kenmerken van natuur en landschap die nog zijn overgebleven.

INHOUD

HOOFDSTUK I. INLEIDING
A. Probleemstelling 1
B. Methode 2

HOOFDSTUK II. HET WEGDORPENLANDSCHAP VAN DE ZUIDELIJKE FRIESE WOUDEN

A. De nederzettingsvorm 5
1. Typen 5
2. Het wegenpatroon 7
3. De plaats van de kerk 11
B. De verkavelingsvorm 12
1. De algemene kenmerken van de strokenverkaveling 12
2. De typen strokenverkaveling met bewoning op de kavels in de zuidelijke Friese Wouden 14
3. De functie van de strokenverkaveling met bewoning op de kavels in de zuidelijke Friese Wouden 17
4. De velddelen en de perceelsscheidingen 20
a. Het erf 20
b. Het bouwland 21
c. Het heideveld 24
d. Het wei- en hooiland 26
C. Hoeven en roeden 28
1. Inleiding 28
2. Hoeven en roeden in de zuidelijke Friese Wouden 29
3. Hoevenstelsel en hoevebreedten 33
4. De kerkelijke goederen 39
5. Volle hoeven en weren 44
D. Gemeenschappelijk eigendom en gebruik 48
1. Wandelend en mandelig land 48
2. De meenscharren en de scharrechten 50
3. De hemrik en de vierjaarlijkse verdeling 52
E. De bedrijfsvorm 54
1. Algemeen 54
2. De akkerbouw 56
3. De veehouderij 58
4. De boerderijvorm 59
Samenvatting 63

HOOFDSTUK III. ONREGELMATIGE LANDSCHAPSVORMEN IN DE FRIESE WOUDEN

Inleiding 65
A. De nederzettingsvorm 68
B. De verkavelingsvorm 74
1. Typering van perceelsvormen in een overgangsgebied 74
2. De perceelsvorm 76
a. Zandhuizen 76
b. Boekelte en Rijsberkampen 78
c. Tronde 79
d. Appelscha 80
e. Oosterwolde 82
f. Weper 84
g. De perceelsvormen rond het Bergumermeer 85
C. Hoeven, eigendom en gebruik 89
1. De hoeven 89
2. Gemeenschappelijk eigendom en gebruik 89
3. De bedrijfsvorm 98
Samenvatting 99

HOOFDSTUK IV. HET LANDSCHAP VAN PLEISTOCEEN ZUIDWEST-FRIESLAND

A. Het fysisch milieu 100
B. De nederzettingsvorm 102
1. Inleiding 102
2. De esnederzettingen 103
3. De wegdorpen 108
C. De verkavelingsvorm 110
1. Inleiding 110
2. De percelering van de esdorpen 110
a. De bouwlanden 110
b. De wei- en hooilanden 116
3. De percelering van de wegdorpen 118
D. Hoeve en bedrijf 120
E. Gemeenschappelijk eigendom en gebruik 122
Samenvatting 128

HOOFDSTUK V. DE DOORGAANDE HOEVEN IN ZUIDWEST-DRENTE

A. Inleiding 129
B. De nederzettingsvorm 131
1. Typen 131
2. Het wegenpatroon 137
C. De verkavelingsvorm 139
1. Typen en functie 139
2. Velddelen en perceelsscheidingen 142
a. Erf, bouwland en veld 142
b. Het wei- en hooiland 144
D. De hoevegrootte 144
1. Hoeven en roeden 144
2. Hoeven en weren 148
E. Gemeenschappelijk eigendom en gebruik 150
1. De weiden en schàrrechten 150
2. Marken in de wegdorpen? 153
F. De bedrijfsstructuur 156
Samenvatting 162

HOOFDSTUK VI. DE ZUIDWESTDRENTSE ESDORPEN

A, De nederzettingsvorm 163
B. De perceelsvorm en de perceelsscheidingen 168
1. De essen 168
2. De groenlanden 173
3. De heidevelden en venen 178
C. Hoeven, eigendom en gebruik 180
1. De marken 180
2. De waardelen en de volle hoeven 182
3. De gebruiksrechten in de marke 188
a. De stoppelweide 188
b. Het gebruik van maden en weiden 189
c. Het gebruiksrecht van het veld 192
4. De waardelen en de ontginning 193
D. De bedrijfsstijl in de Zuidwestdrentse esdorpen 197
1. Algemeen 197
2. De akkerbouw 199
3. De veehouderij 201
4. De boerderijvorm 203
Samenvatting 205

HOOFDSTUK VII. FUNCTIONELE EN GENETISCHE ASPECTEN VAN HET CULTUURLANDSCHAP AAN DE WESTZIJDE VAN HET DRENTSE PLATEAU

A. Inleiding 206
1. Gradatie en uitstraling 206
2. De typologie en de "Landschaftsgliederung" 208
B. Functie en gradatie van de cultuurlandschapstypen 210
1. Kernesnederzettingen van het Drentse type 210
a. De "ideaaltypische" vorm 210
b. De "gefrustreerde" kernesdorpen 216
2. De rijvormige esdorpen 218
3. De snoeresnederzettingen (flank- en kransesnederzettingen) 224
4. De nederzettingscomplexen 228
5. Het wegdorpenlandschap 230
a. Inleiding 230
b. De formele kenmerken van het wegdorpenlandschap 231
1. De nederzettingsvorm 231
2. De verkavelingsvorm en de velddelen 234
3. Hoeven en weren 239
c. De institutionele kenmerken 245
d. De bedrijfsstijl 246
e. Samenvatting 247
6. Conclusies 248
C. Gradatie en uitstraling in het kader van de middeleeuwse occupatiegeschiedenis 249
1. Inleiding 249
2. De periode tot de elfde eeuw 250
3. De grote ontginningsperiode 255
Samenvatting 263
BIJLAGEN A. Glossarium van enkele gebruikte historisch-geografische begrippen 264
B. Instructie voor den Gaastwaarder van Coudum 1802 266
C. Concept-scharreglement van de meenschar het Blokwar te Koudum 269
ZUSAMMENFASSUNG 273
Lijst van tabellen 279
Lijst van figuren 280
Figuren 283
Geraadpleegde handschriftelijke en gedrukte archivalia, kaarten, enz. 300
Geraadpleegde litteratuur 307
Register 322

HOOFDSTUK I

INLEIDING

A. *Probleemstelling*

De historische geografie kan worden omschreven als de studie van de ruimtelijke gevolgsverschijnselen van de menselijke bestaanswijze in haar ontwikkeling. Het cultuurlandschap is het geografische kader waarbinnen de bestaanswijze wordt uitgeoefend en vormt daardoor het belangrijkste object van de historische geografie (120, 123, 125)*).

In de Nederlandse historisch-geografische litteratuur is het cultuurlandschap van de esnederzettingen het meest bestudeerd. Dit gebeurde in veel gevallen echter op een eenzijdige wijze. Een oorzaak van de grote belangstelling voor de essen was, dat men deze een zeer hoge ouderdom toedacht. Thans staat wel vast, dat de Oostnederlandse en Drentse essen voor het grootste deel van middeleeuwse oorsprong zijn en dat alleen de oudste uit de vroege middeleeuwen dateren. Wij staan echter nog in de kinderschoenen wat de kennis van het ontstaan en van de ontwikkeling van de eslandschappen betreft (122 p. 17).

Door de grote belangstelling voor de esproblemen is evenwel de bestudering van andere cultuurlandschapsvormen geheel in een beginstadium gebleven. Zo hielden alleen Postma (209, 213), Spahr van der Hoek (236, 237) en Van der Linden (140) zich op uitvoerige wijze met de problematiek van enkele wegdorplandschappen bezig.

De structuur van het wegdorpenlandschap aan de westzijde van het Drents plateau blijkt in belangrijke mate te verschillen van de "cope"-verkaveling van het Hollands-Utrechtse laagveengebied. De betiteling "Fries-Hollands", welke Slicher van Bath (229-I p. 27) gebruikt voor de verkavelingsvorm van het westelijke grensgebied van het Drents plateau, sticht dan ook meer verwarring dan dat ze iets verklaart. In het algemeen dient in de historische geografie een etnische kwalificatie van een geografisch object met veel voorzichtigheid te worden gebezigd.

De cultuurlandschapsvormen van het pleistocene gebied ten westen van het Drents plateau vertonen ook onderling verschillen. Deze gevarieerdheid doet bij de historisch-geograaf direct

*) De getallen verwijzen naar de litteratuurlijst op p. 307 e.v.

de vragen rijzen naar het "hoe" en het "waarom". Waardoor ontwikkelde zich juist in dit gebied deze bepaalde cultuurlandschapsvorm, terwijl elders onder schijnbaar dezelfde omstandigheden een afwijkende nederzettings- of perceelsvorm wordt aangetroffen? In haar algemeenheid kan de probleemstelling aldus worden geformuleerd: welke zijn de geografische (fysische, sociaal-economische, etnische) factoren die het cultuurlandschap aan de westzijde van het Drents plateau in zijn ruimtelijke verscheidenheid bepaalden?

B. *Methode*

De historische geografie heeft een tweezijdige benaderingswijze (67). Als geografische wetenschap is het ruimtelijke aspect ervan primair; aan de methoden van de historische geografie moeten derhalve dezelfde eisen gesteld worden als aan die van de sociale geografie (125). De historische ontwikkelingsgang komt als object aan bod voorzover hij het geografische beeld verduidelijkt en verklaart. Het is derhalve ook mogelijk, in een historische geografie deze ontwikkelingsgang in de vorm van een aantal "historische dwarsdoorsneden" vast te stellen. Postma (205) volgde deze methode.

De werkwijze die in deze studie wordt toegepast, vloeit zowel uit de probleemstelling als uit de beschikbare bronnen voort. Als eerste eis kan men aan deze methode stellen, dat de verschillende te onderzoeken factoren die van invloed zijn op de structuur van het landschap als een functioneel complex dienen te worden beschouwd. Het cultuurlandschap vormt met de hierin uitgeoefende agrarische bestaanswijze een gecompliceerd geheel. Het is hier echter niet de plaats, deze causaliteitsstructuur op theoretische wijze te belichten; in het kader van deze studie zal er nog verscheidene malen op worden teruggekomen. In de tweede plaats is op grond van de functionele onderlinge afhankelijkheid van de verschillende factoren een synthetische aanpak noodzakelijk. Hierbij wordt een causaal verband naar verschillende zijden "afgetast" om het complexe geheel van relaties te verduidelijken. In het verleden paste men vaak een te eenzijdige benaderingswijze toe, waarbij allerlei geografische verschijnselen voornamelijk rechtshistorisch, etnologisch of sociologisch werden verklaard. De derde eis die men aan de methode kan stellen, is dat de verklaring van het "hoe" en het "waarom" van een cultuurlandschap in beginsel binnen het betreffende gebied gezocht moet worden. Men zou ook kunnen zeggen, dat aan twee gelijke "Siedlungsformen" niet dezelfde "Siedlungsvorgang" ten grondslag behoeft te liggen (121).

Het gebied aan de westzijde van het Drents plateau is in deze studie verdeeld in een viertal natuurlijke eenheden, te weten het zandruggengebied van de zuidelijke Friese Wouden, het landschap aan de bovenloop van Linde en Tjonger (Zuidoost-Friesland) en het daaraan morfologisch verwante randgebied van het Bergumermeer, het Zuidwestfriese pleistoceen (Gaasterland en de keileemopduikingen ten westen ervan) en Zuidwest-Drente (fig. 1).

Van deze gebieden zijn eerst de nederzettings- en perceelsvormen, alsmede de hiermee verbonden bedrijfs- en gebruiksvormen beschreven. Binnen elke regio komen dus de verschillende themata aan de orde. Bij deze historisch-geografische beschrijving is uitgegaan van de toestand van het cultuurlandschap omstreeks 1830. In grote delen van het bestudeerde gebied is de landschappelijke structuur uit de eerste helft van de negentiende eeuw tegenwoordig nog vrij duidelijk aanwezig, hoewel het oude landschap de laatste decennia steeds meer overdekt wordt met nieuwe wegen, dorpsuitbreidingen en ruilverkavelingswerken. Een andere reden om het landschap van de jaren tussen 1800 en 1850 als uitgangspunt te nemen, is, dat de grote heide-ontginningen voornamelijk na die tijd hebben plaats gevonden. Vooral de overvloed aan gegevens uit het begin van de negentiende eeuw is een belangrijke factor om van het cultuurlandschap van die tijd uit te gaan. De kadastrale archieven vormen een rijke, tot nog toe veel te weinig geraadpleegde bron van informatie voor de negentiende-eeuwse toestanden (131).

Gebrek aan gegevens, vooral van de tijd vóór 1700, maakt het opstellen van een aantal "historische dwarsdoorsneden" met intervallen van één of twee eeuwen vrijwel onmogelijk. Ook het bepalen van de oorspronkelijke nederzettings- en perceelsvormen, volgens Bachmann (9) het doel van de cultuurlandschapsstudie, ligt grotendeels buiten ons bereik. Hoogstens kan men ten aanzien van de oudste occupatievormen min of meer gefundeerde vermoedens uitspreken. Deze moeilijkheden zijn echter van ondergeschikte aard, omdat hier niet in de eerste plaats de ontwikkelingsgang van de onderscheiden cultuurlandschapsvormen beschreven zal worden, doch veeleer de fysisch- en sociaalgeografische factoren zullen worden nagegaan, die het oude agrarische landschap in haar vorm en structuur beïnvloedden.

Hoewel een zekere mate van ontwikkeling van de cultuurlandschapsvormen moet worden aanvaard, dient nadrukkelijk te worden vastgesteld dat de causaliteiten van de oorspronkelijke nederzettings- en perceelsvormen zich in de sfeer van een autarke agrarische bestaanswijze vrijwel onveranderd tot in de negentiende eeuw handhaafden. Vooral met betrekking tot het weg-

dorpenlandschap zijn de ruwere contouren van nederzetting en percelering als praktisch gelijkblijvende kaders te zien waarbinnen de agrarische bestaanswijze zich afspeelde. Binnen dit functionele kader was er echter wel een ruime variatiemogelijkheid. Het voorgaande impliceert, dat het voor de hier gestelde opzet van minder belang is, welk tijdstip, gelegen tussen de middeleeuwen en de tweede helft van de negentiende eeuw, als uitgangspunt wordt genomen. Er kan derhalve ook geen bezwaar tegen zijn, om de historische dwarsdoorsnede uit het begin van de negentiende eeuw aan te vullen met gegevens uit de eeuwen daaraan voorafgaande. Een historicus zal zich met een dergelijke werkwijze wellicht niet gelukkig voelen. Wanneer het echter gaat om de completering van een historisch-geografisch beeld mogen op verantwoorde wijze gegevens van secundaire aard uit een voorgaande tijd zeker worden ingepast. In tegenstelling hiermee is het echter wel in hoge mate onverantwoord om gegevens uit dezelfde tijd, doch uit een ander geografisch milieu, anders dan als vergelijkingsmateriaal te gebruiken.

Na de regionale beschrijving van de historisch-geografische aspecten, waarbij steeds de functionele verbondenheid van de verschillende factoren naar voren komt, wordt in het laatste hoofdstuk de interpretatie van de gegevens in het grotere geografische verband van het gebied aan de westzijde van het Drents plateau aan de orde gesteld. Hierbij worden een aantal cultuurlandschapstypen onderscheiden, die ten opzichte van het Drentse esdorptype, doch ook in vergelijking met elkaar, een zekere "Abstufung" vertonen vanaf het Drents plateau naar het westen. Het uitgangspunt bij de verklaring van deze gradatie is, dat de differentiatie in de cultuurlandschapsvormen ten dele gezien moet worden tegen de achtergrond van het streven van de occupanten, om zich in een milieu dat afweek van dat van het Drents plateau, een soortgelijke agrarische bestaanswijze als in het Drentsc esdorp op te bouwer.

Tenslotte komt uit de verklaring van deze "Abstufung" de werkingssfeer van de "natuurlijke" en de "menselijke" factoren naar voren. Daarmee wordt dan gepoogd een antwoord te geven op een vraag, die direct uit de probleemstelling voortkomt, nl. in hoeverre de kenmerken van het cultuurlandschap samenhangen met enerzijds de structuur van het natuurlandschap, anderzijds met een "uitstraling" vanaf het Drents plateau (122).

Voor de definiëring van de in deze studie meest gebruikte historisch-geografische termen wordt verwezen naar het glossarium (bijlage A).

HOOFDSTUK II

HET WEGDORPENLANDSCHAP VAN DE ZUIDELIJKE FRIESE WOUDEN.

A. *De nederzettingsvorm.*

1. TYPEN

Buiten het zuidoosten van Friesland en het gebied rond het Bergumermeer vinden we in de Friese Wouden de nederzettingsvorm van de wegdorpen (Atl. v. Ned., krt. IX-1)*). Deze worden nog onderscheiden in de wegdorpen op basis van oorspronkelijk gemengd bedrijf en de jongere typen van de wegdorpen der hoogveenranden en de kanaaldorpen van de hoogveengebieden. De twee laatstgenoemde nederzettingsvormen zullen, evenals de jongere heidenederzettingen, slechts zijdelings in de beschouwingen worden betrokken. Enerzijds liggen ze, behalve de heidedorpen, op van oorsprong niet-pleistoceen gebied, anderzijds bieden ze geen historisch-geografisch materiaal dat voor het begrijpen van de cultuurlandschapsvormen op de zandgronden essentieel is, omdat de ontwikkeling van de heidedorpen vooral in de negentiende eeuw plaats vond.

Blink (20b) noemt daarnaast nog de meerrijige streekdorpen, die vooral onder jongere nederzettingen van de voormalige veengebieden voorkomen. Hierbij valt op te merken, dat op de zandgronden meerrijige streekdorpen in recente tijd ontstaan zijn uit eenrijige wegdorpen door opvulling van de heidevelden, die tot in de tweede helft van de negentiende eeuw praktisch onbewoond waren.

Demangeon (41) vat de wegdorpen samen onder de term "villages à champs contigus", hiermee de nederzettingsvorm karakteriserend door de ermee samengaande perceelsvorm.

In plaats van met de term "wegdorp" wordt deze nederzettingsvorm ook aangeduid met de naam "rijdorp" of "straatdorp" (161).

Het wegdorp op basis van oorspronkelijk gemengd bedrijf werd tot in de tweede helft van de negentiende eeuw gekenmerkt door het feit, dat er bijna nergens twee hoeven in elkaars verlengde lagen binnen hetzelfde dorpsgebied. De hoevestroken lagen naast

*) Zie voor de betekenis van de gebruikte afkortingen p. 281 e.v.

elkaar en vulden de diepte van het dorpsgebied meestal geheel. De boerderijen stonden in een lange rij langs de occupatie-as. Deze rij bestond veelal uit verschillende delen die niet dezelfde afstand tot de occupatie-as hadden, waardoor de nederzettingsvorm een gebroken beeld vertoonde. Men zag in verschillende rijdorpen aldus een zekere buurt- of kluftstructuur.

Een kluft, als kleinste onderdeel van een dorp, is gelijk te stellen met een buurschap (241 p. 82). In de zuidelijke Wouden komen deze buurschappen als dorpsdelen van bij elkaar gelegen boerderijen voor onder de naam "-buren" (lokale uitspr.: boeren) met een toevoeging waarin de ligging tot uiting komt. Enige voorbeelden hiervan zijn de Veurburen te Makkinga (B.B. p. 44), de Middelburen te Makkinga (Schotanus-Halma 1718), de Buterburen en de Molenburen onder Noordwolde, de Overburen te Steggerda en de Delleburen ten oosten van Oldeberkoop. Te Steggerda wordt in 1786 (P.B.2 Wstw. p. 50) gesproken over een zate "geleegen in de westerstrekkinge" waarmee het westelijke deel van het dorp wordt bedoeld. De term "strekkinge" is gelijk te stellen met "egge" (61).

De term "buitenboer" heeft een tweeledige betekenis. Naarding (180 p. 42) merkt op, dat in de Stellingwerven een buitenboer een bezitter van markerecht zou zijn die buiten de marke woonachtig was. Dit is onjuist, omdat er in de Stellingwerven geen marken zoals die in de Drentse esdorpen bestonden, aanwezig waren. Een buitenboer woonde, zoals in Noordwolde in de "Buterburen", een eind buiten de bewoningsrij van het dorp, doch deze "buitenboeren" bewoonden wel stemhebbende hoeven. Een tweede betekenis van "buitenboer" is die van "bewoner van een kamphoeve, keuterboerderij" of "hoeve buiten de marke". Een voorbeeld hiervan vinden we in Drente te Roderwolde (een wegdorp), waar in 1575 (Goorspr. Dr. II p. 190) "de gemeene buiren van Roederwolde claegen over de van Mathuisen und andere buitenbuiren de haer marcke gebruycken".

In enkele dorpen, vnl. in de gemeente Weststellingwerf gelegen, staan de boerenhuizen in één lange rij naast elkaar aan dezelfde zijde van de occupatie-as. Dit is bijv. te Sonnega het geval (fig. 4). Het wegdorp op basis van oorspronkelijk gemengd bedrijf valt dus uiteen in twee formele typen, nl. het eenrijige of lineaire wegdorp en het gebroken wegdorp (fig. 1).

Spahr van der Hoek (237 p. 180 e.v.) noemt als faktoren voor het al of niet gebroken zijn van de bewoningsrij de natuurlijke gesteldheid en de wijze van oorspronkelijke occupatie. Wanneer de eerstgenoemde faktor nader wordt beschouwd, kan bijvoorbeeld worden opgemerkt dat bij een bredere zandrug een grotere versnippering van het nederzettingspatroon is te verwachten.

Men is hier immers voor een voldoend hoge vestigingsplaats niet aan een smalle strook gebonden. Duidelijk is dit te zien door de nederzettingsvormen van Sonnega (fig. 4) en van Nijeholtpade (fig. 5) met elkaar te vergelijken. In het eerstgenoemde dorp liggen de boerderijen op een smalle zandrug ($\frac{1}{2}$ tot 1 km breed), in het tweede dorp staan de boerenhuizen in korte rijen op een 2 tot 3 km brede rug met een gemiddeld hogere ligging. De meeste lineaire wegdorpen zijn gesitueerd op de smallere zandruggen in het westelijke gedeelte van de Friese Wouden.

De fysisch-geografische gesteldheid van het terrein is ook van invloed geweest op de ligging van de *afzonderlijke* boerenhuizen. In het algemeen schijnt er wat dit betreft een zekere voorkeur te hebben bestaan voor de hoge zandruggen en de overgang naar de middelhoge zandgronden. Wanneer men bijv. de boerderijen van Oldeberkoop, die op de kaart van Schotanus-Halma (1718) in een gebroken patroon over het dorpsgebied zijn verspreid, intekent op de hoogtekaart, dan blijkt de hoogteligging van deze boerderijen te variëren tussen één en twee meter beneden de hoogste delen van het dorpsgebied. De hoogstgelegen streken waren minder in trek, doordat de grond er te droog was voor de aanleg van bouwland.

De tweede faktor die van invloed is geweest op het nederzettingspatroon, nl. de wijze van oorspronkelijke occupatie, is eveneens moeilijk in haar reikwijdte te bepalen. Er zijn maar enkele gegevens over de middeleeuwse inbezitneming van de grond in deze streken. De oorkonde van 1165 (O.U.-I 444) met betrekking tot de kolonisatie van een gebied in het westen van Weststellingwerf toont aan, dat daar gezamenlijke occupatie heeft plaats gevonden onder leiding van een locator. Per tien roeden moest elke kolonist een denarius als tiend aan de bisschop van Utrecht betalen, die zich als regaalheer van de woeste gronden in zijn bisdom beschouwde. Deze kolonisatie bij Lammerbruke vond evenwel plaats in een veengebied, terwijl de inbezitneming van de pleistocene streken ons hier bezig houdt.

Men mag verwachten, dat bij een ongeveer gelijktijdige, gezamenlijke occupatie van een gebied de bewoningsvorm een meer lineair karakter kreeg dan bij een meer individuele, niet gelijktijdige inbezitneming. In het tweede geval vond een zijwaarts opschuivende kolonisatie langs de occupatie-as plaats, waarbij iedere occupant geheel vrij was in de keuze van de plaatsing van het boerenhuis binnen zijn hoevestrook, de eisen die de hoogteverdeling van het landschap stelde, in aanmerking nemende. Buurten van een aantal bij elkaar gelegen boerderijen zouden dan geïnterpreteerd moeten worden als resultaat van vrijwel gelijktijdige occupatie door een klein aantal boeren.

De nederzettingsvorm van de wegdorpen op basis van het oorspronkelijk gemengd bedrijf wordt in eerste instantie bepaald door de fysisch-geografische omstandigheden, die met name in de ligging van de bouwlanden en van de hierbij gelegen boerderijen tot uiting komen. Daarnaast zal de initiale occupatiewijze haar invloed in het occupatiepatroon hebben doen gelden; hierop zal nog nader worden ingegaan.

De vraag, of we het nederzettingsbeeld van de zuidelijke Friese Wouden aan het begin van de negentiende eeuw mogen terugprojecteren naar de tijd van het begin der wegdorpenoccupatie, mag bevestigend worden beantwoord. Voor een verschuiving van de occupatie-as over aanzienlijke afstand, zoals die plaats vond in laagveendorpen als Staphorst en Rouveen, zijn in de zuidelijke Friese Wouden weinig aanwijzingen te vinden. De fysisch-geografische gesteldheid maakte dit in een zandruggengebied trouwens vrijwel onmogelijk.

2. HET WEGENPATROON

De boerenhuizen waren aan het begin van de negentiende eeuw voornamelijk gelegen langs de z.g. "binnenwegen". Deze wegen volgden in het algemeen ongeveer het midden van de zandruggen. De binnenwegen zijn te beschouwen als de occupatie-assen van de oorspronkelijke nederzettingen; de grootte van de hoeven werd in veel wegdorpen aangeduid door de breedte in roeden die de hoeven langs de binnenweg in beslag namen. De meeste boerenhuizen lagen tot de ontwikkeling van een betere waterbeheersing in de twintigste eeuw aan die zijde van de binnenweg, waar het minst kans op wateroverlast bestond. Dit gold met name voor het westen van Weststellingwerf, waar een groot deel van het jaar de hooi- en weilanden langs Linde en Tjonger onder water stonden en het zeewater bij harde westenwinden ver stroomopwaarts werd gestuwd. Doch in de meer oostelijk gelegen dorpen had men last van het aflopende water van de hoogveengebieden, waartegen leidijken werden aangelegd.

De "buitenwegen" lopen min of meer parallel aan de binnenwegen en volgen de randen van de zandruggen. Door het eigenaardige profiel hiervan (in het midden meestal lager dan aan de randen) liggen de buitenwegen vrij hoog. In Opsterland werden ze daarom ook wel "hoge wegen" genoemd (163 p. 44). De buitenwegen waren door hun relatief hoge ligging geschikt voor het doorgaande verkeer, hoe beperkt van omvang dat ook geweest mag zijn. De naam "heere(n)weg" is in dit verband begrijpelijk. De redelijke mate van begaanbaarheid van de herewegen wordt ook verklaard uit het feit, dat het water op de

randen van de zandruggen minder stagneerde dan op de middengedeelten, waar de grondmorene geprononceerder aanwezig was (36, 248).

Ook bij schijnbaar anders gestructureerde nederzettingen vinden we dit "twee-wegensysteem". Zo wijst Spahr van der Hoek (237 p. 190) erop, dat in Terwispel de tegenwoordige "Grienedyk" de oude binnenweg is, terwijl de "Wispelderwalle" geïnterpreteerd dient te worden als buitenweg. De laatstgenoemde weg sluit nl. aan op de Bûtewei te Lippenhuizen. Ten zuiden van de Tjonger is de buitenweg onder de naam "bovenweg" (lokale uitspr. "boverweg") bekend. Zo is er een Bovenweg tussen Spanga in de Westhoek van Weststellingwerf en Langedijke in Ooststellingwerf. Ten zuiden van de Linde loopt een Bovenweg van Blesdijke naar Vinkega. Dat deze bovenwegen gelijk zijn te stellen met de buitenwegen blijkt uit het feit, dat in de archivalia de beide namen door elkaar worden gebruikt. In Weststellingwerf vinden we als synoniemen van "bovenweg" de termen "olde weg" en "buitenweg" (F.R.Wstw. 1828). De naam "olde weg" zou erop kunnen wijzen dat sommige boven- of buitenwegen oude verbindingen waren tussen het Drents plateau enerzijds en de reeds vroeg geoccupeerde kleistreken en Gaasterland anderzijds. Het woord "bovenweg" is te verklaren uit de ligging; ten opzichte van de bewoningsrij lag deze weg "boven" d.w.z. aan de hoger gelegen zijde van het dorp. De buitenweg liep buiten de bewoningsrij van de nederzetting.

Spahr van der Hoek (237 p. 180 e.v.) merkt op, dat wanneer de binnenweg rudimentair is gebleven, een kerkepad de functie ervan overnam, zoals te Beets, Beetsterzwaag en Olterterp. Ook in sommige Stellingwerfse dorpen bleef tot in de negentiende eeuw de binnenweg niets anders dan een slingerend pad van boerderij tot boerderij. Een voorbeeld hiervan is de Binnenweg of het Zandpad te Nijeholtpade (Eekhoff 1850; fig. 5). Ook in de Westhoek van Weststellingwerf waren de boerderijen verbonden door een voetpad (189 p. 42). In het centrum van Oldeberkoop vervulde het Schuinpad de functie van binnenweg.

Niet in alle wegdorpen van de Friese Wouden treft men de nederzettingsvorm met twee ongeveer evenwijdig lopende wegen aan. Zo hebben Noordwolde-Oost en Boyl één weg, waaraan alle boerderijen staan. De weg ten noorden van deze dorpen, van De Hoeve via Zandhuizen en Boekelte naar Rijsberkampen, is als buitenweg te beschouwen. Deze z.g. "Oude Jokweg"*) is nl. een oude verbinding tussen het gebied ten noorden van de Tjonger

*) Jockweg, Juckweg: landweg waarlangs een span paarden of ossen gaan kan (Mnl.Wb.III p. 1055).

en Zuidwest-Drente. Een deel van deze weg werd gevormd door het pad, dat vanaf de Idzerdastins te Ter Idzard zuidwaarts naar een doorwaadbare plaats door de Linde leidde en dat verder over de Meente oostwaarts liep (Schotanus-Halma 1718).

Ook te Langedijke en Fochtelo in Ooststellingwerf waren de boerderijen gegroepeerd langs de enige weg, die deze nederzettingen doorsneed. In Fochtelo was er door de ligging tegen het hoogveengebied weinig mogelijkheid voor een tweede weg. De dorpen Donkerbroek en Haule hadden waarschijnlijk om dezelfde reden één weg. Wat Langedijke betreft, hier ging het interlokale verkeer langs de weg die ten oosten van de bewoningsrij vanaf Appelscha via Terwisscha naar Oosterwolde leidde. In het "zandeilandengebied" aan de bovenloop van de Tjonger is het twee-wegensysteem van de westelijker gelegen zandruggen dus niet zo duidelijk aanwezig.

In Nijeholtpade (fig. 5) en Oldeberkoop-West treft men drie min of meer evenwijdig lopende wegen aan, nl. de Bovenweg, de Binnenweg (hieraan lagen de meeste boerderijen) en de Slingeweg of Slingerweg, ook wel Buitenweg genoemd (F.R.Wstw. 1828). Langs de Slingeweg en de Buitenweg was in het begin van de negentiende eeuw nog maar weinig bewoning. In Ter Idzard was de Slingeweg een typische buitenweg, aan de rivierzijde van het dorp evenwijdig aan de occupatie-as lopend. Dat te Nijeholtpade (fig. 5) geen twee, doch drie wegen min of meer evenwijdig aan elkaar het dorpsgebied doorlopen, is ten dele te verklaren uit het samenkomen van twee occupatiegebieden, resp. ten noorden en ten zuiden van de Scheene (een gegraven scheiding) gelegen. De zandrug wordt naar het oosten toe smaller, waardoor er daar slechts voor één dorpsgebied plaats was tussen Tjonger en Linde. De Bovenweg liep als een oude verbinding langs de nederzettingen Oldeholtpade en Oldeberkoop; de Slingeweg werd vanaf Ter Idzard doorgetrokken door het later geoccupeerde gebied ten noorden van de Scheene naar Oldeberkoop.

Voor een ander deel is het "drie-wegenpatroon" begrijpelijk uit de hoogteverdeling van het landschap. Door verstuiving ontstond in glaciale en post-glaciale tijd aan de rivierzijde van de zandruggen soms nog een tweede, lagere rug. Het opgewaaide grove zand werd hier door de grotere vochtigheid van de bodem vastgelegd (m.med. Van Heuveln). Het dwarsprofiel van de zandruggen is daardoor nogal bultig, met duidelijke ophogingen aan de zijden.

De binnen- en buitenwegen zijn verbonden door wegen die laan, singel, steeg, drift, reed of menning worden genoemd (235 p. 27). Deze wegen waren, en zijn nog ten dele, particulier eigendom van de boer in wiens hoeve de weg ligt. Als verbindingswegen

tussen de verschillende bedrijfsbases vervulden de stegen, driften, singels enz. een belangrijke functie in het bedrijf. Ze dienden o.a. voor hooiwegen (doorlopend tot de maden of hooilanden), voor plaggenvervoer van de heidevelden en voor het drijven van het vee naar en van de weidegronden. Meestal hadden een aantal hoeven het gezamenlijk gebruik van een reed tussen de wegen. Percelen die bij een andere boer in gebruik of eigendom waren, werden verhuurd of verkocht met het recht van overgang over de ervoor gelegen percelen. Dit was echter niet altijd het geval. Zo hadden percelen hooiland, die onder Noordwolde en Vinkega aan de Linde lagen, "recht over de Linde", d.w.z. de eigenaar of gebruiker kon deze stukken land uitsluitend aan de achterzijde, via de Linde, bereiken.

De eigendom van de binnenwegen berustte tot het begin van de negentiende eeuw nog grotendeels bij de aanliggende eigenaren. De buiten- of bovenwegen waren grietenij-eigendom. Het onderhoud van de wegen kwam pro quota van de breedte van de hoeven ten laste van de aanliggende boerderijen. Zo was te Noordwolde een stuk bouwland bezwaard "met het onderhoud van de Heereweg, zo breed deese ackers zijn" (P.B.2 Wstw.1786 p. 14). De verplichting tot gezamenlijk onderhoud gold ook wel voor wegen die niet in het dorpsgebied lagen, doch waarvan de goede bruikbaarheid wel in het belang van de dorpsbewoners was. De Blesweg (van Steenwijk naar Wolvega) werd in de achttiende en negentiende eeuw onderhouden door de boeren van een aantal naburige dorpen (P.B.2 Wstw.1786 p. 14). Ieders aandeel in dit werk werd bepaald door de breedte van het bouwland, dus van de hoeve.

3. DE PLAATS VAN DE KERK

De kerk staat in de wegdorpen van de zuidelijke Wouden aan de binnenweg, soms op enige afstand ervan buiten de bewoningsrij. In het algemeen staat de kerk vrij centraal in het dorpsgebied. De leden der "gemene meente" of de buren (de bewoners van de hoeven, die stemrecht hadden) doteerden aan de kerk bij de stichting ervan een strook grond die één tot twee hoeven besloeg (76 p. 152). Men nam hiervoor meestal geen strook van de woeste grond die nog aan de oost- en westzijde van de nederzetting lag, maar kocht een reeds geoccupeerd kavel aan om de kerk op een centraal gelegen plaats te kunnen stichten.

Spahr van der Hoek zegt hierover (237 p. 180), dat in sommige dorpen (Siegerswoude bijv.) de kerk aan de buitenweg lag, maar dat dit niet hoeft te wijzen op vroegere bewoning

aan deze weg. Men wilde geen goed bouwland voor de kerkbouw gebruiken en plaatste de kerk verder van de occupatie-as in de uitgang van de kerkhoeve.

Op de grootte en de ligging van de kerkelijke goederen zal nog nader worden teruggekomen. Binnen de strook die aan de kerk werd gedoteerd, zijn de kerkgebouwen in verschillende dorpen wel eens verplaatst. Zo heeft men binnen de strook van 24 roeden die de kerk van Noordwolde had gekregen, restanten van een kerkhof uit de dertiende eeuw gevonden, ongeveer 1 km ten noorden van het tegenwoordige kerkgebouw. (Fries Museum, inv. no. 218-21 t.e.m. 24). In het begin van de vijftiende eeuw (4 p. 15) bouwde men de kerk op een verder zuidelijk gelegen plaats; waarschijnlijk had men daar in die tijd een aanvang gemaakt met de veenontginning. Het dertiende- en veertiende-eeuwse Noordwolde was daarentegen een echte zandnederzetting. niet ver van de Oude Jokweg (p. 9) gelegen.

B. *De verkavelingsvorm*

1. DE ALGEMENE KENMERKEN VAN DE STROKENVERKAVELING

De strokenverkaveling met bewoning op de kavels, de overheersende perceelsvorm in de Friese Wouden, is een percelering "waarbij de landerijen, behorend bij een bepaald dorp, zijn verdeeld in langgerekte stroken" (98 p. 198). Elke hoeve omvatte oorspronkelijk zo'n strook, die begrensd werd door de naastliggende hoeven en de voor- en achtergrens van het dorpsgebied. In het algemeen ging men uit van een bepaalde, van tevoren vastgestelde breedte van het te ontginnen kavel. Waren in West-Nederland de hoevebreedten onderling binnen eenzelfde occupatiegebied gelijk, elders (zo ook in de Friese Wouden) varieerden de hoevebreedten sterk.

Onder de naam "opstrekkende heerden" komt deze strokenverkaveling voor in de Groninger kleistreken. Hier vond men het recht van opstrek; dit was "het recht op de aangrenzende woeste grond, voor zover deze binnen de verlengden van de zwetsloten en binnen de grenzen van het dorp of buurschap gelegen was" (97 p. 153). Niet in alle gebieden met opstrekkende heerden had men dit recht van opstrek in volledige vorm. Waar geen woeste grond aan de voor- of achterzijde van de hoeven lag, stond de lengte hiervan bij voorbaat vast. Dit geval deed zich voor als aan het eind van het occupatiegebied de reeds vroeg verdeelde hooilanden lagen.

Postma (209) noemt de strokenverkaveling met bewoning op

de kavels het "veentype", aangezien deze verkavelingsvorm in de veenstreken het duidelijkst voorkomt. Omdat men de kenmerken van de verkaveling in de veenstreken niet zonder meer van toepassing kan laten zijn op de strokenverkaveling van de zandgronden, moet deze term voor de overwegende verkavelingsvorm van de Friese Wouden worden afgewezen. De opvattingen van T. Edelman (53, 54) zullen hier niet uitvoerig worden besproken, daar deze betrekking hebben op de holocene kuststrook. Wel dient erop te worden gewezen, dat deze theorie geen geldigheid bezit voor de cultuurlandschapsvormen van de Friese Wouden; dat de occupanten in de Wouden bijv. bij de inbezitneming de rivier als ontginningsbasis zouden hebben genomen, wordt door geen enkel feit gestaafd.

De term, die het meest acceptabel geacht mag worden voor de strokenverkaveling zoals deze op de Zuid- en Oostfriese zandgronden voorkomt, is de naam "doorgaande plaatsen" (ook "uitgaande" of "opgaande plaatsen"). Postma (213) gebruikte deze term ook. In de archivalia komen typeringen als "doorgaande" en "uitgaande" veelvuldig voor en de terminologie leeft thans nog bij de bevolking. De hoeven liepen "door" van de ene tot de andere dorpsgrens, gingen "uit" naar de rivier of "op" naar de hoger gelegen dorpszijde of naar het hoogveen. Zo spreekt men in de zestiende eeuw van "vuytgaende landt" (B. B. p. 44), of van land, dat "up ende uut" gaat. (R.v.d.A.-I p. 230). In de Floreenregisters is de meest voorkomende omschrijving "...lopende (of strekkende) uit...tot in...". Te Nijetrijne (F. R. Wstw. 1700) wordt "deurschietende land" vermeld.

De strokenverkaveling met bewoning op de kavels komt buiten het Friese pleistoceen en de Groninger klei o.a. voor in de laagveenstreken van Friesland, in het Zuidwest-Drentse zandruggengebied met daarbij aansluitend de streek rond Staphorst-Rouveen, in het Hollands-Utrechtse laagveengebied (140) en in de later verkavelde broeklanden van de rivierkleistreken; ook vinden we deze perceelsvorm op de Noordbrabantse zandgronden in de dorpen van de Langstraat. Een jongere vorm treffen we aan op de afgegraven hoogvenen. Zowel in formeel als in functioneel opzicht zijn er tussen de verkavelingsvormen van de genoemde gebieden verschillen aan te wijzen.

Buiten ons land is de strokenverkaveling met bewoning op de kavels o.a. vertegenwoordigd in de Noordduitse Marschen, die door Hollandse en Vlaamse kolonisten in de twaalfde eeuw en later zijn ontgonnen (223, 239, 241). Ook in Normandië (41 p. 10) en in Quebec (33 p. 19) is volgens deze perceelsvorm ontgonnen. De Duitse "Waldhufen" en "Moorhufen" zijn nauw verwant aan de doorgaande hoeven van onze zand- en veenstreken.

De Cock (38 p. 104) komt tot een formele typologie van de opstrekkende verkaveling. Hij onderscheidt vier hoofdtypen, nl. de parallel opstrekkende verkaveling, de veerkaveling, de waaierverkaveling en de cope-verkaveling. Het nadeel van een dergelijke op de vorm gebaseerde typologie is dat deze weinig geografische betekenis heeft. Wel hangt het voorkomen van de verschillende vormen samen met het fysisch milieu, doch deze relatie wordt door De Cock niet verder uitgewerkt.

Een geheel genetische typologie van de strokenverkaveling is, evenals een indeling op genetische grondslag van de verkavelingsvormen in het algemeen, niet te realiseren. Over de oorsprong van de verschillende verkavelingsvormen is daartoe nog veel te weinig bekend. Aan een functionele indeling is de voorkeur te geven, ware het niet, dat in gebieden met gelijksoortige bedrijfsstructuur soms geheel verschillende perceelsvormen optreden. Bovendien is de oorspronkelijke bedrijfsstijl slechts in vage trekken vast te stellen. Daarom zal men toch moeten uitgaan van een formele typologie, waarbij het genoemde bezwaar zal worden tegengegaan door aan de vorm de verklaring toe te voegen. De belangrijkste faktoren zijn hierbij de fysisch-geografische gesteldheid en de oorspronkelijke wijze van occupatie.

De poging van de "Internationale Werkgroep voor de geografische terminologie van het agrarisch landschap", om tot een geheel formele typologie van de verkavelingsvormen te komen (245), moet zeker worden gewaardeerd. De bovengenoemde bezwaren gelden echter ook voor deze indeling. Daarnaast blijkt uit deze proeve van een algemene typologie dat het vrijwel onmogelijk is om in één term de cultuurlandschapsvormen van een dorpstoebehoren te kenschetsen. Voor een indeling van de agrarische landschapsvormen is de voorkeur te geven aan een systeem, waarin men de verkavelingsvormen en de nederzettingsvormen verenigt. Het opstellen van een dergelijke typologie ligt echter buiten het doel van deze studie.

2. DE TYPEN STROKENVERKAVELING MET BEWONING OP DE KAVELS IN DE ZUIDELIJKE FRIESE WOUDEN

Wij onderscheiden in Zuid- en Oost-Friesland vier typen van deze perceelsvorm (fig. 2). De parallelle strokenverkaveling met bewoning op de kavels is het overheersende type. Op het pleistoceen was deze vorm verbonden met het gemengd bedrijf met nadruk op de akkerbouw. Westelijk hiervan in het laagveengebied vinden we de parallelle strokenverkaveling eveneens. Men zou hier van een nevenvorm kunnen spreken; de vorm is even-

wel nagenoeg dezelfde en wat de bedrijfsstijl aangaat, werd in de laagveenstreken rogge- en boekweitteelt op de hoger gelegen gedeelten, o.a. op de slootranden, uitgeoefend tot in de zeventiende eeuw. Waarschijnlijk is er in de laagveenstreken een meer geleide, wellicht gezamenlijke occupatie geweest dan op de zandgronden het geval was. Hierop zal bij de reconstructie van de occupatiegeschiedenis worden teruggekomen.

Divergerende strokenverkaveling treffen we onder meer aan in de Westhoek van Weststellingwerf, waar de occupatie-as Spanga-Scherpenzeel boogvormig verloopt, gesneden door de divergerende kavelgrenzen die uitwaaieren tegen de Linde en de Bij-Linde. Naar het noordoosten stoten de kavelgrenzen op de Scheene, een gegraven scheiding die van Nijeholtpade tot Spanga loopt en die het gebied tussen Tjonger en Linde in twee grote occupatiegebieden verdeelt.

Divergerend is de percelering ook te Peperga. Steggerda en Blesdijke, resp. ten oosten en ten westen ervan gelegen, hebben een zuiver parallel lopende verkaveling. Een verklaring van de afwijkende verkavelingsvorm van het dorpsgebied van Peperga kan zijn, dat deze nederzetting ontstond in een wigvormig "restveld" tussen de occupatiegebieden van Blesdijke en Steggerda. Dergelijke "restvelden", die Spahr van der Hoek (237 p. 176, 183 e.v.) o.m. noemt te Ureterp, ontstonden door een opschuivende bewoning die uitging van verschillende kernen. Zo wordt in de Floreenregisters bij de dorpen Jubbega en Schurega van "onlanden" gesproken; de meest westelijke hoeve van Schurega werd begrensd door "Schuirega onlanden" (F.R.Sch.1708 p. 107). Tussen Makkinga en Nijeberkoop in Ooststellingwerf lagen deze stroken woeste grond ook. Bij hoeve no.1 te Makkinga wordt vermeld "ten westen 't Nieuwebercooper velt" en bij de meest oostelijke hoeve van Nijeberkoop "ten oosten Mackinga heideveld" (F.R.Ostw.1700 p. 48, 51).

Doordat er bochten in de zandruggen voorkomen, ontstonden er bochten in de occupatie-assen. Daardoor bleven er onvermijdelijk hier en daar wigvormige restvelden over. Een *regelmatig* divergerende verkaveling, die een onregelmatigheid in de loop van zandrug of eindgrens geleidelijk kon opheffen, vinden we in Zuid-Friesland niet veel. In elk occupatiegebied werden de kavelgrenzen zoveel mogelijk evenwijdig aan elkaar vastgesteld, tot men op die van het naburige dorp stootte. Bij scherpe bochten in het verloop van de zandruggen ziet men dit op elkaar lopen van de verkavelingslijnen in sterke mate. Er ontstaan dan blokken van naast elkaar gelegen stroken, waarbij de hoofdrichting van de perceelsgrenzen per blok steeds weer anders is.

Bij het bochtige verloop van een rivier vindt een correctie plaats in die zin, dat de kavellijnen toch min of meer loodrecht op de rivier blijven uitlopen. Spahr van der Hoek (237 p. 177) noemt hierbij als voorbeeld het gebied ten zuiden van Ureterp, waar voor een gunstige verdeling van de Mersken aan het Ouddiep deze richtingverandering plaats vond. Langs de Tjonger en de Linde is door dezelfde oorzaak een divergerende strokenverkaveling ontstaan ten noorden van Wolvega en Steggerda.

De parallelle strokenverkaveling van het laagveengebied heeft het verschijnsel van het op elkaar stoten van de percelering in duidelijke vorm. Daar wij ons bezighouden met de perceelsvormen van de pleistocene gebieden, volstaan we met de opmerking dat het ontbreken van een uniforme richting van de kavellijnen in het laagveengebied kan worden verklaard door de afwezigheid van de richtinggevende invloed van de zandruggen. De loop van de occupatie-as werd in de veenstreken vooral bepaald door lokale, toevallige omstandigheden, zoals het voorkomen van een hoogte, of de grillige loop van een rivier of waterkering. Ook de wijze van oorspronkelijke inbezitneming kan een, zij het moeilijk te determineren, rol gespeeld hebben (bijv. het rooien op een kerktoren of een ander markant punt).

Uit de negentiende-eeuwse kadastrale kaarten blijkt, dat de versnipperde strokenverkaveling van de Zuid- en Oostfriese heidedorpen ontstaan is uit de parallelle strokenverkaveling. Het is dus een secundaire vorm. Deze percelering, die we o. m. ten zuiden van Noordwolde en in de Jubbegaaster en Drachtster Compagnie aantreffen, ontstond op de heidevelden en op de tot het zand afgegraven hoogvenen. Men zou deze verkaveling, die gekenmerkt wordt door kleine percelen die vaak de vierkante vorm benaderen, ook kunnen typeren als een regelmatige blokverkaveling met bewoning op de kavels.

De Zuidfriese heidevelden ondergingen door de bevolkingstoeneming alsmede door de achteruitgang van het economische belang van de heide gedurende de negentiende eeuw een versneld proces van ontginning door keuterboeren en arbeiders. Deze ontwikkeling begon vóór de zestiende eeuw reeds in de vorm van incidentele kamphoevenvestigingen buiten de bewoningsrij van de wegdorpen. Voor het noordelijke deel van de Friese Wouden heeft Spahr van der Hoek (236) vastgesteld, dat de heidedorpen hier vooral in de achttiende en negentiende eeuw hun expansie doormaakten. Wat Noordwolde betreft, is de kolonisatie van de Velden en de Meente af te lezen uit de bevolkingsontwikkeling. Het gehele dorpsgebied telde, bij een weinig groeiende kern, in 1811 1130 inwoners, in 1840 2126 inwoners en in 1890 3281 inwoners (153 p. 547). Het merkwaardige is, dat tegenwoordig door

sanering en ruilverkaveling het oorspronkelijke patroon van de bevolkingsspreiding opnieuw wordt benaderd; de kleine nederzettingen raken ontvolkt en de grond van keuterboerderijen wordt opgenomen in grotere hoeve-eenheden.

In de hooilanden langs de rivieren komt in de z.g. "hemmen" een enigszins afwijkende perceelsvorm voor, gekenmerkt door het niet geheel evenwijdig lopen van de zijgrenzen, waardoor er een blokvormige structuur ontstaat. Deze percelering is vooral een gevolg van de aanwezigheid van oude rivierarmen, wielen en dijkgedeelten. Bij de verdeling van de hooilanden paste men zich aan bij deze elementen. Hofstee en Vlam (98) zouden deze verkaveling wellicht tot de maden- en slagenpercelering rekenen. Daar de onregelmatige hemmenverkaveling echter een beperkt gebied beslaat en verbonden is met de doorgaande hoeven, is ze als onderdeel van de strokenverkaveling met bewoning op de kavels te beschouwen.

3. DE FUNCTIE VAN DE STROKENVERKAVELING MET BEWONING OP DE KAVELS IN DE ZUIDELIJKE FRIESE WOUDEN

Het fysisch milieu van de zuidelijke Friese Wouden wordt gekenmerkt door ongeveer evenwijdig lopende zandruggen met daartussen rivierdalen. In de noordelijke Wouden is het beeld anders door de kortere, bredere zandhoogten (36 p. 159).

De zandruggen en de glooiingen van de rivierdalen bestaan in de ondergrond uit keileem. In de kernen van de dalen is het keileem door smeltwatererosie verdwenen. Wel liggen hier en daar keileemschollen en ruggen van grof keizand met verspreide keileembrokken (247 p. 150). Men denkt, dat de rivierlaagten zijn ontstaan ten gevolge van het voortschuiven van de ijskap in het Riss-glaciaal met een daarop volgende erosie door het smeltwater; misschien vond de uitschuring door het ijs plaats in oerstroomdalen die reeds vóór het Riss-glaciaal aanwezig waren (248 p. 112).

In de smeltwaterlaagten vormde zich veen. De veenstroken worden naar het zuidwesten breder door de grotere vochtigheid van de bodem. Aan de benedenloop van de Linde, Tjonger en Boorne ligt er een dunne laag zeeklei overheen, aansluitend bij het veen- en klei-op-veengebied van Zuidwest- en Midden-Friesland.

De oorspronkelijke vegetatie wordt door Veenenbos (247 p. 154) beschreven als een dichte woudbegroeiing op de dalranden en in de dalen, ijler wordend naar het midden van de zandruggen. De hoogste delen van de zandruggen waren begroeid met heide (51 p. 206). De naam "Wolden" voor het overgangsgebied van

zand naar klei en veen wordt verklaard door de vrij rijke bosvegetatie, die deze streken oorspronkelijk hebben gehad. Sommige auteurs denken hierbij aan een machtige woudbarrière, die hier in de prehistorie aanwezig was in de vorm van een dichte moerasbosvegetatie (98 p. 222).

Fockema Andreae (64) en Groenman (82) vergelijken daarentegen de Wouden met het "woodland" van de Angelsaksische streken (100 p. 338). Dit "woodland" was niet zozeer een dicht bebost gebied als wel een land "met afgescheiden percelen, met heggen, wallen met struiken en opgaand geboomte; geen eigenlijk bosch dus, maar een boomrijk landschap zoals thans nog in de Friese Wouden en in Staphorst" (64 p. 154). Veenenbos (247) en Edelman (51) komen op bodemkundige overwegingen tot de conclusie, dat het begrip "Wolden" in het bijzonder betrekking heeft op de met moerasbos (elzen, wilgen) begroeide lage zandgronden en venige rivierlaagten. Van Heuveln (m.med.) omschrijft het "wold" als het minst toegankelijke, op veen gelegen bos, in tegenstelling tot het "holt" dat een betreedbaar bos van boerengeriefhout (eiken) was.

De verklaring van de naam "Zevenwouden", door Veenenbos (247) gebaseerd op bovengenoemde interpretatie, werd door Postma en Spahr van der Hoek (212) op historische gronden bestreden. Beide zienswijzen kunnen waarheid bevatten; ongetwijfeld is "wold" oorspronkelijk de aanduiding van het met moerasbos begroeide rivierdal, terwijl met de Zevenwouden landstreken werden bedoeld die in het Friese Woldengebied waren gelegen. De naam "wold" voor het lage oeverland langs de rivier komt bijv. duidelijk tot uiting in de beschrijving van een hoeve te Vinkega (B. B. p. 77): "...xiiij roeden landts thoe Vene ende thoe Volde, van die lantscheydinge hent in die Lende...".

In de noordelijke Wouden (ten noorden van het Drachtster hoogveengebied) moet een meer algemene bosgroei zijn geweest dan in de zuidelijke Wouden, getuige de bospodzolen onder de oude bouwlanden in eerstgenoemd gebied in tegenstelling tot de veel voorkomende heidepodzolen verder zuidwaarts (37 p. 113). In de zuidelijke Wouden overheersen volgens de classificatie van De Bakker en Schelling (11) de laar-podzolgronden en de kamp-podzolgronden, subgroepen van de humuspodzolen. Voor een deel kan de verklaring van bovenvermeld verschil in ondergrond gezocht worden in de waarschijnlijk intensiever prehistorische occupatie van Zuid- en Zuidoost-Friesland in vergelijking met de noordelijke Wouden. In verband met de nieuwere inzichten in het ontstaan van de heidevelden is het opmerkelijk, dat in het zuidoosten van Friesland meer prehistorische vondsten zijn gedaan dan in de streken ten noorden van Drachten, hoewel we ons de

noordelijke Wouden niet zonder prehistorische bewoning moeten voorstellen (Elzinga, m.med). Van Zeist (263) vond onder bronstijd- en ijzertijdgrafheuvels meestal heideprofielen.

Voor een ander deel is het profielverschil in verband te brengen met de hydrografische gesteldheid. In Noordoost-Friesland, met een bultiger reliëf, is meer sprake van een grondwatergesteldheid die een bosvegetatie mogelijk maakte, terwijl in het zuiden een keileemlaag binnen 125 cm van de oppervlakte liggend, aaneengesloten tot brede stroken, het natte-heideprofiel bevorderde. Deze tamelijk vochtige heidevelden konden zich mede door het "ingezakte" profiel van de zandruggen (p. 10), zonder een intensief contact met het grondwater, ontwikkelen (m.med. Veenenbos).

Ten tijde van de aanvang van de middeleeuwse bewoning zal het landschap van de zuidelijke Friese Wouden dus het beeld hebben getoond van met heidevelden en verspreide boomgroepen bedekte hoogte zandruggen, geflankeerd door venige laagten met moerasbosvegetatie van elzen, kruipwilgen en gagel.

Veen vormde zich alleen in de dalen, die naar het westen breder werden, benevens in de holle delen van de zandruggen op plaatsen waar deze weinig mogelijkheid voor afstroming van het overtollige regenwater boden. Dat een veenlaag ten tijde van de middeleeuwse occupatie het gehele zandruggengebied zou hebben bedekt, is niet aannemelijk, hoewel o.m. door oxydatie veenlagen sterk kunnen inklinken. Dit proces heeft evenwel vooral op dikke lagen oligotroof veen betrekking.

Troll (244 p. 170 e.v.) verdeelt het fysisch-geografische landschap in "ökotopen", naar analogie van de biotopen van de plantengeografie. De oecotopen zijn de kleinste onderdelen van een natuurlandschap. "Die Ökotopen sind in einer ganz bestimmten Auswahl und in einer charakteristischen Vergesellschaftung (Landschaftskomplex) vorhanden und setzen in einem bestimmten Verbreitungsmuster (...) eine Kleinlandschaft zusammen". In het Zuidfriese zandruggengebied zijn de met heide bedekte middenstrook, de lage oevergordel en de daartussen gelegen overgangszone als drie oecotopen te beschouwen. Tezamen dragen deze ongelijksoortige op elkaar aansluitende eenheden het karakter van een "Landschaftskomplex". Het zandruggengebied van de Friese Wouden in haar geheel is als een "Kleinlandschaft" te beschouwen. De verschillende oecotopen boden de menselijke groep specifieke gebruiksmogelijkheden; de akkers werden op de dekzandruggen aangelegd, de lage oeverlanden dienden voor hooiwinning, terwijl de tussenliggende strook weidegrond bood voor runderen en schapen, alsmede plaggen voor de potstal en turf voor brandstof.

De strokenverkaveling met bewoning op de kavels was dus het middel waardoor de occupanten konden beschikken over een binnen het bedrijf evenredig deel van de verschillende oecotopen. In het oude zelfvoorzienende agrarische bedrijf kwamen deze oecotopen als bedrijfsbases naar voren. Ze uitten zich aldus in de bestaanswijze, ten opzichte waarvan de percelering functioneel was.

4. DE VELDDELEN EN DE PERCEELSSCHEIDINGEN

a. *Het erf*

Voor het perceel grond waarop de woon- en bedrijfsgebouwen staan, was vroeger de naam "soolstede" of "hornleger" resp. in de Stellingwerven (fig. 3) en in de Friestalige Wouden algemeen. De soolstede was het behuisde perceel waaraan stemrecht was verbonden. Postma (215 p. 3) merkt op dat de term "soolstede" later dikwijls overging op de gehele hoeve. Zo worden in de Floreenregisters "losse soolsteden" (dus zonder land) genoemd.

Om het aandeel in de marke aan te geven, werd de term "soolstede" in de wegdorpen niet gebruikt, daar marken in de Oostnederlandse betekenis in de wegdorpen van de Friese Wouden niet voorkwamen. Hetgeen Naarding (180 p. 42) hierover (waarschijnlijk in aansluiting op Von Maurer (149 p. 59)) heeft geschreven, is dan ook onjuist.

In het "Saksische" taalgebied van Zuid-Friesland komt de naam "hornleger" ook wel voor. Bijv. te Nijeberkoop (F.R. Ostw. 1700, hoeve no. 19)"...een soolstede ofte hornleger". De oorspronkelijke betekenis van "hornleger" schijnt "mestvaalt", "terp" of "aarden wal" te zijn (hore (ofr) = mest) (32 p. 22). Cuipers (39 p. 96) definieert het hornleger als "het terrein, waarop het huis, de stallen en de hovinge staan". Ook hieraan bleef het stemrecht verbonden wanneer het huis was afgebroken (205 p. 168).

De naam "brink" komt in de Friese Wouden in de archivalia, doch ook als nog bestaand toponiem, vrij algemeen voor (fig. 3). In Weststellingwerf bedoelde men met de brink "de brede grasranden rond de boerderij, waar het kleinvee o.a. kon grazen" (189 p. 31). Soms krijgt men de indruk dat met "brink" en "soolstede" hetzelfde wordt aangeduid; in archivalia schijnen beide termen wel eens op hetzelfde begrip te slaan, zoals in "een oude huisstede of Brink" (P.B. 2 Wstw. 1776, Noordwolde) en "de brinken of hornlegers" (F.R. Wstw. 1828 p. 58, Sonnega).

Sassen (schr. med.) noemt twee hoofdbetekenissen, nl. "dorpsplein" en "deel van het erf". De tweede betekenis valt te onderscheiden in:

a) met gras begroeid terrein waar het kleinvee weidt (189 p. 31; W.N.T.);
b) het eventueel niet met gras begroeide erf aan de kant van de schuurdeuren en de zij-ingang (in deze betekenis komt "brink" ook te Staphorst en te Vriezenveen voor).

Sassen merkt voorts op, dat de grens tussen deze twee betekenissen niet scherp is. In de betekenis van "dorpsplein" kwam "brink" in de noordelijke Wouden o.m. te Drogeham en in Gaasterland te Oudemirdum voor, doch deze nederzettingen behoren niet tot het zuivere wegdorptype dat we in de zuidelijke Wouden aantreffen. In Zuid-Friesland vinden we vnl. de door Sassen onder a) genoemde betekenis, met een element van b) erin. Dit komt tot uiting in opgaven als:
- "de helft van zeker soolstede, brinck, bouwland, hou en wat daar verder c.a. toebehoort" (Oldeholtpade, 260-I, 1 febr. 1700);
- "...streckende tot de Brincksloot" (Oldeholtwolde, F.R.Wstw. 1700 p. 481);
- "weiland, beregtigd met menninge en drift over de brink" (Steggerda, P.B.2 Wstw. 1791 p. 227);
- "bouw- en weiland, strekkende van de Brink tot de Scheenebos" (Sonnega, F.R.Wstw. 1818 p. 49).

Samenvattend is op te merken, dat "brink" in de zuidelijke Wouden zijn oorspronkelijke betekenis van "rand" bezit, in dit geval het randgedeelte van het erf. Dat de naam in de loop der tijd hier en daar overging op het gehele erf of de soolstede, is voor een deel het gevolg geweest van het natuurlijke proces van de betekenisverruiming. Voor een ander deel zal de vroeger vrij veel voorkomende herbouw van boerderijen op het erf van het voormalige pand er een verklaring voor zijn.

b. *Het bouwland*

Achter, en soms ook voor de soolstede, lag het bouwland (fig. 4). De akkers werden aangelegd op de hogere delen van de zandruggen, echter zelden op de hoogste (p. 7). Doordat het grondwater stagneerde op de keileemondergrond was er geen kans op uitdroging van het bouwland. Anderzijds was er wel eens wateroverlast, nl. daar, waar de middengedeelten van de zandruggen een vlakker of een hol reliëf hadden.

De vroegere bouwlanden in de Friese Wouden, waar thans een bijna zuiver veeteeltbedrijf wordt uitgeoefend, zijn op de bodemkaart aangegeven als "humushoudende bovengrond van oude ontginningen, 30 tot 50 cm dik". Deze leemhoudende ontginningsgronden liggen op hoge en middelhoge, zwak-lemige, soms niet-lemige, fijne zanden; hieronder ligt op vele plaatsen keileem op

minder dan 125 cm diepte (Nebo, Fr.). In de nieuwe bodemindeling rekent men deze gronden tot de laar- en kamp-podzolgronden.

Volgens Oosten (189 p. 42) werden in Munnekeburen, Scherpenzeel en Spanga de percelen tussen het voetpad en de weg "kampen", achter de boerderij (aan de zijde van de Scheene) "akkers" genoemd. Toen de weg parallel aan het voetpad werd aangelegd, zouden de kampen zijn ontstaan. Soms stemt hiermee de terminologie in andere Stellingwerfse dorpen wel overeen. Te Sonnega worden bijv. vermeld "twee akkers bouwland ten noorden van de brink" (F.R.Wstw. 1828 p. 52). Deze akkers lagen dus aan de Scheenezijde van de boerderij (fig. 4). Verder wordt er genoemd "een bouwkamp van de Brink tot de dwarssloot", die aan de voorzijde van de boerderij lag (F.R.Wstw. 1828 p. 52). Te Steggerda wordt in 1785 een boerderij verkocht "met de camp bouwland voor 't huys geleegen" (P.B.2 Wstw. 1785 p. 3). Op de kaart van Eekhoff (1850) worden te Oldetrijne, aan de zuidzijde van de Scheene gelegen, echter "akkers" aangegeven tussen de bewoningsrij en de Bovenweg, hetgeen dus niet overeenstemt met de ligging van de Sonnegaaster akkers.

Dat de kampen ook niet uitsluitend vóór de boerderij lagen, bewijzen opgaven als "een kamp van de binnenweg tot de dwarssloot" (Sonnega, F.R.Wstw. 1828 p. 51) en "twee kampen het weer genaamd ten noorden van de Slingeweg" (Nijeholtpade, F.R.Wstw. 1828 p. 519).

De oorspronkelijke betekenis van *kamp* is "omheind, ontgonnen deel van de woeste grond". Evenwel blijkt uit de archivalia, alsmede uit het spraakgebruik in de streek, dat men percelen grond onafhankelijk van de ligging, als kamp of akker is gaan betitelen. Wel is vast te stellen, dat

- een perceel vrij recent ontgonnen woeste grond altijd een kamp (vaak veldkamp) wordt genoemd;
- een perceel dat omgeven is door percelen met een ander grondgebruik als kamp wordt aangeduid;
- een kamp door een boswal of sloot is afgegrensd van andere percelen;
- de term akker meestal voor bouwland of bos wordt gebezigd;
- een perceel dat in een groter komplex gelijkvormige stukken land ligt, veelal een akker is;
- een akker meestal langer dan een kamp is (korte akkers noemde men kortakkers, kortelinks of kortsakken (P.B.2 Wstw. 1785 p. 10; Top.Wstw.).

Wanneer men op de kadastrale minuutplans met behulp van de Oorspronkelijke Aanwijzende Tafels het bodemgebruik voor plm. 1830 aangeeft, liggen de bouwlanden afgewisseld met per-

celen bos (fig. 4; 25 fig. 3). Dit was voornamelijk eikehakhout, dus "holt" in de eigenlijke betekenis (p. 18).

Tot ver in de negentiende eeuw werd na een aantal jaren het uitgeputte bouwland ingezaaid met eikels, om na één tot twee decennia met eikehakhout begroeid te zijn geweest, weer te worden herschapen in bouwland. Bijvoorbeeld te Sonnega: "bouwkamp, zijnde tot bosch gemaakt" (F.R.Wstw.1828 p. 51). Allershof (5 p. 109) signaleerde deze wisselbouw onder meer in Ooststellingwerf. Reeds in de zestiende eeuw komt op verschillende plaatsen "old bouwland" voor in de betekenis van bebost, voormalig bouwland (B.B. p. 69, te Oldeholtpade:"...daer heeft die Vicaris geen profyt van, want het olde boulandt al met hout bewassen is").

Als afgrenzingen tussen de bouwlanden van verschillende hoeven, tussen bouw- en weiland of tussen bouwland en heide dienden de boswallen. Deze beheersen nog in sterke mate het cultuurlandschap van de Friese Wouden en geven er het parkachtige, afwisselende karakter aan.

De boswallen bestaan vooral uit eikehakhout; daarnaast zijn lijsterbes, vlier, hulst en berk vertegenwoordigd. Ook na het kappen vormen de jonge loten met de hoge stobben en braamstruiken een goede afscheiding tegen het vee. Van der Molen (160) ziet in de boswallen restanten van het eertijds op de hogere gronden overheersende eiken-haagbeukenbos. Dit zal vooral gelden voor de noordelijke Wouden, daar hier het profiel onder de oude bouwlanden op een vroegere bosvegetatie wijst. In het algemeen is de bebossing van de houtwallen door de mens tot stand gebracht, daar de wallen meestal aanmerkelijk hoger liggen dan de aangrenzende bouw- en weilanden.

De boswallen werden opgeworpen vanuit twee sloten, waarvan de diepste aan de buitenzijde van het bouwland lag. Tussen twee hoeven, waar de boswallen bouwlanden of bouw- en weilanden van verschillende eigenaars scheidden, werden ze dubbel opgeworpen.

Eén boswal dient nader te worden genoemd, nl. de veldwal. Deze is te vergelijken met de Drentse eswal en scheidde het bouwland (soms het weiland) van het erachter liggende heideveld. Het was een barrière tegen het op de heide loslopende vee. In een gebroken lijn markeerde de veldwal de achterzijde van de cultuurgrond. Elke boer moest het op zijn terrein gelegen gedeelte onderhouden. Met de bouwkampsloot, die we hier en daar in de archivalia vermeld vinden, werd meestal de sloot aan de buitenzijde van de veldwal aangeduid. Ook rond een bouwkamp die bijv. aan de rivierzijde van het heideveld werd aangegraven, lag een bouwkampsloot.

Op verschillende plaatsen vinden we de veldnaam "husse" ge-

noemd, o.m. te Noordwolde (Top.Wstw.; 180), Jubbega-Schurega (F.R.Sch.1708 p. 109) en Oldeholtpade (180). Naarding (180) verklaart deze husse-namen als "eendenkooi", doch deze betekenis geldt alleen voor husse-namen in lager gelegen streken of dorpsgedeelten. De Jong (110 p. 50, 51) lijkt een meer juiste definitie te geven, nl. "een strook grond als overgangsgebied van bouwland naar de gemene weide, veelal met hakhout en heide begroeid; dus een rommelig stukje bos en heide". De husse lag inderdaad veelal aan de hoge zijde van de weilanden en is te interpreteren als een restant woeste grond dat men liet liggen als afscheiding.

Dichter bij huis lag de "goorn", de moestuin. Dit Drentse toponiem wordt o.m. vermeld te Vinkega (P.B.2 Wstw.1787 p. 69): ..."een boschje van de Binderweg tot de Goorn".

c. *Het heideveld*

Wij komen nu aan de z.g. meenten (fig. 3). Dit waren delen van het dorpstoebehoren die begroeid waren met heide en slecht gras, dit laatste vooral aan de lage zijde ervan. Postma (213) bewees, dat deze meenten midden in de doorgaande plaatsen waren gelegen. Hij bestreed daarmee de uitspraken van Hofstee (96 p. 206 e.v.) en De Blécourt (19 p. 170) welke inhielden dat de meenscharren de "onverdeelde gronden aan het einde der opstrekkende heerden" waren. De onverdeelde gronden in Zuid- en Oost-Friesland lagen echter niet aan het einde van de hoeven; immers hier vond men langs de rivier de hooilanden, welke al spoedig zijn verdeeld. Wel dient in het betoog van Postma een nuancering aangebracht te worden. Hij dacht nl. ten onrechte, dat de meenten identiek waren aan de door Hofstee en De Blécourt genoemde meenscharren.

Hoewel met "meente", "meenteweide" en "meenteschеer" een enkele maal hetzelfde terrein wordt aangeduid, kunnen we toch stellen, dat de meente het hooggelegen heideveld was, de meenschar of meenteweide het hierachter gelegen gemeenschappelijk gebruikte grasland. In het westen van de zuidelijke Wouden was de meente voornamelijk onverdeeld grasland van uiterst geringe kwaliteit; waar naar het oosten de zandruggen breder en hoger werden, overheerste de heide in sterke mate.

De meenten in de Zuidfriese wegdorpen zijn dus ten dele te vergelijken met de Drentse heidevelden. De weiderechten hadden, waar wij die aantreffen in de Friese Wouden, evenals in Drente nimmer betrekking op de heidevelden. Daaruit blijkt ook dat het geen meenscharren waren. De meente was een terrein, dat voor de schapenhouderij door de boeren gemeenschappelijk werd

gebruikt. Het overige gebruik, zoals plaggensteken en turfgraven, werd individueel uitgeoefend.

Omstreeks 1830 waren in de heidevelden de grenzen tussen de hoeven in het landschap nog niet zichtbaar. Wel zijn ze als eigendomsgrenzen gestippeld op de kadastrale plans aangegeven. Van gemeenschappelijk eigendom van de Zuidfriese meenten in de wegdorpen blijkt nergens iets. In een brief van het gemeentebestuur van Weststellingwerf (B.A.455 no.2) in 1803 aan het Departementaal Bestuur van Friesland wordt gezegd, "dat in dit District (Weststellingwerf) wel gelegen zijn eenige inculte en steriele gronden en heidevelden (...) wordende meestentijds genaamd Meente en heideveld, behorende meerendeels aan Particuliere Ingezetenen dog ook enkelden aan Corporas". (Met de "corpora's" werden de gezamenlijke boeren van de esachtige nederzettingen bedoeld).

De bewoner van de hoeve had het recht, om turf te graven, zoden te steken en te ontginnen in het deel van de meente dat in zijn hoeve lag, zonder dat hij dit behoefde te overleggen met de andere ingezetenen. In Vinkega hadden tot voor een veertigtal jaren enige boeren het recht om turf te steken in een venige laagte in een strook heideveld die, oorspronkelijk bij hun hoeve behorend, in de jongere nederzetting De Hoeve was komen te liggen. Bij de verkoop van een stuk meente werd dit gebruiksrecht vaak uitbedongen, zoals te Ter Idzard, waar in 1649 een stuk "Meinte" werd verkocht met de conditie, dat "Geertjen Bartels wed. van W.Goichien Bauckes daer jaerlyks sal stecken een voer brant sooden". (P.B.Wstw.Pc 2 p. 426).

Naar behoefte kon ieder in het hem toekomende deel van de meente ontginnen. Spahr van der Hoek (237 p. 175) schrijft hierover, wat het Boven-Boornegebied betreft: "Ongelijkmatige uitbreiding van het bouwland in de verschillende kavels wijst erop, dat de boeren elk op eigen gelegenheid werkten aan verdere ontginningen - later o.m. met behulp van het 's nachts laten weiden van heideschapen, op de lichtgeploegde grond, al of niet gecombineerd met veenboekweitbouw". Soms werd zo'n aangegraven perceel voor weiland gebruikt; dit was afhankelijk van de hoogteligging. Meestal werd er bouwland van gemaakt, zoals te Wolvega (F.R.1718, hoeve no.49):"...meente en bouwcamp 'de hooge camp' van het vorige tot aan de hoylantssloot uit de meente aangegraven".

Of wij nu, evenals Hofstee (96 p. 204) dat doet, het recht van opstrek in volle omvang van toepassing kunnen achten op de verkaveling van de doorgaande plaatsen, is twijfelachtig. Immers het recht van opstrek had in de eerste plaats betrekking op woeste gronden waarvan de achtergrens onbepaald was, mede door het

ontbreken van de regulerende invloed van landsheerlijk gezag. Zoals Groenman (82 p. 520) opmerkt, zijn er dus dijk- en streekdorpen waar dit recht van opstrek ontbrak, doordat de eindgrens van de hoeven al bij voorbaat was vastgesteld. Deze grens werd in de meeste rijdorpen van de Friese Wouden gevormd door een riviertje of een gegraven landscheiding (bijv. de Scheene in Weststellingwerf ten noorden van de Linde, p. 15). Dat men, zoals Van der Linden (140 p. 49) stelt, in de Friese Wouden geen strookvormige ontginningen met parallel lopende ontginningsbasis en eindgrens aan zou treffen, is dan ook onjuist.

Een vorm van optrekkingsrecht was alleen aanwezig wanneer de hoeven aan één zijde aan een onverdeeld hoogveengebied of heideveld grensden. Hier groef iedere boer achter zijn "opgaande" hoeve naar behoefte veen of heide af en maakte er bouwland van. Vaak evenwel had men in de nabijheid der hoge venen zoveel wateroverlast, dat men er zich door leidijken tegen beschermde. Te Lippenhuizen bijv. (Schotanus-Halma 1718) was deze rechte zuidelijke begrenzing duidelijk aanwezig.

In beperkte vorm gold het recht van opstrek in de doorgaande hoeven dus alleen voor het heideveld. Aan weerszijden werd het aangegraven binnen de verlengden der zijgrenzen van de hoeven. Het bouwland van de hoeven werd met het erachter liggende heideveld wel als een twee-eenheid beschouwd, zoals te Noordwolde "... seeckere acker Bouwland met hierbij de quota in hetselve heideveld behoorende..." (P.B.2 Wstw.1786 p. 20).

d. *Het wei- en hooiland*

Het grasland lag in de zuidelijke Friese Wouden voor het grootste deel aan de rivierzijde van de heidevelden; dichter bij de boerderijen lagen meestal nog enkele weidekampen. Langs de rivier lagen de hooilanden of maden, die vooral voor de hooiwinning dienden. De rest van het grasland werd beweid en zo mogelijk nog eens per jaar gemaaid.

De perceelsscheidingen werden op de cultuurgrond die aan de rivierzijde van het heideveld gelegen was, gevormd door hekken, sloten en stroken ongemaaid gras. Allershof (5 p. 32) zegt hiervan: "Soms is die scheiding eenvoudig eene zwadebalk, d.i. men kan zien, doordien daar waar het gemaaide gras komt te liggen, het minst diep gemaaid wordt, waar de grens moet zijn. Dat sommigen trachten, die zwadebalk gaandeweg in hun voordeel te verplaatsen, wordt wel beweerd, zou het ook zoo zijn?"

De sloten moesten voldoende diep en breed zijn voor een goede afscheiding tegen het vee van de buren. Het onderhoud was gemeenschappelijk, zoals in Weststellingwerf blijkt uit "...moe-

tende de slooten welke om dit verkogte zijn geleegen mandelig worden onderhouden met de naastleegers..." (P.B.2 Wstw.1786 p. 118). In gemeenschappelijk gebruikte meenscharren en maadmeenscharren belemmerden de sloten tussen de hoevestroken van de diverse eigenaars de beweiding, zodat daar de begrensing werd aangegeven door greppels of "zwadebalken".

Tussen heide en weiland was, ongeveer evenwijdig aan de occupatie-as, een sloot gegraven om het rundvee te beletten over de heide uit te zwermen of schade te berokkenen aan gewassen op bouwkampen, die aan de rivierzijde van het veld uit de heide waren aangegraven. Ook konden hierdoor de schapen niet op het weiland komen.

Te Noordwolde en Vinkega vinden we deze afgrenzing in de vorm van een schuthek en een schuthieksloot genoemd. De ligging ervan tussen heide en weide wordt duidelijk uit de volgende opgaven: "...de geregte westerse helfte van 't heideveld agter het bouwland of bosch geleegen, streckende van 't Schuthek tot aan de Veldwal..." (Noordwolde P.B.2 Wstw.1786 p. 43); "...sekere meenschere... streckende van de maetsloot hen aen de nije gegravene schuthieksloot..." (Vinkega, P.B.1 Wstw.in 213 p. 99).

Evenals de sloten, werd ook het schuthek gemeenschappelijk onderhouden: "...des onderhoudende de menninge... en een vierde van 't schuthek..." (P.B.2 Wstw.1786 p. 43).

Postma (213 p. 99) concludeerde uit bovenstaande opgave uit Vinkega, dat hier de meente tussen heksloot en maadsloot lag. Dit is echter, zoals aangegeven, de meenschar. De meente lag zuidelijker, aan de hoge zijde van de schuthieksloot. Wel vinden we voor het weiland aan de rivierzijde van het heideveld soms de naam "buitermeente", zoals te Steggerda "...seckere 8 mad greydevelt genaempt die buitermeente onder Steggerda van de maedsloot tot in de olde weterinck..." (213 p. 98).

Tussen wei- en hooiland (fennen en maden) lag de maadsloot, elders, op de hogere gronden in de meer oostelijk gelegen dorpen, had men afsluithekken of koehekken geplaatst. Ten zuiden van de Linde komt de term "geslagen palen" voor, zoals te Peperga, waar een perceel hooiland zich uitstrekt "...noordwaarts van de gedagte Lende tot zuidwaarts aan de geslagene palen soals die van de oost en westkant int weidland sijn staende..." (P.B.2 Wstw.1785 p. 6).

De maden, die het dichtst bij de rivier lagen, werden in de zuidelijke Wouden "hemmen" genoemd (p. 17). Volgens Van der Molen (163) was het buitendijks land. Te Nijeholtpade lagen de hemmen achter de weren langs de Tjonger (fig. 5): "7 mad weeren (...) en 5 mad hemmen van de Buitenweg tot de Kuinder" (F.R.

Wstw. 1828 p. 531). De hemmen werden aan de landzijde begrensd door de hemsloot (F.R.Sch. 1708 p. 101, Hoornsterzwaag; F.R. Wstw. 1828 p. 519, Nijeholtpade: "2 mad hooiland 'hemmen' genaamd strekkende van de hemsloot tot de Tjonger"). De hemmen werden alleen voor hooiwinning gebruikt, voor beweiding waren ze veelal te drassig.

De kavelgrenzen tussen de hoeven lagen in de weilanden (voorzover niet meer mandelig liggend) en in de maden in de Zuidfriese wegdorpen precies in het verlengde van de bouwlandgrenzen, die wij in de vorm van boswallen leerden kennen (p. 23).
In het landschap waren op de meente, en in de meeste wegdorpen ook in de weide, de hoevegrenzen niet zichtbaar (fig. 4).

C. *Hoeven en roeden*

1. INLEIDING

De hoevegrootte werd in gebieden met strokenverkaveling met bewoning op de kavels in beginsel bepaald door het aantal roeden dat de hoeve innam langs de occupatie-as. De lengte van de hoeve is in sommige streken (het Hollands-Utrechtse laagveengebied bijv.) ook uitgezet in roeden. In andere gebieden, waar het recht van opstrek gold, werd de lengte bepaald door de ontginningsactiviteit van de boer of van de inpolderende organisaties. Bijhouwer (33 p. 20) wees erop, dat de kavellengte in de regel samenhangt met de afstand die nog rendabel is om het land te bewerken. Het verst afgelegen land werd vaak het slechtst verzorgd. Bijhouwer merkte voorts op, dat in Quebec de hoeven die op slechte grond lagen, korter waren dan de hoeven op betere grond.

In gebieden, waar Hollandse en Vlaamse kolonisten ontgonnen, was de hoevebreedte in het algemeen 30 roeden (140). De bekende occupatie in het gebied nabij Bremen in 1106 vond plaats in hoeven van 30 x 720 koningsroeden (O.H.Z. 97). Groenman (82 p. 522) merkt hierbij op, dat bij deze hoeven dus geen recht van opstrek gold, daar de achtergrens van het kavel reeds direct vast stond (zie p. 26). Deze Hollandse en Vlaamse hoeven onderscheidden zich principieel van de Nedersaksische verder landinwaarts (56 p. 284).

Meitzen (152-III p. 263, 266) kwam door berekeningen met behulp van kadastrale kaarten tot een hoevegrootte van 27 tot 48 ha voor de hoeven bij Bremen. De roede die men bij het uitmeten van deze hoeven gebruikte was volgens Meitzen 4,70 m lang; volgens Schröder (223 p. 35) 4,27 m. De hoeven, door Van der

Linden (140) in het Hollands-Utrechtse laagveengebied bestudeerd, waren in het algemeen 30 Stichtse roeden van 3,756 m of 30 Woerdense roeden van 3,684 m breed. De kavellengte bedroeg 6 of 12 voorling (1250 of 2500 m), de oppervlakte was resp. ongeveer 15 of 30 ha. Het kenmerkende van de hoeven die ontstonden in de Hollandse en Vlaamse kolonisatiegebieden is de onderling gelijke breedte binnen een bepaald occupatiegebied.

2. HOEVEN EN ROEDEN IN DE ZUIDELIJKE FRIESE WOUDEN

De hoevebreedten in de wegdorpen van de zuidelijke Wouden (de lengte van de hoeven werd door de natuurlijke of kunstmatige dorpsgrens bepaald) worden genoemd in het Register van den Aanbreng (1511), de Beneficiaalboeken (1543) en de Floreenregisters (1700 tot ca. 1870). De zestiende-eeuwse bronnen bevatten vnl. opgaven van een deel van de kerkelijke goederen. Nagenoeg volledig worden de hoevebreedten van een aantal Zuidfriese dorpen vermeld in de Floreenregisters. De hoeven in de andere dorpen worden uitgedrukt in akkers, pondematen, koeweiden, dagmaden enz., of aangegeven door de naastliggers te noemen.

Uit de opgaven van de kerkelijke goederen in de zestiende eeuw blijkt, dat in de meeste dorpen het aangeven van de hoevegrootte door het aantal roeden wel bekend is geweest. In de Stellingwerven worden alleen te Munnekeburen, Scherpenzeel, Spanga en Boyl, alsmede in de onregelmatige nederzettingen van de Zuidoosthoek, de hoeven nimmer in roeden uitgedrukt. Postma (208) trachtte in dergelijke wegdorpen uit de bedragen van de floreenbelasting de vermoedelijke breedte in roeden af te leiden. Dit lijkt echter niet verantwoord, daar de florenen slechts bij benadering de hoevegrootten weergaven in dorpen waar wel roedentallen werden gebruikt. Dit blijkt bijv. te Oldetrijne (F.R. Wstw. 1768), als we de floreenbelasting en de hoevebreedten vergelijken:

hoeve	breedte	floreen
no. 15/16	22 roeden	3.14.--
no. 17/18	19 roeden	2.21.--
no. 23	12 roeden	3.14.--
no. 27/28	17½ roeden	5.14.--

Uit de gegevens in bovenvermelde bronnen, alsmede uit de kadastrale minuutplans, blijkt onmiddellijk dat er in de Friese Wouden van gelijke hoevebreedten geen sprake is. Een indruk van het verschil in breedte geven de volgende roedentallen van

Noordwolde (van oost naar west): 38, 20, 20, 38, 20, 24, 17, 29, 18, 18, 22, 18, 13, 13, 27, 8, 23, 23, 14, 24, 24, 24, 14, 27, 27, 20, 20, 16, 14...(F.R.Wstw.1828 p. 600 e.v.).

Het is zeer onwaarschijnlijk, dat oorspronkelijk bij de middeleeuwse occupatie de hoevebreedten wel gelijk zouden zijn geweest, omdat ook de kerkelijke goederen, die weinig of geen verandering ondergingen, zowel binnen één dorp als in verschillende dorpen sterk in breedte uiteenliepen. In de Beneficiaalboeken (1543) valt de grote verscheidenheid in breedte van de pastoriehoeven op (tabel 6 op p. 42).

Dat in het algemeen in gebieden met "opstrekkende heerden" de hoeven onderling even groot zouden zijn, is ten onrechte aangenomen, p.m. door Hofstee en Vlam (98 p. 223), Halbertsma (83 p. 50) en Slicher van Bath (232 p. 169). Postma, die als eerste de hoevebreedten in Noord-Nederland onderzocht, schreef reeds in 1934 (205 p. 176): "Men schijnt geen moeite gedaan te hebben, de plaatsen met eenige nauwkeurigheid gelijk te maken". Ook voor Vredewold in het Groningse Westerkwartier is een oorspronkelijk gelijke hoevebreedte niet aannemelijk, in tegenstelling met hetgeen Fockema Andreae (64 p. 154) hierover heeft gezegd.

De afwijkende percelering van de Friese Wouden is niet voldoende opgemerkt, doordat men de "Siedlungsform" sterk generaliseerde en aan de "Siedlungsvorgang" te weinig aandacht schonk (121). Zo acht bijv. Van der Linden (140 p. 78) de "cope"-theorie van toepassing op Oldeberkoop; deze nederzetting zou een typisch "Fries-Hollandse" ontginningswijze hebben. Uit gegevens uit de Floreenregisters en de minuutplans blijkt echter Oldeberkoop een voor de Stellingswerven vrij onregelmatige percelering en hoevenindeling te vertonen.

In verband met het aangeven van de hoevegrootte in roeden dient eerst nader te worden ingegaan op de lengte van de gebruikte roeden in de zuidelijke Friese Wouden. Postma (205 p. 12) wees er reeds op, dat soms zelfs in één dorp meerdere soorten roeden in gebruik waren. De roedelengten in de Friese Wouden lagen tussen 12 en 21 voet, waarbij de gebruikte voeten ook nog ongelijk konden zijn. Faber (62 p. 109) noemt roeden van 12, 13, $13\frac{1}{6}$, 14, 15 en $15\frac{1}{4}$ voet.

De koningsroede is eeuwenlang in Friesland de meest gebruikte roede geweest. Vooral na 1500 werd de toepassing ervan van Leeuwarden uit verbreid. De lengte werd in 1813 officieel vastgesteld op 3,91278 m. Eigenlijk is "de" koningsroede in verschillende tijden en streken een variërende grootheid geweest, zoals Dopsch (45-I p. 230) reeds bewees. Meitzen (152-III p. 266) stelde met behulp van de kadastrale kaart vast, dat de "virga regalis" van de Bremer hoeven ca. 4,70 m lang was (p. 28).

De kaarten van Schotanus-Halma (1718) vermelden een koningsroede "welker 2000 maaken eene gemeene Duytze Myle van 15 in een Graad". J.Keuning (127) en Schippers (222) vestigen er de aandacht op, dat de lengte van de "Duytze Myle" noch van de graad bekend is. De eerstgenoemde auteur denkt, dat Bernardus Schotanus à Sterringa de koningsroede gelijkstelde aan de Rijnlandse roede van 3,767 m. Faber (62) ontdekte op een zolder van het Fries Museum de standaardkoningsroede, die 3,91278 m lang was. Ook Schippers (222) neemt aan dat dit de lengte van de Friese koningsroede is, die wordt genoemd in de atlas van Schotanus-Halma.

De problematiek van de oude Friese lengtematen wordt verduidelijkt door de gegevens uit het begin van de negentiende eeuw, die betrekking hebben op de overgang naar het metrieke stelsel. Uit het "Archief van de Commissie, belast met de vergelijking van de oude en nieuwe maten" (B.A.no.1637-1650) blijkt, dat omstreeks 1800 de roede van ongeveer 3,90 m nog veel werd gebruikt in Zuid- en Oost-Friesland. In de omgeving van Gorredijk en Beetsterzwaag, alsmede in het laagveengebied van Knijpe en Haske was de 12-voetsroede van 3,767 tot 3,91 m algemeen. De maires van Sonnega en Wolvega berichtten evenwel dat hier de 16-voetsroede van 4,736 m gold. (B.A.no.1650).

De 12 voeten, waarin de koningsroede van 3,91 m werd verdeeld, waren koningsvoeten van 326 mm (12 p. 102). De Friese houtvoet van 296 mm werd meer gebruikt (B.A.1636: $14\frac{3}{8}$ duimen van een Rijnlandse roede lang). Deze voet wordt ook door Kuyper (138 p. 21) en Allershof (5 p. 139) bedoeld, wanneer ze schrijven dat de roede (van ca. 3,90 m) 13 voet en 2 duim lang is.

De 16-voetsroede van 4,736 m die in de achttiende eeuw blijkens de brieven van de maires tussen Tjonger en Linde werd gebruikt, was ook in het dingspel Diever gangbaar (Ord.Feith p. 4). Dit in tegenstelling tot overig Drente waar de 14-voetsroede van 4,123 m algemeen was. Zevenboom (264 p. 118) geeft voor Vledder echter ook de 14-voetsroede op. Wellicht is de 16-voetsroede, als "veenroede" vermeld (264 p. 70, 71), in Zuidwest-Drente later bij de openlegging van de veengebieden en oeverlanden langs de riviertjes een meer gebruikte lengtemaat geworden. Aan de opgave van de 16-voetsroede voor Wolvega en Sonnega (B.A.no.1650) wordt trouwens ook toegevoegd "pour les prés et les tourbières".

Ook in de zuidelijke Friese Wouden kwamen in de loop der tijd andere roedelengten in gebruik. Een opgave uit de Beneficiaalboeken (B.B. p. 66) te Oldeholtwolde doet dit vermoeden, waar sprake is van "sesthien smale roeden wemelandt". Zijn

dit 12-voetsroeden geweest, in tegenstelling tot de "brede" 16-voetsroeden? Postma (205 p. 13) zegt over de 12-voetsroede, dat deze na de twaalfde eeuw in Friesland algemeen was, maar dat we van de lengte van de Oudfriese roede niets weten. Uit een oorkonde van 1313 (150 bijl. 1) blijkt dat in Westergo destijds de 12-voetsroede werd gebruikt.

De pastorie- en vicariehoeve waren te Ter Idzard in 1543 (B. B. p. 66) resp. 20 en 10 roeden breed, in 1700 (F. R. Wstw. p. 564) 22 en 13 roeden. Hier zou in de achttiende eeuw dus een kleinere roede gegolden hebben dan in de zestiende eeuw. Te Oldelamer was de pastoriehoeve in 1543 10 roeden, in 1700 8 roeden; de laatste waren waarschijnlijk roeden van ca. 4,70 m (16-voets-roeden).

De roede van ca. 3,90 m is vrij zeker ouder dan de langere 16-voetsroede. Dit blijkt ook uit het opmerkelijke feit, dat de pastoriehoeven en soms ook de vicariehoeven zijn uitgedrukt in roeden van 3,70 à 3,90 m (tabel 1). In sommige dorpen werd

Tabel 1. Lengte van de gebruikte roeden bij pastoriehoeven in enkele Stellingwerfse dorpen (1543).

dorp	breedte pastoriehoeve		lengte van roede in m
	in roeden	in meters	
Nijeholtpade	12	45	3,75
Noordwolde	24	95	3,90
Sonnega	12	44	3,67
Oldeberkoop	29	108	3,73

Bronnen: B.B., minuutpl. 1830.

voor andere landerijen later een grotere roede gebruikt. In andere dorpen, waar de hoeven zelden in roeden werden aangegeven, bleef tot in de negentiende eeuw de koningsroede in gebruik. Dit blijkt uit de Floreenregisters, waar bijv. te Nijeholtpade soms naast het aantal roeden het overeenkomstige aantal ellen (van 100 cm) vermeld wordt, bijv. "...waarin Geert Egbert Bos toebehoort 47 ellen (12 roeden) van de Scheene tot de Kuinder" (F. R. Wstw. 1828 p. 521). Dit waren dus roeden van 3,91 m.

De lengte van de roede waarin de hoeven van een aantal Stellingwerfse dorpen in de Floreenregisters zijn uitgedrukt, is te berekenen door het totaal van de roedentallen van een dorp te delen op de lengte van de occupatie-as, voorzover deze bewoond was in het begin van de achttiende eeuw (tabel 2).

Tabel 2. Lengte van de gebruikte roeden in enkele Stellingwerfse dorpen (1718).

dorp	totaal aantal roeden	lengte dorpsas in meters	lengte roede in meters
Wolvega	639	ca.2950	ca.4,62
Nijeholtwolde	342	1575	4,60
Ter Idzard	608	2880	4,74
Nijelamer	423	1975	4,67
Oldelamer	893	4250	4,76
Blesdijke	928	4375	4,71
Noordwolde	920	3825	4,15
Peperga	382	1315	3,44

Bronnen: F.R. Wstw. 1718, Schotanus-Halma, Eekhoff.

Behalve in Peperga en in Noordwolde werden de hoeven in Weststellingwerf dus uitgedrukt in 16-voetsroeden van ca.4,70 m, hetgeen ook bleek uit de opgaven uit het begin van de negentiende eeuw (p. 31). In Peperga was een zeer korte roede van ca. 3,40 m in zwang. Verder zuidwaarts rond Steenwijk werd ook een kleine roede gebruikt (264). De Noordwolder roede komt overeen met de oude Drentse roede van ca.4,12 m (p. 31).

Op grond van de hiervoor genoemde gegevens is de conclusie te trekken, dat de oudste roede een 12- of 13-voetsroede is geweest, die o.m. werd gebruikt bij het vaststellen van de grootte van de kerkelijke goederen. Later kwam de 16-voetsroede in gebruik; de meeste hoeven, waarvan wij de breedte kennen, zijn daarin uitgedrukt. In dorpen waar vnl. de kerkelijke goederen in roeden werden aangegeven, bleef men de kortere roeden van ca. 3,90 m gebruiken.

3. HOEVENSTELSEL EN HOEVEBREEDTEN

Lange tijd heeft het hoevenstelselvraagstuk de aandacht van historici en vooral van rechtshistorici gehad, vooral omdat men een gelijkheid van bezit in Germaanse tijd veronderstelde. Zoals Keuning (120 p. 37) opmerkt, is dit voor de historische geografie een vraagstuk van zeer beperkte reikwijdte. Thans staat wel vast, dat voor een oorspronkelijke gelijkheid van bezit geen bewijzen zijn aan te voeren (102, 167, 173). Bij dit onderwerp zullen hier dan ook slechts met betrekking tot de zuidelijke Friese Wouden enige kanttekeningen worden gemaakt.

"Bij een hoevenstelsel zijn de hoeven van een buurschap of dorp gelijkwaardige, vrijwel onveranderlijke grootheden, waaraan gelijke rechten en plichten verbonden zijn" (205 p. 2; 208 p. 26). Het is hierbij niet vereist, dat de hoeven even groot zijn; bij een bepaalde verhouding tussen de grootte van de hoeven spreekt men ook van een hoevenstelsel.

Naar aanleiding van de studies van Duitse auteurs (90, 241) die sporen van het hoevenstelsel van de "Geest" in de "Marsch" dachten aan te treffen, gingen o.m. Van Apeldoorn (7) en Postma (205, 208) zoeken naar marke-toestanden in Noord-Nederland buiten het Drents plateau. De misvatting hierbij was, dat men aan de waardelen in de marken van de Oostnederlandse en Drentse esdorpen een gelijkheid van het grondbezit, of althans een vaste verhouding tussen het bezit van de gewaardeelde hoeven, vastkoppelde.

Postma (205) kwam tot de conclusie, dat op de Friese klei geen hoevenstelsel was te vinden, maar dat er sporen van aanwezig waren op West-Ameland, Terschelling, Urk en in Westerwolde. In het artikel "Ploeggang en hoevenstelsel" (208) nam Postma het overgangsgebied tussen het Drents plateau en de Friese laagveenstreek onder de loep. Hij zocht daarbij naar een regelmaat in de breedten van de hoeven in de verschillende wegdorpen. Voor Wolvega meende hij bijv. in het vrij veel voorkomen van hoeven van ongeveer 15 roeden breedte een element van oorspronkelijke gelijkwaardigheid te zien. "Met evenveel recht als in Drente kunnen we hier van een hoevenstelsel spreken" (208 p. 40). Maar in de hoevebreedten van andere dorpen, of in de hiernaar berekende floreenbelasting, werd geen regelmaat gevonden. Dit laatste is, zoals wij aantoonden (p. 29), begrijpelijk, daar de floreenbelasting niet geheel evenredig was aan de hoevebreedte. Slicher van Bath (233 p. 108) zegt dan ook, dat Postma "...duidelijk aantoonde dat er in Friesland geen hoevenstelsel voorkwam, doch dat hij niet inzag, dat dit nooit het archetype van de landbouw op de zandgronden kon zijn geweest".

De hoevebreedten van Wolvega, waarin Postma (208) een zekere oorspronkelijke gelijkwaardigheid meende te ontdekken, zijn van oost naar west (2= dubbele hoeve): 28 (2), 14, 12, 31 (2), 24 (2), 27 (2), 16, 16, 14, 14, 15, 15, 24 (2), 16, 13, 13, 12½, 12½, 16, 12, 18, 30, 28, 14, 20, 15, 10, 10, 16, 16 32 (2), 17, 15, 12, 24 (2), 15, 23 (2), ?, 10, 11, 10½, ? (2). Hoewel hier enige tendentie naar een hoeve van 15 roeden in besloten ligt, is deze toch onvoldoende om een oorspronkelijke gelijkheid van alle Wolvegaaster hoeven aan te nemen. Bovendien is bij de door Postma gevolgde methode, waarbij de "dub-

bele hoeven" in twee even grote hoeven worden gesplitst, de mediaan 14 i.p.v. 15; er zijn slechts 5 hoeven van 15 roeden (10 pct. van het oorspronkelijke aantal hoeven). Een ander bezwaar ligt in de splitsing van "dubbele hoeven" in twee hoeven van gelijke breedte; zo wordt bijv. hoeve no.29 van Wolvega in 1768 (F.R.Wstw.) opgegeven met een breedte van 28 roeden, doch in 1700 met $23\frac{1}{2}$ en $4\frac{1}{2}$ roeden. Te Nijelamer vinden we hoeve no.1/2 in 1768 vermeld met $15\frac{1}{2}$ roede. Het ligt meer voor de hand een dergelijke hoeve ontstaan te denken uit een hoeve van 10 en een van $5\frac{1}{2}$ roede, dan uit twee hoeven van $7\frac{3}{4}$ roede breedte.

Hoewel in Nijeholtwolde, Nijelamer en Oldetrijne hoeven van resp. 7, 11 en 12 roeden vrij sterk vertegenwoordigd zijn, is toch de grote verscheidenheid in hoevebreedten zowel in de Floreenregisters als op de minuutplans van het kadaster het kenmerk van de occupatievorm van de Friese Wouden.

Deze ongelijkheid schijnt mij voornamelijk het gevolg te zijn van de geleidelijke, niet-gezamenlijke wijze van inbezitneming, waarop reeds werd gewezen (p. 7, 15). Iedere occupant nam zoveel grond als hij met het oog op de terreingesteldheid, de beschikbare arbeidskrachten enz. kon bewerken. Een breder kavel leverde hem enerzijds bepaalde voordelen op, anderzijds betekende het vanaf het begin meer lasten, die naar de hoevebreedte werden omgeslagen.

In de hoevebreedten binnen elk dorp blijkt een verschil te bestaan tussen de gemiddelde breedte van de oostelijke en westelijke hoeven (tabel 3).

Tabel 3. Gemiddelde breedte van de 10 oostelijke en 10 westelijke hoeven in 8 Stellingwerfse dorpen (1718).

dorp	gemiddelde hoevebreedte in plaatselijk geldende roeden van de	
	10 westelijke hoeven	10 oostelijke hoeven
Wolvega	11	13,6
Nijeholtwolde	8,5	9,3
Ter Idzard	12,4	24,9
Oldelamer	14,3	8
Nijelamer	11	9,8
Peperga	20,6	19,9
Blesdijke	13,6	17,1
Noordwolde	17	21,9

Bron: F.R.Wstw.1718.

De verklaring van het verschil in breedte tussen deze groepen lijkt in het algemeen te zijn, dat de oostelijke hoeven meer gebrek aan hooiland hadden door de grotere breedte van de zandrug. Een bredere hoevestrook gaf ook een groter aandeel in de wei- en hooilanden die in de oeverstrook van de rivier lagen. Het geringe verschil in Peperga tussen de westelijke en oostelijke hoeven vloeit voort uit de korte dorps-as. Als "restveld" tussen Blesdijke en Steggerda (p. 15) is dit dorp op vrij uniforme wijze geoccupeerd. In Olde- en Nijelamer liggen de breedste hoeven juist aan de westzijde. Hier kan de occupatierichting, welke in deze dorpen oostwaarts verliep, een factor geweest zijn (in de oostelijke dorpsdelen was minder grond beschikbaar). Een andere oorzaak is waarschijnlijk gelegen in de geringe kwaliteit van de hooilanden, die een groot deel van het jaar onder water stonden; om een redelijke hoeveelheid hooi te winnen, moest men een niet te smalle hoevestrook occuperen. Het aan West-Oldelamer grenzende Munnekeburen had hoeven van gemiddeld 18 roeden. In dit dorp, en nog sterker in Scherpenzeel en Spanga, had men naar de rivier uitwaaierende hoevestroken, die daardoor over een groter aandeel hooiland per roede hoevebreedte konden beschikken.

De gemiddelde hoevebreedten per dorp zijn in de tabellen 4 en 5 aangegeven. In tabel 4 (p. 37) zijn ook de gemiddelden berekend voor de dorpen waarvan de roedentallen niet in de Floreenregisters vermeld staan. Deze gemiddelde hoevebreedten zijn berekend door de lengte van de bewoningsrij langs de occupatie-as (naar de kaarten van Schotanus-Halma en Eekhoff) te delen door het aantal stemmen. De roedentallen uit de Floreenregisters zijn in tabel 5 verwerkt (p. 38).

Uit tabel 4 is de conclusie te trekken, dat de gemiddelde hoevebreedte per dorp van het westen naar het oosten in het algemeen groter wordt. Dit verschijnsel doet zich, behalve in de Stellingwerven, ook voor in de grietenij Schoterland, waar het quotiënt van dorpsbreedte en stemmenaantal voor de westelijke dorpen als Rotsterhaule, St. -Johannesga, Rottum en Oude- en Nieuweschoot zich tussen 10 en 23 roeden beweegt, doch voor de oostelijker gelegen nederzettingen als Nijehorne, Oudehorne, Jubbega-Schurega en Hoornsterzwaag varieert van 21 tot 60 roeden. De verklaring van dit laatste verschijnsel is ten dele gelegen in dezelfde situatie als die, welke wij binnen één dorp ontmoetten, nl. dat op de oostelijke zandgronden door het gebrek aan wei- en hooilanden de hoeven een bredere strook dienden in te nemen om toch voldoende voedsel voor het vee en dus voldoende mest voor het bouwland te kunnen winnen. Oosten (189 p. 43) wijst erop, dat in Weststellingwerf veel boeren uit de oostelijke dorpen

Tabel 4. Gemiddelde hoevebreedte per stem van de Stellingwerfse wegdorpen in koningsroeden van 3,91 m (1718).

dorp	aantal roeden langs de occupatie-as	aantal stemmen	gemiddelde breedte
Nijehnltwolde	ca. 400	43	ca. 9,5
Sonnega	450	38	12
Nijelamer	500	42	12
Oldeholtwolde	320	24	13
Wolvega	750	52	14,5
Oldelamer	1090	69	15,5
Blesdijke	1120	69	16
Oldetrijne	935	56	16,5
Vinkega	395	23	17
Peperga	380	20	19
Noordwolde	980[1)]	50[1)]	19,5
Steggerda	1020	50	20,5
Oldeholtpade	960	43	22
Oldeherkoop	1140	50	23
Ter Idzard	735	30	24,5
Elslo	720[2)]	28[1)]	26
Makkinga	920	34	27
Donkerbroek	1160	43	27
Nijeholtpade	750	26	29
Nijetrijne	480	16	30
Nijeberkoop	625	21	30
Boyl	575	18[1)]	32
Langedijke	400	12	33
Haule	860	24	36
Fochtelo	600	14	43

Bronnen: F.R.1718, Schotanus-Halma, Eekhoff

[1)]Dit dorp heeft gedeeltelijk een esachtige verkaveling; alleen de doorgaande hoeven zijn gerekend.

[2)]Elslo heeft een dubbele hoevenrij langs een deel van de occupatie-as.

hooilanden in de westelijker gelegen streken huurden of in eigendom hadden. Spahr van der Hoek (237) stelde hetzelfde vast in het Boven-Boornegebied.

Dat Boyl in tabel 4 een grotere gemiddelde hoevebreedte heeft dan de aangrenzende dorpen Noordwolde en Elslo, hangt samen met het tekort aan grasland; de lage zone langs de Linde is hier vrij smal en Boyl is er bovendien nog enigermate van afgesneden door de esachtige nederzettingen Zandhuizen, Boekelte en Rijsberkampen. De Boyler boeren hadden weliswaar ook hooien vooral weiland langs de Wetering en de Volle Riete, maar dit vermocht het nijpende gebrek aan weide en hooiland niet op te heffen.

Tabel.5. Gemiddelde hoevebreedte in plaatselijk geldende roeden in 9 Stellingwerfse dorpen (1708).

dorp	totaal aant. roeden	aantal stemmen[1]	gemidd. breedte	mediaan
Nijeholtwolde	342	43	8	8
Nijelamer	423	42	10	11
Oldelamer	893	69	13	13
Peperga	382 280[2]	19	19 15[2]	19 15[2]
Slesdijke	928	68	13,5	14
Wolvega	639	49	13	15
Oldetrijne	390½	32	12	13
Nijetrijne	341[3]	25	14	--
Ter Idzard	608 528[4]	30 29[4]	20 19[4]	16 16[4]
Noordwolde	920	49[5]	19	18

Bron: F.R. Wstw.1708

1) Alleen de hoeven met opgegeven breedte
2) De roede van 3,44 m omgerekend in die van 4,70 m
3) Van een aantal hoeven is geen breedte bekend
4) Zonder hneve no.1 (Idzerda-stins, 80 r.)
5) Alleen de doorgaande hoeven

In tabel 5 is de gemiddelde hoevebreedte berekend voor de dorpen waarvan de roedenaantallen bekend zijn; het totaal hiervan is gedeeld door het aantal hoeven. Daarnaast zijn de medianen vermeld, die een centrale tendentie blijken aan te geven van 8 tot 18 roeden, met een voorkeur voor 13 à 14 roeden. Dit komt overeen met de rekenkundig gemiddelde breedte, die voor 425 Stellingwerfse hoeven 13,6 roede bedraagt.

De gemiddelde oppervlakte van de hoeven was in de achttiende eeuw en in het begin van de negentiende eeuw door de extensieve wijze van landbouw groter dan tegenwoordig. De meeste hoeven waren in die tijd nog geheel doorgaand, doch een toenemend aantal boeren had percelen in andere verdeelde hoeven in pacht of eigendom. In de stemregisters van 1768 worden de oppervlakten bij benadering vermeld, bijv. "groter dan 20 pondemaat", "veel meer dan 50 pondemaat", enz. In Boyl was in 1768 de gemiddelde oppervlakte van 30 hoeven iets meer dan 50 pondemaat (18 ha). Hoeven van 30 tot 60 ha waren in de zuidelijke Friese Wouden geen uitzondering.

Het ontstaan van de zeer grote bedrijven, die vaak in handen waren van grietmannen en andere kleine landedelen, is een speciale bestudering waard. De secularisatie van de kloostergoederen in de Friese Wouden is niet de oorzaak van de vorming van het grootgrondbezit (255 p. 87 e.v.). In eerste aanleg zullen sommige hoeven door het recht van niaarneming (zie pag. 62) zijn vergroot. Toen dit proces eenmaal op gang was, gingen de streekadel en de verveners stelselmatig hooi- en weilanden aankopen, waardoor vele boeren in een afhankelijke positie kwamen te verkeren.

4. DE KERKELIJKE GOEDEREN

Voor een beter inzicht in de middeleeuwse percelering en hoevenindeling is vooral door Postma (205 p. 132) de bestudering van de kerkelijke goederen (met name van de pastoriehoeven) aanbevolen. De pastoriehoeven waren voor het merendeel in de twaalfde eeuw reeds aanwezig en waren veel minder aan verandering onderhevig dan andere hoeven. Belemmerend bij een dergelijke studie is echter, dat de oudste opgaven van kerkelijke goederen in de zuidelijke Wouden op enkele uitzonderingen na dateren uit de zestiende eeuw; voorts zijn de landerijen niet altijd met voldoende zekerheid te lokaliseren (o.m. door verkoop van pastoralia) en tenslotte kan men moeilijk vergelijkingen maken tussen de kerkelijke landerijen van de verschillende dorpen, omdat de gebruikte lengtemaat niet altijd meer is vast te stellen.

Eerst dient nader te worden ingegaan op het ontstaan van de kerkelijke goederen. De kerkstichting ging in de Friese Wouden uit van de gemene meente of buren. Dit waren de stemgerechtigde boeren (6-I p. 86; 19 p. 317). Zij doteerden de kerk met een zekere hoeveelheid onroerend goed voor het onderhoud van het kerkgebouw, de instandhouding van de eredienst (de patroonsgoederen) en het levensonderhoud van de pastoor (pastoriegoe-

deren); bij de stichting van een vicarie (een vicaris was een hulppastoor) kwamen daarbij nog de vicariegoederen. Bovendien bleven de inwoners van de nieuwe parochie bijdragen verschuldigd aan de parochie waarvan de hunne was afgesplitst, omdat de moederkerk anders een gevoelig inkomstenverlies zou ondergaan.

De regeling van de bijdragen was niet overal gelijk. In Noordwolde (B.B. p. 72) gaf "elck hoofstede, daer huys opstaet, ende daerin voortyden huysen gestaen hebben vier spint roggen Vriesche mate"; tevens betaalde "elck huys, daer vuer ende roeck vuytgaet, drye stuvers jaerlycks". Te Oldeberkoop blijken alleen de "bouhuysen" (dat waren de stemdragende hoeven) belast te zijn. Meestal was het zo, dat alle "huizen" een kleine bijdrage leverden en de "bouwhuizen" een grotere, inhoudende o.m. rogge. Doordat het ontstaan van keuterboerderijen in de zuidelijke Wouden tot de negentiende eeuw van beperkte omvang was, bestonden er in veel dorpen niets dan "bouwhuizen". De positie van meiers (pachters) en eigenerfden verschilde ook van dorp tot dorp. In Peperga bestond de regeling, dat "die landen, die betimmert zyn ende in den vollen bouw saten, tzy meyers off eygensitters" de pastoor "die quatertemper telckes viij pont broets ende een pont bottere" gaven (B.B. p. 78). Daarentegen waren in Sonnega de eigenerfden zwaarder belast; "vuyt elck bouwhuys een scepel roggen ende daertoe xvi pondt broets ende twee ponden botter van den eygenarffden" (B.B. p. 53).

Een voorbeeld van dotering door de "gemene meente" vinden we te Haule (B.B. p. 48). In een keurbrief worden de goederen en renten vastgesteld. "Wy ingesetene op ter Haule, myt saempt dye gemeene meente aldaer, Claes Egbes, nu tertyt Stellinck*) opter Haule ende de Wolden, Fogden**), aengaende rycke ende gelycke, doen condich, vermits desen onsen ceurbrieff, dewelcke Heer Lubbert geresigneert heeft, achte daegen voer alder Godes Heiligen. Ten Eersten, dat Pastoers erue met huys, hoff ende heuren annexe mit twee dachmadt hoylandts, gelegen toe Oisterwolde bij dat kerckpat; noch een madt hoylandes op hilligemaet, zonder voerweyde ende naeweyde...". Na deze gedoteerde goederen wordt de tegenprestatie van de pastoor vermeld: "Hyer en tegens zal ons die Pastoor Goodes woort leeren oprechtelycken ende van quaden straffen...".

Te Oldeholtwolde worden 3 roeden land genoemd, "...dewelcke die gemeynte den Pastoir gedaen heeft" (B.B. p. 65).

Onder de kerkelijke goederen neemt de "weme" een belang-

*) Zie p.44

**) Kerkvoogden.

rijke plaats in. De naam, die letterlijk "huwelijksgoed" betekent (6-I p. 9), komt in Friesland slechts in de Zevenwouden voor (32 p. 31). De weme omvatte oorspronkelijk het kerkgebouw, het kerkhof en de hofstede. Deze doorgaande hoeve werd voor de kerkstichting door de "buren" (de leden van de gemene meente) gekocht. Soms wordt niet een weme vermeld, doch een "kerkweer"; ook staat deze hoeve wel zonder nadere aanduiding onder de parochiehoeven gerangschikt. In Nijeveen (Dr.) lag de aangekochte hoeve "middes in den dorpe" (O.G.D. -I 151). Waarschijnlijk werd ook in de Friese Wouden de kerk niet op het eventueel nog ongeoccupeerde deel van het dorpsgebied gebouwd (p. 11, 12). Omdat het dorp een zekere omvang moest hebben vóór tot het stichten van een eigen kerkgebouw kon worden overgegaan, zou de kerk op nog niet ontgonnen terrein ver uit het midden van de occupatie-as komen te staan. In de meeste wegdorpen van de zuidelijke Wouden staat de kerk vrij centraal; de pastoriehoeve eveneens, hetgeen blijkt als men de pastoriehoeven lokaliseert. De overige kerkelijke goederen liggen, als ze worden ingetekend in de dorpsgebieden, langs de gehele occupatie-as verspreid.

De grootte van de weme bedroeg volgens sommigen één hoeve (223 p. 6, 205 p. 132); Lodewijk de Vrome had in 819 vastgesteld, dat de minimumdotering bij kerkstichting één hoeve diende te zijn. Glazema (76 p. 152) en Van Buytenen (32 p. 30) noemen één tot twee hoeven als omvang. De grootte van de weme schijnt evenwel naar tijd en plaats zeer uiteenlopend geweest te zijn (200 p. 175).

Vergelijking van de pastorie- en vicariehoeven met de overige hoeven in de Stellingwerfse dorpen leert, dat de pastoriehoeve een breedte had die ongeveer even groot was als, of ongeveer de helft was van de gemiddelde hoevebreedte in een dorp. Omdat de kerkelijke goederen, zoals werd vastgesteld (p. 32), in andere roeden werden uitgedrukt dan de overige hoeven, mag men ze niet zonder meer met elkaar vergelijken. Als men de pastorie- en vicariegoederen omrekent in de gangbare roeden, wordt bovenstaande conclusie bevestigd.

Als we ervan uitgaan, dat de voor de kerkehoeven gebruikte roeden ongeveer even lang waren, heeft vergelijking van de pastorie- en vicariegoederen in de verschillende dorpen zin. In tabel 6 blijken de "wemen" in 6 dorpen ongeveer 12 roeden breed te zijn, doch in andere dorpen is de pastoriehoeve soms twee of driemaal zo groot. Met de gemiddelde hoevebreedte blijkt niet een bepaalde, algemeen geldende relatie te bestaan.

Resumerende krijgt men de indruk, dat de gemene meente een bestaande hoeve doteerde welke niet een sterke grootte-afwijking van de meest voorkomende hoevebreedten in het dorp

Tabel 6. Breedte van de pastorie- en vicariegoederen in Stellingswerfse dorpen, 1543-1700.

	breedte in roeden van de				
	pastoriehneve(n)	vicariehoeve(n)	patroons-goederen	gem. boeve-breedte[1]	mediaan[1]
Blesdijke	**14**[2],8	7,6		16	17
Boyl	20?			32	
Donkerbroek	24,15	16		27	
Elslo	20?	11		26	
Fochtelo	**18**		7½,4,3,2½, 8½,11½,2, 2,2½	43	
Haule				36	
Langedijke				33	
Makkinga	**28**,4,14,2,3	16,2,2,½,1,3,1, 1½,15v.,2		27	
Noordwolde	**24**	14,8		19,5	19
Nijeberkoop	**24**			30	
Nijeholtpade	**12**,7,6,	8,7,5		29	
West-Nijeberk.	**28**,12, 3½,16				
Nijeholtwolde	**10½**,2,2,11	5	7	9,5	10
Nijelamer	**22**	12		12	13
Nijetrijne	**16**,1,1,18v.[3]	6		30	
Oldeberkoop	**29** (28 in 1580)	40		23	
Oldeholtpade	**36**	7,10,5,7,14		22	
Oldeholtwolde	**16**		3	13	
Oldelamer	**8**,20,18,3	10,4½,1,4½,9, 3r.6v.,1,3,1,19v.		15,5	16
Oldetrijne	**17**,1½,¾,6	13,12		16,5	18
Peperga	**14**,9,10,2½,2½	12,12,14		19	19
Sonnega	**12**,1¾,15,14v.	7,2,6		12	
Steggerda	**16**,7	8,4,1,4,14,16,7		20,6	
Ter Idzard	**20** (22 in 1700)	10 (13 in 1700)	6	24,5	19
Vinkega	**12**,6	10		17	
Wolvega	**15**,5	10,4,3½	3	14,5	18

Bronnen: S.S., R.G.G., F.R.

1) Omgerekend in koningsroeden van 3,91 m.
2) Vetgedrukt: de breedte van de werve.
3) Voeten.

vertoonde. Vergelijking van de breedte van de pastoriehoeve met die van de naburige hoeven binnen dezelfde nederzetting toont aan dat de pastoriehoeve in grootte tot deze aanliggende hoeven geen bepaalde relatie heeft.

In bepaalde dorpen worden in de Beneficiaalboeken "patroonsgoederen" vermeld, bijv. te Fochtelo en te Nijetrijne. Deze goederen dienden speciaal voor het onderhoud van het kerkgebouw en de eredienst. De patroon was de heilige aan wie de kerk was gewijd. Te Steggerda wordt als eigenaar van hoeve no. 19 in 1700 (F.R.Wstw. p. 765) genoemd "het Jus Patronatus". Was de gemene meente, die het patronaatsrecht uitoefende, de eigenaar van de gedoteerde goederen? Volgens Van Apeldoorn (6-I p. 89 e.v.) valt uit stichtingsoorkonden van beneficiën af te leiden, dat de stichters zich niet meer als collectieve eigenaars van de dotaties beschouwden. De vermelding van het "Jus patronatus" als eigenaar schijnt echter toch een zeker element van oorspronkelijk eigendomsrecht in te houden. Zo zou ook het toponiem "het Markland" te Oldeberkoop verklaard kunnen worden: "Voorts 't restante van voors. pastorie 't marckland genaemd de kercke competerende... in het voors. marck of kerckeland gelegen" (F.R.Ostw.1700 p. 15, 16).

De vicariegoederen waren in verschillende dorpen van aanzienlijke omvang, met name wanneer er meer dan één vicarie bij de kerk behoorde. In verscheidene hoeven had de vicarie een aantal roeden. Zo bezat de "Onser Lieuer Vrouwen Vicarie" te Oldeholtpade (B.B. p. 67): 7 roeden (de vicariehoeve) en nog 10, 5, 7 en 14 roeden in andere hoeven. Werd de vicariehoeve evenals de pastoriehoeve door de collectiviteit van hoevebewoners gedoteerd, daartegenover verkreeg de vicarie veelal nog kleinere aandelen in andere hoeven bij schenking door particulieren. Zeer kleine quota in hoeven worden genoemd te Nijeholtpade ("een roede in Marten Wytkens land", B.B. p. 66), te Makkinga ("in dat Bruggeweer vyfthien voeten landen", B.B. p. 44) en te Oldelamer ("item noch negentien voeten landts int voorsegde karspel", B.B. p. 62). De opbrengst of de pachtsom van deze hoeven waarin vicariëland lag, kwam voor het deel dat dit land in de gehele hoeve innam aan de vicarie ten goede. Het vicarie-aandeel lag dus meestal mandelig met de rest.

Samenvattend is op te merken, dat de pastoriehoeven enige indruk geven van de grootte van de middeleeuwse hoeven in de Zuidfriese wegdorpen. Voor de occupatiegeschiedenis zijn de kerkelijke goederen, door het incidentele karakter van de gegevens erover, niet van grote betekenis. Wel kan door de bestudering van de kerkelijke goederen de positie van de hoevebezitter in het algemeen verduidelijkt worden.

Een hoevenstelsel, in de betekenis van een gelijkheid van of een bepaalde relatie tussen de hoevegrootten, is niet aangetoond in de Friese Wouden (p. 33 e.v.). Wel is ook in deze streken een onderscheid te maken tussen hoeven die stemdragend waren (volgerechtigde hoeven) en veelal later ontstaan zijnde kamphoeven en keuterplaatsen waarop geen stemrecht berustte.

De algemene problematiek van de volle hoeve (koningshoeve, groothoeve, mansus enz.) laten we hier terzijde; we beperken ons tot het aanroeren van de in de zuidelijke Wouden voorkomende termen.

Door verruiming van de naam voor het stemdragende, behuisde perceel werd in de Friese Wouden de stemdragende hoeve ook soolstede genoemd (p. 20). Van der Molen (162 p. 55) citeert uit de Beneficiaalboeken de termen: bouhuys, principael huys, principael ploechhuys, principael bouhuys, principaele stelle.

Wat de laatste term betreft, was in de Friese Wouden een "stelle" het woonhuis van een "stelling"; het was een stemdragende hoeve, identiek aan de "soolstede". Elders verstond men onder een stelle een "niet behuisd hornleger", waarop nog wel stemrecht berustte. De legenda van de kaarten van Schotanus-Halma (1718) vermeldt: "stemmende stellen sonder huizen" (kaart Stellingwerf-Westeinde).

Van de positie van de stellingen, waarvan de naam "Stellingwerf" is afgeleid, is weinig bekend. Het waren dorpsrechters, die ook zitting konden hebben in de drie Stellingwerfse rechtbanken. Het ambt werd in het dorp beurtelings door één van de soolstedebewoners bekleed gedurende een jaar. Zowel meiers als eigenerfden konden stelling zijn. Dit blijkt bijv. uit een wilkeur van de gemene meente van Peperga, waarin de stelling sancties mag toepassen tegen onwillige lieden bij het onderhoud van de Lindedijk (A.Z.W. 27, 1612).

De stellingen vertegenwoordigden de Stellingwerven naar buiten. Ze sloten verdragen, bijv. in 1386 met Kampen (Colmjon 373). Ook waren ze curator bij het beheer van onroerende goederen, die door overlijden van de ouders aan minderjarigen toevielen (bijv. te Nijeholtpade in 1773, P.B.Ostw. G12). De naam "olderman", o.a. genoemd in 1313 te Vinkega (Colmjon 158), is als een synoniem van stelling te beschouwen. Naarding (180) acht de stellingen gelijk aan de etten in Drente. Wat de positie van de stelling binnen het dorp betreft, vertoont de functie veel meer overeenkomst met de "gezworenen" (145 p. 89) en de "zekeren" (134e p. 200). Ook met de rechtstoestanden in de Friese en Groningse kleistreken zijn duidelijke overeenkomsten aan te wijzen (205 p. 73; 35).

Het woord "bouwhuis" wijst evenals "ploeghuis" op de omstandigheid, dat een stemdragende hoeve bouwland bezat. Te Makkinga ontving de kerk "vuyt yttelick bouhuys een Vriesch scepel roggen, soe mannich in den kerspel is" (B.B. p. 43); verder moest "yttelick huys tot xxviij omtrent een Vreesch scepel roggen" opbrengen aan de vicarie (B.B. p. 45). Hieruit blijkt, dat een "bouhuys" te Makkinga tot 28 roeden breed was; de minimumgrootte wordt niet vermeld, maar zal waarschijnlijk ongeveer 7 roeden zijn geweest (ook elders in de Stellingwerven behoorden deze tot de kleinste hoeven). Te Peperga moesten "die landen, die betimmert syn ende in den vollen bouw saten" een "Camper scepel rogge" jaarlijks opbrengen (B.B. p. 78).

Over de ploeggang is indertijd een uitgebreide discussie ontstaan in samenhang met het hoevenstelselvraagstuk. De term komt in Friesland het eerst voor in 1539 in een acte over het kerkelijk stemrecht, dat voorbehouden was aan "schotschietende huizen of ploeggangen" (Schwartzenberg II p. 763). Van Apeldoorn (6-I p. 47) zag hierin naar analogie van het Engelse "pleuchgang" "het kleinste bij een sate of hoeve behorende bouwland". Hij dacht, dat de ploeggang de kleinste hoeve in Friesland was geweest, gelijk aan de virgata van 30 acres (pondemaat). Postma (208) kwam o.m. op grond van de Floreenregisters tot de conclusie, dat een ploeggang het tot een volle hoeve behorend land of een daaraan gelijkwaardige hoeveelheid was.

In de dorpen rond het Bergumermeer schijnt de ploeggang een zeker waardeelsrecht te hebben ingehouden (3 p. 142). Bij de bespreking van de occupatievormen van dat gebied zal hierop nader worden ingegaan.

Een tussenvorm van het waardelenstelsel van Drente en het roedentallensysteem ten westen ervan vinden we in Westerwolde. De "mollenwaar" omvatte hier oorspronkelijk een zekere oppervlakte land (174 p. 51 e.v.); de mol was in het Landrecht van 1470 7 voet lang. Met 8 mollen had men een volle hoeve. Daar de roede hier 14 voet lang was (241 p. 108) kwam de volle hoeve overeen met 4 roeden breedte, d.i. ongeveer de grootte van de kleinste hoeven in de Zuidfriese dorpen. Nu was men in de Drentse marken gerechtigd wanneer men $\frac{1}{4}$ waardeel bezat. Als we dit op de Stellingwerfse toestanden toepassen, zou een hoeve die met een vol waardeel gelijk stond, ongeveer 16 roeden breed moeten zijn. Dit blijkt niet uit de roedenaantallen, doch wel is het opvallend dat de hoogste hoevebreedten in een dorp meestal ongeveer het viervoudige van de laagste bedragen (F.R.) en dat een weer (zie p. 48) in de Stellingwerven soms gelijk is aan 8 à 10 roeden; de mediaan (p. 38) is ca. 14 roeden.

Welke rechten en plichten, ten dele aan de hoevebreedte ge-

bonden, had nu de bewoner van een stemdragende hoeve in de zuidelijke Wouden?

Ten eerste het kerkelijk stemrecht of het collatierecht: de bewoner van een soolstede of hornleger had oorspronkelijk als lid van de gemene meente het jus patronatus (pag. 39, 43);

Ten tweede de plicht tot het gezamenlijk onderhoud van wegen, sloten, enz., naar de hoevebreedte berekend (pag. 11);

Ten derde werd het recht tot het inscharen van vee in de gemene weiden oorspronkelijk per roede gerekend (hierna nog te bespreken, p. 51).

Op de vierde plaats was er de plicht tot het betalen van tienden, kerkelijke bijdragen en andere lasten, ten dele omgeslagen over de hoeve naar de breedte ervan. Dit blijkt o.m. uit de volgende opgaven:

- de betaling van één denarius per 10 roeden als tiend bij de ontginning van een gebied in het westen van de Stellingwerven in 1165 (O.U. -I 444);
- de roggepachten aan kerk en pastoor, o.m. te Peperga (B.B. p. 78) waar van de 9 roeden land jaarlijks een "Camper scepel rogge, erfflijk" gegeven moest worden;
- de huur van land te Makkinga (B.B. p. 43) "oft een ygelyck roedt landes mach opbrengen in huyre iiij stuuers Brabants" (ook bij andere goederen in deze plaats blijkt deze pacht per roede te worden aangehouden);
- pacht van pastoriegoederen te Fochtelo (B.B. p. 47)..."elcke roede getaxiert op anderhalue stuuer";
- kerkelijke bijdragen, o.m. te Nijetrijne (B.B. p. 53) "item, noch vuyt alle roeden landts van den Nijetrijne, vuyt elcke roedt drye doyts ende vyertyden bollen...".

De vraag doet zich voor, of we in de Friese Wouden ook "weren" in de betekenis van hoeven of hoevestroken van een bepaald aantal roeden breedte aantreffen.

Het toponiem "weer" komt in de zuidelijke Wouden in twee betekenissen voor, nl. als gelijkwaardige term voor doorgaande hoeve en als kavel in later verdeelde wei- en hooilanden.

De eerste betekenis wordt door Postma (211 p. 71) ook vermeld te Slochteren, waar in de vijftiende eeuw namen als Buttingawere, Tammyngawere enz. voorkwamen. In Noord-Holland is in gebieden met doorgaande hoeven sprake van "weren" i.p.v. heerden (98 p. 229).

In de Friese Wouden worden "weren" in de betekenis van hoeven o.m. genoemd te:

Blesdijke: een rente van 5 schepel wintertarwe uit "Hebele Nitterswere" aldaar in 1456 (Cart. St.-Clemenskerk p. 287);

Makkinga: "Johan Lamberts weer", "Johan Eytensweer", "Wiltet Lamberts oesterweer" enz.; de termen "weer" en "arue" worden hier door elkaar gebruikt, zodat we mogen aannemen, dat met een "weer" een hoeve wordt aangeduid (B.B. p. 43 e.v.).

Oldeholtpade: "dat kerckweer sonder bouhuys..." (B.B. p. 68);

Spanga: twee akkers gelegen "int brede weer (...) streckenvan den olden wech in den Lende..." (B.B. p. 56);

Noordwolde: "een halff mudde roggen, over dat lutteke weer aen den oistzijde Sint Nicolaus Vicarie naestgelegen" (B.B. p. 73);

Buitenpost: "Wiger Harkama 1 stuck in sin waer vor 21 st." (R.G.O. p. 200);

Haskerland: "Papingha brede waer" (Sipma I p. 309).

De opmerking van Naarding (180 p. 43), dat het toponiem "weer" vooral in Overijsselse sfeer in Weststellingwerf voorkomt, is dus niet juist. Zelfs in de onregelmatige cultuurlandschapsvormen van de Zuidoosthoek treffen we dit toponiem aan (p. 81, 83).

De tweede betekenis van "weer" is "een deel van later verdeelde gronden", zoals Postma (211 p. 72) opmerkte. Oosten (189 p. 41) schrijft hierover met betrekking tot de Westhoek van Weststellingwerf het volgende. "Toen de uiterste stukken later werden verdeeld, noemde men de percelen vaak weren, zoals in Oldetrijne, Spanga, Scherpenzeel en Munnekeburen. Zelfs sprak men van voorweer en achterweer".

De ligging van dit type weer komt duidelijk naar voren in de volgende opgaven.

Munnekeburen: "Item, noch twee dachmadt weeren, streckende van den olden wech, vuytgaende tot aen de graeft" (B.B. p. 59);

Nijeholtpade: "twee kampen weidland, het weer genaamd, ten noorden van de Slingerweg" (F.R.Wstw. 1828 p. 519);

Nijeholtpade: "...een stuck land het kerckeweer geheten, van de Buitenweg tot de Cuinder" (F.R.Wstw. 1768 p. 477);

Oldelamer: "7 dagmad eckeren en 3 dagmat kampen en 4 dagmad weeren" (B.B. p. 63).

De breedte van deze "stroken in verdeelde gronden" was niet overal gelijk, hetgeen ook al blijkt uit adjectieven als "brede" en "lutteke". Op de kadastrale minuutplans is te zien, dat de weren als strookvormige percelen al evenzeer in breedte uiteenliepen als de hoeven van een dorp.

De eerstgenoemde groep, waarbij een weer dus een hoevestrook representeert, dient nog wat nader te worden beschouwd. Reeds in de middeleeuwen worden de strookvormige aandelen bij ontginning "weren" genoemd, zoals te Kropswolde (O.G.D.-I 112) en in Noord-Overijssel (O.U.-I 339). Postma (205 p. 70) noemt 12 roeden als de breedte van de weren te Middelbert, maar hier waren ook hoeven van 4 en 6 roeden breedte. Te Makkinga

wordt in de Beneficiaalboeken (p. 43) het wemeland vermeld als "dat posses totter weduwe, drye weer lands bij roeden gerekent acht en twintich". Hoe breed één van deze weren was, kan men hieruit moeilijk afleiden, daar de weme ook uit de samenvoeging van bijv. weren van 10, 10 en 8 roeden kan zijn ontstaan. Een weer zal in dit dorp echter niet veel breder of smaller zijn geweest dan 8 à 9 roeden.

Dit komt overeen met een vermelding van een roggepacht te Peperga, waar men van de 9 roeden een "Camper scepel" rogge moest geven (B. B. p. 79). In de hoevebreedten is dit aantal evenwel nauwelijks terug te vinden: 32, 25, 21, 24, 19, 14, 11, 13, 18, 22, 28, 22, 21, 22, 9, 14, 24, 10, 34 roeden. Wel had de weme hier een breedte van 9 roeden.

Uit de roggepachten van Wolvega (B. B. p. 51) valt op te maken, dat men per 8 roeden een mud rogge moest opbrengen. Met een weer van 8 roeden is een opgave als "...seeckere stuck weidlant (...) genaemt het weer, groot ongeveer 15 roeden breed" (F.R.Wstw.1700 p. 23) niet in strijd, omdat "weer" in deze vermelding een strook in later verdeelde gronden aangeeft.

In de meeste dorpen worden de pachten en bijdragen echter per huis opgegeven, zodat hieruit geen gevolgtrekkingen over een eventuele hoeve-eenheid gemaakt kunnen worden.

Samenvattend kan worden gezegd dat de betekenis van "weer" in de zuidelijke Wouden tweeledig is. Enerzijds kan het een hoeve (hoevestrook) aangeven, anderzijds duidt het een strookvormig aandeel in wei- of hooilanden aan. Hierbij bestaan er wat betreft de breedte van de weer als hoeve-eenheid aanwijzingen in sommige dorpen voor een breedte van 8 à 10 roeden. De aandelen in de later verdeelde gronden varieerden sterk in breedte.

Evenals het ontbreken van gelijkheid en regelmaat in de hoevebreedten, schijnt de verschillende inhoud van het begrip "weer" te duiden op een initiale occupatie, die naar tijd en omstandigheden verschillend is geweest.

D. *Gemeenschappelijk eigendom en gebruik*

1. WANDELEND EN MANDELIG LAND

Van de vormen van gemeenschappelijk eigendom en gebruik in de zuidelijke Friese Wouden komt het "wandelen" van land tot in de negentiende eeuw het meest voor. Hierbij hebben verschillende eigenaars beurtelings een ander stuk van hun gezamenlijk bezit in gebruik. Van Apeldoorn (7 p. 217 e.v.) zag hier-

in een overgangsstadium van het collectieve naar het individuele gebruiksrecht. Hij dacht dat de wijze waarop dit wandelen of werven plaats vond, te vinden was in Dantumadeel, waar in de zestiende eeuw het land in "tyoeghen" was verdeeld; elke "tyoegh" telde een aantal "lotten".

Postma (202 p. 48) heeft er de aandacht op gevestigd, dat het wandelen bijna uitsluitend voorkwam in maadlanden. In de Beneficiaalboeken worden slechts twee gevallen van wandelend fenland (weiland) vermeld. "Wervend" of wandelend land vond men zeer veel in de maadmeenscharren van Hindelopen en Molkwerum (203). De toestanden hier zijn te vergelijken met die op Ameland, waar het land binnen dezelfde "twiere" aan een periodieke herverdeling onderworpen was. Als oorzaken van het "werven" te Molkwerum noemde Postma de verdeling bij vererving en de verdeling van oorspronkelijk in gemeenschappelijk eigendom verkerende grond; de laatste mogelijkheid is volgens Postma de meest waarschijnlijke. Cuipers (39 p. 20) vindt het onduidelijk, waarom het wandelen het meest bij maadlanden voorkwam. Het ligt echter voor de hand te concluderen dat het kwaliteitsverschil van de hooilanden het wandelen tot een noodzaak maakte. Het weiland bleef veel langer dan het hooiland in gemeenschappelijk gebruik (gemeenschappelijke beweiding "over hoog en laag"), zodat hier de wisseling van gebruiker niet nodig was.

Mandelig land kwam in de betekenis van ongescheiden land in de zuidelijke Friese Wouden veel voor. Zulk land behoefde niet wandelend te zijn. Zo wordt te Nijeholtpade genoemd "...een stuk land, bosch-, wei- en hooiland, waarin de Kerk behoort mandeelig eenige roeden in de bosch "(F.R.Wstw.1828 p. 529). Ongescheiden bijeenliggend land, dat wisselt van gebruiker, is er bijv. te Boyl (P.B.Wstw.1786 p. 16) "...een half mad hooyland geleegen op de Boylingermaad (...) mandelig wandelende met $1\frac{1}{2}$ mad van Mevr.Wed.Wigeri". Voor "mandelig" komen in de Beneficiaalboeken als andere termen voor "medelyck" (te Nijetrijne) en "meendelijk" (te Oldetrijne) (B.B. p. 53, 51).

Betekent "mandelig" dus "ongescheiden bijeenliggend", "wandelen" en "werven" heeft betrekking op het wisselen van gebruiker. Dit laatste kan zowel een gevolg zijn van vererving (waarbij men ieder zowel van de goede als van de minder goede grond wilde laten gebruiken), als van verdeling van oorspronkelijk gemeenschappelijk door een buurschap of dorp bezeten grond. In dit verband is het begrijpelijk, dat in de maadlanden, waar deze verdeling ten behoeve van het individueel hooien al vroeg een feit was geworden, het wandelen nog lange tijd voorkwam. In de meenscharren, waar men mandelig liet weiden, was dit niet nodig.

2. DE MEENSCHARREN EN DE SCHARRECHTEN

De meenscharren in de gebieden met strokenverkaveling waren gemeenschappelijk gebruikte weidegronden, welke evenwel omstreeks 1830 alle in particulier eigendom waren. Iedere eigenaar van een hoeve bezat het in zijn hoevestrook gelegen deel van de gemeenschappelijk gebruikte weide. Oorspronkelijk zullen de meenscharren en meenteweiden in de meeste wegdorpen wel gemeenschappelijk eigendom zijn geweest. De gegevens uit de zestiende eeuw wijzen hier wel op.

Men dient de gebruiksvorm en de eigendomsvorm duidelijk te onderscheiden. In het verleden is dit soms te weinig gebeurd en kwam men (vooral van rechtshistorische zijde) tot theorieën over "gemeenschappelijke gronden" welke niet door feiten gesteund werden. Reeds Gosses (78) kwam op tegen deze onbewezen theorieën over gemeenschappelijk eigendom. Ook Hofstee en Vlam (98 p. 203) stellen duidelijk "...zo hebben dus de z.g. getuigenissen van oorspronkelijk gemeenschappelijk grondbezit in de Friese landen in feite geen bewijskracht, omdat het in alle gevallen bijna zeker is, dat het stukken grond betreft, die pas later in gebruik zijn genomen".

Daar de vragen over het juridische aspect van de landschapsvormen slechts een beperkte historisch-geografische betekenis hebben, houden wij er ons hier niet verder mee bezig.

De meenscharren lagen, zoals reeds is aangegeven (p. 26 e.v.), achter de heidevelden. In die gevallen waarin sprake is van maadmeenscharren, die dus een gezamenlijke voor- en naweide hadden doch primair voor de hooioogst dienden, strekten ze zich meestal uit tot de rivier, vooral op de wat hoger gelegen gronden.

Hofstee (96 p. 207) en De Blécourt (19 p. 170) beschreven de meenscharren als de onverdeelde uiteinden der opstrekkende heerden. Postma (213) bewees dat de onverdeelde gronden *in.* de doorgaande plaatsen lagen, hierbij de meenten en meenscharren, zoals reeds werd gezegd (p. 24 e.v.), ten onrechte aan elkaar gelijkstellend. Achter deze meenten of gemeenschappelijk gebruikte heidevelden lagen de fennen en maden, de laatstgenoemde aan de rivier. Te Blesdijke en Sonnega had men een "meentemaad", dit was een meenschar die achter de met slecht gras en heide begroeide meente lag.

De burefennen, die in de zuidelijke Wouden werden aangetroffen (zelfs voorkomend in een kinderrijmpje), zijn te beschouwen als meenscharren die in gebruik waren bij een aantal buren (210). Op de klei kwamen de burefennen voort uit pastorielanden en andere kerkelijke bezittingen welke na de Hervorming in delen aan de keuters werden verhuurd (205 p. 120 e.v.).

Hoe was het recht van inscharing in de gemeenschappelijk gebruikte weiden geregeld? Het zou onlogisch zijn te veronderstellen, dat in de wegdorpen iedere boer naar eigen goeddunken vee op de gemeenschappelijke grond kon drijven. Cleveringa (35 p. 17) haalt uit de "Kronyk van Worp Tyaerda van Rinsumageest" uit 1479 aan: "...Item soe sal die woldman schergen nae gelegentheit huer landen ende gueden. Ende deese scheringe te doen ellich grietman in sijn deel...". Voor Ameland noemt Postma (209 p. 63) de bepaling, dat het aandeel in de buitenweide evenredig was met het aandeel in de mieden (verdeelde hooilanden).

Cuipers (39) stelde dat de door hem gevonden regel voor Eestrum, waar het scharrecht werd bepaald door de omvang van het bouwlandbezit, geldig was voor heel Oostergo. Bewijzen gaf hij hiervoor evenwel in onvoldoende mate, zoals Postma (209) reeds vaststelde. In plaats van een evenredigheid tussen het bouwlandbezit en het scharrecht is er volgens Postma een bijelkaar-horen. Het woord "behorende" (zoals te Surhuizum: "de maedlanden bij de bovengescreven boulanden behoerende", B.B.) betekent veeleer "in één hoeve ermee verenigd" dan "er door een rechtsbetrekking mee verbonden" (209 p. 65).

Postma geeft echter zelf ook al aan, in welke richting de oplossing van het probleem van het scharrecht van de doorgaande hoeven gezocht moet worden. In deze hoeven werd de omvang van het gebruiksrecht oorspronkelijk bepaald door de hoevebreedte, die hier functioneerde als waardeel. We vinden hier dus een overeenkomst tussen de structuur van de Drentse marken en de organisatie van het scharrecht in de Zuidfriese wegdorpen. Een hoevebreedte werd ook wel als een "waardeel" gezien; dit blijkt bijv. uit de occupatie van een streek bij Vollenhove, waar van de "portiones" (de hoeven) in 1132 gezegd wordt "...quas warscaph vocant" (O.U.-I 339).

Postma (209 p. 66) haalt uit de Proclamatieboeken aan"...drie roeden grasinghe in Rottum in den vuytganck van den Ed. Grietman van Oenemasaete..." (P.B.Q3, Sch.). Hier werd het weiderecht in roeden uitgedrukt, evenals te Sonnega: "drie vierde van 7 roeden min een vierendeel meenteweide". In Noordwolde werd in 1787 een hoeve van 17 roeden breedte verkocht "onder welke zathe niet meer mag worden geweidet als twee peerden meenteweide" (P.B.2 Wstw. p. 57, 58). Ook in de zestiende eeuw blijkt in dit dorp het scharrecht duidelijk bepaald te worden door de hoevebreedte. De hoevestrook, waarop de kerk staat, wordt dan beschreven als "het arue myt zyn beset zijn xxiiij roeden landts ende het weydet xij hoefft beesten ende twee peerden ende twee roeden weyden een hoeft beest" (B.B. p. 73). Zoals

ook Postma (209 p. 66) opmerkte, zal het scharrecht al spoedig zijn uitgedrukt in koe- en paardeweiden in plaats van in roeden, zodat we in de archivalia verder weinig gegevens vinden waaruit we de algemene geldigheid van de beheersing van het weiderecht door de hoevebreedte kunnen afleiden.

Voor de Zuidwestdrentse doorgaande hoeven is de correlatie tussen weiderecht en hoevebreedte veel duidelijker (hoofdst. V). Aan de oostzijde van het Drents plateau, in Westerwolde, had men de "mollenwaar" die recht gaf op het weiden van een bepaald aantal runderen (174 p. 52 e.v.). De mol is een oude breedtemaat, zodat ook hier de breedte van de hoeve oorspronkelijk de omvang van het weiderecht bepaalde. De belangrijke conclusies, welke door Cuipers (39) met betrekking tot deze toestanden in de streek rond het Bergumermeer werden getrokken, zullen in hoofdstuk III nader worden beschouwd.

In bepaalde streken van Friesland kwamen scharrechters voor, zoals te Koudum (in het Blokwar), Molkwerum, Hindelopen en Workum (209 p. 47). Te Hindelopen werd de scharmeester aangewezen door de Magistraat. Het scharreglement werd door Burgemeesters en Vroedschap opgemaakt. De scharmeesters stelden het tijdstip van inscharing, maaien en hooirijden vast en stelden koeienjongens aan (203). In tegenstelling tot Hindelopen, waar we te maken hebben met een stadsweide, was in de wegdorpen op de zandgronden het inscharen een zaak van de boeren gezamenlijk. Zo had men ook te Oudehaske een scharrechter (209 p. 56). De boeren van Ter Idzard hadden een weidereglement dat door hen tezamen was opgesteld (G.A. Wstw.). Ongetwijfeld vervulden de z.g. stellingen, dorpsrechters of dorprichters in de Stellingwerven een rol bij het toezicht op de naleving van de regelingen van het gemeenschappelijk gebruik van de weidegronden.

3. DE HEMRIK EN DE VIERJAARLIJKSE VERDELING

Over de betekenis van het woord "hemrik", o.m. voorkomend in de oude Friese wetten (met name in het "Westerlauwers Schoutenrecht"), is al veel geschreven. Oudere auteurs als Acker Stratingh (2 p. 10), Heck (90 p. 214) en Van Apeldoorn (7 p. 207) vatten het op als dorpsgebied, dorpsmarke of buurschapsgebied. Inderdaad is op grond van verschillende opgaven tot deze omschrijving te besluiten, al mogen we in de hemrik geen marke in de betekenis van de Drentse en Oostnederlandse zien. De ruimere betekenis van het woord hemrik vindt o.a. steun in het Jongere Schoutenrecht, in het Register van den Aanbreng en bovendien is ze etymologisch bevredigend (hemrik = hemmark, marke of grondgebied van de hem of het dorp).

Ook Spahr van der Hoek (238 p. 31) definieert de hemrik als "het gehele dorpsgebied van een (terp-)dorp". In dit "gezamenlijk in herfst en winter beweide dorpsgebied" lagen ook de "truchstrinzede ritherne", de "niet van elkaar afgescheiden koegrazen" (205 p. 98; 204). Deze hemrik zou onder de rechthebbenden om de vier jaar opnieuw zijn verdeeld (202).

Voor welk gebied was het Friese Schoutenrecht geldig? Of met andere woorden, heeft het strijdpunt van de hemrik en haar verdeling betekenis voor de historische geografie van de Friese Wouden? Het ontstaan van het Oude Schoutenrecht wordt door Gosses, volgens een mededeling aan Postma (202 p. 47), tussen 1134 en 1165 geplaatst, door Glazema (76 p. 28) in de elfde eeuw. Algra (3 p. 64) noemt de tweede helft van de twaalfde eeuw en tekent hierbij aan dat het Oude Schoutenrecht een samenvoeging is van verschillende bepalingen uit diverse tijdperken. Nu was in de twaalfde eeuw in Friesland alleen Westergo reeds vrij dicht geoccupeerd. Postma noemt dit dan ook het gebied waarin het Oude Schoutenrecht moet hebben gegolden. Ook Spahr van der Hoek (238) huldigt de opvatting dat de regels voor de hemriksverdeling uitsluitend op de Friese terpdorpen van toepassing zijn. Onwaarschijnlijk is dus hetgeen Hofstee en Vlam (98 p. 226) hierovèr schrijven, nl. dat het Oude Schoutenrecht op een verdere deling van de ongescheiden bijeenliggende uiteinden van een complex opstrekkende heerden zou slaan. De vertaling die Hofstee en Vlam van "truchstrinzede" geven, nl. "opstrekkende", past uiteraard in deze interpretatie.

Buma (schr. med.) heeft met betrekking tot het gebied waarin het Oudere Schoutenrecht gegolden heeft, de volgende mening. "Hoewel de rechtsbron in kwestie geen duidelijk afgegrensd territorium noemt, meen ik uit de inhoud van sommige paragrafen te moeten concluderen, dat deze alleen betrekking kunnen hebben op de Friese kleistreken. Zo wordt al dadelijk in de eerste bepaling gezegd, dat de graaf *ti Suthermutha* (bij Tacozijl) het land moet binnenkomen en zich *to Franekere* (in Franeker) *mith breve and mith insegele* (met een bezegelde oorkonde des konings) door de aldaar verzamelde Friezen dient te legitimeren. Voorts vindt men in par. 23 (volgens de tekst van Unia) een voorschrift over het onderhoud van de dijk, aldus luidende: *This is riucht, thet thi fria Fresa scel thenne over, ther hi bi banna warath with thenna salta se, et sente Benedictus missa wrocht habbe.* De vrije Fries moet derhalve de oever (de kust), die hij krachtens bevel der overheid tegen de zilte zee beschermt, op St.-Benedictus (21 maart) volledig in orde gebracht hebben. In het vervolg is sprake van zijlen en zijlroeden (sluiskanalen), die eveneens een situatie in het kustgebied

veronderstellen. Zo geloof ik ook, dat de verdeling van de hemrik uitsluitend denkbaar is in de toen reeds vrij dicht bevolkte kleistreek".

Aan het bovenstaande is nog toe te voegen, dat ook qua perceelsvorm de doorgaande hoeven geen hemriksdeling nodig hadden. Hier was ieders aandeel in het fen- en maadland vastgelegd in de hoevestrook. Alleen daar waar de graslanden in "Gemengelage" in grotere velden bijeenlagen, zoals op de klei en in de randgebieden ervan, is het belang van een geregelde herverdeling, om een rechtvaardige spreiding van goede en minder goede landerijen te verkrijgen, in te zien.

Resumerend is dus, in tegenstelling tot de opvattingen van Hofstee en Vlam (96, 98), op te merken dat de hemriksbepalingen niet van toepassing zijn geweest op de gemeenschappelijke vormen van gebruik in de wegdorpen van de Friese Wouden.

E. *De bedrijfsvorm*

1. ALGEMEEN

Tot in de twintigste eeuw is de overheersende bedrijfsstijl van het zandruggengebied van de zuidelijke Friese Wouden het gemengde bedrijf met nadruk op de akkerbouw geweest. Wij hebben reeds aangegeven hoe de verschillende oecotopen van het fysisch-geografisch milieu in de autarke bestaanswijze als bedrijfsbases vertegenwoordigd waren (p. 19).

De bedrijfsstructuur in de zuidelijke Wouden en Smallingerland omstreeks 1830 blijkt uit tabel 7.

Tabel 7. Bedrijfsbases in de zuidelijke Friese Wouden en Smallingerland omstreeks 1830

gemeente	bouwland		wei- en hooiland		bos		woeste grond		totaal
	ha	%	ha	%	ha	%	ha	%	ha
Weststelliogwerf	2193	9,9	13441	60,0	1378	6,1	5389	24,1	22401
Ooststelliogwerf	2262	10,1	4879	20,9	755	3,4	14889	65,6	22384
Schoterland	1719	12,1	6845	48,4	980	6,9	4809	32,6	14153
Opsterland	3130	13,7	10322	45,1	859	4,3	8483	36,9	22874
Smallingerland	2150	18,4	7090	60,3	371	3,1	2135	18,2	11756
totaal	11464		42377		4443		35284		93568
gemiddeld		12,25		45,29		4,76		37,71	

Bron: Van Tooderen (243).

Bijna de helft van het gebied werd dus ingenomen door weien hooiland en meer dan het derde deel door woeste grond. Ongeveer een achtste deel was in gebruik als akkerland; dit stemt vrij goed overeen met wat Edelman (50 p. 185) zegt over de bedrijfsvorm op de zandgronden van oostelijk Nederland: "In vele dorpen was slechts tien procent van het land als bouwland in gebruik, terwijl het vee op de overige negentig procent van het land zijn voedsel vond".

Inderdaad stond negen-tiende van de oppervlakte van het dorpstoebehoren (in tabel 7: 87,75 pct.) geheel ten dienste van het bouwland. Zelfs het bos had, in zijn betekenis van wisselcultuur met de akkerbouw, een dienende functie t.o.v. het bouwland.

De bedrijfsvorm was in de zuidelijke Wouden meer op de akkerbouw georiënteerd dan in de noordelijke Wouden. Spahr van der Hoek (236 p. 9) merkt op, dat in het laatstgenoemde gebied reeds vroeg de melkveehouderij een grote plaats innam. Toch zou het onjuist zijn, om op deze wijze het hogere graslandpercentage van de gemeente Smallingerland tegenover het veel lagere hooi- en weiland-aandeel van Ooststellingwerf te verklaren. Immers, door het meer verbrokkelde reliëf van de noordelijker gelegen zandgronden was daar meer voor grasland geschikt terrein aanwezig, maar hierdoor kon het bouwlandareaal er naar verhouding ook groter zijn (18,4 pct. in Smallingerland).

Het hoge procentuele aandeel wei- en hooiland in Weststellingwerf (60 pct.) komt vooral door het veehouderijgebied van de Westhoek tot stand. In Ooststellingwerf werd de veel geringere oppervlakte grasland nauwelijks door het grote aandeel heide gecompenseerd.

Spahr van der Hoek (237 p. 173) noemt als teken dat op het akkerbouwkarakter van de zuidelijke Wouden wijst, het grote aantal paarden dat in verhouding tot het aantal runderen werd gehouden; in Duurswoude was in 1755 de verhouding 1 paard tegen 2,2 koeien. Evenwel kan dit grote aantal paarden ook op andere wijze worden verklaard; men kan ze voor de handel hebben gefokt (men denke hierbij aan de in Opsterland sterk vertegenwoordigde streekadel). Daarnaast ziet Spahr van der Hoek in deze streken de late ontwikkeling van de weekmarkten als een aanwijzing voor de ondergeschikte functie van de veehouderij. Het lijkt echter aannemelijk het laatstgenoemde verschijnsel mede te verklaren uit het sterk autarke karakter van de bestaanswijze in deze streken.

De relatief grote oppervlakte grasland (ruim 45 pct.) hangt samen met de vrij extensieve wijze waarop de veehouderij werd bedreven, vooral als gevolg van de slechte kwaliteit van het grasland en de tijdelijke onbruikbaarheid ervan door de jaarlijks weerkerende wateroverlast.

Van de bedrijfsstijl in het algemeen kunnen we zeggen, dat deze aansloot bij die van het Drents plateau (21 p. 78; 107 p. 162). De Friese kleistreken hadden een veel meer op de veeteelt gerichte bestaanswijze, zoals Postma (205 p. 90,105) aantoonde. De overheersende positie die de kleigebieden in de middeleeuwen innamen, verklaart ook dat we uit de oorkonden (de goederenregisters van Fulda en Werden bijv.) een eenzijdig beeld krijgen van de Friese landbouw uit die tijd.

2. DE AKKERBOUW

Het procentuele aandeel van het bouwland in de totale oppervlakte grond is voor de Friese Wouden in het begin van de negentiende eeuw ongeveer 12% (tabel 7). Voor de Stellingswerfse dorpen (kadastrale gemeenten) is het percentage bouwland uit de gegevens van Van Tonderen (243) te berekenen (tabel 8).

Tabel 8. Aandeel van het bouwlandareaal in de totale oppervlakte van het dorpstoebehoren omstreeks 1830 in de Stellingwerven.

kadastrale gemeente	totale oppervlakte in ha	bouwlandoppervlakte	
		in ha	%
Onsterwolde	5.602	480	8,57
Donkerbroek	5.227	583	11,15
Makkinga	8.519	805	9,45
Oldeberkoop	3.006	394	13.11
Noordwolde	6.955	1.279	18,39
Wolvega	5.652	498	8,81
Blesdijke	2.058	302	14,67
Oudetrijne	7.736	114	1,47
totaal	44.755	4.455	(=9,95%)

Bron: Van Tonderen (243).

Wij zien hieruit dat in het westen van de Stellingwerven, waar de zandruggen smaller zijn en een lagere ligging hebben, het percentage bouwland aanmerkelijk geringer is (kadastrale gemeenten Oudetrijne en Wolvega). Tevens is de bedrijfsvorm ten zuiden van de Linde meer "Drents" dan die ten noorden ervan. De oppervlakte bouwland is in Noordwolde en Blesdijke zelfs

relatief groter dan in het "esachtige" gebied rond Oosterwolde. In het laatstgenoemde gebied heerste een groot tekort aan goed hooi- en weiland.

Ook in de lager gelegen streken werd vroeger akkerbouw uitgeoefend, zoals ten westen van Sonnega (p. 15). De Beneficiaalboeken vermelden voor verschillende dorpen in het westen van Weststellingwerf roggepachten. Oosten (189 p. 45) noemt een korenmolen te Slijkenburg en een graanmarkt te Spanga. Door een geleidelijke stijging van de grondwaterspiegel verdween de akkerbouw op het veen grotendeels reeds vóór de achttiende eeuw.

De rogge was het belangrijkste gewas. De hoge en middelhoge, zwak-lemige zandgronden waren voor roggeteelt bij een voldoende bemesting zeer geschikt. In 1881 noemt Allershof (5 p. 76) de rogge het meest verbouwde gewas in de zuidelijke Wouden.

Reeds in de bronstijd werd in deze streken rogge verbouwd (27 p. 7). Deze graanteelt moet vóór de invoering van de "eeuwige roggebouw" gekoppeld geweest zijn aan het "wilde veld-grasstelsel" (187 p. 16). De uitbreiding van de heide is mede een gevolg geweest van deze wijze van akkerbouw.

Het stelsel van de permanente roggeverbouw wordt duidelijk gekarakteriseerd in "De vriend van de landman" (250-IV p. 519 e.v.)" ...Er zijn een menigte zandgronden, ja geheele streken waar uitgestrekte gronden sedert menschen geheugen met goed gevolg niet anders dan rogge dragen zonder dat braak, dries of eenig ander gewas ertusschen komen". Deze "eeuwige roggebouw" was alleen mogelijk door een zware bemesting (183 p. 30), verkregen door het toevoegen van plaggen aan dierlijke uitwerpselen.

Plaggen vormden dus een belangrijke grondstof voor het bedrijf. Een boerderij zonder plaggenland was in de tachtiger jaren van de vorige eeuw in de Gelderse Achterhoek onverkoopbaar (115 p. 77). In de doorgaande hoeven van de zuidelijke Friese Wouden had elke boer zijn deel in het heideveld om hier plaggen te steken (p. 25).

De benodigde hoeveelheid plaggen was afhankelijk van de soort dierlijke mest, van de toestand van de cultuurgrond alsmede van de kwaliteit van de plaggen. Er werden zowel heideplaggen als materiaal van de zijkanten van de sloten gebruikt. In de Stellingwerven bestond het strooimateriaal voor de potstal vooral uit deze "slootvilten" en plaggen van boendergras en dopheide (158 p. 30).

Niemeier (183 p. 38) noemt voor Westfalen 150 tot 300 voer plaggen per jaar voor een volle hoeve; voor 20 morgen bouwland moest 100 morgen heideveld beschikbaar zijn. In de Stel-

lingwerven, waar de Drents-Oostnederlandse bedrijfsstijl het meest benaderd werd, blijkt in de negentiende eeuw deze situatie ook te bestaan: op ongeveer 4500 ha bouwland lag hier 20.000 ha heide. Slicher van Bath (232 p. 17) merkt op, dat bij plaggenbemesting de verhouding van de oppervlakte bouwland tot die van de wilde grond 1 op 3 à 7 is. De afgeplagde heide moest minstens vijf jaar met rust gelaten worden voor er weer goede plaggen af te halen waren (184 p. 35).

Toch wordt bij nader onderzoek het strakke patroon van de permanente roggeverbouw wel meer genuanceerd. Op de Noordnederlandse zandgronden schijnt zowel de wisselbouw met bos (p. 23) als het braak liggen (zie hierna op p. 159) meer toegepast te zijn dan men in het algemeen denkt. Een meer diepgaand onderzoek, gebaseerd op de archivalia, zou alleszins de moeite waard zijn.

In de Stellingwerven in het bijzonder, doch ook in de overige Friese Woudstreken, werd door een wisselbouw met eikehakhout getracht de grond weer in een behoorlijke toestand te brengen nadat men er vele jaren graanteelt op had uitgeoefend (p. 23). Oosting (192 p. 695) zegt dat deze afwisseling van bos en bouwland al zeer oud is. Het systeem van het rioleren of rigoleren werd hierbij toegepast. Men groef sleuven in het bos, waarbij de armere ondergrond werd vermengd met de aan bladaarde rijke bovengrond, waardoor na enige jaren een vrij dik humusdek werd verkregen.

Behalve rogge werd ook boekweit verbouwd, vooral op de lager gelegen schrale bouwlanden op grotere afstand van de boerderij. Hier paste men een braakperiode toe (232 p. 16). Van der Molen noemt voor Schoterland een wisselbouw van boekweit en rogge in het laatst van de negentiende eeuw (158 p. 26 e.v.). Veenboekweit werd in afgebrande, licht omgeploegde lage heidegrond verbouwd. De boekweitcultuur is in Oost-Nederland waarschijnlijk reeds in de eerste helft van de veertiende eeuw begonnen (86 p. 131). In de Friese Wouden werden op minder grote schaal ook tarwe en gerst verbouwd (228 p. 181 e.v.).

3. DE VEEHOUDERIJ

De functie van de veehouderij in de Friese Wouden bestond voornamelijk uit de mestvoorziening, evenals dat het geval was in de economie van de esgebieden (122 p. 6). De rundveestapel, welke een grootte had van 10 tot 15 koeien (135 p. 250), werd in verschillende streken permanent op stal gehouden ten einde het maximale profijt te hebben van de geproduceerde mest en ook om het grasland zo goed mogelijk te benutten. Tot dit laatste droeg

het gebrek aan grasland bij; in verscheidene bronnen wordt hiervan melding gemaakt (5 p. 118; 39 p. 12; 209 p. 51). Allershof (5 p. 118) zegt hierover o.m.: "Bij de boerenplaatsen zijn in de regel veel te weinig hooilanden. Er zijn wel boeren, die geen hooiland behoeven te huren, maar dat getal is gering. Er zijn niet weinig plaatsen geheel zonder hooiland".

Gedurende de negentiende eeuw verminderde de permanente stalvoedering doordat deze vorm van veehouderij zeer arbeidsintensief was. Men kocht veel hooi bij uit lager gelegen streken, zelfs uit Overijssel. In Opsterland hadden boeren uit de oostelijke, hoger gelegen dorpen hooilanden in de westelijker streken in gebruik (237 p. 177). Dat de mestvoorziening van uitzonderlijk belang was, wordt duidelijk als men ziet dat runderen in de herfst werden aangekocht, in de winter met het schaarse (eventueel gekochte) hooi werden gevoederd, om ze vervolgens in het voorjaar weer af te zetten (158 p. 28). Waar men geen permanente stalvoedering toepaste, verbleef het vee toch gedurende de nacht in de potstal.

De schapenhouderij vormde een belangrijk onderdeel van het bedrijf. Hierdoor was de veldcomponent in de hoeven een onmisbare bedrijfsbasis. In 1845 telde men in Zuidoost-Friesland nog 245 schaapskudden, vaak honderden stuks omvattend (124 p. 219). Op veel boerderijen was het aantal schapen het tienvoudige van het aantal runderen. Allershof (5 p. 123) noemt een gemiddeld aantal van 30 tot 40 per boerderij.

Ook in de lager gelegen streken was de schapenteelt al vroeg aanwezig, zoals bij het klooster te Haske (206 p. 15). De "Drenten" werden vooral om de mest gehouden. In het najaar werden de schapen op de boekweitakkers geweid (21 p. 78). Ook was het "perken" in de zuidelijke Wouden bekend, alleen vond het hier door de boeren afzonderlijk plaats (135 p. 248). Ook de "stoppelweide" werd individueel toegepast. Nergens blijkt, dat de kudden gehoed werden door gemeenschappelijk aangestelde en bezoldigde herders zoals in Drente. De ligging van de heidevelden, tussen de goed beveiligde akkers en de weilanden, maakte dit wellicht niet nodig.

4. DE BOERDERIJVORM

De vorm en de inrichting van het boerenhuis zijn functioneel ten opzichte van de bedrijfsstijl. De bedrijfsstructuur, waarin de akkerbouw een overheersende plaats innam, uitte zich in de boerderijen van de zuidelijke Friese Wouden in de geringe afmetingen van de melkkelder en het karnvertrek. In de Stellingwerven was de handkarn algemener dan de karnmolen (158 p. 10).

De grote ruimte die de potstal innam in het bedrijfsgedeelte van het boerenhuis is ook alleen te verklaren uit de dienende functie van de veeteelt t.o.v. de akkerbouw.

Een groot aantal boerderijvormen komen in de zuidelijke Wouden voor. De Friese stelphoeve is vooral in het westen van de Stellingwerven en in de later ontgonnen heidevelden en hoogveengebieden doorgedrongen in de tweede helft van de negentiende eeuw. De overige typen, welke tot in het begin van de twintigste eeuw voorkwamen, laten zich terugbrengen tot enkele hoofdgroepen waarvan wij enkele nader zullen beschouwen.

Van der Vliet (249) noemt de volgende huisvormen: het Saksische langhuis, het Saksische langhuis met Saksische dwarsschuur, een Saksisch voorhuis met een Friese schuur dwars erop gebouwd en een Saksisch voorhuis met een Friese schuur erachter.

De benamingen "Saksisch" en "Fries" hebben hier niet zozeer betrekking op de opstelling van het vee (de Drentse stalling met de koppen naar de middendeel kwam weinig voor), doch meer op de gebintconstructie; de Saksische bouwwijze met de pen-en-gat-verbinding, de Friese met draaghout op hoofdbalk.

Van der Molen (158) onderscheidt drie hoofdtypen, evenals Hekker (92). Het oudste type is het *schuurloze langhuis* (fig. 6a). Het lijkt op het Twentse "los hoes"; het is alleen wat kleiner en de koeien staan met de koppen naar de buitenmuur, terwijl in de "Saksische" huizen de opstelling juist andersom is. De ruimte binnen de "stielen" ("het suul") was bij het Stellingwerfse langhuis als potstal in gebruik. Aan de buitenzijde vinden we de "wurf", de voergang van ongeveer één meter breedte vóór de koeien (158 p. 13). Hekker (92 p. 253) noemt dit type het *staldeeltype* van het hallehuis.

Van der Molen ziet in de wijze van opstelling van het vee in dit Zuidoostfriese langhuis geen Friese invloed. De afwijkende stalling van het vee in het schuurloze langhuis in vergelijking met het "los hoes" zou een gevolg zijn van het feit dat "het grootste deel van de ruimte binnen de stijlen geen dorsfunctie kon hebben, doch louter een mestfunctie, daar de bodem zo schraal was, dat men ook voor een bescheiden oogst (niet zonder reden was de deel zo klein) veel mest nodig had" (158 p. 33). Met reden kan echter gevraagd worden, of deze omstandigheden in het Zuidoostfriese boerenhuis sterker golden dan in het Drentse type.

Met betrekking tot de wijze van opstelling van het vee heeft Postma (212 p. 44 e.v.) de belangrijke opmerking gemaakt, dat deze niet als een absoluut criterium beschouwd dient te worden voor de vraag "Fries en Saksisch". De opstelling is afhankelijk

van de bedrijfsstijl, hoewel de traditie (i.c. de etnische factor) een rol gespeeld zal hebben. Slicher van Bath (229-II p. 48) noemt als bepalende factoren voor de vorm en de inrichting van het boerenhuis de bedrijfsstijl, het welvaartspeil en de aanwezige bouwmaterialen.

In het oude schuurloze type bevonden zich de dorsvloer en het karnvertrek vóór de potstal. Boven het bedrijfsgedeelte was de "hilde", waar het gedorste stro en misschien ook het hooi werd bewaard. Het graan werd voornamelijk boven het woonvertrek opgeslagen.

Volgens een beschrijving van Allershof (5) kwam in Ooststellingwerf ook een boerderijtype voor waarin een middengang lag met aan weerszijden hiervan potstallen. Dit zal een geheel Drentse vorm zijn geweest.

Van der Molen (158) onderscheidt vervolgens twee boerderijtypen welke afgeleid zijn van het schuurloze langhuis; Hekker (92 p. 258) noemt ze beide "*dwarsdeeltypen*". Deze vormen zijn ontstaan door intensivering van de akkerbouw. Bovendien had men door de vergroting van de hooioogst (vooral een gevolg van de betere waterbeheersing) meer opslagruimte voor het wintervoer nodig.

Het eerste van het schuurloze langhuis afgeleide type (fig. 6b) had een aangebouwde dwarsschuur waarin een potstal (later een Friese stal) en ruimte voor de opslag van hooi en ongedorste rogge aanwezig waren. Dit type kwam omstreeks 1830 nog veel voor in de zuidelijke Friese Wouden, hetgeen o.m. valt af te leiden uit de minuutplans waarop de boerenhuizen in silhouet zijn aangegeven.

Het tweede type (fig. 6c), dat na plm. 1750 uit het schuurloze langhuis ontstond (92 p. 258), had de hooiberging achter de potstal. De koeien stonden hier met de koppen naar de middenmuur en de dwarsdeel; oorspronkelijk is de opstelling dezelfde geweest als in het schuurloze langhuis. De achtergevel hiervan werd nl. vervangen door een schot en de baander werd naar de zijgevel verplaatst. Type C vond men alleen in de Stellingwerven. De hallehuizen met en zonder dwarsschuur kwamen tot voor kort vrij algemeen voor in de zuidelijke Wouden.

Van der Molen (158 p. 30) ziet als reden van de ontwikkeling van deze vormen uit het oude schuurloze langhuis de uitbreiding van de akkerbouw door ontginning van de heidevelden. Deze evolutie zou zich in de Stellingwerven eerder en sneller hebben voltrokken, waarbij -aldus Van der Molen- "de aanwezigheid van betere hooilanden langs den bovenloop van den Tjonger stellig een rol heeft gespeeld". Tegen deze zienswijze zijn als bezwaren in te brengen, dat voor heide-ontginning op een zo grote

schaal, dat de boerderijvorm erdoor gewijzigd werd, geen mest beschikbaar was en dat er juist aan de bovenloop van de Tjonger een groot graslandgebrek heerste (p. 59). Bedroeg omstreeks 1830 in de gehele zuidelijke Wouden het aandeel van de wei- en hooilanden tezamen in de totale oppervlakte grond ongeveer 45 pct., voor de kadastrale gemeenten Oldeberkoop, Makkinga, Oosterwolde en Donkerbroek was dit percentage ca. 20 (tabel 7).

Hekker (92 p. 258) noemt als factoren voor de ontwikkeling van de varianten van het schuurloze langhuis, behalve de heideontginning, het gebruik van beter strooisel en het toepassen van as tegen verzuring van de bodem. Een belangrijke oorzaak lijkt de door Van der Molen noch Hekker genoemde bedrijfsvergroting te zijn. Tengevolge o. m. van de verwoestingen die vooral in Zuid- en Oost-Friesland tijdens de Tachtigjarige Oorlog werden aangericht, kregen vele boeren de mogelijkheid, land van voormalige hoeven bij te huren of aan te kopen. Bovendien kwamen hier veel gevallen van "niaarneming" voor. Het "niaarrecht" hield in, dat de buren het recht van koop hadden wanneer de bloedverwanten van de eigenaar de onroerende goederen niet wensten te kopen (7 p. 205; 145 p. 50).

SAMENVATTING.

De nederzettingen van het zandruggengebied van de zuidelijke Friese Wouden, de weg- of rijdorpen, worden tot in de negentiende eeuw gekenmerkt door het voorkomen van een (meestal gebroken) bewoningsrij langs een binnenweg welke ongeveer het midden van de zandrug volgt. Parallel hieraan loopt een boven- of buitenweg. Variaties op dit nederzettingspatroon zijn door afwijkende fysisch-geografische omstandigheden te verklaren. De kerken staan in de wegdorpen vrij centraal, veelal op korte afstand van de occupatie-as.

De verkavelingsvorm, de strokenverkaveling met bewoning op de kavels, door Postma de doorgaande hoevenverkaveling genoemd, is te onderscheiden in een aantal typen, met als voornaamste de parallelle strokenverkaveling van het zandruggengebied, de divergerende verkaveling van de vroegere "restvelden" en de jongere vorm van de versnipperde strokenverkaveling der heidedorpen.

De verkaveling is als functioneel ten opzichte van de autarke bedrijfsvorm te interpreteren; in het gemengde bedrijf met de nadruk op de verbouw van rogge waren de verschillende veldelen (hogere grond, oeverland en de daartussen liggende met heide begroeide strook) als "zuilen" aanwezig.

Een hoeve was in het algemeen van hoog naar laag opgebouwd uit de volgende elementen: het erf (soolstede of hornleger, met de brink als randgedeelte), het bouwland en het bos (de relatie hiertussen bestond in het tijdelijk bebossen van uitgeput bouwland), de heide (in Zuid-Friesland "meente" genaamd) en de wei- en hooilanden langs de rivier. De boswallen vormden de meest markante perceelsscheidingen in het oude agrarische landschap van de zuidelijke Wouden.

In tegenstelling tot de strookvormige hoeven in de Westnederlandse veenstreken zijn de hoeven in de Friese Wouden altijd van verschillende grootte geweest, bepaald door het aantal roeden dat de hoeve innam langs de occupatie-as. Er zijn geen aanwijzingen voor het bestaan van een hoevenstelsel in de zin van een gelijkheid van of een vaste verhouding tussen de hoevebreedten in een nederzetting.

Wel zijn er voldoende redenen aanwezig om een oorspronkelijk geldende verdeling van de rechten en plichten over de roedenaantallen van de hoeven aan te nemen (tienden, scharrecht, onderhoudsplicht). Hierbij hebben de hoevebreedten in zekere zin als waardelen gefunctioneerd. In sommige nederzettingen komen vaste aandelen als "weren" van 8 à 10 roeden breedte voor.

In andere dorpen zijn er in de later verdeelde gronden stroken van verschillende breedte waaraan de veldnaam "weer" is verbonden.

Hoewel de cultuurlandschapsvormen dus in sterke mate afwijken van het bekende patroon van het Drentse esdorp, komen zowel in de vormen van gebruik als in de bedrijfsstijl typisch "Drentse" elementen voor. Anderzijds is het duidelijk, dat de zuidelijke Wouden zowel structureel als functioneel geheel andere cultuurlandschapselementen bezitten dan het "Fries-Hollandse" veenlandschap.

HOOFDSTUK III

ONREGELMATIGE LANDSCHAPSVORMEN IN DE FRIESE WOUDEN

Inleiding

In het zuiden en oosten van Friesland liggen enige nederzettingen die vergeleken met de wegdorpen met doorgaande hoeven een onregelmatige nederzettings- en perceelsvorm vertonen (fig. 1 en 2).

Daar deze onregelmatig gestructureerde nederzettingen op geringe afstand van het Drentse esdorpengebied liggen, is het "Drentse" aspect ervan vaak naar voren gebracht. Blink (20b p. 93) vindt dat het zuidoosten van Friesland een geheel Drents karakter draagt. Hofstee en Vlam (98 p.228) spreken bijv. van de "typische esaanleg" van Oosterwolde. In de Atlas van Nederland (krt. IX-1) is het gebied rond Appelscha en Oosterwolde aangeduid met "esdorpen van het Drentse type".

Slicher van Bath (229-II p.12) brengt hierin een nuancering aan, door te stellen dat de Fries-Drentse grens de begrenzing van het es- en markegebied van Oost-Nederland vormt, "wel te verstaan voorzover ze een karakter dragen, dat geheel gelijkwaardig is aan de Oostnederlandse essen en marken." Keuning (122 p.18) interpreteert de onregelmatige occupatievormen van oostelijk Friesland en Gaasterland als "gefrustreerde esdorpen", in die zin, dat "deze frustratie in het ontbreken van één van de bases van het gemengd bedrijf binnen het dorpstoebehoren bestaat." Deze functioneel-geografische accentuering van de onregelmatige landschapsvormen sluit aan bij de kenschetsing welke Keuning van de esnederzetting geeft, nl. "een vorm van menselijke occupatie in een gebied, waar de voor landbouw benodigde geschikte gronden slechts plaatselijk en in beperkte mate aanwezig zijn" (122 p.6).

In fysisch-geografisch opzicht vertoont Zuidoost-Friesland vergeleken met het zandruggengebied een bultige opbouw. Deze is ten dele een gevolg van de doorsnijding door de bovenlopen van Tjonger en Linde en vroegere, zich nog slechts in reliëf en bodemsoort verradende, armen hiervan. Ook rond het Bergumermeer treffen we deze "eilanden-" of "schiereilandenstructuur" aan. Het omringende gebied van het meer is door venige laagten versneden in een aantal glooiende, zandige hoogten. De voor

landbouw geschikte gronden waren in deze streken derhalve slechts plaatselijk voorhanden.

Mogen deze onregelmatige nederzettingen dus in het licht van de omschrijving van Keuning "esachtig" genoemd worden, de vraag kan worden gesteld of deze betiteling evenzeer gegeven mag worden op grond van andere, meer formele begripsbepalingen.

Niemeier (183 p. 28) definieert de es als "Dauerackerland, das grossenteils in schmale, lange Parzellen (...) aufgeteilt ist. Die Parzellen der Anteiler liegen im Gemengelage." Niemeier merkt verder op, dat het voorkomen van het toponiem "es" niet steeds een echte es impliceert; voor bijeenliggend kampachtig akkerland van één hoeve is men de naam es ook wel gaan gebruiken.

In een bespreking van de dissertatie van Tonckens, "De Escis Drenthinis" (1837), voorkomend bij Linthorst Homan (141 p. 10), wordt wel een onderscheid gemaakt tussen "gemeene" en "private" essen, dus essen met "Gemengelage" en "eenmansessen". Dit laatste type komt in de es-definitie van Hofstee en Vlam (98 p.197) niet voor: "...een complex bouwland, samengesteld uit een groot aantal reepvormige percelen (...) die in eigendom of gebruik zijn bij de z. g. geërfden, die in de buurschap bijeen wonen." In deze omschrijving komt de kenmerkende "Gemengelage" niet naar voren. Daarnaast wordt in de definitie van Hofstee en Vlam het begrip "es" te sterk verbonden met een geconcentreerde bewoningsvorm; men denke bijv. aan de kransnederzettingen (115). Meynier (154 p. 16) noemt drie kenmerken van de "champs ouverts": "absence de clôture, groupement en quartiers, formes ordonnées et rubannées des percelles". Ook Naarding (182) vermeldt deze bijzonderheid; de percelen zijn, bij elkaar liggend, door één wal (eswal of estuin) omgeven.

Meihuizen (151) rekent de eenmansessen wel tot de essen: "de kleinere of grotere omvang van de als es te kwalificeren gronden vormt geen principieel onderscheid voor het bepalen van wat al of niet een es is". Hofstee en Vlam (98) en Naarding (182) noemen naast het veld-geografische begrip een maatschappelijke betekenis, nl. de organisatievorm, de esgebruiken als de "Flurzwang". Hier zien we dus dat er met betrekking tot het esbebegrip een parallel wordt getrokken met het begrip "marke", door De Blécourt (19 p.166) onderscheiden in de objectieve marke (het veld) en de subjectieve marke (de sociale organisatievorm). Toch is het onjuist om van een "subjectieve es" te spreken. Voor de organisatievorm van esgebruikers wordt de term "es" niet gebezigd. Bovendien zijn gevallen van "Flurzwang", waarin een dergelijke organisatievorm naar voren komt, in de

Noordnederlandsche esdorpen zeldzaam (p. 90).

In de zuiver formeel opgezette typologie van de "Internationale Werkgroep voor de geografische terminologie van het agrarische landschap" (245) is de es als cultuurlandschapsvorm geheel verdwenen; uit formeel oogpunt is de es een "Gemengeflurteil" (245 p. 155).

Uit de niet gelijkluidende definities van de es valt toch wel af te leiden, dat de veld-geografische betekenis, waarom het hier in de eerste plaats gaat, het volgende omvat:

- bij elkaar liggende, vrijwel permanent als bouwland in gebruik zijnde strookvormige percelen;
- de percelen van één bedrijfseenheid liggen op verschillende delen van de es;
- de akkers hebben geen opvallende afscheidingen, doch het gehele complex is omgeven door een wal.

Een éénmanses is alleen dan als een es te beschouwen, wanneer er meerdere strookvormige percelen bouwland zijn en wanneer de naam "es" of een synoniem hiervan eraan verbonden is.

Nu blijken de drie genoemde kenmerken bij bestudering van de minuutplans en de archivalia, ten dele eveneens bij veldstudie, van toepassing te zijn op de onregelmatige bouwlandcomplexen van de Friese Wouden.

Dat wij de onregelmatige nederzettingen (Zandhuizen, Boekelte, Rijsberkampen, Tronde, Appelscha, Oosterwolde, Weper en enkele dorpen bij het Bergumermeer) esachtig noemen, heeft geen implicaties voor de ouderdom die aan deze nederzettingen wordt toegedacht. De opvatting dat de aanleg van de essen niet aan enkele eeuwen tijd gebonden is geweest, wint nl. steeds meer veld (122 p. 46). Tot voor kort werd veelal de ontstaanstijd van de essen gedacht tussen de vierde en achtste eeuw na Chr. (52, 232, 259). Niemeier (186 p. 230) kwam op grond van C^{14} - dateringen van organische resten op de vierde eeuw voor Chr. tot de tweede eeuw na Chr. als tijd van aanleg van een aantal essen ten westen van de Weser. Van der Hammen (86) dateerde met behulp van de C^{14}-methode de oudste eslaag van Denekamp op 500 voor tot 100 na Chr.

Over de waarde van deze wijze van datering lopen de meningen van de archeologen en bodemkundigen uiteen. Van Heuveln (94) vindt het logisch dat men tot een hoge ouderdom komt door radioactieve datering van de bruine overgangslaag onder het oude bouwland, omdat men dan de ouderdom van de organische delen van het ontgonnen oerbosprofiel meet, een ouderdom die weinig zegt over de tijd van het in cultuur nemen. Ook Waterbolk (m. med.) acht de C^{14}-datering van de oude akkergronden van weinig waarde. De gedateerde houtskool is nl. niet organisch

verbonden met de eslaag waarin ze voorkomt, in tegenstelling tot bijv. een aangetroffen bewoningshaard. Van Es (m.med.) vindt een op grootscheepse wijze uitgevoerde radioactieve datering in combinatie met schervenonderzoek zeker aanvaardbaar.

Naarding (176 p.708) merkte reeds op, dat er duizend jaar verschil in ontstaanstijd tussen de oudste en de jongste es kan liggen. Nieuwere onderzoekingen schijnen dit te bevestigen. Zo vond Waterbolk onder de es van Odoorn bewoningssporen uit de negende en tiende eeuw (m.med.).

Op archeologische gronden is het aannemelijk dat de Zuidoostfriese essen relatief jong zijn; de tijd van aanleg zal men zich in het algemeen niet vóór de tiende eeuw moeten denken.

A. De nederzettingsvorm

Bij de typering van de nederzettingsvormen der esachtige occupatie-eenheden zal de indeling van Keuning (115) worden gevolgd. Evenals bij de perceelsvormen is bij de nederzettingsvormen een typologie op geheel genetische grondslag vooralsnog onmogelijk.

Keuning onderscheidt in de nederzettingen op het pleistoceen van Oost-Nederland twee hoofdgroepen, nl. de geconcentreerde en de verspreide nederzettingsvormen. Deze worden elk in een aantal subgroepen verdeeld. Onder de geconcentreerde nederzettingen behoren de kernesdorpen, de kransesdorpen, de kernesdorpen met verspreide hoeven en de losse esdorpen, terwijl tot de meer verspreide nederzettingsvormen gerekend worden de essenzwermdorpen en de hoevenzwermdorpen.

Van de onregelmatige nederzettingen in Zuid- en Oost-Friesland behoren Tronde en Weper tot de kernesnederzettingen.

De zeven boerenhuizen van *Tronde* (fig. 7a; in 1830 was er één onbehuisde soolstede) liggen gegroepeerd rond de Mandebrink, ook wel Boerebrink (P.B.Q6; 209 p.49) of Meentebrink (180) genoemd. Was in de rijdorpen de brink een deel van het erf, in Tronde vinden we, evenals in de Drentse kernesdorpen, een brink die als gemeenschappelijk perceel van de bij elkaar gelegen boerderijen het centrale deel van de nederzetting werd. De hoeven van Tronde hadden elk één achtste deel van de brink in gebruik (191), bijv. wat het recht van het planten van eikebomen betreft. Op de kadastrale kaart (fig. 7a) komt de structuur van de brink, als randgedeelte van de verschillende erven, duidelijk tot uiting.

Zoals Keuning (115 p.83 e.v.) opmerkt, is het ten aanzien van de Drentse esdorpen onjuist om voor elk dorp slechts één

brink aan te nemen. "Elke hoeve was oorspronkelijk omringd door een onbebouwd terrein, dat gemeenschappelijk bezit bleef." Volgens Naarding (182 p. 38) zal de naam van het met gras begroeide erf zijn overgegaan op de ruimte tussen de huizen, het dorpsplein. Over de schijnbare ordeloze ligging van de boerderijen in de esdorpen merkte Harms (88 p. 152) op, dat de boerderijen niet in de eerste plaats rondom de brink zijn gegroepeerd, doch georiënteerd zijn op kleine ruimten welke op de brink aansluiten.

Daar in Zuidoost-Friesland het geconcentreerde nederzettingspatroon bijna niet voorkwam, ontstond de naam "Tronde" voor dit gehucht. Deze naam is gevormd uit "het Ronde". Postma (215 p. 3) noemt de Friese naam "Toppenhuzen" die op dezelfde wijze werd gevormd uit "Oppenhuzen". Zo ontstond ook de naam "Twytel" (een buurschap onder Makkinga) uit "te Wytel" (bijv. in P. B. Ostw. G12, 1737). Sipma (226 p. 2) denkt bij de naam Tronde aan het Oudfriese woord "trinda", d. i. rond.

In de Floreenregisters komt de afwijkende occupatievorm van Tronde tot uiting, waar van de hoeven no. 29 t. e. m. 36 te Elslo wordt gezegd "...kunnende van deze ende volgende plaatsen geen naastlegers uitgedrukt worden vermits deselve geheel door malkanderen in 't ronde zijn gelegen" (F. R. Ostw. 1768 p. 126).

Tronde ligt ongeveer op de 5-meter-hoogtelijn; deze isohypse slingert juist westwaarts rond het dorpje. De es ligt ten noorden van Tronde, nog een tweetal meters hoger. Het wegenpatroon is, zoals te verwachten bij een geconcentreerde nederzettingsvorm, stervormig.

Weper ligt op een zandschiereiland tussen de Tjonger en het Groot Diep. Wanneer we de kamphoevenvestigingen Jardinge, Schrappinge en Lohuis, die ook op dit zandeiland liggen, in de beschouwing betrekken, vormt het geheel een nederzettingscomplex van het losse esdorptype. Deze nederzettingsvorm wordt gekenmerkt door een "losse structuur, waarin de es niettemin concentrerend op de vestiging van de afzonderlijke hoeven heeft gewerkt "(115 p. 113). De drie westelijk van Weper gelegen gehuchten zouden volgens Postma (214 p. 90) een aantal ineenlopende essen hebben. "De Knolle", ten oosten van Weper gelegen, is een jongere vestiging van het doorgaande type, aansluitend bij het rijdorp Fochtelo.

De kernesnederzetting Weper bestond omstreeks 1830 uit een zevental hoeven, waarvan de boerenhuizen rond de Mandebrink waren gegroepeerd. De Jong (109 p. 55) ziet in deze brink de oorspronkelijke brink van één der aanliggende boerderijen, doch haalt hierbij een akte aan waaruit blijkt dat een hoeve hier in het begin van de negentiende eeuw het recht had om eikebomen op

de brink te planten. Ongetwijfeld is in Weper, evenals in Tronde, de Mandebrink ontstaan uit de erfranden van de aanliggende hoeven.

Bovendien had Weper nog een "Algemene Brink" ten oosten van de nederzetting. Dit was "een met heide en gras begroeid veld rond de nederzetting" (109 p. 55). In Weper wordt ook genoemd het "Maadbrinkje". De Jong merkt op, dat de oorspronkelijke betekenis van het woord "brink" hierin tot uiting komt. Van Heuveln (93 p. 134) noemt in het Zuidenveld als overeenkomstige voorbeelden "de Brinkstukken" (Wezup) en "de Karsbrinken" (Wachtum), beide namen van maadlanden.

De typering van de overige onregelmatige nederzettingen in de Friese Wouden is moeilijk. Ten eerste gaat het, zoals ook bij Weper het geval was, om kleine nederzettingen die a. h. w. te weinig hoeven omvatten om tot een geprononceerde structuur te komen. Ten tweede zijn verschillende onregelmatige nederzettingen opgebouwd uit een min of meer duidelijke kern met daaromheen verspreide hoeven of hoevengroepen. Zoals wij bij Weper zagen, kan een geconcentreerde nederzettingsvorm in ruimer verband bezien een nederzettingscomplex vormen met de hoeven of gehuchten die eromheen liggen.

In de Friese Wouden liggen vervolgens een aantal nederzettingen die we niet tot de kernesdorpen, doch evenmin tot de (minder geconcentreerde) flank- en kransesdorpen zouden willen rekenen. Het kenmerkende van het hier bedoelde nederzettingstype is, dat de boerenhuizen op een rij op enige afstand van de es liggen. Oud-Appelscha, Oosterwolde en Rijsberkampen, alsmede Eestrum en Oostermeer, zijn tot deze "rijvormige esdorpen" te rekenen.

Zoals De Jong (108) in zijn voornamelijk toponymisch gerichte studie aangeeft, is het occupatiegebied *Appelscha* te onderscheiden in de kernnederzetting Boerestreek (Hoog-Appelscha) en de kleinere vestigingen Aekinge, Terwisscha, 't Hogeveen en Willemstad. De twee laatstgenoemde laten we buiten beschouwing daar deze van vrij recente oorsprong zijn.

Evenals Tronde is Oud-Appelscha of Hoog-Appelscha een typische randnederzetting (fig. 8). De Boerestreek ligt tamelijk hoog, evenals de Oosterse en Westerse Es (ca. 9 tot 10 m boven N. A. P.). Aan de noordzijde helt het landschap af naar het Klein Diep en Groot Diep. Zuidwaarts liggen de hogere gronden van het Appelschaasterveld.

De Boerestreek had lange tijd een "Drents karakter", (20b p. 99), doordat de boerderijen met de achterzijde in een flauw gebogen rij langs de Mandebrink waren gelegen. Vóór de boerderijen liep

een voetpad, ten noorden hiervan strekte zich de cultuurgrond uit. Het Mandeveld, ten zuiden van de Mandebrink, wordt op de kaart van Schotanus-Halma (1718) aangegeven met "sandige heyde en duynen". De Mandebrink is ook hier in gemeenschappelijk bezit en gebruik geweest; elke hoeve van de Boerestreek had er rechten op (108 p. 61).

De wegen liepen van de Boerestreek straalsgewijs naar de verschillende velddelen. Voor het bedrijf waren vooral van belang de "Steegden" naar de fennen en maden en de wegen die naar de maden, de beide essen en naar het veld leidden. De weg naar Fochtelo is een oude verbinding, terwijl het pad naar de Roggeberg en het veld verder doorliep naar Zuidwest-Drente (108).

Aekinge is waarschijnlijk een kamphoevenvestiging vanuit de Boerestreek. De "-inge"-uitgang geeft meestal een verband met personen aan (229-I p. 71). De vrij ongunstige ligging van Aekinge aan de rand van het dorpsgebied kan ook op de jongere occupatie duiden. De westelijke, laaggelegen esakkers behoorden bij hoeve no. 16 (fig. 8).

Terwisscha, bestaande uit vier hoeven in 1830, was oorspronkelijk één zate (108 p. 55), volgens een overlevering met halsrecht begiftigd (219). Naarding (180 p. 43) verklaart de naam door "te der Wissche", d.i. "in de lage, vochtige weide".

Oosterwolde (fig. 9) valt als geheel met de eromheen liggende hoeven te beschouwen als een essenzwermdorp volgens de typologie van Keuning (115). Postma (209 p. 50) noemt Oosterwolde een esdorp met meerdere kleine buurschappen waarvan de essen wel eens één geheel vormen. Hofstee en Vlam (98 p. 228) vermelden de typische esaanleg van Oosterwolde.

De nederzetting heeft omstreeks 1830 als rijvormige kern een Boerestreek, gelegen aan de Soltweg. Eromheen liggen kleine nederzettingen verspreid door het gehele gebied tussen Tjonger, Groot Diep en Klein Diep. Onder deze esgehuchten nemen de "-inge"-nederzettingen een belangrijke plaats in: Buttinge, Prandinge, Nanninge, Steginge, Groot- en Klein-Klasinge, Medhuizen, De Poel, De Ronde, Boekhorst en Hoog-Duurswoude. Venekoten en Laag-Duurswoude zijn meer van het doorgaande type. De meeste van deze gehuchten bestaan uit minstens twee hoeven, welke veelal een gezamenlijke es hebben. Bij de jongere nederzettingen rond Oosterwolde is het ontstaan uit één hoeve vast te stellen; zo wordt in 1700 Venekoten vermeld als "Hartman Abels gecofte zathe genaamt Venecoten" (P. B. Ostw. G10).

Het landschap heeft een onregelmatige, bultige structuur, waardoor in sterke mate de omstandigheid gold, dat de voor akkerbouw geschikte gronden slechts plaatselijk aanwezig waren. Veenenbos (247 p. 153) accentueert de behoefte aan hooggelegen

grond door erop te wijzen, dat de afwateringsmogelijkheden in dit gebied beperkt waren. Oosterwolde ligt tussen twee bovenstroomse vertakkingen van de Tjonger, juist ten westen van het voormalige Fochteloër hoogveengebied.

De kern van het occupatiegebied Oosterwolde is "het Oost", oorspronkelijk acht hoeven tellend. De naam "Oosterwolde" is wellicht jonger dan de nederzetting. Naarding (180) acht het aannemelijk dat de plaats vanuit het westen, misschien vanuit de oudste Ooststellingwerfse parochie Oldeberkoop, zo is genoemd.

De boerderijen van "het Oost" liggen naast elkaar aan de Soltweg. Daarom kan men hier met evenveel recht als in Hoog-Appelscha spreken van een rijvormig esdorp. Ook te Oosterwolde hadden de Ooster- en de Westeres een concentrerende invloed op de bewoningsvorm, doch niet in die mate dat hier een kernesnederzetting met een min of meer centraal gelegen mandebrink ontstond. De "Meentebrink" of "Algemene Brink", waaraan in het begin van de negentiende eeuw geen boerderijen stonden, was vooral als gemeenschappelijk terrein voor het vee in gebruik (110 p. 33).

De Soltweg, die door het Oost loopt, zou een deel van een oude handelsweg zijn die Dokkum met Steenwijk verbond. De wegen waren ook in Oosterwolde gemeenschappelijk bezit, zoals de "Algemene Drift" naar de weidegronden (110 p. 32) en de "gemene wech nae de esch" (F. R. Ostw. 1700 p. 148). Reeds vroeg waren er verbindingen tussen het gebied aan de bovenloop van de Tjonger en het Drents plateau, getuige de verschillende restanten van veenwegen die in het Fochteloër veen zijn aangetroffen (199 p. 48).

Rijsberkampen (fig. 10) is te beschouwen als een overgang tussen de rijvormige esnederzetting en de flankesnederzetting. De boerderijen 7 t.e.m. 12 van Boyl (waaronder Rijsberkampen behoort) zijn aan de oostzijde van de es geconcentreerd; ze hebben alle enige percelen op de es liggen. Hoeve no. 11 en no. 12 zijn van het doorgaande type, zuidwaarts naar het veengebied achter Boyl opstrekkend. Een mandebrink ontbreekt te Rijsberkampen. Wel ligt aan de westzijde van hoeve 7/8 (een dubbele hoeve) het "Brinkien", in 1832 met bos begroeid, doch dit toponiem kan ook op de "brink" (rand) van de es betrekking hebben.

Van de esachtige nederzettingen rond het Bergumermeer beschouwen we het rijvormige esdorp *Eestrum* hier in het bijzonder (fig. 12). De nederzettingsvorm vertoont grote overeenkomst met die van Oud-Appelscha (de Boerestreek) en Oosterwolde (het Oost). Op enige afstand van de bewoningsrij, de "Buorren", liggen de bouwlanden in "Gemengelage" op de uit enige complexen be-

staande es. In de achttiende eeuw lagen buiten de kern nog een aantal hoeven op de Ees, het Kortland en de Geesten.

Van der Molen (161 p. 23) noemt Eestrum, evenals Oostermeer, een "open dorp". In de typologie van Keuning is Eestrum onder de losse esdorpen te rangschikken, doch door de kenmerkende rijvormige situering van de meeste boerenhuizen rekenen we deze nederzetting tot de rijvormige esdorpen. Doordat de veldcomponent hier nagenoeg ontbrak, noemt Keuning (122 p. 19) Eestrum een "gefrustreerd esdorp". Postma (205 p. 59) acht Eestrum onder de nederzettingen rond het Bergumermeer de duidelijkste vertegenwoordiger van het "markentype", in het midden latend in hoeverre er sprake is geweest van het bestaan van marken in deze dorpen.

Een brink in de betekenis van een in gemeenschappelijk eigendom en gebruik zijnde dorpsruimte is in Eestrum, Suameer, Oostermeer en Noordermeer niet aanwezig. Wel komt het toponiem "brink" in de betekenis van "rand van het erf" voor in de wegdorpen Veenklooster en Drogeham (160).

In tegenstelling tot de situatie in de Zuidoostfriese esachtige nederzettingen waren de wegen in Eestrum, evenals in de wegdorpen, in eigendom van en in onderhoud bij de aangrenzende eigenaars; de schouw berustte bij de dorpsrechter. Alleen de "Gemene Drift" was dorpsbezit (39 p. 226).

De gehuchten Boekelte en Zandhuizen geven bij de typering wel aanleiding tot enige twijfel. De es werkte hier weliswaar concentrerend op de nederzettingsvorm, doch het kwam in deze gehuchten niet tot de vorming van een bewoningsrij zoals bij de hiervoor genoemde onregelmatig gestructureerde nederzettingen. In de typologie van Keuning zijn het westelijke deel van Zandhuizen en Boekelte als tussenvormen van de losse esdorpen en de krans-, resp. flankesdorpen te beschouwen. Dit nederzettingstype, dat wij ook in Gaasterland (hoofdstuk IV) zullen ontmoeten, laat zich het beste kenmerken door de benaming "snoer-esdorp". Bij dit type ziet men een tendens tot het omkransen of flankeren van de es, doch door verschillende, nog te bespreken, factoren is het veelal niet tot de vorming van een volgroeid krans- of flankesdorp gekomen.

Zandhuizen (fig. 11), een kleine nederzetting ten noordoosten van Noordwolde, bestaat uit twee delen. Het oostelijke deel, oorspronkelijk de hoeven 1 t.e.m. 4 omvattend, is vrij zuiver het wegdorptype met doorgaande hoeven, terwijl het westelijke deel meer geconcentreerd is bij de es (hoeven 5 t.e.m. 10). Hoeve no. 11 is weer meer van het doorgaande type. Het westelijke deel van Zandhuizen is te betitelen als een snoer-esdorp waarbij de neiging tot het omkransen van de es duidelijk aanwezig

is. Door de geringe oppervlakte van het hoge zandeiland waarop de bouwlanden liggen, was een volledige omkransing niet mogelijk.

De boerenhuizen liggen op korte afstand van de hooggelegen es (ca. 6, 5 m boven N. A. P.), aan de zuid- en westzijde omzoomd door de Wetering, een uitgediept natuurlijk stroompje. Oorspronkelijk zocht dit beekje zijn weg door de met veen opgevulde laagte die noordwaarts aansluit bij het Lindedal. Stroomopwaarts zette dit dal van de Wetering zich voort rond de zandhoogte waarop Boekelte en Rijsberkampen liggen.

Rond de es van Zandhuizen liep een voetpad, waar de boerderijen met de achterzijde naar toe stonden gekeerd. Deze mening was evenals de andere wegen in het gehucht in 1828 nog gemeenschappelijk eigendom. Een mandebrink was hier door de geringe mate van concentratie van de bewoning niet aanwezig. Het randgedeelte van het erf van elke hoeve droeg hier de naam "brink" (F.R.Wstw. 1828, hoeve no. 9/10: "hornleger, brink, bomen en hieminge").

Boekelte (fig. 10) lijkt wat nederzettingsvorm betreft op het oostelijke, eraan grenzende deel van Zandhuizen. De boerderijen staan min of meer op een rij, maar de meeste bouwlanden liggen bij elkaar op de strookvormig géperceleerde Boekelter Es. Van de hoeven 1 t.e.m. 4 wordt in de Floreenregisters gezegd: "gelegen in verscheidene stukken en essen".

Het gebrek aan hooi- en weiland zal de ontginningsmogelijkheid van de ruimschoots aanwezige heidegrond hier ernstig hebben beperkt, in die zin, dat de veestapel die voor de benodigde mest moest zorgen, hier klein was. Hoewel ter compensatie hiervan grote aantallen schapen werden gehouden, is de nederzetting nimmer een complete flank- of kransesnederzetting geworden. Het "snoer" van deze snoer-esnederzetting bestaat uit twee delen, aan de gunstige oost- en westzijde van de es gelegen.

B. *De verkavelingsvorm*

1. TYPERING VAN PERCEELSVORMEN IN EEN OVERGANGSGEBIED

Volgens de typologie van Hofstee en Vlam (98) behoren de Drentse esnederzettingen wat betreft de perceelsvorm tot het esachtige verkavelingstype van de strokenverkaveling zonder bewoning op de kavels. De percelering van de maden en slagen behoort ook tot laatstgenoemd hoofdtype.

Het overgangsgebied tussen de esdorpen van het Drents plateau en de wegdorpen ten westen ervan vertoont een grote variatie

van perceelsvormen. De typering van de verkaveling van de verschillende dorpsgebieden blijkt daardoor op moeilijkheden te stuiten.

Niemeier (185 p. 58) wilde bij de beschrijving van een verkavelingsgebied de kenmerken van het grootste deel van het gebied vooropstellen. Hij spreekt in verband hiermee van een "Leit- und Begleittyp". Wanneer Niemeier met een verkavelingsgebied een geheel dorpsgebied bedoelt, dan dient men voor een volledige typering soms meerdere "Begleittypen" te noemen, waarvan een onduidelijke karakterisering het gevolg is. Bij een kernesdorp met verspreide hoeven zou men dan moeten vermelden: esachtige verkaveling, maden- en slagenpercelering en kamplandenverkaveling (volgens de typologie van Hofstee en Vlam).

Een tweede, ernstiger bezwaar tegen de typeringswijze van Niemeier is, dat een perceelsvorm die naar de oppervlakte overheerst (en dus als "Leittyp" voorop zou moeten staan) in het gehele occupatiepatroon, doch vooral in de bestaanswijze, soms een minder markante plaats inneemt. Een groot aantal kernesdorpen (en wegdorpen als bijv. Staphorst) zou aldus primair getypeerd moeten worden door de maden- en slagenverkaveling, hetgeen tot verwarring kan leiden.

De typologie van Hofstee en Vlam, die met enige aanvullingen ook voor de esachtige verkavelingsvormen van de Friese Wouden zal worden gehanteerd, onderscheidt drie traditionele perceelsvormen, nl. overwegende blokverkaveling, strokenverkaveling zonder bewoning op de kavels en strokenverkaveling met bewoning op de kavels. Deze hoofdtypen worden elk in een aantal subgroepen verdeeld (98).

Een bezwaar tegen de typologie van Hofstee en Vlam is, dat beurtelings verschillende criteria worden aangelegd, zoals de vormen van de percelen, het al of niet aanwezig zijn van bewoning op de kavels en het bodemgebruik ("esachtige" en "maden"- verkaveling). Het nadeel van deze niet geheel consequente indeling komt vooral daar tot uiting waar meerdere kavelvormen in één gebied naast elkaar voorkomen. De typologie van Hofstee en Vlam is evenwel vrij algemeen geaccepteerd; bovendien zou in het kader van een regionale historisch-geografische studie het opstellen van een geheel nieuwe typologie te ver voeren. Enkele bezwaren tegen de volledig formele typologie van de Internationale Werkgroep voor de geografische terminologie van het agrarische landschap (245) werden reeds naar voren gebracht (p. 14, 67).

Bij de beschrijving van de perceelsvormen van de onregelmatige nederzettingen in de Friese Wouden zal hier een functionele werkwijze worden gevolgd. De bedrijfsbases bouwland, weiland, hooiland en veld zullen achtereenvolgens bij de onderscheiden

nederzettingen naar de perceelsvorm worden gekarakteriseerd.

In verband met de percelering van de bouwlanden, die niet naar oppervlakte, doch wel als kenmerkend velddeel en als bedrijfszuil overheersten, wordt hier nog iets nader ingegaan op de estypen in het algemeen, omdat in Zuid- en Oost-Friesland in de onregelmatige nederzettingen de bouwlanden in essen bij elkaar lagen. Het begrip "es" analyseerden we reeds (p. 66 e. v.).

Niemeier (183, 185) onderscheidt twee hoofdvormen, nl. de "Streifen"-es en de "Gewann"-es. De "Streifen"-es heeft een eenvoudige percelering; de stroken kunnen in één richting lopen (eenstrokige es) of in verschillende richtingen (meerstrokige es). (De germanismen "eenstrepig" en "meerstrepig", die veel worden gebruikt, zouden wij willen vervangen door "eenstrokig" en "meerstrokig"). In het laatste geval liggen de percelen in blokken bij elkaar, waarbij binnen een blok de perceelsgrenzen evenwijdig aan elkaar verlopen. De "Gewann"-es heeft een meer gecompliceerde structuur, doch Niemeier is niet duidelijk in de onderscheiding van de "Gewann"-es en de "Mehrstreifen"-es.

Een "Gewann" wordt door Niemeier (183 p. 33) eerst gedefinieerd als "Ackerland, das aus einer grossen Zahl schmaler Parzellen besteht, die gruppenweise in Blöcke geordnet und innerhalb dieser Blöcke gleichsinnig gestreift sind". Later (schr. med. Niemeier; ook in 245 p. 62) luidt de omschrijving: "Ein Verband von meist schmalen, langen Besitzparzellen, der mehreren Besitzern gehört". Deze begripsbepaling van het "Gewann" is duidelijker dan de eerstgenoemde, die veeleer op een "Gewannflur" betrekking heeft.

Een eenstrokige es bestaat dus uit één "Gewann", soms met enkele onregelmatig gevormde randuitbreidingen. Een meerstrokige es bestaat uit één "Gewann" met schuin daarop andere percelen, die echter nog te gering in aantal zijn of te uiteenlopende vormen hebben om van "Gewannen" te kunnen spreken. Een "Gewann"-es heeft daarentegen een meer gecompliceerde structuur en bestaat uit meerdere "Streifengemengeverbänden" (245 p. 44), dus uit een aantal formaties van parallel lopende percelen met verspreide bezitsligging.

Op de onderverdeling van de "Gewann"-essen wordt hier niet nader ingegaan, omdat de Zuidoostfriese essen een vrij eenvoudige percelering bezitten.

2. DE PERCEELSVORM

a. *Zandhuizen (fig. 11)*

De drie oostelijke hoeven hebben een percelering van het

doorgaande type (parallelle strokenverkaveling). De hoeven strekken van de Wetering tot de Maadsloot; de hoeven 2 en 3 gaan zuidwaarts tot het bouwland "het Essen" en het overige land van hoeve no. 5. Laatstgenoemde hoeve is waarschijnlijk een oudere vestiging dan de doorgaande hoeven. De soolsteden 6 en 8 waren in 1830 onbehuisd; in 1768 waren het nog wel bedrijfseenheden (F. R. Wstw. 1768 p. 415).

De eigenlijke "es" van Zandhuizen is een "Streifen"-es van het eenstrokige type. De hoeven no. 5, 6, 7 en 9/10 hebben één of meer akkers op deze es. Het grotere bouwlandcomplex ten zuiden van de boerderijen 8 en 9/10 en ten noorden van het pad naar no. 7, van welk complex "de Es" en "het Esholt" een deel zijn, bestaat uit drie blokken. Het gehele bouwlandcomplex is dus meerstrokig; van een "Gewann"-es is hier nog geen sprake. Bij de boerderijen zijn de percelen blokvormig, op grotere afstand ervan meer strookvormig. Ditzelfde verschijnsel (waarop wij nog nader terugkomen in hoofdstuk VII) werd door Edelman en Edelman-Vlam opgemerkt bij de essen van Heeze, Emmerik, Bennekom en andere nederzettingen (52).

Het graslandgebied van Zandhuizen bestaat uit de complexen "de Meentemaad", de percelen in de doorgaande hoeven 1/2 en 3 en een hooi- en weilandgebied ten westen van de Koedijk. De Meentemaad is strookvormig geperceleerd (maden- en slagverkaveling). Opvallend is hierbij, dat de kavelgrenzen van de hoeven niet in de maden werden doorgetrokken. De verklaring hiervan is, dat dit gemeenschappelijk gebruikte wei- en hooilandveld later is verdeeld onder de hoeven; daar deze verdeling niet alleen plaats vond onder de drie doorgaande hoeven, was oriëntering op de kavellijnen van deze hoeven niet mogelijk. Het graslandgebied tussen Wetering en Koedijk is daarentegen uitsluitend van de hoeven 5 t. e. m. 10, die van noord naar zuid in een strookvormig perceleringspatroon elk een deel kregen toegewezen (vanouds, als bij de doorgaande hoeven, "uitgangen" genoemd, F. R. Wstw. 1828, p. 597). Sommige percelen waren omstreeks 1830 nog mandelig, met name in de z. g. "Puukkies", waar de hoeven 5, 6 en 9/10 gezamenlijk gebruikt hooiland hadden liggen. Het noordelijke deel van het land langs de Koedijk was door een noord-zuid-lopende scheiding, de "geslagen palen", in een gemeenschappelijk gebruikt weiland- en een tijdelijk individueel gebruikt hooilandgedeelte gesplitst.

Het "veld" was in het begin van de negentiende eeuw in Zandhuizen van weinig betekenis, hoewel bij iedere hoeve heide of schapeveld wordt vermeld. Dit zal waarschijnlijk betrekking hebben gehad op het "Zandhuizer Schapeveld", dat ten oosten van hoeve no. 1 lag. Bovendien lag in deze hoeve "de Ossekamp",

die in 1828 aan vier eigenaars toebehoorde.

b. *Boekelte en Rijsberkampen (fig. 10)*

De drie westelijke hoeven van Boekelte hebben, evenals de oostelijke van Zandhuizen, een doorgaande verkaveling. De hoogteverdeling van deze twee aan elkaar grenzende dorpsdelen is trouwens ook gelijk, het terrein helt gelijkmatig af naar de Linde. De drie genoemde Boekelter hoeven hebben wel enige akkers op de Es liggen. Deze es is een "Streifen"-es van het eenstrokige type; aan de zuidzijde liggen slechts enkele akkers dwars op de hoofdperceelsrichting. De vrij eenvoudige percelering van deze es, vergeleken met de Zandhuizer bouwlanden, is eveneens door de genoemde gelijkmatige helling van het landschap te verklaren. Het esachtige deel van Zandhuizen vertoont veel meer een "zandeiland-ligging" dan Boekelte. In het algemeen liet men bij de bouwlanden de hoofdperceelsrichting ongeveer loodrecht op de hoogtelijnen verlopen.

Op de Boekelter Es hebben, voorzover is na te gaan, de beide aanliggende hoeven (no. 3 en 4) akkers liggen. De perceelsgrenzen van de akkers lopen door in het heideveld ten noorden en ten zuiden ervan, resp. tot de maden en de Wetering. Ook hier is in de naaste omgeving van de boerderijen 3 en 4 de verkaveling weer meer blokvormig.

De maden en weiden, ten noorden van de maadsloot langs de Linde gelegen, zijn in vrij brede stroken verdeeld. Evenals te Zandhuizen liggen deze niet in het verlengde van de hoeven. Van de hoeven 1 en 2 liggen de graslanden in één complex, hoewel no. 2 ook enig hooiland heeft tegen de Volle Riete in het oosten. De hooilanden die het dichtst bij de rivier lagen, werden ook hier "hemmen" genoemd (F. R. Wstw. 1828, p. 569:. . ."2 mad hooyland genaamd het Westerhemmigje").

Het heideveld, in ruime mate aanwezig, is op de minuutplans strookvormig verdeeld door middel van het doortrekken van de bouwlandgrenzen.

Van de hoeven 4, 5 en 6 wordt de percelering oostwaarts onregelmatiger. In 1828 was no. 5 een "lege soolstede", vnl. uit heideveld bestaande en mandelig met no. 6 liggend. No. 6 heeft een nogal blokvormige bouwlandverkaveling en een strookvormige madenpercelering; ook aan de rand van de zandhoogte gelegen, is deze hoeve te vergelijken met no. 5 van Zandhuizen.

Met betrekking tot het esachtige gehucht Boekelte kan samenvattend gezegd worden, dat het een vrij duidelijk doorgaande percelering heeft, met de bouwlanden ten dele gesitueerd op een "Streifen"-es en met strookvormig geperceleerde maden en fen-

nen. Op de es en in de maden hebben de boeren hun percelen op verschillende plaatsen liggen.

Het gehucht *Rijsberkampen*, de hoeven 7 t.e.m. 12 van Boyl omvattend (fig. 10), vertoont ongeveer hetzelfde beeld als Boekelte, met dien verstande dat de es hier een duidelijk meerstrokige percelering heeft; hiermee staan namen als "Dwarsakkers" en "Kromakkers" (Top. Wstw.) in verband. In het noordwestelijke deel van de Es (Meulepolle) is de ongelijkmatige uitbreiding van het bouwland in de heide te zien. De perceelsgrenzen werden bij ontginning doorgetrokken in de heide, evenals dat in Boekelte het geval was. In principe bepaalde bij deze esgehuchten de bouwlandbreedte dus het aandeel in het veld.

De hoeven van Rijsberkampen zijn buiten de Es van een doorgaand type. Oostwaarts tegen de Volle Riete liggen de wei- en hooilanden, die in vrij brede stroken zijn verdeeld. Ook de heide is omstreeks 1830 strookvormig geperceleerd.

c. *Tronde (fig. 7b).*

De es ten noorden van de nederzetting is een kleine "Gewann"-es. Er zijn twee hoofdrichtingen in de percelering te onderscheiden, nl. een oost-west- en een noord-zuid-lopende. De percelen met laatstgenoemde kavellijnrichting zijn smaller van vorm. Smalle percelen vinden we ook op de "Strengen" (een toponiem dat ook elders op een complex lange, smalle percelen slaat) ten oosten van de weg naar Makkinga. Ook op de Tronder Es zijn de percelen in de kern breder, terwijl de jongere uitbouwcomplexen meer strookvormig geperceleerd zijn. De noordelijkste percelen dringen op in de doorgaande hoeven van Makkinga. Dicht bij de boerenhuizen vinden we weer de onregelmatig gevormde blokken.

Het toponiem "es" wordt bij Tronde in de archivalia niet vermeld; wel wordt de Tronder Haar genoemd, "een heuvel die tot bouwland dient" (Teg. Staat 1788 p. 590). De Haar is een eenstrokig bouwlandcomplex ten oosten van Tronde. Heidestroken sluiten ook hier aan op de bouwlandpercelen. Postma (209 p. 66) merkte in verband hiermee op, dat te Tronde nogal eens een stuk bouwland wordt genoemd "met veen, velt ende veltslag daertoebehorende". Postma maakte hierbij de kanttekening: "Het is ook zeer goed mogelijk, dat het stuk veld erbij behoort omdat het ernaast ligt; men had in Tronde nogal afwisseling van bouwland en heide". De heide hoorde er echter bij omdat deze in het verlengde van het bouwland lag; het beperkte recht van opstrek dat wij in de doorgaande hoeven, doch ook bij de essen van Boekelte en Rijsberkampen aantroffen, komt ook hier naar voren.

De fennen en maden zijn strookvormig geperceleerd. Ten zuiden van de bovenloop van de Linde liggen de percelen in een drietal blokken. De zeer geringe perceelsbreedte ten noorden van deze beek (7 tot 10 m) treft men in maadvelden wel meer aan.

In het begin van de negentiende eeuw was het heideveld in "veldslagen" verdeeld, maar het werd gezamenlijk gebruikt. Iedere Tronder hoeve was voor één achtste gerechtigd in de ongescheiden venen en velden (191).

Ook in Tronde blijken enkele hoeven een enigszins doorgaande percelering te hebben. Hoeve no. 30 bijv. strekt, zij het met enige percelen van andere hoeven ertussen, oostwaarts op naar de Tronder Haar.

d. *Appelscha (fig. 8)*

De hoeven aan de Mandebrink hebben het bouwland voornamelijk op de "Oosterse Es" en de "Westerse Es" liggen. De Westerse Es is overwegend eenstrokig. De Oosterse Es, waar bijv. de "Vaalven" dwars op de hoofdperceelsrichting liggen, is tot het meerstrokige type te rekenen. Over de Es lopen wegen waarop de perceelsgrenzen aan weerszijden georiënteerd zijn. Slechts in het westelijke deel van de Oosterse Es liggen de percelen aan beide zijden van het pad in elkaars verlengde.

Het merkwaardige van deze esachtige nederzetting is gelegen in de doorgaande percelering van de hoeven aan de Boerestreek. Deze percelering komt ook tot uiting in de Floreenregisters waarin de betreffende hoeven met de naastliggers worden aangeduid, hetgeen wij ook in de wegdorpen vonden. De westelijke hoeven van Appelscha hebben ten dele een kampachtige blokverkaveling (zoals Aekinge, no. 16), ten dele een vrij duidelijk doorgaande verkaveling. De hoeven van "de Bult", aan de weg naar Langedijke, zijn geheel doorgaand.

De akkers op de Oosterse en Westerse Es liggen nogal in "Gemengelage". De hoeven 6 t. e. m. 19 (behalve 9 en 17) hebben in 1830 bouwland op de Westerse Es en de hoeven 2, 4, 5, 9, 11, 12, 13 en 14 op de Oosterse Es; 11 t. e. m. 14 zijn op beide essen vertegenwoordigd.

Welke es het eerst is aangelegd, is moeilijk met enige waarschijnlijkheid vast te stellen. De Jong (108 p. 68) denkt, dat de Westerse Es het jongst is omdat in de percelering niet een bepaald systeem aanwezig is. Dit laatste is echter geenszins een aanwijzing hiervoor, daar in het algemeen de onregelmatige espatronen ouder zijn dan de systematische.

De esgedeelten welke het dichtst bij de Boerestreek liggen, zijn vrij zeker het oudst. De weg over de es is in deze streken even oud of jonger dan de percelering, omdat de percelen in elkaars verlengde liggen. Het is niet logisch te veronderstellen dat men eerst de verder afgelegen bouwlanden aanlegde. De "Streifen"-essen zijn vanuit de kernesnederzetting in zijwaartse richting uitgebreid op dezelfde wijze als de occupatie in de rijdorpen waarschijnlijk plaats vond (p. 236).

De oostelijke uitbreidingen van de Oosterse Es zijn waarschijnlijk wel gezamenlijk aangelegd, in tegenstelling tot het westelijke "Streifen"-gedeelte. Het toponiem "de Huussteden", dat ook op de westelijke uitbouw van de Rijsberkamper Es voorkomt (fig. 10), is te verklaren uit het feit dat elke "huusstede" (soolstede) die bij de ontginning betrokken was, in het complex een aandeel kreeg. In de blokken "Olde Huussteden", "Kroeme Akkers", "Grote Vaalven" en "Vaalven" is het aantal percelen 5 tot 7. Het oorspronkelijke aantal occupanten dat deel had in de Oosterse Es bedroeg waarschijnlijk ook ongeveer zoveel. Omdat het hier om vrij jonge esgedeelten gaat, is de gelijkstelling van het aantal ontginners en het aantal percelen per blok niet ongerechtvaardigd. Omstreeks 1830 blijken voorzover na te gaan 7 hoeven akkers op de Oosterse Es te hebben liggen. Uit de archivalia na 1700 is de oostwaartse uitbreiding vast te stellen; in 1700 (F. R. Ostw.) wordt van de Buistakker (kad. no. C573) gezegd, dat ten oosten ervan "het veld" ligt; in 1830 liggen hier een vijftal bouwkampen.

De hoeven langs de Boerestreek hebben een enigszins doorgaande vorm. De grond die voor bouwlandaanleg geschikt was, was hier niet in voldoende mate aanwezig, hoewel men zich kan voorstellen dat oorspronkelijk, vooral bij een lagere grondwaterspiegel, de occupanten hun bouwland dichter bij huis hadden liggen en pas later tot de aanleg van de essen overgingen. Deze situatie zou haar parallel kunnen vinden in de onregelmatig gevormde blokken rond de boerenhuizen en de strookvormig geperceleerde es op enige afstand hiervan, zoals te Tronde (p. 78). Op het doorgaande aspect van de hoeven aan de Boerestreek wijzen toponiemen als "de Bosweer", "de Tien Roeden" (108 p. 70) en "het Oude Weer" (180 p. 43).

De weilanden van Appelscha zijn in vrij brede stroken verdeeld. De percelen strekten zich naar het noorden op vanaf de Heere- of Kerkeweg tot "de Hozeband", een scheidssloot tussen fennen en maden.

Ten noorden van deze scheidssloot lagen de maden, welke voor het merendeel als meenschar in gebruik waren. De hooilanden lagen omstreeks 1830 in blokken die in smalle stroken verdeeld

waren, waarbij de perceelsrichting in de blokken sterk wisselde. Door De Jong (108) worden vermeld het Slichtenbroek, de Broggezak, de Vennestukken, de Tien Bulten, de Weememaad, de Nieuwe Maad, het Koeland, de Gieren, enz. De Vennestukken en de Weememaad hebben dezelfde perceelsrichting als de ten zuiden ervan gelegen fennen. Elke hoeve van de Boerestreek had op verscheidene plaatsen percelen in deze fen- en maadcomplexen liggen.

De kamphoevennederzetting Aekinge had een maadveld "Aekingerbroek", aan de weg naar Diever op ongeveer drie km afstand van de nederzetting gelegen. De hoeven 16 t.e.m. 24 hadden hierin percelen liggen. De gemiddelde perceelsbreedte bedroeg in het Aekingerbroek omstreeks 1830 slechts 7,5 m (74 percelen met een totale oppervlakte van ca 10 ha.). Ook Terwisscha had aandelen in dit Broek, evenals in de graslanden ten noorden van Appelscha. De sterke versnippering wijst op het grote gebrek aan hooilanden dat in deze streek heerste.

De heidevelden van Appelscha vallen uiteen in twee eenheden.

a. het Mandeveld ten zuiden van de Boerestreek. Dit gemeenschappelijk gebruikte terrein werd ook wel "de Veertien Soolsteden" genoemd, daar de Boerestreek 14 hoeven telde. In 1830 wordt hoeve no. 2 ("Oosterlo") als eigenaar hiervan opgegeven.
b. het Aekingerveld, ten oosten van het Aekingerbroek gelegen. Hierin hadden ook de hoeven van Terwisscha rechten, zoals blijkt uit de vermelding van "twee zoolsteden heideveld en duinen in de ongescheiden velden van Aekinge en Terwisscha (...) hebbende ten oosten de Velden van Hoog-Appelscha en ten westen die van de Bult". (Akte van 28 okt.1828, 108 p. 72).

Deze velden waren in het begin van de negentiende eeuw nog niet geperceleerd. Als eigenaar van het Mandeveld wordt hoeve no. 2 genoemd, van het Aekingerveld o.m. de hoeven no. 27 en no. 30.

e. *Oosterwolde (fig. 9)*

Het occupatiegebied Oosterwolde (de kernesnederzetting "het Oost" met de verschillende kamphoevengehuchten eromheen) is qua nederzettingsvorm een essenzwermdorp (p. 71). De perceelering van het noordelijke deel zal in het bijzonder worden beschouwd. Het zuidelijke gebied omvat de gehuchten Buttinge, Hoog-Duurswoude, Boekhorst, Venekoten en Laag-Duurswoude. De eerste drie hiervan zijn kamphoevennederzettingen met kleine essen. Venekoten en Laag-Duurswoude, die ca. 2 m lager liggen, hebben een doorgaande perceelsvorm.

Verschillende essen zijn in de streek rond het Oost aanwezig: de Hoge en Lage Es of Westeres (B. B. p. 41) en de Es, met ten oosten hiervan een langgerekt complex bouwlanden (Nordingerwant, Grote Geeze en Karnakkers).

De verkaveling van de Hoge en Lage Es is eenstrokig: de percelen zijn breed en slechts enkele hoeven zijn erin vertegenwoordigd. De Zeven Akkers en de Hoge en Lage Es zijn als één- of tweemansessen te beschouwen. Dergelijke essen verschillen alleen met kampen wat betreft de naam; ook hier is de overgang tussen beide typen moeilijk aan te geven (98 p. 217; 122 p. 7; 183 p. 36).

De oostelijke bouwlanden zijn in smallere percelen verdeeld. De blokken hebben een verschillende perceelsrichting. Ook is er een duidelijker "Gemengelage" dan op de Westeres. De onregelmatig geperceleerde kamphoeven hebben buiten de eigen bouwkampen (de Steginger Bouwkamp bijv.), percelen op de es liggen.

De weilanden zijn ten dele op strookvormige wijze, voor een ander deel op blokvormige wijze geperceleerd. De eerstgenoemde verkavelingsvorm vinden we noordwaarts van de boerderijen van de Algemene Brink en het Oost. Het toponiem "weer", dat we ook in Appelscha aantroffen (p. 81), is in dit verband verklaarbaar (de Weer, het Weertje, de Oude Weer; 180 p. 43). De Jong (110 p. 51) ziet in het woord "weer" meer een "grensgebied", waarin het afweren tot uiting komt. De velddelen blijken echter strookvormige, achter de boerderij gelegen, weiland- of bospercelen te zijn, zonder een uniforme breedte. Ook Nanninge en Prandinge (deze is in 1830 onbehuisd) vertonen een enigszins doorgaande percelering. De hoeven Groot en Klein Klasinge, Steginge, de Poel en de Ronde hebben vooral onregelmatig gevormde weidekampen.

De Boereweide is omstreeks 1830 in eigendom bij de hoeven 15 en 18. In 1700 is het nog een door vele boeren gebruikte fenne (F. R. Ostw. 1700 p. 116 e. v.).

De maden langs Tjonger en Groot Diep liggen in een groot aantal velden, doch veel minder versnipperd dan de Appelschaaster maden. De meeste maadblokken worden in het begin van de negentiende eeuw door één hoeve voor hooiwinning gebruikt, al wandelen sommige percelen wel. Voor- en naweide zijn gemeenschappelijk. De verdeling van de maden langs Tjonger en Groot Diep zou volgens De Jong (110 p. 39) vanuit het westen begonnen zijn, omdat op de oudste kadastrale kaarten de maden ten oosten van Jardingertille niet geperceleerd zijn in stukken waarin hoevenamen voorkomen. Het aantal eigennamen in de westelijke maden is inderdaad opvallend groot (Evertsmaad, Sikkingemaad, Stegingermaad, Seijertsmaad, enz.). Of de madenverdeling hier

echter eerder plaats vond, is hieruit niet af te leiden. Immers, de oostelijke maden kunnen in veel mindere mate het gezamenlijke gebruik gekend hebben, waardoor verdeling in kleinere, door bepaalde hoeven bezeten delen hier minder nodig was. Uitsluitend uit toponymische gegevens is in het algemeen weinig af te leiden over occupatie- of perceleringsgeschiedenis.

De heide ligt in de negentiende eeuw als "Mandeveld" ten westen van de Boereweide. Verder liggen rond de kampachtige nederzettingen onregelmatig gevormde restvelden die in gemeenschappelijk eigendom en gebruik zijn. Het Mandeveld is in een zevental brede stroken, parallel aan de kavellijnen van Boereweide en Stegingerfenne, verdeeld.

f. *Weper*

De vrij geïsoleerde ligging (tussen het Groot Diep en de bovenloop van de Tjonger) van Weper, Schrappinge, Jardinge en Lohuis rechtvaardigt een afzonderlijke bespreking van de perceelsvorm van dit occupatiegebied. De sterke overeenkomst ervan met Oosterwolde en omgeving is echter opvallend; met name de fennen- en heideverkaveling van de twee gebieden zijn vrijwel gelijkvormig.

Het toponiem "es" komt te Weper voor ten noordoosten van het gehucht en ten zuidwesten in "het Esveldje". De bij elkaar gelegen bouwlanden dragen verder de naam "Haar". De kavelvormen van de bouwlanden lijken hier te zijn ontstaan door het samengroeien van eenmansessen of bouwkampen. Uit de oudste kadastrale kaarten blijkt, dat in het begin van de negentiende eeuw verschillende bouwlandcomplexen nog gescheiden waren door stukken onontgonnen heideveld. Alleen "de Haar" kan als een eenstrokige es worden beschouwd.

Jardinge, ten westen van de weg naar Haule gelegen, had een afzonderlijke es (P. B. Ostw. G10, 1700: "een acker boulandt de Papen akker genaamt, gelegen in Jardinger esch"). Schrappinge en Lohuis kunnen, evenals Jardinge, beschouwd worden als kamphoevennederzettingen vanuit Weper. Door aangraving en splitsing kon de oorspronkelijke hoeve uitgroeien tot een kleine buurschap. In 1700 wordt Schrappinge nog als één hoeve vermeld: "... eigenaers van een soolstede de Schrappinga genaamt" (F.R. Ostw. 1700 p. 126).

De weiden zijn strookvormig geperceleerd, dichtbij de esgehuchten liggen enige onregelmatig gevormde weidekampen. Langs de Boven-Tjonger (ook wel Haulerdiep genoemd) en het Groot Diep liggen de maden, op soortgelijke wijze in vrij grote blokken verdeeld als in het Oosterwolder gebied. De kavellijnen zijn

meer op de perceelsgrenzen van de fennen georiënteerd dan rond Oosterwolde. De onregelmatige kampenverkaveling komt bij Weper en Jardinge minder dicht bij de rivier door de grotere breedte van de Boven-Tjongervallei vergeleken met de beekdalen rond Oosterwolde.

Het Mandeveld is in 1828 nog onverdeeld (109 p. 56). De percelering van de resterende heidevelden tussen de onregelmatig aangegraven bouwkampen is uiteraard blokvormig.

g. *De perceelsvormen rond het Bergumermeer*

Postma (205 p. 59) noemde de percelering van het gebied rond het Bergumermeer het "markentype". Vooral te Eestrum zou men deze perceelsvorm aantreffen. De aanwezigheid van de "Ees" vormde waarschijnlijk de aanleiding, het "Drentse" karakter van Eestrum en andere dorpen naar voren te brengen. Cuipers (39) ging hierop verder en stelde, dat te Eestrum een "oud-Germaanse" marke zou hebben bestaan. Zoals Algra (3) aantoonde, zijn de rechtshistorische conclusies van Cuipers voor een groot deel onjuist. Eestrum had wel een marke, doch evenals in de wegdorpen van Zuid-Friesland (p. 50 e. v.) was dit een beperkte marke, i. c. een weidemarke. De woeste grond was in Eestrum niet aan de regeling van het gemeenschappelijke gebruik onderworpen.

De bouwlanden van Eestrum liggen in vier complexen, tezamen een meerstrokige es vormend, nl. de Ees, het Kortland, de Geesten en de Oostelijke Velden (fig. 12).

De Ees (of Ies, oudste Friese vorm isk, goth. atisk, 39 p. 257) is een grotendeels eenstrokige es, met enkele jongere aangravingen in het zuidelijke gedeelte (het Plagland en enige kampen ten oosten hiervan). De es wordt omzoomd door een bochtige weg, de Drijfweg. Het grillige verloop van deze buitengrens van de bouwlanden verklaart Cuipers (39 p. 248) uit de begrenzing van de hoogwaterzone van het Bergumermeer, het verloop van de gereguleerde beken of uit de ongelijkmatige "rodingen" uit de gemeenschappelijke heidevelden. De eerste en vooral de laatste factor zullen het belangrijkst zijn geweest. Zonder de kampen aan de buitenzijde van de Ees, waaraan door het aflopende reliëf aan de zuidwestzijde een grens werd gesteld, heeft de Ees een vrij regelmatige vorm.

Het Kortland is in enige bredere stroken geperceleerd met in de zuidhoek een blok "de Ronde Kamp". De Geesten en de Oostelijke Velden zijn in smalle kavels verdeeld.

Cuipers (39 p. 23) stelt dat het vrijwel zeker is, dat de Ees, het Kortland en de Geesten op drie verschillende tijden zijn ontgonnen. De Oostelijke Velden zouden tussen 1230 en 1581 tot

bouwland zijn gemaakt, daar de kerk -omstreeks 1230 gesticht- alleen in de Oostelijke Velden bezittingen had en deze bezittingen in het Register der Geestelijke Opkomsten van Oostergo (1581) worden vermeld. De Oostelijke Velden zouden verder (39 p. 106) in drie fasen zijn ontgonnen, daar de pastorie op drie plaatsen in dit complex eigendom had liggen.

De bewijzen die Cuipers aanvoert, zijn evenwel te zwak. Ten eerste behoeft het feit dat de pastorie alleen op de Oostelijke Velden akkers had liggen, niet te betekenen dat deze velden na de kerkstichting zijn ontgonnen. Dotering vond immers ook van de bestaande cultuurgrond plaats (p. 39, 40). Bovendien had de kerk wel degelijk bezittingen buiten de Oostelijke Velden: in 1851 op de Ees de Aalkmoeiakker (kad. no. C69), op het Kortland o. a. de percelen C454 en C460. Ten tweede impliceert de aanwezigheid van de drie pastorie-akkers op de Oostelijke Velden geenszins een ontginning in drie fasen. Verder neemt Cuipers nog zonder meer aan, dat de dotatie totaal één hoeve zou bedragen; daar het pastoriebouwland ca. 2 ha groot was, zou in de dertiende eeuw volgens Cuipers (39 p. 27) de gemiddelde oppervlakte bouwland van de hoeven eveneens ongeveer 2 ha zijn geweest.

Het behoeft geen nader betoog, dat men voor de reconstructie van de ontginningsgeschiedenis van één dorp over veel meer materiaal dient te beschikken. Daar deze geschiedenis in Eestrum reeds grotendeels voltooid was vóór de tijd waaruit schriftelijke bronnen zijn overgebleven, moet men zich wel baseren op de perceelsvormen en de toponiemen. En dan blijkt al spoedig, dat men geen stellige uitspraken kan doen met betrekking tot de ontginningsgeschiedenis van een dergelijke onregelmatig gestructureerde nederzetting als Eestrum, doch dat er hoogstens enkele waarschijnlijkheden kunnen worden aangeduid.

Naar de perceelsvormen en hoevenindeling te oordelen (fig. 12), bestaat Eestrum uit een parallel verkaveld deel en een es- of kampachtig deel. De Oostelijke Velden, de Geesten en het Kortland zijn op parallelle wijze strookvormig verdeeld. Een duidelijk verschil met de doorgaande hoevenverkaveling is echter dat de boerderijen in Eestrum niet op de kavels zijn gelegen, doch in "de Buren" en daarbuiten zonder een duidelijke samenhang met de erbij behorende gronden. In een doorgaande hoeve zijn de verschillende terreinvormen in één hoevestrook vertegenwoordigd.

Het westelijke deel van het Kortland en de Ees zijn wellicht ontgonnen door de kamphoeven buiten de Buren, temeer daar voorzover na te gaan de hornlegers van de Buren geen bezit op de Ees hebben liggen. Op kampachtige ontginning wijzen, behalve de blokvormige percelering aan de randen van de Ees en

het Kortland, ook toponiemen als "Plagland" (kad. no. C490), "Ronde Kamp" (C 455), "Oegekamp" (C 113) en de hoeve "Scheunepolle" (C 61, 62, 88, 89, 90; een "polle" is in de Friese Wouden een keuterboerderij of kamphoeve die niet tot de oude soolsteden behoort).

Rond de Ees, het Kortland en de Geesten lag een eswal tegen het loslopende vee op de meenschar en de heide die eraan grensden. De akkers op de bouwlandcomplexen waren gescheiden door "drempels" ongeploegd land, die met gras begroeid waren en op verschillende plaatsen waren gemarkeerd met veldkeien (39 p. 241).

Het verschil tussen de percelering van de Oostelijke Velden (in smalle percelen) en het veld ten noorden van de Ees (in 1638 in bredere stroken verdeeld) verklaart Cuipers (39 p. 106) door de "drie-fasen-ontginning" van de Oostelijke Velden, waarbij iedere participant per verdeling een kleinere uitgang kreeg dan bij de eenmalige verdeling van de gemeenschappelijke heidevelden in 1638. De verklaring lijkt veeleer gezocht te moeten worden in het grotere aantal eigenaren dat in de Oostelijke Velden is vertegenwoordigd. Misschien mede door de vroegere ontginning van de Velden wordt hier een grotere versnippering in de percelering aangetroffen.

De maden en fennen zijn strookvormig verdeeld. Ze liggen aan de zuid- en westzijde van het dorp in een aantal complexen, nl. de Mieden, de Burefenne en de beide Warhernen. De perceelsgrenzen lopen min of meer parallel aan elkaar in de richting zuidwest-noordoost, dezelfde richting als die, welke overheerst op de bouwlandcomplexen "Geesten" en "Oostelijke Velden". De scheiding van de gemeenschappelijke weiden vond, evenals de verdeling van de noordelijke heidevelden, plaats in 1638 (39 p. 266 e. v.).

In verband met de percelering dient hier nog aandacht te worden geschonken aan de gebruikte landmaten in Eestrum en omgeving. Op de Ees lagen volgens de zestiende-eeuwse en latere bronnen "eckeren"; dit waren de kleinste percelen. De "ecker" of "fal" was tevens een oppervlaktemaat. Slicher van Bath (229-I p. 153) vermeldt dat de "ager" het eerst genoemd wordt in een oorkonde van 794 (O. H. Z. 15). Rhamm (216 p. 562) omschrijft een akker als een perceel van 4 roeden breed en 40 roeden lang. Swart (241 p. 127) geeft voor Noord-Duitsland een breedte op van twee roeden (28 voet), de lengte varieerde. Ook in Westerwolde (Westerwolder Landrecht van 1576, Fr. Rq. p. 281) wordt de akker als breedtemaat aangeduid. In Slochteren, waar doorgaande hoeven zijn, werd het bouwland in akkers uitgedrukt, die in later tijd een oppervlakte van plm. 2 ha hadden (205 p. 81). Een "akker" kon dus zowel een breedtemaat als een oppervlaktemaat zijn.

Cuipers (39 p.3 e.v.) merkt met betrekking tot de akker op: "Een akker of fal is in E. een langwerpig, recht of krom, smal perceel bouwland met ongeveer evenwijdige langzijden (...). De akker bestaat uit eenige (ongeveer 2 tot 6) "ploeg-akkers"; een ploegakker is de akker die den boer bij het ploegen in acht nam: de ploegakker was in E. onveranderlijk één roede breed, gemeten uit het midden van de beide greppels (...). Het is mogelijk, dat oudtijds onder een akker eene breedte van twee ploeg-akkers verstaan werd (...). Zeker is, dat een akker in Eestrum geen oppervlaktemaat is". Het doorgaande karakter van de percelering in Eestrum schijnt in de breedtemeting van de akkers dus ook naar voren te komen.

In het Register van den Aanbreng (1511) en het Register der Geestelijke Opkomsten van Oostergo (1581) worden ook "stukken" bouwland genoemd; volgens Cuipers (39 p.10) waren dit een aantal bijeenliggende, korte akkers. Voor de laatstgenoemde percelen werd, evenals in de doorgaande hoeven (p.22), de term "cort ecker" ook wel gebezigd.

De weiden lagen onverdeeld tot 1638 (39 p.266 e.v.); de oppervlaktemaat was het "gras" (0,5 ha d.i. 240 vierkante roeden); de hooilanden werden in "mansmaden" (0,55 ha) uitgedrukt.

Behalve te Eestrum kwam te Oostermeer een bijeenliggend bouwlandcomplex voor onder de naam "Snjisten" (209 p.40); te Suameer bestaat een Ees(t)weg, die naar het bouwland leidt (39 p.256); in 1511 wordt een "gued oppa Ees" genoemd (R.v.d.A.-I p.236). Noordermeer had volgens Cuipers (39 p.185) ook een Ees, doch hij geeft er geen nadere toelichting bij. Spahr van der Hoek (234 p.10) en Postma (209 p.40) betwijfelen of te Noordermeer het bouwlandcomplex onder de naam "Ees" bekend was. Bouwlanden met de naam "Ees" of "Ies" kwamen ook voor op de Friese klei (205 p.33). Op Terschelling waren de "Sewies" onder Formerum en de "Mest-ies" bij Lies geen esgronden; de percelering was niet esachtig, ze lagen vrij ver van het dorp en waren vnl. als weiland in gebruik (22 p.77).

De perceelsvorm van de overige dorpen rond het Bergumermeer vertoont, nog meer dan te Eestrum, gelijkenis met de doorgaande hoevenverkaveling van de rijdorpen. In het Register van den Aanbreng (I p.237) worden "eckeren seedlant" beschreven als gaande "up ende uut". Te Bergum (R.v.d.A.-I p.233) worden "strengen bouwland" genoemd, langgerekte percelen (zie p.79).

De verkavelingsvormen van de dorpen aan het Bergumermeer en in het bijzonder van Eestrum samenvattend, kan men zeggen dat deze enkele kenmerken van de doorgaande plaatsenverkaveling hebben met (vooral te Eestrum) esachtige aspecten. De

nederzettings- en perceelsvorm van Eestrum gelijkt sterk op die van Hoog-Appelscha: een rij hoeven buiten de bouwlandcomplexen, met op de bewoningsrij georiënteerd de percelering van een deel van de bouwlanden en fennen. In de randgedeelten van deze dorpen liggen kamphoeven waarvan de samengegroeide akkerlanden een esachtig geheel vormen. De typische "randligging" van deze nederzettingen uit zich aldus in de occupatievorm op ongeveer gelijksoortige wijze.

C. *Hoeven, eigendom en gebruik*

1. DE HOEVEN

In grote lijnen geldt met betrekking tot de hoeven en de hoeverechten hetgeen reeds is opgemerkt bij de doorgaande plaatsen. Enkele kanttekeningen zullen hierbij worden gemaakt.

De "soolstede" is ook in de Zuidoostfriese onregelmatig geperceleerde gebieden een algemeen geldende benaming geweest voor het stemdragende erf; de term is vaak overgegaan op de gehele hoeve. In Oosterwolde is in 1543 (B.B. p.41) sprake van "een volle bouw", waarmee vrij zeker hetzelfde werd bedoeld als een bouwhuis of ploeghuis (p. 45).

Cuipers (39 p.145 e.v.) ging op het begrip "hornleger" nader in en plaatste zijn interpretatie in het kader van zijn theorie dat in Eestrum en andere Oostergose dorpen het bouwland, als het belangrijkste deel van de zate, bepalend was voor velerlei rechten en plichten. Cuipers zag als essentie van de hoeve het bouwland; het behuisde erf kwam op de tweede plaats. Hij ging hierbij zover te stellen, dat het kerkelijk stemrecht in Eestrum *alleen* aan het behuisde bouwland (het bouwland dat bij een soolstede behoorde) was verbonden.

Het begrip "stede" wordt in de dorpen rond het Bergumermeer o.m. in het Register van den Aanbreng (1511) gebruikt. Cuipers (39 p.5) acht deze term identiek aan "hornleger"; het is de grond waarop het huis staat. Een "koude stede" is een perceel waarop geen huis meer staat; een "losse stede" heeft geen bouwland. Aan een stede waren in Eestrum geen scharrechten verbonden, tenzij er enig bouwland toe behoorde.

2. GEMEENSCHAPPELIJK EIGENDOM EN GEBRUIK

In de esachtige nederzettingen van Zuid- en Oost-Friesland zijn, in sterkere mate dan in de wegdorpen, gemeenschappelijk eigendom en gebruik van bepaalde velddelen in zwang geweest.

Zozeer zelfs, dat sommige auteurs het vroegere bestaan van marken in deze streken aanvaarden (39 p.197, 69 p.216). Anderen beschouwen in het bijzonder de Eestrumse situatie als een variant van het Drentse marketype (117 p.144).

Het is te verklaren, dat in deze streken marke-achtige toestanden meer voorkwamen dan in de wegdorpen. De belangrijke omstandigheid, dat in de gebieden met onregelmatige landschapsvormen de gronden welke dienden voor één van de bedrijfsbases slechts plaatselijk aanwezig waren, noodzaakte de occupanten de benodigde gronden in bij elkaar gelegen blokken te gebruiken, en daaruit volgend, hier soms voor een evenredige verdeling een gezamenlijk gebruik van te maken. Van de verschillende veldelen (bouwland, grasland en veld) zullen de vormen van eigendom en gebruik nader worden beschouwd.

Van gemeenschappelijk eigendom van bouwland is nimmer iets gebleken. Deze opvattingen over gemeenschappelijk eigendom vierden vooral in de negentiende eeuw hoogtij (90, 149). Fockema Andreae (65 p.294) acht de theorie, "dat er in deze marken ooit gemeenschappelijk eigendom zou hebben bestaan (...) nooit meer te zijn geweest dan een constructie, een gevolgtrekking afgeleid uit gegevens, die daartoe niet dwongen".

Het woord "mande", in Zuidoost-Friesland in verscheidene toponiemen voorkomend, wijst niet steeds op gemeenschappelijk eigendom, doch in veel gevallen op "gemeenschappelijk" zonder meer, vooral in de zin van "bij elkaar liggend". Te Oosterwolde wordt bijv. vermeld "een sate, staende op no. 27 hebbende de gemene Brinck ten oosten ende het Mande boulandt ten westen" (F.R.Ostw. 1700, no. 27). Dit mandebouwland was een complex akkers ten zuiden van de es.

Gemeenschappelijk gebruik van de bouwlanden heeft waarschijnlijk in de esachtige nederzettingen uitsluitend bestaan in de vorm van de stoppelweide na de oogst. Van een of andere wijze van "Flurzwang" blijkt nimmer iets. De aanwezigheid hiervan in de esdorpen van pleistoceen Noord- en Oost-Nederland schijnt trouwens ook meer op veronderstellingen te berusten dan op bewijzen. Meihuizen (151 p.283) merkt op, dat de "Flurzwang" vrij laat is ontstaan; in de markerechten vindt men er niets over vermeld, behalve in het markerecht van Roden. De bonen, die door de markegenoten van Roden volgens dit recht moesten worden verbouwd, zijn waarschijnlijk bestemd geweest voor de paarden van de zes schutters die dit dorp erop nahield (Meihuizen, m.med.). Zoals Gradmann (80 p.184) reeds aangaf, kan de "Flurzwang" eerder bij een "Gewann"-es dan bij een "Streifen"-es verwacht worden, daar bij het laatstgenoemde estype de percelen alle vanaf de "gemene weg" te bereiken zijn. In de Frie-

se Wouden zou men dus in de onregelmatige nederzettingen niet méér behoefte hebben gehad aan een of andere vorm van "Flurzwang" dan in de wegdorpen.

De weilanden werden in alle esachtige dorpen gemeenschappelijk gebruikt door de bewoners van de stemdragende hoeven (soolsteden) en door boeren die "losse scheren" hadden gekocht.

Appelscha had meerdere fennen welke door de boeren naar hun aantal scheren gemeenschappelijk werden gebruikt. In de Floreenregisters (Ostw.1860 p. 263) worden "twee scheren weide, gelegen in de "Middelfenne" genoemd onder de losse landen; in 1700 (F.R.Ostw. p.119) worden deze twee scheren vermeld als "boereweide, leggende in de middelfenne". Verder worden er dan nog o.m. genoemd "een scheer op de Boereweide", "een peerdescheer en een halff scheer op de Boereweide" en "een halff peerdescheer".

Te Weper, een nederzetting die zeven hoeven omvatte, waren alle hoeven voor één zevende gerechtigd in de z.g. "Paardekamp", een gemeenschappelijk gebruikt weidegebied (109 p. 55).

De oppervlakte van een scheer zal verschillend zijn geweest. In het algemeen was het een hoeveelheid weiland waarop één koe (of een paard of een pink) voldoende voedsel kon vinden; in een meenschar lag zo'n weide-aandeel mandelig, dus niet ruimtelijk begrensd. De grootte van een scheer was uiteraard afhankelijk van de kwaliteit van de weide. Cuipers (39 p.44) noemt een schar "de zomerweide van een volwassen koe, gelijkstaand met $1\frac{1}{2}$ gust-riers- of 'oerlopers'-schar, 2 hokkelingsscharren of 4 schapenscharren". In plaats van "schar" sprak men ook van "gras", waarvan de oppervlakte volgens Postma (205 p.14, 15) later op 0,5 ha werd gesteld.

In Tronde werd nog in 1909 een hoeve verkocht waarbij behoorde "het onverdeelde één achtste gedeelte in de zoogenaamde meente- of mandebrink" (191). Het ligt voor de hand, dat in deze nederzetting de acht hoeven elk eveneens één achtste deel van de weidegronden mochten gebruiken.

Cuipers (39) heeft met betrekking tot de esachtige nederzettingen rond het Bergumermeer gesteld, dat de grootte van het scharrecht hier evenredig was aan de oppervlakte bouwland die men in eigendom had. Hij definieerde het scharrecht als "een in zijn oorsprong uit het collectief grondeigendom voortgevloeid collectief gebruiksrecht van die grond" (39 p. 36). Dit scharrecht was volgens Cuipers onverbrekelijk aan de eigendom van bouwland verbonden. Cuipers baseerde zijn theorie op de Schaarbrief van 22 september 1612 (39 p.263 e.v.) en op de Pertinente Schaarbrief van 24 oktober 1638 (39 p.266 e.v.). In de eerst-

genoemde Schaarbrief werd een regeling getroffen om "eenen vaste ende stedigen quotisatie van alle den boulanden soo die nu jegenwoordich soo wel by den eygeners als meyerluiden aldaer gebruickt worden, te maecken om op ider lopenstal roglandt een scheringe genaempt te worden nae den welcken een iegelijk ingeseetene van Eestrum op slach sal mogen doen van beesten, peerden ende anders op hunne gemene en ongescheydene meenschar, om alsoo alle disordre ende misbruick (...) wech te nemen". Hierbij werd vastgesteld dat "ider twe lopenstal drie schar sullen hebben ende opslaen mogen".

Een lopenstal was te Eestrum 0,44 ha (39 p.5). Allershof geeft een grootte van 33,5 are voor oostelijk Friesland op (5 p.139). Het komt er dus op neer, dat men per ha bouwland 3 à 4 runderen mocht inscharen. Wanneer wij een schar op ongeveer 0,5 ha stellen, dan blijkt er per ha bouwland 1,5 tot 2 ha weiland te zijn. Dit stemt overeen met de verhouding zoals die bekend werd uit de kadastrale gegevens (p.54), waar de oppervlakte bouwland ongeveer het vierde deel van de totale oppervlakte grasland (maden en fennen tezamen) bedroeg, d.w.z. ongeveer de helft van de zomerweide-oppervlakte. (Aangezien een schar de zomerweide van een koe omvatte, is het gerechtvaardigd, gerekend over geheel oostelijk Friesland, de maden en fennen beide ongeveer de helft van het graslandareaal toe te delen).

In plaats van de relatie tussen bouwlandbezit en scharrecht primair als een rechtskundige verhouding te zien, lijkt het logisch te veronderstellen dat deze relatie in de eerste plaats vanuit praktisch oogpunt dient te worden verklaard. Men wist ten tijde van de scharverdeling in de zeventiende eeuw wel degelijk dat zonder wei- en hooiland geen akkerbouw mogelijk was. Wat lag meer voor de hand dan bij de scharverdeling als basis de oppervlakte bouwland te nemen die de participant door middel van zijn vee moest bemesten? Het is de autoriteiten, die vaststelden dat "ider twe lopenstal drie schar sullen hebben", duidelijk geweest, dat de oppervlakte weide minstens het dubbele moest zijn van het bouwlandareaal van een hoeve om de vruchtbaarheid enigszins op peil te houden.

Bovendien werd deze relatie a.h.w. opgedrongen door de situatie in de aangrenzende streken met doorgaande hoeven. Hier immers hing de oppervlakte van het grasland samen met het in dezelfde strook gelegen bouwland. De verhouding die te Eestrum in 1612 werd aangehouden (ongeveer tweemaal zoveel wei- als bouwland) blijkt ook uit te komen voor doorgaande hoeven elders in de Friese Wouden. Te Boyl werd in 1786 een hoeve verkocht (P.B.2 Wstw.1786 p.16) met o.m. "15 Schepel Bouwland, met 3 à 4 koegang weidland sampt veen en heydveld". Hier was 15

schepel (0,87 ha) bouwland (gelijk aan de twee lopenstal van Eestrum) gekoppeld aan 3 à 4 koegang (=schar) weide. Deze relatie was hier van ruimtelijke èn economische aard.

Cuipers, die in Eestrum een oud marketype dacht te hebben gevonden, interpreteerde deze relatie vanuit een eenzijdige rechtshistorische opvatting. Bovendien achtte hij de Eestrumse verhoudingen kenmerkend voor een aantal andere, waaronder zuiver doorgaande, Oostergose nederzettingen; niet alleen te Oostermeer, Suameer en Noordermeer, doch ook te Giekerk (39 p. 183) trof de schrijver de situatie aan, dat het scharrecht aan het bouwlandbezit was verbonden.

Postma (209 p.62 e.v.) wees op de zwakke bewijsvoering in het betoog van Cuipers. Door Cuipers (39 p. 185) werd als bewijs voor zijn stelling, dat het bouwlandbezit het scharrecht ook te Noordermeer beheerste, de volgende passage uit de Beneficiaalboeken (1543) aangehaald: "12 pondemaet saedtlandt (...) ende graslandt in den Meenschaer, met ses mansmat hoylandt, dairthoe behoerende". Postma (209 p.64) gaf als zijn mening, "dat deze landen bij elkaar in één zathe gebruikt werden, verder niet". Duidelijk toonde Postma aan, dat het samengaan en samen genoemd worden van bouw- en grasland iets geheel anders is, dan dat deze hoevedelen door een rechtsbetrekking met elkaar zijn verbonden. Bij de doorgaande hoeven kan het "behoren" op de ligging van deze bedrijfsbases in één hoevestrook slaan. Slechts met betrekking tot Eestrum en Oostermeer aanvaardde Postma de theorie van Cuipers.

De hooilanden zijn in de onregelmatig gestructureerde nederzettingen van Zuidoost-Friesland naar het schijnt langer in gemeenschappelijk gebruik gebleven dan in de wegdorpen, waar een evenredige verdeling ervan op eenvoudige wijze door het doortrekken van de zwetsloten plaats kon vinden. De hooioogst geschiedde individueel, maar voor en na deze arbeid werden de maden als maadmeenscharren (boeremaden, mandelige maden) beweid. Te Oosterwolde wordt in de Benificiaalboeken bijv. vermeld "een madt hoylandes op hillegemaet, zonder voerweyde ende naweyde" (B.B. p.48). Doch in verschillende esachtige nederzettingen lagen de maadpercelen ook buiten voor- en naweide niet vast, doch wandelden (bijv. in de "Wandelmaad" te Appelscha, 180 p.43). De Jong (108 p.77) vermeldt voor Appelscha dat het eigendomsrecht op de maden hier pas in 1820 werd vastgelegd. Toch wordt er in 1844 nog geklaagd over het nadeel van het gezamenlijk hooien en weiden. "... Ook liggen de hooilanden teveel door elkaar zonder behoorlijke afscheiding; dat massaal hooien en weiden en die oude slenter is een verderf voor de verbetering" (14).

Bij de esachtige dorpen lagen meerdere maadvelden waarin een aantal boeren land had liggen en waarbij men tijdens de hooioogst beurtelings een ander perceel in gebruik had. Zo wordt bij Oosterwolde in 1700 genoemd "de mandelige maad de Grote Horst genaemt..." (F.R.Ostw. p.173). In het Aekingerbroek hadden de hoeven 16, 17, 21, 22, 23, 24, 26 en 29 van Appelscha elk enige percelen in gebruik. Hier werd de term "soolstede" gebruikt voor een aandeel van ca. 2,5 ha in dit Broek. In een koopakte uit 1828, vermeld bij De Jong (108 p.73), wordt o.m. genoemd: "voorts één zoolstede in de ongescheiden velden en duinen benevens zodanig aandeel of ongeveer 2 bunder 50 roeden hooiland in het Aekingerbroek...". In een andere akte (108 p.72) heeft een hoeve twee soolsteden heide en duinen en 5 ha in het genoemde Aekingerbroek. Een dergelijk aandeel van 2,5 ha lag op verschillende plaatsen in het Broek dat in zeer smalle stroken was verdeeld (zie p. 82). We zien hier dus, dat zo'n maadveld wat de gebruiksvorm betreft grote overeenkomst met de meenschar vertoonde en dat in de esachtige nederzettingen deze gebruikswijze lang haar karakter behield. Hiertoe zal ongetwijfeld het nijpend tekort aan goed hooiland hebben bijgedragen (14; 5 p. 34), evenals de onregelmatige percelering van de hoeven in het algemeen door het onregelmatige reliëf.

In enkele dorpen, o.m. rond het Bergumermeer, kwam de term "ploeggang" voor. Zoals reeds is opgemerkt (p.45), kwam Postma (208) tot de conclusie dat een ploeggang het tot een volle hoeve behorend land was of een daaraan gelijkwaardige hoeveelheid.

Nu was in Noordermeer aan de hele en halve ploeggangen in 1598 het scharrecht voor resp. 4 paarden en 2 paarden in de meenschar verbonden (Sminia-archief no. 1815). Algra (3 p.142) ziet (in tegenstelling tot Postma) in de ploeggang een waardeel, een aandeel in de meenschar; hij noemt verschillende opgaven in archivalia, waaruit deze betekenis blijkt. De omvang van een ploeggang varieerde. Op de Landdag in 1539 werd voorgesteld aan de formules over het stemrecht toe te voegen... "ende die ploechganghen bruiken ofte hebben, ofte anders tenminste met ses schaer beesten diese hebben te hoy ende gras" (3 p.140). Een ploeggang werd dus min of meer gelijkwaardig geacht aan het weiderecht voor zes runderen. In 1598 (Sminia-archief no. 1815; 3 p.124) heeft Popcke Eelcema een ploeggang; hij weidt vier paarden en zeven schapen. Daar een schapenschar $\frac{1}{4}$ koe- of paardeschar was, komt dit ongeveer overeen met bovengenoemde 6 schar. Rekenen wij een schar of gras op 0,5 ha (240 vierk. roeden) dan komt de ploeggang als weide-aandeel overeen met ca. 3 ha grasland, wat niet veel verschilt van de 2,5 ha die

in Appelscha als "soolstede" werd betiteld. Wanneer de vergelijking doorgetrokken wordt tot de doorgaande hoeven, waar in sommige streken per 2 roeden een koe werd geweid (p. 51), dan is het zeker niet toevallig dat veel hoeven (ook pastoriehoeven) 12 roeden breed waren (gemiddelde br. 13,6 roeden in 9 Weststellingwerfse dorpen, p. 38).

Dat de maden oorspronkelijk collectief eigendom van de bouwlandbezitters zouden zijn geweest, zoals Cuipers (39 p. 117) met betrekking tot Eestrum stelt, is wel waarschijnlijk, tenminste wanneer wij in plaats van "bouwlandbezitters" "bewoners van stemdragende hoeven" lezen. Ook Postma (205 p. 172) denkt aan een oorspronkelijke eigendoms- en gebruiksvorm van de hooilanden, die in grote trekken gelijk is aan de wijze waarop de onverdeelde woeste gronden nog lange tijd in eigendom en gebruik waren. Maar reeds vroeg zijn de maden verdeeld in (soms nog met elkaar wisselende) aandelen.

De onverdeelde heidevelden en venen werden in de esachtige nederzettingen nog tot in deze eeuw gemeenschappelijk gebruikt. Anders dan in de wegdorpen, waar het aandeel in het veld door de hoevebreedte werd bepaald, ontstond in sommige esachtige nederzettingen een vorm van een waardelenstelsel.

In Tronde had elke hoeve recht op het "onverdeelde één achtste gedeelte" van de venen en velden (191). Daar de acht hoeven hier niet even groot waren, zijn deze "achtste delen" als waardelen te beschouwen; ook in Drente was een bepaalde waardeelsgrootte niet verbonden met bedrijven van gelijke omvang. Wanneer, zoals Postma (209 p. 66) zegt, er in Tronde bij verkopingen nogal eens een stuk bouwland genoemd wordt "met veen, velt ende veltslag daertoebehorende", dan betekent dit dat de woeste grond die in gelijke breedte achter het bouwland ligt, erbij verkocht wordt. Men had in Tronde, zoals uit de percelering op de Tronder Haar bijv. blijkt, een vrij ontginningsrecht in de onverdeelde grond (p. 79). Dat men zijn aandeel overschreed behoefde niet te worden gevreesd, daar "de Huislieden onmogelijk in staat zijn, om, ingevalle meerdere landen wierden aangemaakt, deselven behoorlijk met mist of dong te onderhouden" (B.A. 455, 18 dec. 1803).

Het vrije aangraven in de meente is ook op de perceelsvormenkaart van Boekelte en Rijsberkampen (fig. 10; p. 78, 79) te constateren.

Ook werd in Tronde "de vercopers gerechtigheyt aan het feene ende velt" wel afzonderlijk verkocht (209 p. 66), waaruit het waardeelskarakter van deze "gerechtigheyt" blijkt.

In Appelscha wordt de reeds eerder vermelde "soolstede" (p. 94) als eenheid genoemd bij de rechten in de ongescheiden gronden.

Bij een hoeve konden een of twee "soolsteden heide en veen" behoren. Het veld ten zuiden van de Boerestreek heette ook wel "de Veertien Soolsteden" naar de 14 hoeven van de Boerestreek die in dit veld gerechtigd waren (p.82). Deze soolstede was dus een waardeel. Toch ontbraken ook in Appelscha de verdere marke-instellingen.

De term "veldslag" die we bij Tronde ontmoetten, is een aandeel in een soms reeds verdeeld stuk woeste grond, al of niet in het verlengde van de hoeve liggend. Was het laatste het geval in Tronde, waar een veldslag achter het bouwland lag, in Appelscha lag dit aandeel verder weg, misschien nog niet afgegrensd in het in principe reeds verdeelde veld. Bijv. bij de verkoop van een hoeve te Appelscha (P.B.G 10, Ostw.1700), waar o.m. verkocht wordt "nog de geregte 3/9 parten van een Hoff, sampt weidinge int Watersche Broek met Veltslag daaraan behorende...". Het veldslag hoort hier bij de "Hoff", niet bij het weide-aandeel.

Te Weper treffen we dezelfde situatie aan als in Tronde en Hoog-Appelscha; elk van de zeven hoeven had recht op één zevende deel van de venen en veldgronden van Weper (109 p.54).

De naam "mark" die we in de rijdorpen alleen te Oldeberkoop aantroffen en dan waarschijnlijk niet op gemeenschappelijk gebruikte grond betrekking hebbend (p.43), komt in de esachtige nederzettingen alleen voor te Weper-Jardinge. In 1543 wordt er gesproken over "een halff pondesmaete hoylandes, gelegen in Jardingermarck", "een stucke hoylandes bij Jardingermarck" (B.B. p. 42). De Jong (109 p. 54) vermeldt een koopakte van omstreeks 1828, die als volgt begint: "Een zathe lands met huizinge en verdere aanhorigheden staande en gelegen in het Buurtschap Weper, strekkende zich ten Westen in de rivier de Kuinre tot ten Oosten door de ongescheiden Markte tot aan de landscheiding van Drente...".

Samenvattend zien wij dus, dat in de esachtige nederzettingen een zekere waardelenregeling gepaard ging met het vrije ontginningsrecht in de velden. Men zou hier dus van "onvolledige marken" kunnen spreken omdat de vrij strakke rechterlijke organisatie van de Drentse marken, welke haar neerslag vond in de markerechten, hier ontbreekt.

Toch was ook in de marken het ontginningsrecht niet zo beperkt als men wel eens suggereert. Zoals Müller-Wille (173) en Mortensen (167) bewezen, vond bijv. op de "Langstreifen"-essen algemeen aangraving plaats in de aangrenzende markegrond. Ook in Oost-Nederland kwam het individueel aangraven voor, zoals te Ruurlo (104 p.109) en te Rolde (152-III p.238, Anl.68 IV). Ook wijst hierop het Drentse Landsdagbesluit van 1637 "...ieder, die in Gemeene Merckte gewaerdeelt is, mag

in heidevelden met goede orde eikenhout poten en in eigendom behouden" (42 p.50). Begrijpelijkerwijs maakte dit eikehakhout later wel plaats voor bouwland.

De mate waarin aangraving werd gerealiseerd, was uiteraard beperkt door bedrijfseconomische factoren (voldoende mest, dus voldoende grasland, genoeg arbeidskrachten) en door juridische factoren (toestemming van markegenoten of feodale grootheden). De "Bifang", de eigenmachtige, doch legitieme occupatie op de marke, werd door Bethge uitvoerig besproken (15).

Cuipers (39 p.21, 22, 65) betoogde, dat het vrije rodingsrecht te Eestrum nooit had bestaan en dat onttrekking van een stuk aan de gemene heidevelden steeds collectief plaats vond. Als bewijs gaf Cuipers hiervoor alleen de verdeling van de gemeenschappelijke heide in 1638, waarbij de hoeven pro quota van de oppervlakte erbij behorend bouwland hun deel kregen toegewezen. Cuipers achtte individuele bouwlanduitbreidingen onmogelijk, omdat op deze wijze een boer die heide ontgon de anderen zou benadelen door het grotere weiderecht dat hij hierdoor kreeg.

Cuipers ging er echter aan voorbij, dat de regelingen van 1612 en 1638 in het geheel niet impliceerden, dat voordien de relatie tussen bouwlandoppervlakte en aandeel in de gemeenschappelijke velden (heide en weide) ook reeds bestond. Integendeel, het ontbreken van de typische marke-instellingen te Eestrum, zoals Cuipers zelf ook opmerkte (39 p.220 e.v.), wijst erop dat er geen gemeenschappelijke regelingen bestonden, noch met betrekking tot de "bouwlandrechten", noch wat betreft het ontginningsrecht. De verdeling van de gemene heide in 1638 naar het bouwlandareaal van de verschillende hoeven werd van boven af geregeld. De relatie welke hierbij werd gelegd tussen bouwlandoppervlakte en heide-aandeel,werd logisch gesuggereerd door het verband dat in alle doorgaande hoeven in alle Friese rijdorpen tussen deze twee bedrijfsbases bestond (p. 92).

Dat het stichten van nieuwe hoeven wel degelijk mogelijk was, wordt door Cuipers zelf naar voren gebracht (39 p.113 noot 3): "... Het stichten van een nieuwe sate was geheel een zaak van den individueelen ingezetene (d.i. bouwlandeigenaar) die maar moest zien dat hij ergens een hornleger voor huisbouw schiep en daaronder bouwland samengebracht". Men mocht dus niet zelfstandig ontginnen; het ontstaan van nieuwe hoeven was volgens Cuipers niets anders dan hergroepering van bouwlanden.

De hornlegers die op de Ees zijn gelegen (no.22 en 23) en op de Geesten (24, 25 en 26) zijn volgens Cuipers (39 p.132) van jongere datum dan de "Buorren"-hoeven. Ze zouden, naar

de percelering te oordelen, in de Ees en de Geesten zijn "uitgesneden", over de reeds bestaande esakkers heen zijn aangelegd. Cuipers vermeldt hierbij de opvatting van Swart (241 p. 26), dat op een ees of geest geen hornlegers voorkomen.

De percelering van de Ees (op de Geesten is de percelering bij de daar liggende hornlegers niet afwijkend) is echter kampachtig, vooral rond de genoemde boerderijen met floreennummer 22 en 23. Toponiemen als "Old Hornleger" (kad. no. C 480) en "Scheunepolle" (no. C 61) wijzen hier ook op. Een "polle" was in oostelijk Friesland de naam voor een kamp- of keuterhoeve. In 1638 deden de keuterplaatsen niet mee met de heide- en meenscharverdeling; volgens de stelling van Cuipers zouden ze als bouwlandbezitters wel meegedeeld moeten hebben. De "Scheunepolle" (fig. 12) komt op het minuutplan van 1807 en op de verdelingskaart van 1638 voor, maar is door Cuipers niet op bijlage H van zijn werk overgebracht. Alleen de stemdragende hoeven waren deelgerechtigd. Ook te Eestrum was de stem belangrijker dan het bouwlandbezit, als het om rechtskwesties ging.

Na 1638 zal er in Eestrum geen particuliere ontginning van gemeenschappelijk veld hebben plaats gevonden, daar in dat jaar de resterende heide werd verdeeld; vóór 1638 is particuliere ontginning aannemelijk op grond van het perceleringspatroon en de hoevenindeling, met name aan de rand van de Ees en het Kortland.

3. DE BEDRIJFSVORM

Wat in hoofdstuk II gezegd is over de bedrijfsstructuur, de hoevegrootte en de vorm en inrichting van de boerenhuizen geldt in grote lijnen ook voor de esachtige nederzettingen. De hoeveelheid woeste grond was relatief iets groter, de oppervlakte wei- en hooiland iets kleiner, de bedrijfsstijl nog wat meer "Drents" dan in de rijdorpen. De oudere typen boerenhuizen handhaafden zich in het zuidoosten van Friesland het langst, doordat verschuivingen in de bedrijfsstructuur hier op beperkte schaal pas laat hebben plaats gevonden.

SAMENVATTING

De onregelmatig gestructureerde nederzettingen van Zuid- en Oost-Friesland hebben, gelegen in een overgangsgebied tussen het "zandeilanden"-plateau van Drente en het zandruggengebied van de Friese Wouden, een tweeledig karakter.

In de nederzettingsvorm komt het esdorpkarakter tot uiting in de concentrerende werking, die van de essen uitging op de ligging van de boerderijen; duidelijk treedt dit naar voren in nederzettingen die op een zandeiland of -schiereiland liggen, zoals Tronde. Daarentegen hebben gehuchten die op korte, ovaal gevormde zandruggen liggen een wegdorpstructuur: Zandhuizen-Oost, Boekelte-West en in mindere mate Hoog-Appelscha. In de geconcentreerde esnederzettingen is een mandebrink als centrale dorpsruimte aanwezig; in de rijvormige esnederzettingen vindt men soms een langgerekte brink, samengesteld uit de brinken van de aanliggende hoeven.

De meeste essen van de onregelmatige nederzettingen zijn eenstrokig. Het doorgaande aspect van de hoeven komt hier en daar tot uiting in het min of meer opstrekken van de percelering vanaf de soolsteden, in het vóórkomen van toponiemen die ook in de doorgaande hoeven worden aangetroffen en in de sterk versnipperde verkaveling langs de beekjes.

In eigendoms- en gebruiksvorm tenslotte komt het tweeledige karakter evenzeer naar voren. Enerzijds is er, geïntegreerd in een geheel "Drentse" bedrijfsstijl, het gemeenschappelijk gebruik van weide en heide tot ver in de negentiende eeuw geweest, zelfs in de vorm van een waardelensysteem (soolsteden, ploeggangen). Anderzijds ontbraken de typische Drentse marke-instellingen en waren bovengenoemde kenmerken van eigendoms- en gebruiksvorm, zij het in verzwakte mate, ook aanwezig in de wegdorpen van de Friese Wouden.

HOOFDSTUK IV

HET LANDSCHAP VAN PLEISTOCEEN ZUIDWEST-FRIESLAND

A. *Het fysisch milieu.*

Ten westen van het zandruggengebied van de Friese Wouden liggen, omringd door jongere afzettingen, nog een aantal pleistocene streken. De middelhoge zandgronden waarop Joure ligt, zetten zich via een overgang van lage zandgrond naar het zuidwesten voort in de opduikingen van St. Nicolaasga en Idskenhuizen, bestaande uit niet-lemige zandgrond. Nog verder naar het zuidwesten ligt op een smalle uitloper van het bovengenoemde zandeiland Tjerkgaast, waarna men ten westen van Sloten in het Gaasterlandse zandgebied komt.

Gaasterland wordt aan de landzijde begrensd door klei-op-veen (humeuze tot venige klei op humusarme zware klei, Nebo-Fr.) en klei-op-zandgrond, behalve ten westen van Bakhuizen en Mirns, waar jonge zeeklei ligt. De randen van het Gaasterlandse plateau bestaan uit hoge ruggen van keileem en het verweringsmateriaal ervan (de z.g. "gaasten" of "hogen"), met daartussen lagere gedeelten van zwak-lemige fijne zanden, z.g. "laar"-podzolgronden (11 p. 30). Tenslotte wordt het centrale deel van Gaasterland gevormd door een brede strook hoge zandgrond (Nebo no. 118), van het zuidwesten naar het noordoosten lopend, met uitstulpingen naar het westen (Hemelum) en oosten (Nijemirdum).

De pleistocene verbinding van het Gaasterlandse plateau met de zandhoogten van Warns en Koudum is door holocene afzettingen aan het oog onttrokken, doch de keileembodem van de Morra (24 p. 52) vormt een schakel tussen de Hemelumer en de Koudumer Gaast. De laatstgenoemde rug wordt door stroken zwaklemige zandgrond geflankeerd, terwijl aan de zuidzijde naar het knipkleigebied een overgangszone van klei-op-zand ligt.

Het sterk golvende karakter van het Gaasterlandse pleistoceen is veroorzaakt door het op korte afstand heen en weer bewegen van het ijsfront in het Riss-glaciaal (95 p. 11). Bij de op deze wijze in het terrein gevormde ruggen is een stuwing van de preglaciale ondergrond geconstateerd. De dekzandlaag, die later over deze glaciale vormen kwam te liggen, kon de bultige opbouw niet verbergen. Toponiemen met het bestanddeel "bergen" komen in Gaasterland dan ook vrij veel voor. De kaart van Scho-

tanus-Halma vermeldt o.m. de "Hooy Bergen", "Elfbergen", de "Hooge Bergen" en de "Sondeler Bergen".

Deze "bergen" en de "gaasten" of "hogen" vinden we vnl. aan de rand van het Gaasterlandse zandplateau, zodat dit gebied een "doorgezakte" reliëflijn vertoont. Het middengedeelte heeft een zwak golvend oppervlak, hoewel het reliëf van het dekzand hier en daar werd afgevlakt door stuifzand (95 p. 24).

De natuurlijke afvloeiing van Gaasterland werd door het holle reliëf belemmerd. De uitgeslepen beekdalen, die het pleistocene landschap aan de westzijde van het Drents plateau kenmerken, ontbreken hier. Het overtollige water verzamelde zich in meertjes en poelen; op de kaart van Schotanus-Halma (1718) telt men er verscheidene, zowel op het centrale zandplateau op plaatsen met ondiep liggend keileem, als aan de zuidrand waar het water niet zeewaarts kon door de strandwallen en keileemruggen (kliffen) langs de kust.

Doordat de hoogte van de keileemlaag in de ondergrond varieerde, liep de waterhuishouding van de verschillende "gaasten" of "hogen" uiteen. Mooy (166 p. 393) verklaart hieruit, dat sommige van deze hoogten voor bouwland werden gebruikt, terwijl andere ten dele met grasland waren bedekt. De invloed van de ligging van de keileemlaag op de hoogte van de grondwaterspiegel werd door Heyink (95) uitvoerig beschreven. Hieruit blijkt o.m. dat hoger gelegen gronden, zoals rond Oudemirdum, vochtiger kunnen zijn dan lagere gronden, doordat de keileemlaag in de ruggen vaak zeer ondiep ligt. In het algemeen hebben de Gaasterlandse gaasten echter een grondwaterpeil dat meer dan 40 cm en minder dan 140-200 cm beneden het maaiveld ligt.

De mens paste zich ook op het Zuidwestfriese pleistoceen bij de vorming van zijn cultuurlandschap vrij sterk aan bij de natuurlijke gegevenheden. In de middeleeuwen was een groot deel van het Zuidwestfriese zandgebied bedekt met heide en zandverstuivingen. Enerzijds werd, evenals in de zuidelijke Friese Wouden, een natte heidevegetatie bevorderd in die delen, waar het reliëf ongunstig was voor een vlotte afvoer van het overtollige water of waar de keileemlaag ondiep lag. Anderzijds kan de reeds vroeg aanwezige bewoning in deze streken (die bijv. blijkt uit het hunebed bij Rijs (70; 55 p. 165 e.v.) de uitbreiding van de heidevelden hebben bevorderd. In de zeventiende eeuw zijn zandverstuivingen en heidevelden op grote schaal bebost; op de kaart van Schotanus-Halma (1718) staan o.m. boscomplexen bij Mirns-Bakhuizen (Rijs), bij Oudemirdum (Joldren Bosch) en Nijemirdum (Lyklama Bosch) aangegeven.

Op de keileemruggen in de randgebieden was een bosvegetatie aanwezig indien de leemlaag niet te diep lag. De "holt"-topo-

niemen komen hier in de zeventiende en achttiende eeuw dan ook voor, in tegenstelling tot de "wold"-toponiemen, die men in de vochtiger streek ten noorden van het Gaasterlandse plateau aantreft. Evenals in de Friese Wouden heeft de occupatie vooral plaats gevonden in de overgangsstrook van de gaasten waar plaatselijk voldoend hoge gronden voor bouwland aanwezig waren, terwijl de lagere gronden buiten het zandplateau voor weien hooiland konden dienen.

Heyink (95 p. 14) constateerde eveneens dat de nederzettingen bijna alle in het randgebied van het Gaasterlandse plateau liggen en dat de verbindingswegen voornamelijk aan de voet van of over de keileemruggen lopen (zoals de weg van Balk naar Harich-Westerend en de weg van Oudemirdum via Nijemirdum en Sondel naar Wyckel).

B. *De nederzettingsvorm*

1. INLEIDING

De typering, die de nederzettingsvormenkaart (IX-1) van de Atlas van Nederland geeft van de Zuidwestfriese pleistocene dorpen, nl. "esdorpen van het Drentse type", is nader te onderscheiden. Bovendien liggen aan de noordrand van het centrale zandgebied twee wegdorpen, nl. Harich en Ruigahuizen. Parallel aan de occupatie-as van deze dorpen loopt ten noorden ervan de "Woldweg" waaraan de vier nederzettingen van de Noord- of Igawolden (Oudega, Nijega, Kolderwolde en Elahuizen) liggen. Deze wolddorpen zijn laagveenontginningsdorpen, doch worden, daar zij een deel vormen van de historisch-geografische eenheid van het Zuidwestfriese pleistoceen, verderop wel nader besproken.

Allerlei gradaties tussen het kernesdorp en het wegdorp zijn in Gaasterland en omstreken vertegenwoordigd (fig. 1). Uit de verspreiding van de verschillende nederzettingstypen blijkt, dat aan de zuid- en westrand van het Gaasterlandse plateau de kernesdorpen liggen en dat in het overige gebied en op de pleistocene opduikingen ten westen van Gaasterland de andere esdorptypen alsmede de min of meer zuivere wegdorptypen voorkomen.

Keuning (122 p. 19) spreekt t. a. v. de nederzettingen op het Zuidwestfriese pleistoceen van "gefrustreerde esdorpen". In Gaasterland bestaat deze frustratie uit het ontbreken van waterlopen met hooiland langs de oevers; in de zanddorpen van Hemelumer Oldeferd uit het gemis aan woeste gronden. Hierbij kan worden opgemerkt dat bij de Gaasterlandse nederzettingen de

wei- en hooilanden vooral op de klei-op-veen- en klei-op-zandgrond lagen, in grote velden bijeen; een verdeling in stroken loodrecht op de rivier, zoals in de Drentse maden, was in de meeste gevallen niet mogelijk.

2. DE ESNEDERZETTINGEN.

Oudemirdum, Bakhuizen en Mirns zijn te kenschetsen als kernesdorpen van het Drentse type wat betreft de nederzettingsvorm. De boerderijen staat op een kleine opppervlakte geconcentreerd, het wegenpatroon is stervormig en de bouwlanden liggen dicht bij de nederzettingskern op een gaast of een hoog bijeen.

Oudemirdum is een kernesdorp met filialen. Gortburen, Gaastburen, Oldemarderhoek, Spitsbergen, Vierhuizen en Elfbergen behoorden vanouds onder dit dorp (Sch. 1857). Het eigenlijke dorp heeft een brink, die in de vorige eeuw beplant was met bomen en waarop de dorpsput was gelegen (201 p. 290). Omstreeks 1830 wordt van de brink (kad. no. E 497) en van nog een aantal andere percelen (E 422, E 483 t. e. m. 487) in en bij het oude dorpscentrum opgegeven: "eigenaar het dorp Oudemirdum" (O. A. T.). Het is niet duidelijk, of de Oudemirdumer brink is samengesteld uit de ruimten rond de aanliggende boerenhuizen, zoals dat in een Zuidoostfries kernesdorp als Tronde werd geconstateerd. Het centraal gelegen dorpsplein kan hier ook zijn naam naar analogie met de Drentse esdorpen hebben ontvangen.

De namen van de dochternederzettingen, waarvan een aantal op "-buren" of "-huizen" eindigen, verraden de jongere oorsprong. Ten dele zijn het micro-vormen van het moederdorp. Zo hebben Elfbergen en Vierhuizen een afzonderlijke gaast (R., 1652; F. R. G. 1768 p. 164). Deze bouwlanden hebben, evenals de Oudemirdumer gaast, een 50 tot 80 cm dikke humeuze laag (95 bijl. 2). De Gortburen bestaan uit een aantal boerderijen die langs de weg naar Nijemirdum liggen buiten het kernesdorp. Ook liggen er enkele hoeven (de Dollen) ten zuiden van het bouwlandcomplex.

De concentratie van de bewoning in deze nederzetting is ten dele te verklaren uit de hoogteligging. De dorpskern ligt op een zuidelijke uitloper van het centrale zandgebied van Gaasterland; aan de oostzijde van de nederzetting ligt een hoge keileemrug. Het dorp is geconcentreerd tussen de twee delen van een hoogte van keileemverweringsgrond (Nebo no. 111) waarop de bouwlanden liggen. Deze bodem heeft een 50 tot 80 cm dik humusesdek en wordt in de nieuwe bodemclassificatie als enk-eerdgrond getypeerd. De wei- en hooilanden liggen op het klei-op-zand-en klei-op-veengebied ten zuidoosten van het dorp; bovendien is de keileemrug

van het Oudermirdumerklif vanouds grasland (Eekhoff 1854: "de hooge Grazen"). De dochternederzettingen van Oudemirdum ontstonden op hoge zandgrond (Elfbergen). Uit het reeds opgemerkte feit dat de humeuze bovenlagen van de bouwlanden bij deze filiaalgehuchten niet dunner zijn dan die van de Oudemirdumer gaast, behoeft niet te volgen dat de tijd van occupatie weinig verschilt. Op basis van de dikte van de aardmestlaag is weinig te zeggen over de absolute of relatieve ouderdom van de nederzettingen (193 p. 184, 185; 196 p. 86; 218 p. 72).

Bakhuizen is een kernesdorp op de overgang van hoge naar middelhoge, niet-lemige zandgrond. De es, het Bakhuister Hoog, ook wel "de Gaast" genoemd, ligt grotendeels op keileemverweringsgrond.

De "ordeloos" gelegen huizen van deze plaats vielen Post-Beuckens (201 p. 467) ook op. Van het bestaan van een brink is hier echter niets bekend. Hoeveverplaatsing heeft weinig plaats gevonden; Bakhuizen behoort waarschijnlijk tot de jongere Gaasterlandse nederzettingen. De uitgang "-huizen" wijst i. h. a. op latere oorsprong (229-II p. 63, 64).

Mirns is wat vorm betreft een kernesdorp. De Mirnser Gaast werd, in tegenstelling tot andere gaasten, in de achttiende eeuw voor een groot deel voor weiland gebruikt (F. R. G. 1768 p. 268, 273) vooral omdat hier aan de kust geen keileemverweringsgrond, doch wel keileem (Mirnser Klif) aanwezig is. Wel wordt er een "Olde Gaast" vermeld, die als bouwland werd gebruikt ("Tjeerd Herres 3 ackeren saadland op de Olde Gaast", F. R. G. 1738 p. 205). De "Skuniabûrren" (Schuiniabuurt, Eekhoff 1854) behoort onder Mirns. Daar Mirns al vroeg vermeld wordt (in 1132 Midlinghe, N. G. N. -IV. p. 182), is Bakhuizen als een dochternederzetting van Mirns te beschouwen. De twee plaatsen worden veelal in één adem genoemd en de kaart van 1854 geeft er ook geen dorpsgrens tussen aan.

Hemelum is een flankesdorp. De boerderijen zijn langs de westzijde van het Hemelumer Hoog gelegen, behalve de 'Nijeburen" die later zijn ontstaan aan de "Olde weg" (B. B. p. 450) naar Koudum. De Nijeburen is een kleine wegdorpnederzetting van hoeven die van de Morra tot de bouwlanden opstrekken. Nog later hebben zich in de Hemelumer venen aan de oostzijde van het Hemelumer Hoog boeren gevestigd. De langgerekte vorm van het dorp Hemelum zelf houdt verband met de vrij smalle, noord-zuid lopende gaast van lemig zand. Waarschijnlijk werd later het bouwlandcomplex in zuidelijke richting op hoger gelegen zwak-lemige zandgrond uitgebreid, waarbij men nieuwe vestigingsplaatsen koos in de gunstig gelegen gordel tussen de hoge en lage grond. Omdat de vestiging aan de oostzijde van het Hoog ongunstiger was (hier ligt klei-op-veengrond) dan aan de west-

zijde ervan (klei-op-zandgrond), kwam het niet tot de vorming van een kransesdorp.

Deze laatstgenoemde typering is echter wel van toepassing op Warns en Koudum. De gaast van *Warns* is nl. geheel omringd door zware klei die vaak ongunstige eigenschappen bezit. De ontwatering ervan was het zwakke punt; op de topografische kaart (1851) lopen de Potsloot en de Boltensloot, de laatste door de plassen "de Lange Dam" en "het Groot-Sein" via de Geeuw naar de Morra stromend, ongeveer evenwijdig aan de Warnser Gaast.

Het meest gunstige occupatiepunt lag midden op de langgerekte Gaast. Hier ontstond dan ook de dorpskern. Langs het pad over de Gaast, maar vooral aan het noord- en zuideinde ervan, hebben zich hoeven gevormd. (Warnser Noord- en Zuidburen.) Bovendien treffen we op de achttiende-eeuwse kaarten boerderijen aan in de randzone tussen Gaast en kleigrond. De omkransing van de es is, hoewel niet overal even dicht, vrij volledig geworden, zodat Warns als een kransesdorp kan worden getypeerd; het toponiem "-buren" zou op secundaire oorsprong kunnen wijzen.

Koudum is ook een kransesdorp, waarschijnlijk van het secundaire type. Door de gunstige omstandigheid dat de eigenlijke gaast geflankeerd wordt door twee langgerekte stroken zwaklemige middelhoge zandgrond, was hier meer terrein voor aanleg van bouwlanden dan op de Warnser Gaast en ontstond er, met name langs de Benedenweg, een aaneengesloten bewoningsrij (het Oostend), tussen de dorpskern en de Bovenburen gelegen.

Het meest merkwaardige aspect van de nederzettingsvorm van Koudum is, dat deze gelijkenis vertoont met het wegdorptype. Vooral het wegensysteem doet deze overeenkomst naar voren komen. Drie ongeveer parallel lopende wegen over de Gaast dragen namen die we bij de wegdorpen in de Friese Wouden ook ontmoetten. De meest oostelijke weg, die aan de hoge dorpszijde ligt, heet "Bovenweg" (Eekhoff 1851); in 1543 (B. B. p. 457) is deze ook als "Breede wech" vermeld. Ongeveer midden over de Gaast loopt de "Middelweg" (in de Friese Wouden de "Binnenweg"), in de zestiende eeuw ook genoemd "de Smaele Wech" (B. B. p. 453, 454, 457), "het Middelpad" of "de Lyckwech" (id. p. 449). In sommige wegdorpen in oostelijk Friesland stond de Binnenweg ook onder de naam Lijkweg bekend (te Nijeholtpade bijv.). Aan de westzijde van de Gaast, die als "lage" zijde geïnterpreteerd kan worden (in 1851 lag hier nog het Haanmeer), liep de "Benedenweg" waarlangs de boerderijen van het Oosteind stonden. Men kan deze weg vergelijken met de buitenwegen in de Friese Wouden; het verschil is echter, dat er in de Wouddorpen langs deze wegen weinig of geen bewoning was. In 1543

(B. B. p. 449) wordt ook "de Laen" vermeld, die evenals in de wegdorpen (p. 10) de verbinding tussen de parallel lopende wegen vormde.

De hier beschreven gelijkenis tussen de nederzettingsvorm van Koudum en die van de wegdorpen berust op een op identieke wijze gebruik maken van de natuurlijke gegevenheden. De langgerekte zandrug, geflankeerd door de lagere gronden, had in beide streken een gerekte occupatiewijze loodrecht op de zandrug tot resultaat. Doch, zoals wij nog zullen zien, is Koudum wat de percelering betreft geenszins een wegdorp; de doorgaande hoeven ontbreken hier. De voor akkerbouw geschikte gronden waren slechts plaatselijk aanwezig, zodat rond de Gaast een kransesdorp ontstond waarvan de bouwlanden in "Gemengelage" lagen.

Op de zuidelijke, brede uitloper van de Koudumer Gaast liggen Groot en Klein Weste (in tegenstelling tot het Oosteind), bestaande uit enkele hoeven. Hoewel de omkransing van de Gaast vooral aan de oostzijde onvolledig is en er dus enige gelijkenis met het flankesdorp valt waar te nemen, is de occupatie aan drie zijden van de Gaast zodanig dat men de nederzetting tot de kransesdorpen kan rekenen. De toponiemen van de buurten buiten het dorpscentrum doen ook hier een secundaire oorsprong vermoeden.

Het gehucht *Scharl,* ten zuidwesten van Warns, is een flankesdorpje. Aan de noordwestzijde van het kleine bouwlandcomplex, op een lemige zandhoogte gelegen (+ 3,5 m N.A.P.), zijn de boerderijen geconcentreerd. Bouwlandakkers worden hier o. m. in 1711 (205 p. 47) vermeld. De nederzettingsvorm en de perceelsvorm lijken sterk op die van het dorpje Gaast, ten noorden van Workum aan de kust gelegen, dat door Postma (205 kaart VIII) is besproken.

Wyckel, Sondel en Nijemirdum, aan de zuidoostzijde van het Gaasterlandse plateau, zijn als losse esdorpen te typeren. In deze nederzettingen werkte de es (gaast) weliswaar concentrerend op de situering van de hoeven, maar de dorpskern kwam slechts in geringe mate tot ontwikkeling.

Wyckel ligt aan de noordoostzijde van de hoge bouwlanden (o. a. het "Heerenhoog"). Humuspodzolen en keileemgronden met een matig dikke (30-50 cm) bovenlaag komen hier vooral voor, de dikkere aardmestlagen van de enkeerdgronden ontbreken hier.

Behalve een kleine nederzettingskern is er langs de weg naar Sloten en in de Wyckeler Yberd (op de kaart van Eekhoff vervormd tot "Ee-buurt") bewoning van het wegdorptype. Op grond hiervan en door het bijeenliggen van de bouwlandakkers op de Wyckeler Gaast moet deze nederzetting als geheel echter tot het

rijvormige esdorptype gerekend worden.

De betekenis van het toponiem "Yberd" is niet duidelijk. Sommigen, zoals Santema (221 p. 125) -aansluitend bij Van der Aa (1-XII p. 660)-, verklaren de naam als "Ee-bird", een buurt waarbij landerijen liggen die uitwateren op de Ee (hier de Olde Ee tussen Sloten en Tacozijl). Zowel Van der Aa als Santema verklaren op deze wijze niet de "Yberd" die ten noordwesten van Sondel ligt. Of hebben we hier te maken met een geval van analogie en volksetymologie, waarbij men in Sondel een "Yberd" gelijk ging stellen, zoals Van der Aa (1. c.) ook suggereert, met een "uitbuurt"?

Sondel (fig. 14) ligt aan de zuidoostrand van de keileemrug waarop ook de Wyckeler bouwlanden ten dele zijn gelegen. Het dorp kreeg daardoor een enigszins langgerekte vorm, een nederzettingstype dat samenhangt met de "randligging". Aan de oostzijde liggen de klei-op-zand- en klei-op-veengronden van de Oude en Nieuwe Sondeler Polder. De "Heereweg" van Oudemirdum door Nijemirdum naar Wyckel volgt ongeveer de hoge keileemruggen die tussen het hoge zandgebied enerzijds en de lagere klei- en veengronden anderzijds liggen.

De concentrerende werking van de Gaast op de nederzettingsvorm blijkt uit het feit, dat de buurten de "Delburen", de "Sondeler Yberd", de "Wallentrog" en de "Noorderburen" (201 p. 212) alle in de nabijheid van dit bouwlandcomplex zijn gelegen. Deze gehuchten hebben geen afzonderlijke bouwlandcomplexen die door hun hoge ligging opvallen; de gedetailleerde bodemkaart 1:10.000 (95 bijl. 2) geeft bij deze buurten, in tegenstelling tot de filiaalnederzettingen van Oudemirdum, geen enkeerdgronden aan (op de genoemde bodemkaart esgronden), doch humuspodzolen met een matig dikke cultuurlaag (kamp-podzolgronden, 11 p. 30).

Van een omkransing van de es kan hier niet worden gesproken. Het rijvormige esdorp Sondel vertoont in zijn nederzettings- en perceelsvorm enkele aspecten van het wegdorp, hetgeen niet verwonderlijk is door de reeds aangeduide "randligging". De hoeven langs de Heereweg hebben een doorgaande vorm, doch alleen wat betreft het erf en een deel van het wei- en hooiland. Vrijwel alle bouwland ligt in één complex bij elkaar op de Gaast en veel wei- en hooiland ligt in grote versnipperde velden. Hierbij dringt zich onwillekeurig een zekere overeenkomst op met sommige Zuidoostfriese esnederzettingen als Oud-Appelscha en Oosterwolde (het Oost).

Nijemirdum vertoont, nog meer dan Wyckel en Sondel, gelijkenis met het wegdorptype. Men zou deze drie dorpen in plaats van als rijvormige esdorpen kunnen betitelen als "gaast-wegdorpen", waarbij de boerderijen weliswaar in een rij langs

de weg zijn gelegen, doch waarbij de bouwlanden op een gaast een verspreide bezitsligging hebben.

Langs de weg naar Oudemirdum liggen de "Hoyteburen" (Eekhoff 1854), die ook wel bij laatstgenoemd dorp werden gerekend (Sch. 1857) en langs de keileemrug in het zuidoosten lagen enkele boerderijen die de buurt "Hooibergen" vormden.

3. DE WEGDORPEN

Eén stadium verder naar het zuivere wegdorp is de nederzettingsvorm van Tjerkgaast, dat op de zandrug tussen St-Nicolaasga en Sloten ligt. Deze pleistocene strook heeft een drietal delen, die van oost naar west resp. de Wollegaast (bij Spannenburg), de Grote of Tjerkgaast (waarop de kerk staat) en de Kleine Gaast heten (Schotanus-Halma 1718). De bouwlanden op de gaasten zijn hier grotendeels in de doorgaande hoeven opgenomen, maar de wei- en hooilanden liggen in een aantal velden bij elkaar. Tjerkgaast is ook als een "gaastwegdorp" te kenschetsen; de kenmerken van het wegdorp zijn hier zo duidelijk, dat men evenzeer van een gebroken wegdorp kan spreken.

Aan de noordzijde van het Gaasterlandse plateau liggen enkele vrij zuivere wegdorpnederzettingen. Deze dorpen vertonen de kenmerkende "randligging" van de rijdorpen, terwijl de gaasten hier minder duidelijk aanwezig zijn dan in de rest van het Gaasterlandse zandgebied. Het terrein van hoge en middelhoge zandgrond helt naar het noordwesten af en gaat via een strook lemig zand over in klei-op-zand- en klei-op-veengrond.

De hoeven van *Ruigahuizen* strekken in de achttiende eeuw van de bouwlanden van Sondel tot de Luts (F.R.G. 1768). De boerderijen liggen vnl. op een lage tot middelhoge zandrug met keileem tussen 60 en 120 cm diepte (95 bijl. 2). De bewoningsrij is enigszins gebroken, hoewel er geen "kluften" zijn te onderscheiden. Naar de naam te oordelen, is Ruigahuizen van late oorsprong. Het occupatiegebied was bovendien ongunstig; het was een "ruig" landschap van heidevelden. Volgens de schrijver van het z.g. "Schoolmeestersboekje" (p. 17) is het dorp pas in de zeventiende eeuw door Franse Hervormden gesticht.

Op de topografische kaart van 1854 staan een aantal wegen vermeld, die de evenwijdig lopende Ruigahuisterweg en de weg langs de Luts verbonden, nl. de Lijkweg en een aantal "singels", zoals de Beuckens-, Jurjens- en Coenderssingel.

De boerderijen van *Harich* staan alle aan of niet ver van de "Heereweg". Heyink (95 p. 14) constateerde, dat ze in veel gevallen precies op het midden van de keileemruggen zijn gesitueerd. Er zijn vier eenheden te onderscheiden, nl. het Westerend,

de Vrisburen, de Bels en de Kerkburen. Deze liggen niet alle even ver van de occupatie-as, zodat we Harich tot het gebroken wegdorptype kunnen rekenen.

De Heere- of Oldeweg volgt ongeveer de rand van het Gaasterlandse zandgebied, behalve in het oostelijke deel van het dorp waar de gaast ten zuiden van de weg ligt en afbuigt naar de Lorburen onder Balk. Aan het hellende terrein heeft de nederzetting Harich waarschijnlijk haar naam te danken (Haar-ich, egge of rand van het zand; 220).

Het onderhoud van de Heereweg berustte bij de gebruikers van de hoeven, pro quota van het land dat erbij behoorde. Zo wordt in 1766 een perceel grasland aan de Luts vermeld (P. B. G. p. 11), dat belast is met een deel van het onderhoud van de weg. De noordwest-zuidoost lopende verbindingswegen heetten ook hier "laan". In 1718 (Schotanus-Halma) wordt de Boklaan, die naar de Rien loopt, vermeld.

De Heereweg zet zich noordoostwaarts voort als "Oude weg" (Eekhoff 1854), door de schrijver van het Schoolmeestersboekje in 1857 "een onbruikbare vaart" genoemd. De Lorburen, ten oosten van de Kerkburen, behoorden onder Balk. Dit buurtje werd ingesloten door de Ooster en Wester Steke, twee wegen die van de Heereweg naar Balk leidden.

De importantie van het wegdorp Harich kwam in de zestiende eeuw tot uiting in het feit, dat het de hoofdplaats was van een grietenij, Harich of Harch geheten (220). Harich was met Kornwerd en Holwerd één van de drie plaatsen in Friesland, waar reeds in de veertiende eeuw grote markten werden gehouden (66 p. 276). Dit gebeurde op het veld "Wilde merkt" (Schotanus-Halma 1718).

Balk is geen agrarische nederzetting, doch ontstond als klein handelscentrum aan de Luts. Hoewel het voor het grootste deel onder Harich behoort, is het waarschijnlijk als dochternederzetting van Wyckel ontstaan (220). Op de lage zandgrond aan de weg van Wyckel naar Balk ontstond later een bewoningsrij van hoeven die van het Slotermeer tot de Riensloot opstrekten.

De boerderijen van de vier dorpen van *Noord- of Igawolde* (Kolderwolde, Oudega, Nijega en Elahuizen) staan in een lange rij langs de Woudweg. Behalve Elahuizen (waar de buurt "Trophorne" ten zuiden van de occupatie-as ligt) zijn ze van het eenrijige wegdorptype. De occupatie-as van het oostelijke deel van Nijega en van Elahuizen is t. o. v. die der andere twee dorpen naar het noordwesten verschoven. De bewoningsrij van Oudega en Kolderwolde ligt op klei-op-zand, die van Nijega op klei-op-veen. Ongeveer parallel aan de Woudweg loopt de Woudvaart. Toponiemen met "wold", in het zandgebied van Gaasterland niet

aanwezig, komen hier meer voor. Kolderwolde wordt in 1768 (F.R. H.O.N. p.182, 183) "in de Wolden" genoemd. De hoeven van deze wegdorpen strekken van "de Rien tot de Flussen" (F.R. H.O.N. 1700, 1768).

C. *De verkavelingsvorm*

1. INLEIDING

Op het pleistoceen van Zuidwest-Friesland overheerst de esachtige verkaveling. De bouwlanden liggen voor het merendeels bijeen op de gaasten. De wei- en hooilanden vormen veelal grote complexen, waarin een hoeve op meerdere plaatsen percelen heeft liggen. De veldcomponent is op het Gaasterlandse plateau in het begin van de negentiende eeuw slechts beperkt aanwezig. In de eeuwen ervoor is er veel aan bebossing gedaan door grootgrondbezitters.

Postma (205 p. 59) rekent Gaasterland tot de perceelsvorm van het "markentype", in tegenstelling tot de verkavelingsvorm op het holocene gebied ten noorden en ten westen ervan, waar het "veentype" (de doorgaande plaatsen) voorkomt. Ook Harich en Ruigahuizen hebben de parallelle strokenverkaveling met "uitgangen" (F.R. G.1768), maar in de achttiende eeuw lagen er nog veel grote maadvelden in de uiteinden van de hoeven. Het zuivere type van de doorgaande plaatsen vindt men in de "Wolden" (Oudega, Nijega, Kolderwolde en Elahuizen), waar de hoevegrootte in de zestiende eeuw (B.B. p.459 e.v.) nog in roeden langs de occupatie-as wordt aangegeven.

De percelering van de es- en wegdorpen zal afzonderlijk worden besproken, waarbij telkens de verschillende velddelen over het gehele gebied in het algemeen worden beschouwd. Daar de landschapsvormen van de verschillende esnederzettingen geen grote verschillen vertonen, zou een dorpsgewijze behandeling teveel een herhaling worden.

2. DE PERCELERING VAN DE ESDORPEN

a. *De bouwlanden.*

De meeste hooggelegen bouwlandcomplexen van Gaasterland en het gebied ten westen ervan worden "gaasten" genoemd. Ook elders, zowel buiten als in Friesland, komen hooggelegen esachtig geperceleerde bouwlanden onder deze naam voor, zoals in Ostfriesland (183 p. 37) en in het Zuidwestfriese kleigebied

(205 p. 32; 209 p. 48). In de Friese Wouden worden in het dorp Terwispel een "middelgaest" en de "Hege Gaesten" vermeld (162 p. 236; 163 p. 40).

Een vroege vermelding van een gaast vinden we te Warns, waar in 1399 (Colmjon 431) een "Steenhuys" met zes morgen land, gelegen op de "gheesten" in het kerspel van "Wardsel" (Warns) wordt verpacht.

Bijna alle Zuidwestfriese esnederzettingen hebben een gaast; te Oudemirdum wordt de term "gaast" zelden en te Nijemirdum nimmer in de bronnen aangetroffen. De kaart van Eekhoff (1854) vermeldt "Hooge Bouwlanden" bij deze beide dorpen. Wel wordt er een gaast te Elfbergen genoemd (R., 1652): "Noch seeckere acker saedland gelegen in Elbargster Gaest". Ook het gehucht Vierhuizen had een gaast (F. R. G. 1768 p. 164) die ook wel als de "bou" wordt betiteld (id. p. 203). Opvallend is, dat de bodemkaart (95 bijl. 2) de bouwlanden van Oude- en Nijemirdum vnl. als lage esgronden (d. w. z. met een grondwaterinvloed ondieper dan 40 cm) aangeeft, terwijl de als "gaasten" bekend staande bouwlandcomplexen overwegend uit hoge esgronden bestaan.

Een andere term voor de bijeenliggende bouwlanden is "het Hoog", die te Bakhuizen en Hemelum wordt aangetroffen (Eekhoff 1854, 1851). De derde, zelden gebruikte term, "de Holt", wijst op de vroegere begroeiing van deze keileemhoogten. In 1768 (F. R. G. p. 284) wordt "een acker saadland op bakhuister gaast off Holt" vermeld. Anderzijds krijgt men soms de indruk, dat de Holt een deel van de gaast was: "een akker saadland op Bakhuister Gaast op de holt" (P. B. G. 6 p. 137). Ook te Koudum vinden we een "Holtgaast", duidelijk een deel van de grote Koudumer Gaast uitmakend: "een forstal onder die Holtgaest" (B. B. p. 454); "een herdacker oppe Holtgheest" (id. p. 449). Mirns had een "Olde Gaast" (F. R. G. 1768 p. 205) en er wordt ook wel gesproken van de "gemene bou" (id.). In Wyckel was, behalve de "Wyckeler Gaast", nog een "Kleine Gaast" (F. R. G. 1768 p. 33). Dezelfde situatie treffen we aan in Sondel.

De hoge en middelhoge esgronden van de gaastdorpen liggen vnl. op de zijden van de gestuwde ruggen, waar de keileemlaag vrij diep ligt (95 p. 15, 24).

De Drentse esssen zijn vooral op lemige zandgrond aangelegd op licht hellend terrein (115 p. 76, 80; 183 p. 28). Wat betreft de bouwlandakkers in de Friese wegdorpen werd hetzelfde opgemerkt (p. 7, 21). Terwijl evenwel onder de Drentse essen, evenals onder de bouwlanden van de Friese Wouden, de keileemlaag binnen 100 tot 120 cm aanwezig is, ligt deze onder het grootste deel van de gaasten dieper dan 120 cm (95 bijl. 1). Dit hangt ongetwijfeld samen met de geringe afwateringsmogelijkheden op het

Gaasterlandse plateau, waar de bouwlandcomplexen niet, zoals in het Drentse landschap, op enige afstand door beken worden "omvat". Gaasten die geheel op een keileemrug liggen, zoals de Mirnser Gaast, waren in de achttiende eeuw en negentiende eeuw voor een groot deel als weiland in gebruik.

Op de Oudemirdumer bouwlanden komt het toponiem "de Witte Akkers" voor (F. R. G. 1768 p. 166), terwijl we op de kaart van Eekhoff (1854) ook "Witte Akkers" aantreffen ten westen van Elfbergen. Heyink (95 p. 13) verklaart deze perceelsnamen door het feit, dat op de betreffende plaatsen door golfwerking "schoongewassen spoelzanden" aan de oppervlakte liggen.

De perceelsvorm van de meeste gaasten kan tot het type van de meerstrokige es worden gerekend. De richting van de kavellijnen loopt in het gehele complex wel uiteen, doch er zijn zelden meerdere "Gewannen" te onderscheiden. Gaasten die een zeer eenvoudig perceleringspatroon vertonen, vinden we in Mirns, Warns en Scharl, Dit zijn eenstrokige essen. Meerstrokig zijn de bouwlandcomplexen van Koudum, Hemelum, Bakhuizen, Wyckel, Nijemirdum en Sondel (fig. 14). Van een "Gewann"-achtige structuur is alleen sprake bij het bouwlandcomplex van Oudemirdum (fig. 13).

De Koudumer Gaast en het Hemelumer en Bakhuister Hoog zijn overwegend eenstrokig, maar omdat de randuitbreidingen met een anders gerichte kavellijnenverloop deel uitmaken van deze bouwlandcomplexen moeten ze toch tot het meerstrokige type gerekend worden. Sommige gaasten hebben zeer smalle bouwlandpercelen. Postma (205 p. 62) constateerde dit reeds wat betreft de Koudumer Gaast. De pastoriehoeve had hier zelfs op 15 verschillende plaatsen bouwland liggen (B. B. p. 448 e. v.).

De akkers op de Wyckeler Gaast en de bouwlanden van Nijemirdum vertonen in de perceelsrichting een geknikt verloop. In het eerste geval is er sprake van een aanpassing van de percelering loodrecht aan het verloop van de hoogtelijnen. Te Nijemirdum ligt de knik in de perceelsrichting juist aan de voet van de keileemrug (95 bijl. 1).

Als gemeenschappelijk kenmerk van de een- en meerstrokige gaasten kan gelden, dat de hoofdrichting van de perceelsgrenzen ongeveer recht op het verloop van de hoogtelijnen staat. Hetzelfde verschijnsel werd reeds opgemerkt met betrekking tot de percelering van de weg- en esdorpen in de Friese Wouden.

De Sondeler Gaast (fig. 14) bestaat uit ruim 70 percelen, in drie blokken gelegen (min. pl. Gem. Balk, sectie C no. 2). Men kan hier veeleer van een meerstrokige dan van een "Gewann"-es spreken, ook al omdat de bezitsligging over de verschillende blokken niet zo verspreid is. Duidelijk blijkt ook hier, dat men

de percelering ongeveer loodrecht op de helling van het terrein heeft doen verlopen.

De bouwlanden van Oudemirdum (fig. 13) vormen een "Gewann"-es van eenvoudige vorm. Er zijn zes blokken te onderscheiden, die 6 tot 32 (gem. 17) percelen tellen.

Heyink (95 p. 29) merkt ten aanzien van de perceelsscheidingen op, dat Gaasterland een land van "wildwallen" is. Alleen buiten het zandplateau dienden sloten als afscheidingen tussen de percelen. Op de gaasten kwamen deze boswallen ook voor, met name tussen de verschillende blokken van parallel aan elkaar gelegen percelen. Dat soms een wildwal het gehele bouwlandcomplex op de gaast omringde, schijnt aangeduid te worden door toponiemen als "Walakkers" (Hemelum, F. R. H. O. N. 1768 p. 97) en de "Wallen" (Sondeler Gaast). In de Beneficiaalboeken (p. 449) worden op de Koudumer Gaast "drye ackeren, t'oeste naeste wal" genoemd.

De meest gebruikte oppervlaktemaat voor bouwland is het "verstal" (forstal). Postma (205 p. 18) geeft als betekenis van deze term "vierendeel stal", dus het vierde deel van een lopenstal (een oppervlakte waar een "lopen" of 0,833 hl zaad inging). Een verstal is op ongeveer 9 are te stellen. Ook elders in de Friese zandstreken werden lopenstal en verstal gebruikt (5 p. 139, 12 p. 102).

In de Beneficiaalboeken (p. 448 e. v.) worden op de Koudumer Gaast verscheidene "ackeren" genoemd. Dit waren hier geen breedte-aanduidingen, zoals in sommige streken oudtijds (p. 87), want de grootte wordt er meestal in "forstallen" bij vermeld. Gemiddeld waren deze "ackeren" ongeveer een verstal groot, zodat ze slechts een geringe breedte hadden (ca. 9 m.); de gaastakkers te Koudum waren maar kort, omdat ze tussen de wegen lagen die op geringe afstand van elkaar liepen. Toch werd een akkergrootte wel eens met een lengtemaat aangegeven, nl. in "jeerden" (B. B. p. 450). De jeerde was 9 voet lang (39 p. 4). Op de gaast van Wyckel worden in de Floreenkohieren (1768) verschillende akkers vermeld, zonder dat de oppervlakte erbij aangegeven wordt. Waarschijnlijk was dit, omdat men wel de naastliggers erbij noemde, overbodig.

Op de gaasten in Zuidwest-Friesland komen een aantal bijzondere akkerbenamingen voor, waarvan hier enkele voorbeelden volgen. Het toponiem "huisstede", dat wij o. a. op het Hemelumer Hoog (F. R. H. O. N. 1768. p. 77) vinden, kwamen wij ook in Zuidoost-Friesland op enkele plaatsen tegen (p. 81). "Huisteden" zijn in het algemeen percelen van een gezamenlijk ontgonnen blok waarin iedere gerechtigde hoeve (huisstede, soolstede) een deel kreeg. Op de Koudumer Gaast worden in de zes-

tiende eeuw "tyolen" of "tyoelen" genoemd (B.B. p. 449, 454): "Item, twee tyolen saedland, leggende t'oeste Dolle, tusschen Otte Ottez. breede tyoele ende Agge Ytthiezoens tyole". Waarschijnlijk houdt de term "tyole" verband met de begrippen "teel" (205 p. 84) en "tiuch" (id. p. 129, 130), die een deel van een groter geheel aangeven. Op de Hollumer Miede (Ameland) waren "tjoelen" de vierdeparten in een deel van dit bouwlandcomplex (22 p. 66).

"Blokstukken" worden op verschillende gaasten genoemd, met name op het Bakhuister Hoog (o.a. F.R. G. 1768 p. 288) en op de Sondeler Gaast (id. p. 111; P.B. S13, 1794). Een blokstuk was, zoals de naam al aangeeft, een akker die door een aarden wal was omgeven (Mnl. Wb. I p. 1317). Postma (205 p. 131) wijst erop, dat "blokken" in het algemeen de betekenis hebben van "uit de gemeenschap genomen aandelen".

De "groeden" of "groedakkers" die o.m. op de Koudumer Gaast lagen, waren ook bouwlandpercelen (F.R. H.O.N. 1768 p. 315). In 1716 (P.B. M2 H.O.N. p. 328) wordt er een "Huisinge, hovinge en groede c.a." verkocht; de groede lag dus tegen het erf. Er wordt bij vermeld, dat de "voorsz. groede met doelstenen van zijn naastlegers is gescheiden". Stenen waren in Drente op het bouwland gebruikelijke eigendomsaanduidingen. De naam "groede" heeft taalkundig overeenkomst met de naam "goorn" (goerden). De goorns waren in Drentse esakkers van vruchtbare grond, 2 tot 10 are groot, die vnl. voor bonenteelt werden gebruikt (49 p. 24, 25). Ook in Zuid-Friesland ontmoetten wij de term reeds (p. 24). In Wyckel wordt in 1766 (P.B. 6G p. 3) genoemd "de Groe, leggende voor huis groot 4 loopen gesaey". Een zekere gelijkenis met de situatie in de Zuidoostfriese esdorpen waar een veelal vrij groot, onregelmatig gevormd perceel dicht bij de boerderij lag (p. 77, 79), dringt zich op. In het kader van de "Wurthentheorie" van Glässer (74) zal op dit verschijnsel worden teruggekomen in hoofdstuk VII.

In Bakhuizen heette een deel van de Gaast, misschien de gehele Gaast, "Holt" of "Holtgaast" (p. 111). Ook te Koudum had men een "Holtgaast" (B.B. p. 454), waarop "holtackers" lagen (id. p. 449). Behalve dat deze perceelsnamen zouden kunnen wijzen op de vroegere begroeiing, kunnen ze ook betrekking hebben op de met bos begroeide delen van de Gaast. Te Oudemirdum waren in het begin van de negentiende eeuw verschillende percelen in de randgedeelten van het bouwlandcomplex met bos begroeid (fig. 13).

Niet alleen delen van een gaast werden met "gaast" aangeduid, ook de afzonderlijke, waarschijnlijk hooggelegen percelen

werden soms met die naam betiteld. De Beneficiaalboeken noemen te Koudum "... drye gaesten zaendlant aen een" en "Jethie Reyndtzoens gaest" (p. 449, 451). Een akker, die van de de Brede weg tot het pad (de Middelweg) strekte, wordt aangegeven met een "middelgaest" (B. B. p. 453).

Zoals reeds is opgemekrt (p.101, 104), werden sommige gaasten ten dele voor weiland gebruikt, omdat door de ondiepe ligging van de keileemlaag de grondwaterstand hoog was. Bij de Mirnser Gaast wordt o. m. opgegeven (F. R. G. 1768 p. 273) "... sijnde de scharr groot 61 hoovden." Dat de Gaast gedeeltelijk uit een ongescheiden meenschar bestond, blijkt ook uit "een koegang grasland op de gaast over hoog en leegh" (F. R. G. 1768 p. 273). Ook de Koudumer Gaast werd gedeeltelijk beweid. Hierop lagen de "Weyden" (B. B. p. 456) en de "Forfenne" (id. p. 457); de laatstgenoemde lag tussen de Middelweg en de Fennen, ten westen van de dijk die langs de Koudumer Gaast lag. De "Holtgaast" was in 1543 ook ten dele weiland: "... een herdacker oppe Holtgheest (...) omtrent een forstal schers groot" (B. B. p. 449). Ook de Wyckeler Gaast werd voor een deel beweid, want er lagen o. m. "twee hooffd graslandt" (P. B. 1 G. 22 mei 1559).

Om het loslopende vee op de Gaast buiten de bouwlandakkers te houden, was er in Koudum een "gaastwaarder", waarvan nog een instructie uit 1802 aanwezig is (zie bijlage B). Een functionaris die ermee te vergelijken is, was de "gastrichter" van Langewold en Wagenborgen (35).

Van uitbreiding van de gaastakkers door ontginning is in Zuidwest-Friesland in de bronnen weinig te merken. Dit is een logisch gevolg van de hoogteligging van de gaasten. Het land dat eraan grensde was door de beduidend lagere ligging, veelal gepaard gaande met een sterke grondwaterinvloed, lange tijd ongeschikt voor akkerbouw. Bovendien speelde het gebrek aan mest een rol.

Eén van de weinige esdorpen die door hun natuurlijke gegevenheden mogelijkheid voor bouwlanduitbreiding boden, was Nijemirdum. We vinden hier dan ook geen gaast, maar een ongeveer parallel verkaveld bouwlandcomplex dat op hogere en lagere esgronden met een keileemlaag grotendeels dieper dan 120 cm was gesitueerd. Ten noordwesten van de Nijemirdumer bouwlanden lag een stuifzandgebied dat ten dele met heide was begroeid (Eekhoff 1854). De "hiemingen en hovingen" van de hoeven van Nijemirdum strekten van de Heereweg tot de bouwlanden. Achter de bouwlanden worden "heidkampen" vermeld. Het toponiem "kamp", dat wijst op latere ontginning (p. 22), komt hier veel voor (F. R. G. 1768 p. 148). Ook de bouwlandpercelen van de "es" werden wel "kampen" genoemd, hetgeen kan wijzen op ontginning ervan

uit heide (R., 1624). Op verdeling van gezamenlijk aangegraven gronden wijst het toponiem "war", dat overigens zelden bij bouwlanden wordt genoemd: "Noch een acker saadlant Hoyte War genoempt" (R., 1636). Op Ameland was een war een marke-aandeel (22 p. 71). De eraan verwante term "weer" is reeds uitvoerig besproken bij de doorgaande plaatsen (p. 46 e. v.). Ook in enkele Zuidoostfriese esdorpen signaleerden wij dit toponiem (p. 81, 83). "Warren" komen in de Friese Zuidwesthoek verder alleen voor in wei- en hooilanden.

b. *De wei- en hooilanden.*

De fennen en maden liggen in het begin van de negentiende eeuw rond het Gaasterlandse zandgebied op klei-op-zand- en klei-op veengronden. Daar het terrein naar de buitenzijde geleidelijk lager wordt, liggen de maden in het algemeen het verst van de nederzettingen verwijderd.

De wei- en hooilanden zijn op de meeste plaatsen in parallelle stroken geperceleerd (maden- en slagenverkaveling), doch hier en daar is er een overgang naar een meer blokvormige verkaveling te bespeuren. De afwateringssloten, die het overtollige water van de randgedeelten van het zandgebied moesten afvoeren, werden in de richting van de regelmatige hoogte-afname gegraven (209 p. 37). Daar men de percelering hierbij aanpaste, zien we aan de zijden van het Gaasterlandse plateau een "uitstraling" van kavellijnen.

Evenals in de wegdorpen van de Friese Wouden had men in de Zuidwestfriese gaastdorpen meenscharren en maadvelden. De eerste waren gezamenlijk gebruikte weilandcomplexen, de tweede dienden voor hooiwinning, doch sommige maadvelden hadden een gemeenschappelijke voor- en naweide. Deze laatste werden ook wel "maadmeenscharren" genoemd. Op de wijze van gebruik van de meenscharren zal nog nader worden teruggekomen.

De hooilanden van Oudemirdum lagen vooral tussen de Heereweg en de Leemige Weg (Eekhoff 1854). "De hooge Grazen" was een gemeenschappelijk gebruikt weidegebied. Doordat de keileemrug van de Hoge Grazen hoger lag dan het gebied van de "lage weilanden" (Eekhoff 1854), vinden we in het dorpstoebehoren van Oudemirdum dus de hooilanden, die wel een gemeenschappelijke voor- en naweide hadden, het dichtst bij huis. Het Oldemarder Veld is een weilandcomplex waarvan de afgelegen ligging een gevolg is van de vorming van een grote inham tussen de Zandvoorderhoek en de Lemsterhoek in de middeleeuwen; de zeedijk werd hier tussen ca. 1000 en ca. 1200 aangelegd (217 p. 233). De percelering loopt ook vrijwel in het verlengde van de andere

Oudemirdumer weilanden.

Ten westen van Oudemirdum, voorbij Gaastburen en de Dollen, wordt de percelering wat onregelmatiger, omdat ze ten dele beïnvloed is door de aanwezigheid van de hoge uitloper van het Jolderenbosch, dat lange tijd bouwland was. De Woudakkers ten westen ervan liggen echter zo laag, dat deze vroeger voor hooiland werden gebruikt (F.R.G. 1768 p. 196). De Zuiderfennen, hiernaast gelegen, hebben door de vrij sterke geaccidenteerdheid ook een onregelmatige maden- en slagenverkaveling. Dit geldt eveneens voor de Breelen onder Mirns.

Vanaf het Bakhuister Hoog lopen de kavellijnen naar de lagere gronden ongeveer recht op de 0 m -isohypse. Ten noorden van de Bakhuister Vaart, die op de grens van Gaasterland en Hemelumer Oldeferd ligt, heeft de percelering een andere richting, nl. naar de Morra. De verkaveling is hier dus later dan de grietenijgrens ontstaan.

Rond de gaasten van Warns en Koudum staat de perceelsrichting aan de langste zijden van de gaast ongeveer recht op het hoogtelijnenverloop, terwijl er aan de kortste zijden een uitwaaiering van de perceelsgrenzen is, zij het op onregelmatige wijze. Op de klei tussen Warns en Scharl treft men de blokvormige verkaveling van de noordelijker gelegen kleistreken van Westergo al vrij zuiver aan.

De wei- en hooilanden van Wyckel, Sondel en Nijemirdum zijn parallel verkaveld, met de geleidelijke hoogte-afname mee naar het zuidwesten. Wyckel is de enige esachtige nederzetting van Gaasterland, waar in het dorpsbehoren beide zijden van de occupatie-as (die op een oostelijke uitstulping van het Gaasterlandse plateau ligt) geflankeerd worden door een laaggelegen weidegebied. Ten zuidoosten van het dorp ligt aan de overzijde van de Ee nog het parallel verkavelde "Wyckeler Schar" en "het Kleine Schar". Aan het Slotermeer liggen nog de Lange en Korte Jeerden. Achter Sondel liggen de Buiten-Ee en de Schudding over de Ee.

Als afscheidingen tussen de fennen en maden (of, indien de laatste verdeeld waren, tussen de individueel gebruikte stukken) dienden sloten. In de meenscharren en maadscharren waren de delen door greppels afgegrensd. Hier en daar vindt men in de bronnen hekken vermeld, die ook in de wegdorpen (p. 26 e.v.) de afscheiding tussen de fennen en maden vormen. In het dorpsbehoren van Sondel lag "de Schudding" achter het veld "de Buiten-Ee." Volgens Postma (205 p. 131) kan deze naam zowel op de afscheiding als op het afgescheiden land betrekking hebben. Het laatste vinden we in een opgave als "een pondemaat in Cornelis Schuddinge" (F.R.G. 1768 p. 103). Duidelijk is er van een

afrastering sprake in "twee pondemaat in weerdecamp bij de Hekke" (F.R.G. 1768 p. 144) te Nijemirdum.

De oppervlakte-eenheid die in de meenscharren het meest werd gebruikt, was het "hoofd". In Zuidwest-Friesland was een hoofd drievierde pondemaat (209 p. 43), dus ongeveer 27,5 are. Een hoofd werd evenals een pondemaat in 12 einsen of 240 penningen verdeeld. Andere termen zijn "koegang" en "gras", die een ongeveer gelijke oppervlakte als een "hoofd" aangaven (205 p. 18). Een einse was ongeveer 2,3 are, doch er waren in de zestiende eeuw blijkbaar verschillende soorten; er worden "Woldteynsen" genoemd (B.B. p. 457) en "Coldera eynsen" (Koudumer einsen, B.B. p. 448).

In verdeelde maden werd als oppervlakte-eenheid het gras gebruikt, maar ook wel de lengtemaat "jeerde", waarmee men de breedte van een graslandperceel aangaf. De jeerde was ca. 2,7 m lang; in Koudum worden in 1543 genoemd..."iiij aedelen (aandelen)... XXV jeerden gersland..."(B.B. p.455). Eveneens te Koudum (P.B. M.2 H.O.N. p. 487) worden in 1631 "drie Friese swadden in 't Nieuwland" vermeld. Deze maat was waarschijnlijk ongeveer even groot als de Noordoverijsselse "gee" of "gie" (87 p. 17).

3. DE PERCELERING VAN DE WEGDORPEN

Zoals reeds is aangegeven (p. 102, 103), zijn de wegdorpen aan de noordzijde van het Gaasterlandse plateau in twee groepen te verdelen. Harich en Ruigahuizen, wegdorpen van het gemengd bedrijf, liggen nog grotendeels op het zand, doch de vier wolddorpen ten noorden daarvan liggen op klei-op-zand of op klei-op-veen; hier ontbrak akkerbouw van enige betekenis.

De perceelsvorm van Ruigahuizen en Harich is, zoals Postma (209 p. 43) opmerkte, meer van het doorgaande dan van het estype. We vinden er wel "uitgangen" vermeld, doch buiten deze uitgangen liggen omstreeks 1830 achter Harich nog grote maadvelden, zoals "de Warren" aan het Slotermeer. De parallelle strokenverkaveling met bewoning op de kavels overheerst in deze zanddorpen echter wel in sterke mate. De hoeven van Ruigahuizen strekken van de Heereweg tot de bouwlanden (Sondeler Gaast), doch er wordt bij vermeld "met onderhorige landen", zodat de bezitsligging nogal verspreid was (F.R.G. 1700 p. 353).

Daar Gaasterland niet in de Beneficiaalboeken van 1543 voorkomt, is het niet bekend of in deze twee wegdorpen de hoevebreedte in roeden werd aangegeven. Ook in de Floreenkohieren worden geen roedenaantallen bij Harich of Ruigahuizen vermeld. Grasland werd wel eens in akkers uitgedrukt (P.B. G6 p. 11,

1766), maar of dit hier een breedte-aanduiding of een oppervlaktemaat (4 grazen, 205 p. 81) was, is niet vast te stellen.

Er was te Harich wel een gaast ("de gemene bou", F.R.G. 1768 p. 290), doch hierop lagen niet alle bouwlanden, zoals in de echte gaastdorpen. Deze Harichster Gaast is meer te vergelijken met de naast elkaar liggende bouwlandakkers van een aantal doorgaande hoeven, welke bouwlanden a.h.w. tezamen een "Streifen"-es vormen (122 p. 21). Ook Gaasterlandse toponiemen als "Blokstuk" treft men in de bronnen te Harich aan (bijv. F.R.G. 1768 p. 338).

De wolddorpen Kolderwolde, Oudega, Nijega en Elahuizen hebben een zuivere strokenverkaveling met bewoning op de kavels. Gaasten ontbreken hier.

In de zestiende eeuw worden kerkelijke goederen in deze dorpen aangegeven met het aantal roeden dat ze langs de occupatieas innemen. Te Kolderwolde (B.B. p. 461) worden vermeld "thien roeden landt, gelegen binnen de Wliossen (de Fluessen)... welcke x roeden landt maeken xx koeganck". Hier was dus dezelfde verhouding tussen roeden en koeweiden als te Noordwolde (p. 51) in de zestiende eeuw. Bovendien blijkt, omdat 20 koegangen ca. 3600 vierkante roeden zijn, het kavel ca. 1500 m diep te zijn, zodat het hier niet om een perceel grasland gaat, maar om een hoeve die van de Heereweg tot de Fluessen strekte. Verder wordt er nog een "halff roede lant gelegen over hoich ende legh in Jarich Jettyezoon zate" genoemd; dit was een aandeel in de gehele zate, waarvan de totale breedte niet wordt opgegeven.

In Oudega worden in de achttiende eeuw "uitgangen" genoemd, strekkende "van de Rien tot de Flussen" (P.B. M2 H.O.N. p. 448). Dit waren dus doorgaande hoeven. In de zestiende eeuw was de pastoriehoeve hier 12 roeden (B.B. p. 459), een grootte die ook veel onder de pastoriehoeven in de Zuidfriese wegdorpen voorkwam (p. 41). De prebendehoeve te Oudega was eveneens 12 roeden (B.B. p. 459). Voorts worden er o.m. nog twee roeden genoemd "van dat gaestland doergaende noerden vuyt in die Floessen". Daar Oudega zelf geen gaasten had, moet hier bouwland bedoeld zijn dat op de kleistrook langs de Woudweg lag. De pacht van de kerkelijke goederen werd ook hier per roede gerekend.

Ook de Nijegaaster hoeven strekken van de Rien tot de Fluessen en in de zestiende eeuw worden doorgaande stroken land in roeden uitgedrukt (B.B. p. 460). Elahuizen is niet in de Beneficiaalboeken opgenomen.

D. *Hoeve en bedrijf.*

De hoeven van de Zuidwestfriese gaastdorpen hebben in de achttiende en negentiende eeuw in het algemeen een sterk verspreide bezitsligging. Dit blijkt alleen al uit de ligging van de percelen van één bedrijf op de gaast, maar ook in de verdeelde maden bestond een sterke mate van "Streubesitz".

Het berekenen van de gemiddelde hoevegrootte per stem, zoals Postma (205 p. 187) deed, geeft geen juist beeld. In de Zuidwestfriese dorpen waren nogal wat stemmen aan onbehuisde hornlegers verbonden of aan percelen land. De grond die erbij had behoord, werd echter door andere hoeven gebruikt. Op de kaart van Schotanus-Halma (1718) staan verscheidene "stemmende stellen" aangegeven. In de Floreenregisters worden ze ook wel vermeld, bijv. te Wyckel (F. R. G. 1768 p. 5), waar een "leeg warf" wordt genoemd.

Voor de wegdorpen Oudega, Nijega en Elahuizen vond Postma (205 p. 187) als resultaat van de deling der dorpsoppervlakte door het aantal stemmen 18 ha als gemiddelde hoevegrootte. Wanneer we het aantal bedrijven nemen (in 1857 was dat ca. 45; Sch.) komen we op ca. 30 ha. Op de kaart van Schotanus-Halma (1718) tellen we ook ca. 45 boerderijen, benevens 30 stemmende stellen, wat tezamen het getal van 75 stemmen uit de Floreenkohieren oplevert.

Het gemiddelde aantal roeden per stem, dat in deze wegdorpen dus weinig impliceert voor de bedrijfsgrootte, is ca. 24 koningsroeden (3, 91 m) (zie tabel 9). Evenals in de Friese Wouden (p. 35) hebben de hoger gelegen dorpen gemiddeld bredere hoevestroken dan de lager gelegen, met uitzondering van Elahuizen. De gemiddelde grootte van de hoeven in de gaastdorpen is moeilijk vast te stellen, omdat er veel land buiten een bepaald dorp door de boeren van dat dorp werd gebruikt. Uit koopbrieven, maar ook uit de Floreenkohieren blijkt, dat de meeste hoeven niet boven 20 ha kwamen.

In de gaastdorpen, alsmede in de wegdorpen Ruigahuizen en en Harich, nam de akkerbouw in de bedrijfsstructuur een overheersende plaats in. De gaastakkers tonen door de 50 tot 80 cm dikke cultuurlaag aan dat hier eeuwenlang een intensieve akkerbouw is beoefend. Hier en daar werd een drieslagstelsel toegepast, zoals te Oudemirdum, waar tot in het begin van de negentiende eeuw telkens een braakjaar tussen twee jaar rogge en boekweit werd ingelast (N. v. F. 1926).

Van de afwisseling van bouwland met bos op de akkerpercelen vindt men in Gaasterland veel sporen. Deze "wisselbouw" werd ook gevonden in Zuid- en Oostfriesland (p. 23, 55). Op de

TABEL 9.

Gemiddelde breedte in roeden (3,91 m) per stem en per hoeve in de wegdorpen van Gaasterland en Hemelumer Oldeferd.

dorp	dorpsbreedte in roeden	aantal stemmen	gem.breedte in roeden
Ruigahuizen	512	15	34
Harich	1417	56	25
Kolderwolde	320	16	20
Oudega	575	33	17
Nijega	575	27	21
Elahuizen	416	15	28

Bronnen: F.R. G. en F.R. H.O.N.1700, Eekhoff 1851, 1854.

Bakhuister Gaast lagen akkers "waarin veel houtgewas is" (P.B. G. p. 136), op het Hemelumer Hoog worden akkers genoemd die met bos beplant zijn. (F.R. H.O.N. 1768 p. 106), evenals op de Koudumer Gaast (id. p. 359).

In de wolddorpen werd in de negentiende eeuw geen akkerbouw meer uitgeoefend; alleen werd er, om de grond wat meer vastheid te geven voor het vee, tijdelijk (één à twee jaar) haver verbouwd (Sch. 1857). Hoewel hier in de zestiende eeuw geen roggepachten worden genoemd, zal akkerbouw hier niet geheel ontbroken hebben, daar op de kaart van Schotanus-Halma (1718) te Oudega een korenmolen staat aangegeven.

In deze laaggelegen dorpen lag veel woeste grond, zodat men zich de bovenvermelde bedrijfsoppervlakte van ca. 30 ha niet intensief benut moet denken. Het toponiem "it Wild Land" (Schotanus-Halma) aan de westzijde van Oudega is in dit verband tekenend. In 1857 wordt er met betrekking tot Kolderwolde vermeld, dat er slechts drie boereplaatsen staan en dat grote oppervlakten grond ongebruikt liggen (Sch. 1857).

Het procentuele aandeel bouwland ligt in de Gaasterlandse dorpen evenals in de Friese Wouden (p. 54, 56) rond de 10 à 12 pct. Van Warns wordt in 1857 vermeld (Sch.), dat 10 pct. van het dorpsgebied voor akkerbouw wordt gebruikt. Optelling van de oppervlakte van de percelen op het Hemelumer Hoog (F.R. H.O.N 1768) geeft als totaal 1280 verstal (116,75 ha) of ca. 14 pct. van

de oppervlakte van het dorpstoebehoren. Op de Koudumer Gaast lag omstreeks het midden van de achttiende eeuw ca. 1100 verstal bouwland (ca. 100 ha), dat ongeveer 9 pct. van de oppervlakte bouw-, wei- en hooiland besloeg.

Uit verkopingen blijkt ongeveer dezelfde verhouding. Zo bestond een hoeve te Wyckel (P. B. 6 G. p. 26) in 1779 uit 81 pondemaat wei- en maadlanden (29,76 ha) en 6 à 7 lopen gezaai bouwland (2,4 ha, d.i. ca. 8 pct.) Van andere hoeven te Wyckel lag het bouwlandpercentage wat hoger. Het dorp had vrij veel wei- en hooiland langs het Slotermeer en in het gebied ten zuiden ervan. In het zandwegdorp Harich had de hoeve "het Hospitaal" in 1770 op 34,5 pondemaat wei- en hooiland (12,67 ha) zelfs 2 ha bouwland, al zal er wellicht los grasland bij gehuurd zijn (P. B. 6 G. p. 26).

De bedrijfsstijl in het achttiende-eeuwse Gaasterland is te illustreren met de verkoop van een hoeve in 1785 te Bakhuizen P. B. 6 G. p. 136). Dit bedrijf had 16 akkers op de Oude Gaast en Tuinen, 6 akkers bij huis, 6 akkers op de Bakhuister Gaast, 23 koegang weide en $14\frac{1}{2}$ hoofd maadland.

E. *Gemeenschappelijk eigendom en gebruik.*

In vergelijking met de wegdorpen zowel als met de esachtige nederzettingen in de Friese Wouden zijn de oude toestanden van gezamenlijk eigendom en gebruik in de Friese Zuidwesthoek veel langer en op groter schaal blijven bestaan. Aan het einde van de achttiende eeuw zijn ook hier weliswaar de maden voor een groot deel verdeeld, maar in de aldus ontstane kleinere complexen is dan nog veel gemeenschappelijk eigendom en gebruik. Meenscharren zijn er in die tijd nog vele.

Toch kan men ook hier niet spreken van het bestaan van echte marken, zoals men die op het Drents plateau had. Hoewel er weinig gegevens zijn over de organisatie van de vormen van gemeenschappelijk gebruik in Gaasterland, kan toch wel worden vastgesteld, dat dit collectieve benutten uitsluitend betrekking had op de wei- en hooilanden, zodat men wat betreft de Gaasterlandse meenscharren veeleer van weidemarken kan spreken. De mening van Hofstee (96 p. 217) dat hier vroeger volledige marken geweest zouden zijn, maar dat het systeem verdween door verfriezing van de "proto-Saksische bevolking" die uit Drente kwam, is nogal zwak gefundeerd. Ten eerste waren er in de tijd waarin de genoemde (onbewezen) migratie van proto-Saksen plaats vond, nog geen marken in Drente (232 p. 177). Ten tweede gaat een dergelijke theorie voorbij aan het feit, dat een marke, dus een vorm van collectieve bemoeiing

met de agrarische bestaanswijze, niet in de eerste plaats een uit etnisch-sociale factoren, doch juist een uit economische omstandigheden geboren noodzaak is. Deze verdwijnt niet door cultuurcontacten.

Van gemeenschappelijk eigendom en gebruik van woeste grond blijkt in Gaasterland weinig. De zandige hooggelegen gronden van het "hart" van Gaasterland waren voor akkerbouw minder geschikt. De woeste grond was ook niet in die mate als in Drente het geval was, in de agrarische bestaanswijze in de vorm van schapeveld opgenomen. In dit verband kan worden opgemerkt, dat veel woeste grond in Gaasterland reeds in de zestiende eeuw in adellijk bezit was. De streekadel deed hier uitzonderlijk veel aan bebossing. Of de laat-middeleeuwse bedrijfsstijl in deze streken het heideveld wel als één van haar bases had, is niet vast te stellen. Bij dit alles dient men te bedenken dat de lemige gaastgronden aan een relatief lichte bemesting voldoende hadden, zodat in Gaasterland wellicht niet van een "mesttekort" kon worden gesproken.

Wel vinden we aan de zuidoostrand van het Gaasterlandse plateau "Drentse" toestanden. Zo was in Oudemirdum niet slechts de brink eigendom van het dorp (p. 103), doch deze collectiviteit wordt ook opgegeven als eigenaar van een aantal percelen op de es, die met bos waren begroeid (O. A. T., kad. gem. Balk, no. E124, E422). Een koopbrief uit 1652 doet voorts vermoeden, dat boeren van wie percelen grensden aan het heideveld, een zeker aangravingsrecht bezaten. Dit ontginningsrecht viel ook reeds uit de percelering van de Nijemirdumer bouwlanden op te maken (p. 114). In de genoemde koopbrief (R., 1652) wordt een hoeve te "Ellebargen" (Elfbergen) vermeld met "een camp heydlant voor de verm. huysinge gelegen (...) sampt de gereghtigheyt van de heyde". Elders is er sprake van "een acker met de vercopers gerechtigheyt van de Wildemarkster heyde" (F.R.G. 1768 p. 203).

Gezamenlijk eigendom en gebruik van bouwland komt weinig voor. Alleen te Warns is er een voorbeeld van te vinden: "$1\frac{1}{2}$ verstal bouland in een acker van 3 verstal gemeen met Focke Anskens erven aldaar op 't suijd van Warnser gaast" (P. B. M2 H. O. N. p. 439).

Wat betreft het gemeenschappelijk eigendom en gebruik van weilanden kan worden opgemerkt, dat er in de dorpen van het Zuidwestfriese pleistoceen tussen 1750 en 1850 nog vele meenscharren bestonden. Een globale inventarisatie van 16 dorpen geeft als resultaat meer dan 40 meenscharren. Wyckel bijv. had de Osseweide, het Hyle Schar, het Bovenste Gerbensschar, de Boomfenne, de Priesterfenne, de Scheerfenne enz. Onder Koudum

behoorde de War, die ruim 85 pondemaat groot was en waarin 36 eigenaars land hadden liggen. Dit was een maadmeenschar, d. w. z. men weidde gezamenlijk, doch tussen deze voor- en naweide hooide ieder het hem toekomende gedeelte individueel. Ook het Blokwar was een maadmeenschar. Uit het concept-scharreglement (zie bijlage C) blijkt, dat er een vrij strakke organisatievorm bij het gezamenlijk gebruik bestond; zo was er een "Flurzwang" die inhield, dat wie het gras niet binnen acht dagen na een door de scharmeesters te bepalen tijdstip maaide, zijn rechten hierop geheel verloor.

In Molkwerum, dat niet tot de gaastdorpen kan worden gerekend, werd het scharbeheer gevoerd door twee scharmeesters, die uit vier raadsleden van de plaats werden gekozen (205 p. 35). Te Hindelopen bepaalden de scharmeesters, die door de magistraat werden benoemd, o. m. de tijd van inscharing, maaien en hooien. Deze scharmeesters werden ook wel "atten" genoemd (203 p. 393); zo heetten de gezworenen van Ruinen ook (Joosting M., ordel van 2 febr. 1637). Dezen hadden ten dele dezelfde functie als de "atten" van Hindelopen.

In de gaastdorpen van Zuidwest-Friesland leek de functie van de "gaastwaarder" van Koudum (bijlage B) wel wat op die van de scharmeester. De gaastwaarder had echter meer het toezicht op het gebruik van het weiland dat op de gaast lag, dan dat hij de leiding had bij het beweiden van de meenscharren.

Ongetwijfeld ontstonden er door vererving, verkoop enz. soms chaotische toestanden bij het gezamenlijk gebruik van meenscharren. Daarom werd er bijv. in 1666 een scharreglement voor de scharren de Westerwijmerts, de Baers en de Hoymar en een aantal fennen opgesteld, "alle bij en omtrent Molqueren gelegen". Dit ging op verzoek van de eigenaars. Er werd "naar examinatie van d'olde scharbrieven (...) en genomene kennisse van saecken gemaeckt en geordonneert een nyue claer en perfect scharbrief van yder schar en fenne bovengenoemt...". Het werd verboden "enich beest ofte beesten abt te jagen of int gras te brengen voor den bestemden dach bij deselve scharmeester in yder jaer hiertoe gestelt en genomineert" (Oud-arch. H. O. N.).

Postma (205 p. 35, 36) merkte op, dat een belangrijk verschil tussen de Drentse marken en de meenschar-organisaties van Zuidwest-Friesland is, dat de Drentse "waren" recht gaven op het gebruik van een evenredig deel in de verschillende velddelen van het dorpsbehoren, terwijl een bepaald aantal "hoofden" van één eigenaar over de verschillende meenscharren van het dorp zeer ongelijk kon zijn verdeeld. De ene boer had zijn weideaandelen bijv. in fenne A, een ander in de fennen A, B en C, een derde alleen in fenne C.

De grote meenscharren werden in de loop der tijd wel verdeeld in kleinere scharren en fennen, door sloten en hekken van elkaar gescheiden. De grootte van deze onderdelen kon dus sterk uiteenlopen. De gemene fenne van Scharl was 88 hoofden (24,2 ha), het weideveld "de Finnen" te Warns 200 hoofden (55 ha), "de Buitenscheeuwen", ook bij Warns, 30½ hoofd (8,4 ha). Het gemiddelde aantal hoofden per eigenaar in een meenschar varieerde sterk. In "de Key" van Hemelum was het bijna 10, in "de Langakkeren" van Warns ruim 4 en in de maadmeenschar van Scharl hadden de boeren gemiddeld ongeveer 5 hoofd (F.R. H.O.N. 1768).

Het gemeenschappelijk aspect van de Sondeler meenschar kwam tot uiting in de naam "de Mandefenne" of "het Mandeveld" (F.R. G. 1768 p. 83, 105). Merkwaardig is hier het typisch Drents-Stellingwerfse toponiem "mande".

Een verdelingsakte van een meenschar is er uit het begin van de achttiende eeuw van "de Doimer" te Molkwerum (Oud-arch. H.O.N. S12). Hieruit blijkt, dat de scharmeesters de leiding hadden en dat men, na de grootte van ieders aandeel precies te hebben vastgesteld, ging loten om de plaats ervan.

De maden waren in de Zuidwestfriese gaastdorpen vroeger verdeeld dan de fennen. Hieruit valt af te leiden, dat het hooiland in de oude agrarische bedrijfsstijl een belangrijker plaats innam dan het weiland (122 p. 19). De gebruikswijze van de maadvelden geeft inderdaad de indruk van een intensieve benutting. Hierop wijst bijv. allereerst het verdeeld zijn in percelen, afgescheiden door greppels of sloten. Weliswaar was er in de hier en daar bestaan blijvende grotere eenheden, de z.g. "warren", veelal nog wel gezamenlijk gebruik, doch dit vond plaats in de vorm van "wandelen" of "vervallen". Dit wisselen van plaats was een zaak die een rechtvaardige verdeling van goede en minder goede grond diende. Postma (203 p. 389) ziet in dit wandelen een een overgangsvorm van het gemeenschappelijke naar het individuele gebruik van de hooilanden, hoewel hij de vererving als oorzaak niet uitsluit. Het wandelen van percelen duidt echter ook op de meer intensieve gebruikswijze van de hooilanden. Bij meenscharren (weilanden) kwam het wandelen niet voor. Die werden "over hoog en laag" gebruikt.

In de meeste maadvelden en in de maadmeenscharren (welke alleen de voor- en naweide "over hoog en laag" hadden) "vervielen" de percelen binnen hetzelfde onderdeel of war. Te Molkwerum waren de maadvelden "de Noordeg" en "de Zuideg" elk in een aantal warren verdeeld. Het kwam echter nogal eens voor, dat een perceel op de Noordeg wandelde met een perceel op de Zuideg, dat in het overeenkomstige war was gelegen (203 p. 389). Deze wisselvorm bestond ook op Ameland. In Nijemirdum vin-

den we een zelfde geval, waar een pondemaat het ene jaar in "de Schuddinge" lag, het volgende jaar in "het Nijemirdumer Leeg op de Slootswal" (R., 1636). Vervallen binnen hetzelfde war was echter regel.

Een stuk hooiland, dat niet verviel of wandelde, "lag stil". Bijv.: "1 groot mad maedlant leggende in Sondeler warren still" (R., 1613). Soms verviel een deel ervan en lag het overige deel stil. Zo worden in de Beneficiaalboeken te Koudum 14 einsen land vermeld: "het meeste part (...) leyt styl (...) de andere helft als die noerdereyndt, forfalt aan twee parten, de middelste kerff forfalt ende coempt t Leen altyt de heelft van (...); de noeder kerff heftet t Leen oick altyten de helft van aen een" (B.B. p. 457). Met 't Leen wordt hier het Gale Galemaleente te Koudum bedoeld. De term "kerf" kwam ook voor in het gebied rond de Middelzee, waar het ermee verwante "keer" een deel van het maadland aangaf (205 p. 127). Men duidde de grens in het maadland met een kerf aan, een geul, zoals men dat in de Drentse esdorpen wel door een keep of kielspit deed (182 p. 38) en in de Friese Wouden door een greppel of een "zwadebalk" (zie p. 26 hiervoor).

Een deel van een maadmeenschar waarin geen percelen vervielen of stillagen, lag "mandelig en ongescheiden". Dit kon dus op een meenschar in zijn geheel of op een (veelal kleiner) deel van een maadveld betrekking hebben. Waarschijnlijk is dit mandelig en ongescheiden gebruik de oorspronkelijke toestand van de maden; deze situatie leefde in de verdeelde stukken nog vrij lang voort. Zo worden bijv. te Mirns genoemd "drie hoofden land in de Veenen mandelig over hoog en laag met de heer Grietman Rengers" en "drie hoovden maadland in een beschut stuk groet vier hoovden mandeelig over hoog en leegh" (F.R. G. 1768 p. 208, 237).

Een stuk land dat van een groter maadveld of van een meenschar werd afgescheiden, werd "beschut" of "gevrijt". ("Twee hoovden maden omtrent het midden van de Key leggende gevrijtt", Mirns F.R. G. 1768 p. 258). Zo'n deel werd ook wel "afgeslat" genoemd (F.R. H.O.N. 1768 p. 1, 2).

De warren in de Zuidwestfriese maden zijn te vergelijken met de "weren" van de wegdorpen. Een weer kon zowel een hoevestrook als een strook in later verdeelde hooilanden aanduiden (p. 46 e. v.). In de gaastdorpen zijn de warren meestal niet strookvormig, doordat de hooilanden hier niet als een langgerekte band langs een riviertje lagen, doch in grotere onregelmatige velden bijeen. Alleen in een langzaam hellend landschap kon men strookvormige warren scheppen. Het toponiem "war" blijkt dan ook het meest voor te komen aan de noord- en oostzijde

van het Gaasterlandse plateau, waar we deze regelmatige hoogte-afname aantreffen. Zowel de warren als de weren worden vaak aangeduid met een eigennaam, hetgeen samenhangt met het verdelingsproces.

SAMENVATTING

Pleistoceen Zuidwest-Friesland (Gaasterland en de keileem-opduikingen ten westen ervan) wordt gekenmerkt door een zandgebied met een vrij sterk geaccidenteerde opbouw, waaromheen keileemheuvels of gaasten zijn gelegen. De nederzettingen zijn van het esdorptype, variërend van de geconcentreerde tot de meer losse vorm. Aan de noordzijde van het Gaasterlandse plateau vinden we op regelmatig afhellend terrein enkele wegdorpen.

De percelering van de gaasten (bouwlanden) is grotendeels meerstrokig; "Gewannen" komen weinig voor. De wei- en hooilanden liggen merendeels in blokken bijeen. Deze blokken zijn strookvormig geperceleerd, waarbij de hoofdrichting van de verkaveling vanaf het Gaasterlandse plateau naar buiten wijst. De wegdorpen, zowel op het zand als op het holoceen ten noorden ervan, zijn in parallelle stroken verkaveld (doorgaande hoeven).

De bedrijfsstijl van de gaastdorpen was tot in de twintigste eeuw gelijk aan die van de Friese Wouden en het Drents plateau. De heidevelden waren echter in Gaasterland in beperkte omvang aanwezig en minder in de bedrijfsstructuur geïncorporeerd als in de twee andere gebieden het geval was.

De hooilanden zijn ook in Zuidwest-Friesland vroeger verdeeld dan de weilanden, doch in beide velddelen bleven lang vormen van gemeenschappelijk gebruik bestaan. Aan de westzijde van het Gaasterlandse pleistoceen ging het gemeenschappelijk weiden gepaard met een zekere organisatievorm waarin de scharmeesters een belangrijke taak vervulden.

HOOFDSTUK V.

DE DOORGAANDE HOEVEN IN ZUIDWEST-DRENTE.

A. *Het fysisch milieu*

Het gebied van de zuidwestelijke uitlopers van het Drents plateau is, evenals de zuidelijke Friese Wouden, een overgangsgebied tussen de es- en wegdorpen. De +5 m-isohypse vormt ongeveer de grens tussen deze twee cultuurlandschapsvormen.

Het reliëf van de Zuidwestdrentse zandruggen is door de grotere onderlinge afstand van de beken iets vlakker dan dat van de zandruggen van de zuidelijke Friese Wouden. De "eilandstructuur" is door de vele bovenstroomse vertakkingen van de riviertjes in Zuidwest-Drente duidelijker aanwezig dan in de oostelijke Stellingwerven. Voor een deel zijn deze bovenlopen van kunstmatige oorsprong, doordat vele afvoerloze kommen door de mens in het afwateringssysteem werden betrokken (252 p. 612).

De hoofdvormen van het Zuidwestdrentse reliëf ontstonden bij het aflopen van de Riss-ijstijd. Het hobbelige micro-reliëf werd veroorzaakt doordat na het afsmelten plaatselijk nog ijs in de bodem aanwezig was, hetgeen verzakkingen tot gevolg had (252 p. 613).

De brede rivierlaagten, die evenals in de Friese Wouden, in Zuidwest-Drente als smeltwaterdalen mogen worden opgevat (28 p. 26), waren in de vroege middeleeuwen bedekt met een bosvegetatie. Edelman (51 p. 210) denkt aan de aanwezigheid van smalle stroken langs de beekdalen, omdat namen op "wold" of "woud" in deze dalen weinig voorkomen; wel treft men ze meer aan op de randen ervan. Hierbij kan worden opgemerkt, dat toponiemen evenzeer kunnen zijn verbonden aan een in de omgeving voorkomend, als aan een ter plaatse aanwezig biotoop. Bovendien heeft occupatie in de beekdalen slechts sporadisch plaats gevonden als gevolg van de wateroverlast. Zo zal de naam "Noordwolde" (Fr.) zijn ontleend aan het wold in het oude beekdal ten zuiden van de vroegere nederzetting (p. 11). Zuidwolde (Dr.) lag ten zuiden van de laagte waarin later de Hoogeveense Vaart werd gegraven, Oosterwolde ten oosten van het "wold" dat zich in de streek waar de Tjonger zich met twee zijriviertjes verenigde, uitstrekte.

Naarding (182 p. 25) wijst erop, dat daarentegen de Drentse

"lo"-namen behoren bij terreinen tussen hoge en lage streken, dus op de randen van de "zandeilanden" gelegen. In Zuidwest-Drente treffen wij bij Tweelo (ten zuidoosten van Meppel) en bij Kralo (ten zuidwesten van Ruinerwold) een dergelijke situering aan.

"Door de onderscheiden riviertjes en hun vingervormig uitgespreide brontakken was het Drents plateau a.h.w. verdeeld in een groot aantal eilanden en schiereilanden, die evenzovele occupatie-eenheden vormden en die wij als 'dorpsgebieden' kunnen kenschetsen" (119 p. 63). De occupatie zal in de middeleeuwen het eerst plaats hebben gevonden aan de randen van deze eilanden en schiereilanden, omdat men hier in de naaste omgeving kon beschikken over de grootste variatie in landschapstypen (oecotopen), die elk voor zich een pijler waren waarop men een autarke bestaanswijze kon grondvesten. Niemeier (183 p. 35) constateerde deze typische "randligging" ook bij de nederzettingen in het gebied van de Oldenburger Geest. De essen werden dus uit het ontginbare bos van deze overgangszones aangelegd (20a p. 745; 253; 247 p. 154). Dit waren de "lo"- of "holt"-streken. Het "wold", het "minst betreedbare, op ondiep veen gelegen bos" (Van Heuveln, m.med.) kon eerst in de latere middeleeuwen, o.m. door een verbeterde ontwatering, op extensieve wijze worden geoccupeerd.

De occupatie van de wolddorpen vond, evenals dat in de Friese Wouden het geval was, later plaats dan die van de esdorpen. In Zuidwest-Drente worden "wolden" in 1036 vermeld (O.G.D.-I 28; 130 p. 17; 43 p. 5). In 1236 (O.G.D.-I 96) is er een geschil over het veen Buddigwolt, "super palude, quae vocatur Buddigwolt, quae jacet inter Mickelhorst et Arneslot"*). De heerlijkheid Ruinen werd later wel met "de Wolden" aangeduid (Joosting R. p. 4). De Jonge van Ellemeet (113 p. 91) stelde echter dat deze term betrekking had op Ruinerwold. Daar de moerassige bosgordels langs de Beilerstroom en de Wold A zich in het lage gebied ten westen van Ruinen verenigden, zal het gebied waar de "woldluden" zich vestigden, alleen in de hogere delen een goede woonplaats hebben geboden. De occupatie-as en de bouwlanden ten noorden ervan behoren tot de hoogstgelegen delen van het dorpsgebied van Ruinerwold.

De "veendorpen" (Wapserveen, Eesveen, Veendijk, Nijeveen en Kolderveen) liggen gemiddeld lager dan de wolddorpen. De ontstaanstijd van de eerstgenoemde nederzettingen kan later ge-

*) Mickelhorst: ten n.w. van Ruinen aan de Leisloot, "de Horste" (top.krt. 1:50.000 1914 bl. 16). Arneslot: verbinding tussen de Wold A en Meppel (179 p.8). Magnin (147 p.19) wijst daarentegen op de "in de vorige eeuw afgebrokene brug 'het slot', die vroeger in de Oosterboer, een half uur gaans ten n.o. van Meppel heeft gestaan.

steld worden dan van de wolddorpen. Betere ontwateringsmogelijkheden, gepaard gaande met het droger wordende klimaat na de veertiende eeuw (13; 232 p. 13), maakten de occupatie van de beekdalranden verder naar het westen mogelijk.

B. *De nederzettingsvorm*

1. TYPEN

Het eenrijige wegdorp, met een min of meer gebroken bewoningsrij, overheerst onder de Zuidwestdrentse wegdorpen. In de veenontginningsdorpen Veendijk, Nijeveen en Kolderveen ontstond ten noorden van de boerderijen langs de Oude Dijk of de Veendijk een tweede bewoningsrij, zodat we deze nederzettingen tot het tweerijige wegdorptype kunnen rekenen (p. 5).

In het begin van de negentiende eeuw lagen langs de weg die ten noorden van de Veendijk loopt, reeds de "Bovenboeren" (Nijeveense en Kolderveense Bovenboer) (krt. Hug. bl. 38). Het woord "boven" geeft hier de bovenzijde of hoge zijde van het dorpsgebied aan, d.i. de zijde waar het hoogveen of de heide was gelegen; dit in tegenstelling tot de buiten- of beekdalzijde van het dorp. In goederenvermeldingen komt deze betiteling veelvuldig voor, bijv. te Nijeveen (S.A. 367): "Noch heeft die predicant (...) twe campskens laeten afslooten (...) eene boven ende d'ander buytendicks geleegen..." Deze terminologie kwam in de zuidelijke Friese Wouden ook voor (p. 10), evenals in Noord-Overijssel. Zo lag in Staphorst het land aan de lage noordwestzijde van het dorp "buten de diek", aan de hogere zuidoostelijke dorpskant "boven de diek" (48 p. 19).

De noordelijke bewoningsrijen van Nijeveen en Kolderveen zijn dus van secundaire oorsprong. Langs de "Olde Diek" (179 p. 10) lagen de "olde hoven"; later, toen het veengebied noordwaarts verder in bezit werd genomen, ontstonden de "nije hoven".

In het gehucht Veendijk, evenals Nijeveen een stichting vanuit Havelte, ontstonden ook twee bewoningsrijen, de ene langs de Nijeveense Dijk en de andere langs de Boervaart ten noorden ervan. Hier werden de twee bewoningsrijen ongeveer gelijktijdig gevormd. Op de kaart van Huguenin (bl. 38) staan, een veertigtal jaren na de verdeling van het veld, die omstreeks 1780 plaats had, langs beide occupatie-assen verscheidene boerderijen, aan de Boervaart zelfs meer dan aan de Veendijk. Tussen 1803 en 1805 werden langs de Nijeveense Dijk zes boerenhuizen gebouwd (44 p. 34). Een strakke leiding is er bij de achttiende-eeuwse occupatie van Veendijk en waarschijnlijk ook bij de veel vroe-

gere van Nijeveen niet geweest. De gewaardeelde boeren van Havelte van waaruit deze nederzettingen werden gesticht, mochten geheel naar eigen inzicht beslissen òf en hoe ze de toegewezen strook veld wensten te gebruiken.

In Nijeveen en Kolderveen, waarvan de occupatie uit de late middeleeuwen dateert, treft men een meer uniform nederzettingspatroon aan, mede doordat de voor bewoning en akkerbouw geschikte gronden slechts plaatselijk aanwezig waren. Deze beperkingen golden in het hoger gelegen Veendijk in mindere mate. Het tweederangs karakter van de secundaire "Bovenboeren" van Nijeveen blijkt uit het feit, dat alleen de bewoners van een "old opgaand erve", waarvan er 27 waren, het "gesworen ampt" mochten uitoefenen (A.K.M. 278, wilk. 1753). We treffen hier dus dezelfde situatie aan als in de Stellingwerven, waar slechts de bewoner van een stemdragende, dus oude doorgaande hoeve, het recht had stelling te zijn (p. 44). Meerdere malen worden gezworenen en stellingen als gelijkwaardige functionarissen aangeduid (bijv. in de oorkonde van 14 mei 1313, Reg. Bs. v. Utr. 260).

De vraag, waarom juist deze veennederzettingen en niet de wegdorpen op de zandgronden zo vroeg tweerijig waren, dringt zich onwillekeurig op. Het antwoord is wellicht ten dele gelegen in de bedrijfsstijl. Niet, dat deze minder op de akkerbouw georiënteerd was dan in de pleistocene wegdorpen, doch meer in die zin, dat in de lagere veenstreken de woeste grond niet te exploiteren was als schapeveld. Derhalve kon de betrekkelijke rijkdom aan weidegronden in de veendorpen, vooral bij een redelijk goede ontwatering, gemakkelijker de meer op de rundveehouderij gerichte "Bovenboeren" doen ontstaan dan in de wegdorpen op het zand. In deze laatste nederzettingen was het heideveld een vrij belangrijke bedrijfszuil. Het is dan ook begrijpelijk, dat de vorming van secundaire bewoningsrijen in de zanddorpen pas goed op gang kwam toen er meer grasland en vooral toen men kunstmest ter beschikking kreeg.

De overige Zuidwestdrentse wegdorpen (Nijensleek, Wapserveen, Ruinerwold, Weerwille, Koekange en Zuidwolde), alsmede de op de eerste twee aansluitende Noordwestoverijsselse nederzettingen Eesveen en Kallenkote, zijn van het eenrijige type. Van deze nederzettingen hebben Nijensleek en Kallenkote een vrij rechtlijnige bewoningsrij; de overige dorpen worden tot de gebroken wegdorpen gerekend. Bij de eerstgenoemde groep is het nederzettingspatroon vrij regelmatig (Wapserveen bijv.), terwijl bij de andere de boerderijen in korte rijen liggen, die verschillende afstanden tot de occupatie-as hebben.

Kallenkote is wellicht een vestiging vanuit Steenwijk in de ge-

meenschappelijke gronden die deze esnederzetting omringden. Meesters (150 p. 26) verklaart de plaatsnaam Kallenkote als "nederzetting van kallende, d.i. kletsende keuters". Waarschijnlijker lijkt het, dat "kallen" een vorm van "kaal, armoedig" is. Het is in ieder geval een jongere vestiging van niet-gewaarde boeren; de Kallenkoters hadden geen recht van opslag (inscharing) in de Steenwijker Meente, in tegenstelling tot de Steenwijker keuters, die een halve opslag hadden. De boeren van Kallenkote hadden hun eigen hooi- en weilanden langs de Steenwijker A.

Nijensleek zou zijn geoccupeerd vanuit Vledder (143 p. 82), op soortgelijke wijze als Nijeveen en Veendijk vanuit Havelte werden gevormd. Per waardeel werd een bepaald aantal roeden in het te verdelen markegebied toegewezen, waarbij ieder een naar de grootte van zijn waardeel berekende strook kreeg. De hoeven waren dus niet even groot. Op de ontstaanswijze van de Zuidwestdrentse wegdorpen zal nog in breder verband worden teruggekomen (p. 240).

Wanneer wij de nederzettingsvorm van Nijensleek beschouwen, dan valt de enigszins afzonderlijke ligging van de vijf meest westelijke hoeven op (kaart in S.A. 845). In het conflict, dat de bewoners van deze hoeven in de zestiende en zeventiende eeuw over het achter in hun hoevestroken gelegen gebied hadden met de Vrouwe van de Eeze, traden ze als "kluft" op (S.A. 239). Op de betekenis van de kluft dient nader te worden ingegaan.

Hoewel bij de niet-gebroken wegdorpen soms ook kluften voorkwamen (Nijeveen had er vier, die elk door één gezworene werden vertegenwoordigd, A.K.M. 278), zijn ze als occupatie-eenheden van dicht bij elkaar of ongeveer op één rij gelegen boerderijen in dergelijke dorpen niet te herkennen in het nederzettingspatroon. In de gebroken wegdorpen is dit echter veelal wel het geval.

De kluft is te definiëren als een nederzettingsgedeelte waarvan de boerderijen een ruimtelijke en de bewoners een bestuurlijke eenheid vormen. In Münsterland heet een kluft een "Bauerschaftsteil", te vertalen met de term "dorpsdeel" of "buurschap" (183 p. 34). Gosses (79 p. 184) noemt als betekenissen voor "kluft" in de Drentse esdorpen: a) deel van een buurschap; b) deel van een kerspel; c) deel van een dingspel; d) deel van een grotere marke. In de term "cloevenote" (Ord. Gratama I p. 27) is "cloeve" gelijk te stellen aan "buurschap". Kluften zijn niet altijd op de nederzettingskaart te lokaliseren. Keuning (122 p. 17) merkt op, dat een kluft in een esdorp geen samenwonen op een bepaald punt van de esrand behoeft te impliceren. De kluften van bijv. Roden hadden echter wel "om gerijfshalven" ieder een "besonder district van opslach, heijden en weijden" (145 p. 93). Hier was een kluft dus ook een marke-onderdeel.

Swart (241 p. 83), die dacht dat de kluften op de "inneren Geest" niet voorkwamen, verbond "diese Einteilung mit der Siedlung des friesischen Stammes" en vatte de kluften op als "Geschlechtsverbände" waarvan één hoeve oorspronkelijk het begin zou zijn geweest. De "rotten", "veerndelen" en "teenen" van Ostfriesland en Brokmerland waren eveneens kluften. In Groningen was de "clauw" het dorpsdeel, waarbinnen het rechterschap omging (205 p. 162, 164; 35 p. 3).

Hofstee (97 p. 105) en Naarding (182 p. 36) volgen de mening van Swart in zoverre, dat zij de hoeve als begin van de kluft zien en dat uit het aaneengroeien van verschillende kluften het dorp ontstond. Of deze hypothesen voor de esdorpen geldigheid bezitten, laten wij hier in het midden; voor de wegdorpen zijn ze onjuist. Bovendien hebben sommige auteurs, wellicht in navolging van Swart (241), als mening dat in de Saksische streken met marken geen kluften voorkwamen. Dit is onjuist; zowel buiten Drente, bijv. te Kuinre (164 p. 35), Blankenham (A.K.V. p. 520) en Steenwijk (150 p. 44, 45), als op het Drents plateau, bijv. te Rolde (79 p. 184), Roden (145 p. 93) en Ruinen (id. p. 92) waren kluften als dorpsdelen bekend.

In sommige Zuidwestdrentse wegdorpen zijn de kluften wellicht ontstaan doordat een occupatiegebied in verschillende te verdelen blokken in bezit werd genomen, zonder dat in de onderscheiden dorpsdelen één hoeve als oerkern aanwezig behoefde te zijn. Wanneer een wegdorp vanuit een esdorp werd gevormd, zoals Nijeveen uit Havelte, dan is het aantal kluften in moeder- en dochterdorp wel eens gelijk.

De betekenis "buurschap" voor kluft komt met name te Ruinerwold duidelijk naar voren; zo wordt het Oosteinde in 1400 "Grote Oesterbuerschap" genoemd (Joosting D. 164), de Ruigekluft wordt in 1409 vermeld als "Rauwe boerscap" (229-II p. 291) en de Kalekluft als "Kale boerschap" (in 1755, A.K.M. 432).

De aan "kluft" soms gelijkgestelde term "egge" komt in de Zuidwestdrentse wegdorpen ook voor. Te Nijeveen wordt de "Oosteregge" vermeld (178 p. 96), te Koekange de "Beesteegge" (top. krt. 1853 bl. 16). In Noord-Overijssel had men te Steenwijkerwold twee dorpsdelen, de "Westerlage-egge" en de "Oosterlage-egge" (top. krt. id.).

De algemene betekenis van "egge" is "ecke, hoek" (Mnl. Hwb. p. 161: "een goed met eggen ende enden"). Moerman (156 p. 61) verklaart zo de namen Zurich (Sudera-igga, d.i. zuidhoek) en Norg (Noord-eg). Eshuis (61 p. 4) noemt als betekenis "kant of zijde". Op Ameland heetten de dorpsdelen eggen of "twieren" (22 p. 78). Van Blom (22) noemt "egge" een "on-fries woord". Molkwerum had ook een Ooster- en Westereg (205 p. 190).

In tegenstelling tot de kluft, die vooral op de nederzetting in engere zin betrekking heeft, geeft de egge vaak een velddeel of deel van het dorpstoebehoren aan. Duidelijk komt deze betekenis bijv. uit in "Beeste-egge", de naam van een weideterrein aan de rand van het Koekanger dorpsgebied.

Ruinerwold is volgens Blink (20b p. 81) "geheel een veenkolonie", waarmee hij waarschijnlijk slechts wilde aanduiden dat de oorspronkelijke occupatie in een overwegend veenlandschap plaats vond. De nederzettingsvorm als veenkolonie te kenschetsen is minder juist en Blink geeft verderop dan ook een nadere typering door van een "eenrijig streekdorp" te spreken.

Zoals reeds opgemerkt is (p. 134), bestaat Ruinerwold uit een aantal kluften. De Kalekluft en de Ruigekluft vormen het middengedeelte van de nederzetting. Deze kluften zijn ongetwijfeld zo genoemd naar de schaarse, resp. meer overvloedige begroeiing ten tijde van de ontginning; Ruigekluft ligt lager dan Kalekluft. In het oostelijke dorpsgedeelte liggen de Kraak en het Oosteinde, in het westen Dijkhuizen en Haakswold. De Huugt of Hugt, ten zuiden van de Wold A, wordt ook wel eens (bijv. in 1683, A.K.M. 434) als kluft vermeld. De occupatie van de dorpsdelen zal waarschijnlijk niet gelijktijdig hebben plaats gevonden, daar de bewoningsrijen niet op één lijn liggen. De boerderijen van de oostelijke kluften liggen noordelijker dan de bewoningsrij van Ruige- en Kalekluft. In Haakswold liggen de boerenhuizen op korte rijen; doordat de kavellijnen de Wolddijk hier onder een scherpe hoek snijden, was deze ligging een logisch gevolg, wilde men de boerderijen niet schuin in de hoevestroken plaatsen. Dijkhuizen ligt aan de Wolddijk, wellicht doordat de hoevestroken ten noorden van dit gehucht door de divergerende percelering te smal waren.

Of de verschillende ligging van de boerderijen hier samenhangt met de aard van de ondergrond, is moeilijk vast te stellen, omdat de bodemkaart voor vergelijking met de nederzettingskaart te weinig details geeft. In Noord-Overijssel merkte Veenenbos (246 p. 12) op, dat de boerderijen in het veengebied bijna steeds op ondergrondse pleistocene zandruggen lagen.

Merkwaardig is te Ruinerwold de aanwezigheid van drie gehuchten bij de Wold A, nl. Blijdenstein, Kralo en Buitenhuizen. Terwijl Buitenhuizen, naar de naam te oordelen, een jongere vestiging is (vgl. de Buitenburen onder Noordwolde, p. 6), zijn Kralo en Blijdenstein oudere nederzettingen. Wordt Buddingewold eerst in 1236 als veengebied vermeld (O.G.D.-I 96), Blijdenstein (Blidenstede) kreeg in 1153 reeds een kerk (O.G.D.-I 32). Wellicht heeft de ontginning en kolonisatie van het Buddingewold na het midden van de twaalfde eeuw, waarbij het klooster te Ruinen

een belangrijke positie innam, vanuit deze centra Kralo en Blijdenstein plaatsgevonden. (O.G.D. -I 28, 32 en 96; 8). Toponiemen als "Monyckewere" (Joosting D. 255) en "Munnekesloot" (O.G.D-II 1228) wijzen hier ook op.

In Ruinerwold komen de aanduidingen "boven" en "buiten" ook voor. Buitenhuizen ligt aan de lage beekdalzijde van de Wolddijk, het land ten noorden van deze weg heette "Bovendijks". Ongeveer dezelfde terminologie wordt reeds gebezigd in 1381 (Reg. en Rek. Bisd. Utr. II p. 775): "item die boterpacht, alse die gheleghen is boven ende beneden, mit al horen toebehoren op Buddincwolde...".

Eesveen is geoccupeerd vanuit de Eese, eenheerlijkheid waarin een gehucht van esachtig type was gelegen. In de veertiende eeuw (20b p. 69) vond de afscheiding plaats van 23 Eesveense hoeven van de Eese.

De boerderijen van Eesveen staan in twee t.o.v. elkaar verschoven rijen langs de Binnenweg. De tweede weg, ten zuiden hiervan, is een verbinding voor het doorgaande verkeer (Heereweg) naar en van Steenwijk. Deze weg rooit voor een groot deel op de Steenwijker St.-Clemenskerk.

Weerwille en *Koekange* zijn de enige Zuidwestdrentse wegdorpen die over het gehele dorpsgebied het patroon van twee ongeveer evenwijdig lopende wegen hebben. De westelijke weg waaraan in de negentiende eeuw de kerk en de molen stonden, had in die tijd nog geen bewoning (krt. Hug. bl. 45). De boerderijen waren gelegen langs een pad dat op ongeveer 1 km ten oosten van deze weg liep (20b p. 61).

Weerwille zou een stichting zijn van de heer van Ruinen, als tegenwicht tegen de ontginningsijver van de monniken van Ruinen (O.G.D.-II 1227; 177 p. 110); de zuidwaartse expansie van de Ruinerwoldse hoeven werd daardoor beperkt.

Evenals Weerwille ligt Koekange op middelhoge zandgrond aan de oostzijde van het beekdal van de Koekanger A. Aan deze lage gronden is de naam ontleend. Deze is afgeleid van het woord "koegang", een oppervlakte-eenheid voor weiland (ca. 0,5 ha, 251 p. 58; 182 p. 39). In de veertiende eeuw was de ontginning in ontwikkeling. Er waren $19\frac{1}{2}$ "olde hoven" en een aantal "niehoven" (O.G.D.-I 328). Uit het feit, dat de oude hoeven een half mud rogge en een half mud gerst per jaar in Groninger maat aan de nieuw gestichte kerk moesten geven, concludeert Naarding dat de oude kolonisten van noordelijke herkomst waren. Daar de "niehoven" hun opbrengst in schepels moesten leveren, zouden de jongere occupanten van zuidelijke herkomst zijn; de schepel was een "zuidelijke maat". Toch schijnt hier een hypothese met betrekking tot de occupatiegeschiedenis te worden geponeerd

die op wel zeer losse gronden berust. Het verschil in de bijdragen tussen de oude en de nieuwe hoeven is veeleer te verklaren uit de verschillende posities, welke oudhoevige boeren en nieuwelingen of keuters innamen. Deze laatsten werden in Drente altijd lager aangeslagen in rechten en plichten dan de "volle boer". (zie o.m. 79 p. 143; 115 p. 87, 88; 145 p. 126) Ook in Wapserveen moesten de nieuwelingen en keuters de helft van de bijdrage der oudere hoeven opbrengen (S.A. 376). In Nijeveen was het evenzo geregeld: "van elck erve een schepel rogge des siaers ende elcken koter nu oft namaals komen sal van elck koterhuis een half schepel roggen Zwolsche mate" (oork. van 1477, bij 146-I p. 85).

Hoewel het occupatiegebied van De Wijk en omgeving bepaalde wegdorpkenmerken bezit (bijv. in het rijvormige nederzettingspatroon met name in De Wijk en de oostelijke gehuchten De Stapel, Haalweide en Eemten), treden toch in het geheel de esdorpaspecten dermate naar voren dat een behandeling in het volgende hoofdstuk meer gerechtvaardigd is.

2. HET WEGENPATROON

In de Zuidwestdrentse rijdorpen staan op de kaarten uit de eerste helft van de negentiende eeuw de boerderijen nog bijna alle aan de hoge zijde van de occupatie-as, dus niet aan de rivierzijde. Dezelfde situering met het oog op eventuele wateroverlast merkten wij op in Zuid-Friesland (p. 7). De enige uitzondering in Zuidwest-Drente is te vinden in Kallenkote, waar een aantal boerderijen aan de rivierzijde van de weg stonden, doch beschermd werden tegen hoog water door een dijk langs de Steenwijker A.

Van verplaatsing van een gehele bewoningsrij zijn in Zuidwest-Drente geen gevallen bekend, hoewel Blink (20b p. 63) dit voor Ruinerwold meende te kunnen vaststellen. In Staphorst zou zulk een verschuiving ook hebben plaats gevonden, vanuit het westen (met als oudste kern hoeve "Olde Staphorst") naar het zuidoosten. Tweemaal, nl. in de vijftiende en achttiende eeuw, zou er een dergelijke verplaatsing zijn geweest (20b p. 63). Ook te Wanneperveen (40 p. 265) en te Vriezenveen (114 p. 793) zouden de boerderijen in de loop van de tijd een nieuwe bewoningsrij, op aanzienlijke afstand van de vroegere occupatie-as, hebben gevormd.

De kerk staat in de Zuidwestdrentse wegdorpen op enige afstand van de bewoningsrij. Het duidelijkst is dit het geval in Koekange. Te Nijeveen staat de kerk in de rij van boerenhuizen. Verschillende dorpen (Nijensleek, Wapserveen) kregen pas laat

een kerkgebouw of brachten het nimmer zover, zoals Eesveen.

Behalve te Ruinerwold, waar de kerk geheel aan de rand van het dorpsgebied te Blijdenstein staat, is de kerk vrij centraal op de occupatie-as gesitueerd. Voor Nijeveen staat in de stichtingsoorkonde van 1477 de verklaring van deze centrale ligging (146-I p. 82 e.v.) "Item soo hebben wy buern van Nijeveen gecoft ses roeden lant in dat midden van de buerscap dair men die kerk ende die Wedem op tymmeren sal".

Het wegensysteem is in de wegdorpen van Zuidwest-Drente minder ontwikkeld dan in de Friese Wouden met haar binnen- en buitenwegen. De lagere ligging van de zandruggen en de grotere breedte van de venige laagten maakten het verkeer oorspronkelijk slechts mogelijk over enkele hoger gelegen delen, waarbij bewoningsrij en weg op een vrij smalle strook werden samengedrongen.

De "herenwegen" liepen door het dorp; op enige afstand ervan stonden de boerderijen, veelal met de achterzijde (baanderzijde) ernaar toegekeerd. De "steegden" welke we ook in de Friese Wouden ontmoetten (p. 10) vormden de toegangswegen tot de velddelen en kruisten de herewegen ongeveer loodrecht. Gemeenschappelijk gebruikte steegden, zoals de Mandesteegde te Nijensleek (S.A. 1513), leidden naar het heideveld en de gemeenschappelijk gebruikte groenlanden.

Het onderhoud van de wegen werd op dezelfde manier geregeld als in de Friese Wouden (p. 11); ieder moest het binnen zijn hoeve gelegeren deel in goede orde houden. Buiten het dorp gelegen herewegen werden door "boerwerken" verzorgd. Of iedere boer dit pro quota van zijn hoevebreedte moest doen, is niet bekend. Wel werd het onderhoud van wateren en dijken op deze wijze geregeld, bijv. het onderhoud van de Boer-Stouwe te Ruinerwold (A.K.M. 151). De weg van Steenwijk naar de Friese grens moest in goede staat worden gehouden door 65 hoeven te Steenwijkerwold, 5 hoeven op de Eeze en 24 hoeven te Paaslo (150 p. 17).

In Ruinerwold hadden de volmachten uit de verschillende kluften het toezicht op het onderhoud van wegen, wateren en afrasteringen. Zij stelden verordeningen op over deze zaken en richtten zelfs tollen op (A.K.M. 142 en 149).

Samenvattend kan men zeggen dat de nederzettingsvorm van de Zuidwestdrentse wegdorpen in sterke mate werd bepaald door de wijze van oorspronkelijke occupatie. In het algemeen was de vrij strakke, lineaire bewoningsvorm het gevolg van de ongeveer gelijktijdige inbezitneming van een veen- of veldgebied. Vooral wanneer de occupatie in verschillende delen of perioden plaats vond, trad kluftenvorming op (Ruinerwold). In enkele veenneder-

zettingen ontstond een secundaire bewoningsrij van "Bovenboeren" buiten de oorspronkelijke occupatie-as.

C. *De verkavelingsvorm*

1. TYPEN EN FUNCTIE

In Zuidwest-Drente overheerst de parallelle strokenverkaveling (fig. 2). De overwegingen der oorspronkelijke occupanten zullen dezelfde zijn geweest als die, welke de bewoners van de Friese Wouden ertoe brachten hun hoeven min of meer loodrecht op de zandruggen aan te leggen. Het wordt bijv. nog eens duidelijk gezegd door de rapporteur van het "Onderzoek naar de Toestanden in den Landbouw" (O. T. L. -XIV p. 7): "De vroegere markeverdeling van Ruinerwold is menigmaal als zeer onpractisch beoordeeld, doch bij bedaard nadenken moet men het voorgeslacht daarin veel toegeven, want bij die scheiding of verdeeling is reekening gehouden met de omstandigheid, dat ieder aandeel, dat werd toegewezen, bestond uit elke qualiteit en soort van grond, hetzij hoog of laag, vruchtbaar of onvruchtbaar en het geschiktste voor hooi-, bouw- of weiland".

De term "opgaande erven", die men voor de Zuidwestdrentse hoeven meestal vindt, geeft hetzelfde weer als "opstrekkende erven". De hoeven "gingen op" naar de bovenzijde van het dorp en hoewel dit zelden duidelijk wordt aangegeven, hadden de bewoners der hoeven het recht van opstrek. Terwijl in de Friese Wouden in de doorgaande hoeven het veld veelal *in* de hoeve ligt, vinden we het in de Zuidwestdrentse hoeven in veel gevallen aan het eind van het kavel.

Ten noorden van de Wapserveense A, in de dorpen Nijensleek en Eesveen, strekken de hoeven zich uit van deze rivier tot het heide- en veengebied waardoor de Fries-Drentse grens is getrokken. Dit veengebied was geen hindernis van betekenis (224 p. 97), daar de gemiddelde hoogteligging aanzienlijk en de veenlaag slechts dun was. Over de noordelijke grens van de westelijke hoeven van Nijensleek is veel onenigheid geweest tussen de eigenaars van de heerlijkheid de Eese en de bewoners van deze erven. In een goorsprake te Diever in 1563 wordt er door een woordvoerder van de westelijke kluft van Nijensleek (p. 133) het een en ander over gezegd: "Antwoirdt Jacob Meynen ende secht (...) dat alle die Nyenslycker lande opgaende weerlande sinnen, streckende uth die Aa an die Vriesche bepaling..." (Goorspr. Dr. I p. 11).

De Zuidma, ten zuidoosten van de z.g. Moersberger erven

(Moerhoven), is een maadveld van Vledderse boeren (S.A. 1513), gelegen tussen de Heerendijk en een wetering die op de A loost. De percelering is ouder dan die van de Moersberger erven.

De Eesveense hoeven strekken van de Wapserveense A tot het landgoed de Eeze. Tussen de Bakensloot (ook wel Giersloot naar de gérende percelen genoemd) en de Schietsloot is de percelering divergerend. Dit gebied is een restveld tussen de westelijke hoeven van Nijensleek en de (waarschijnlijk jongere) Eesveense hoeven. In het westelijke gedeelte van de Eesveense hooilanden zijn de kavellijnen geknikt. Men heeft de hoeven nl. ongeveer recht op de occupatie-as uitgezet, maar men paste de loop van de hoevebegrenzingen aan bij het verloop van de oostgrens van de reeds lang bestaande Steenwijker Meente.

Daar de nederzettingen Wilhelminaoord, Frederiksoord en Vledderveen, die alle in de marke van Vledder ontstonden, eerst na het eerste kwart van de negentiende eeuw tot enige ontwikkeling kwamen, laten we de percelering ervan buiten beschouwing.

Tussen de Wapserveense A en de zandrug waarop Steenwijk, Havelte en Diever liggen, strekken de hoeven van de A op tot de vroeger op deze hoge strook gelegen markegronden. In het begin van de negentiende eeuw worden de Wapserveense hoeven beschreven als "strekkende van de markte van Wapse tot de markte van Uffelte" (S.A. 1513). In 1564 werd de grens tussen de Havelter marke en de westelijke Wapserveense hoeven vastgesteld. Blijkbaar waren ook hier problemen ontstaan over de uiteinden van de hoeven aan de veldzijde, hetgeen wijst op ontginningsactiviteiten in deze gordel (Oud-arch. Uffelte 147).

De percelering is tussen Wapserveen en Kallenkote in de kluft Horrelveen divergerend, veroorzaakt door de aanpassing van de loop der kavellijnen aan de daar aanwezige bocht in de Wapserveense A. Langs deze bocht is in de maden de percelering blokvormig, evenals aan de overzijde van de A in de reeds genoemde Vledder Zuidma.

De Veendijkse, Nijeveense en Kolderveense hoeven grenzen in het noorden resp. aan de velden van Eursinge en Darp en aan de Stouwe, een gegraven scheiding tussen het gebied van Onna en Zuidveen; aan de zuidzijde strekken de hoeven tot de Havelter Meente, de Havelter made en het dorpsgebied van Meppel. De hoeven van Veendijk, Nijeveen en Kolderveen worden veelal als "opgaande erven" betiteld (A.K.M. 278, S.A. 367).

De Ruinerwoldse hoeven hebben ook een parallelle strokenverkaveling. Aan de noordzijde lopen de oostelijke hoeven tot de Leisloot, die hier de grens met de Uffelter made vormt.

Verder naar het westen begrenst de Leisloot de Havelter Meente en de hooilanden van Havelte. Daar Havelte van oudere oorsprong is dan de wegdorpen Ruinerwold, Nijeveen en Kolderveen, kon het zijn gebrek aan hooilanden trachten op te heffen door zuidwestwaarts langs het Oude Diep grasland in bezit te nemen.

Een merkwaardig aspect van de percelering is, dat de Ruinerwoldse hoeven tot over de A strekken. Ongetwijfeld is dit door het vroeger algemeen heersende tekort aan goede hooilanden te verklaren; de noordelijke hooilanden van Ruinerwold waren van slechte kwaliteit (O.T.L.-XIV p. 4). De kavellijnen van de hoeven van Ruinerwold stoten aan de zuidzijde loodrecht op die van de hoeven van Weerwille en Berghuizen. Door de uitgifte van de hoeven van Weerwille door de heer van Ruinen (p. 136) was een eventuele verdere zuidwaartse uitbreiding van de Ruinerwoldse hoeven onmogelijk. Of de naam Weerwille ("Wiederwillen") op de tegenstand betrekking heeft die met de stichting van deze vijf hoeven tegen de kolonisatie vanuit het klooster Ruinen tot uitdrukking werd gebracht, zoals Naarding (177 p. 110) veronderstelt, is niet met enige zekerheid te zeggen.

De oostelijke hoeven van Haakswold zijn divergerend geperceleerd, doordat de kavelrichting van de waarschijnlijk oudere westelijke hoeven van Haakswold niet parallel liep aan die van de Kalekluft; hier ontstond een later geoccupeerd restveld.

De enigszins blokvormige percelering rond Blijdenstein sluit aan bij die van Broekhuizen en de streek ten zuiden van de Wold A.

De "opgaende ackers" (S.A. 367, 1632) van Weerwille en Koekange lopen van het Oldenhaver en Echtener veld tot de z.g. Koekanger Wijk. Enkele hoeven, die niet geheel opstrekkend waren, worden in de verpondingsregisters uitgedrukt in "cortsackeren" (S.A. 845). Ook in Koekange strekken de hoeven over de rivier. Ten zuiden van de Langedijk is dat niet het geval, zodat men mag aannemen, dat de occupatie van het zuidelijke gedeelte van Koekange later plaatsvond dan de inbezitneming van de streek over de A (Hoge Lindhorst, Schoonvelde en Haalweide). Nog verder zuidelijk waaiert de percelering uit tegen de A en tegen het oude beekdal waarin thans de Hoogeveense Vaart ligt. De occupatie-as loopt hier met een bocht in de richting van Echten.

Het westelijke deel van het nederzettingsgebied tussen de Wold A en de Reest heeft een onregelmatige, esachtige verkaveling, die in hoofdstuk VI nader zal worden beschouwd. Ten oosten van De Wijk hebben Haalweide, De Stapel en Eemten een meer doorgaande percelering, hoewel in Eemten de bouwlanden

tezamen op een hooggelegen terrein liggen. Doordat de occupatie-as de loop van de Reest op enige afstand volgde, was een divergerende percelering in dit gebied het resultaat. Ook ten westen van De Wijk waren de hoeven oorspronkelijk van een enigszins doorgaand type; in 1520 wordt te Schiphorst een erf vermeld, dat uit de Reest tot in de Wetering strekte (134f p. 79). Door latere ontginning ging evenwel het es- en kampachtige aspect van de perceelsvormen meer overheersen.

2. DE VELDDELEN EN DE PERCEELSSCHEIDINGEN

a. *Erf, bouwland en veld*

In Zuidwest-Drente komt de term "soolstede" bij de doorgaande hoeven weinig voor, evenmin als het toponiem "brink". Dit zijn in hun betekenis van resp. "stemdragend perceel waarop de boerderij staat" en "randgedeelte van het erf" typisch Stellingwerfse benamingen (p. 20 e.v.). Een stuk grond dat in De Stapel tussen twee opgaande hoeven lag, werd als "brinkgrond" betiteld (134b p. 230). In archivalia wordt het perceel waarop het huis staat, veelal aangeduid met "huisakker" of "huiswoerd"; het erf eromheen heette de "hof" (S.A. 845). De "goorns", als moestuin gebruikt, lagen achter het erf, tegen de bouwakkers aan.

Het bouwland lag meestal "boven" het erf, op het hogere deel van de zandrug. Ook waar het terrein minder reliëf vertoonde, zoals te Nijeveen-Kolderveen, lag het akkerland "boven" de boerderij.

Een bijzondere situatie is in de zeventiende eeuw aanwezig te Nijensleek (fig. 15). Het dorp bestond uit 15 erven, die door in totaal 21 hoeven waren ingenomen. Dit hield dus in, dat bijv. erf no. 3 door twee hoeven was geoccupeerd, erf no. 5 door vijf hoeven enz. Na het intekenen van de gegevens uit de verpondingsregisters op de daarbij aanwezige kaart blijken veel bouwlanden in "Gemengelage" te liggen; de bouwlandakkers van de verschillende hoeven vormen a.h.w. tweemans-, viermansessen enz. Bij erf no. 5 staat op de kaart (S.A. 845) aangegeven: "tusschen deze AB by de wegh syn 5 lande die mande legge". We kunnen deze bouwlandpercelering beschouwen als een overgang tussen de parallelle strokenverkaveling van de doorgaande hoeven en de "Streifen"-es. Een volgend stadium, dat bij de esachtige nederzetting De Wijk aanwezig is, treedt op als deze bouwlandakkers in een afzonderlijk deel van het dorpstoebehoren zijn gesitueerd, los van de kavelindeling van de doorgaande hoeven.

De afscheidingen tussen de bouwlanden zijn in de negentiende eeuw nog vnl. boswallen (top. krt. 1853 bl. 16; krt. Hug. bl. 38, 39, 44, 45). Vooral in de hoger gelegen dorpen waren boswallen aanwezig.

Achter de bouwlanden lag de veldgordel, bestaande uit vochtige heide met hier en daar gras van slechte kwaliteit. In de Zuidwestdrentse wegdorpen is het woord "meente" in de betekenis van "veld" vrijwel onbekend. De naam van de buurschap Eemten, tussen Haalweide en De Stapel, zou volgens Koops (134 a) een verbastering zijn van "meente". Weerwille had een meente in de betekenis van een gemeenschappelijk gebruikt weideterrein, die in de achttiende eeuw werd gescheiden (113 p. 91).

Waar het veld aan een hoogveengebied grensde, werd het afstromende water tegengehouden door leidijken en afgevoerd door een leisloot (Ruinerwold). Achter Nijeveen en Kolderveen was de Stouwe voor dit doel gegraven (A.K.M. 151).

Was het veld voldoende hoog gelegen, dan groeven de boeren zich op in dat gebied. De ongelijkmatige uitbreiding van bijv. de Wapserveense bouwlanden blijkt op de oudste topografische kaarten. De kaart bij het verpondingsregister toont dit voor Nijensleek aan (fig. 15).

Iedere boer had in zijn deel van de veldgordel het recht van plaggensteken, turfgraven enz., zoals reeds geconstateerd werd voor de doorgaande hoeven van de Friese Wouden (p. 25). Doch dit recht was uitsluitend van toepassing op de eigen hoevestrook, zoals te Weerwille in 1669 nog eens duidelijk werd vastgesteld (A.K.M. 279): "Anno 1669 is daer een ackort geschiet van die ghemijnte van Weerwijle dat nyemant mach plagen puyten die palen hem buyten als bij een halve tonne biers"; (...) "ende die zin heeren breecke die daer opstaet en uyt het zaylant of argens geen plaggen te hallen als bynnen die pallen..."

Ondanks het gebrek aan mest werd van het recht tot aangraven in de wegdorpen toch vrij frequent gebruik gemaakt. Dit tonen de "Opgaven van de sedert 1654 nieuw aangemaakte landen en nieuw gebouwde huizen" aan (S.A. 858). Voor Nijensleek vinden we omstreeks 1750 o.m. de volgende opgaven:
..."Peter Lucas een akker nieuw dres land zijnde met russchen bewassen..."; "nog heeft dezelve boven aan het velt een nieuw bouwland..."; "een acker opt mandelige land angemaakt". Daar de Nijensleker boeren en ook de boeren van andere wegdorpen grondlasten betaalden naar de breedte van hun hoeve, behoefde van nieuw ontgonnen land geen extra last te worden opgebracht (Goorspr. Dr. II p. 341, goorsprake van 11 maart 1577 te Diever). De "schatbeurder" Egbert Jacobs zegt dan ook in 1741

"dat er int geheel geen landt tot Nijensleek is of daervan wordt schattinge betaelt..." (S.A. 858).

b. *Het wei- en hooiland*

Beneden de boerderij, in de richting van de rivier, lagen de wei- en hooilanden. Het dichtst bij de boerderij lagen de onverdeelde buurweiden of buurmaden, langs de rivier lagen de alleen tijdens de hooioogst gescheiden maden. Te Nijensleek worden deze velddelen in 1600 betiteld resp. als "buurmade" en "nije made" (S.A. 366).

In Ruinerwold is het toponiem "de Koehekken" nog bekend. Het land in het noordelijke deel van het dorp heette "Achter de Koehekken", het land langs de Wolddijk "Voor de Koehekken". Hofstee en Vlam (98 p. 226) zien in de Koehekken de scheiding tussen het gemeenschappelijke en niet gemeenschappelijke grasland. Het blijkt echter, dat zich tot in de vorige eeuw van de Wolddijk tot de Koehekken bouwlanden uitstrekten, zodat de afrastering de gewassen moest beschermen tegen het loslopende vee op het slechte grasland ten noorden ervan (O.T.L.-XIV p. 4).

De sloten en dijken achter het hooiland moesten door de gebruikers der aanliggende hoeven onderhouden worden. Zo bijv. te Kolderveen, waar van een perceel in 1566 wordt vermeld: "een stuk hooiland, bevreed, in de marke en 't kerspel van Coldervene ten noorden van de dijk (...) slechts belast met 't onderhoud van een stuk dijk boven den Somerdick" (Joosting D. 408).

D. *De hoevegrootte*

1. HOEVEN EN ROEDEN

In de zeventiende-eeuwse verpondingskohieren worden de hoeven van Nijensleek, Wapserveen, Nijeveen, Kolderveen en Ruinerwold in roeden aangegeven. Ook uit oudere bronnen blijkt, dat vóór de zeventiende eeuw eveneens de hoevegrootte werd uitgedrukt in het aantal roeden dat de betreffende hoeve innam langs de occupatie-as. Eén van de vroegste vermeldingen van een hoevebreedte in Zuidwest-Drente is die van een goed te Eesveen, waar op 30 aug. 1418 genoemd worden 23 roeden lands, toebehorend aan Wybe ter Poerten, "gelegen op Eesvene, grenzende zuid aan de Ae en noord aan Steenwikerwolder marck" (A.K.V. p. 491, 492).

In een occupatiegebied waar de percelering divergerend was, nam men van de wigvormige hoevestroken het gemiddelde van de breedte der beide uiteinden. Zo worden de westelijke hoeven van Wapserveen in de verpondingsregisters (S.A. 845, 1642) aangegeven met 16-2½ roeden, 7½-30 roeden enz. Ook bij de verdeling van het Lageveld (Veendijk) in de marke van Havelte (A.K.M. 281) rekende men van de wigvormige percelen de breedte die deze percelen in het midden bezaten.

Evenals in de Friese Wouden verschilden de hoevebreedten binnen eenzelfde dorp aanmerkelijk; ook de gemiddelde hoevebreedten van de verschillende nederzettingen weken sterk van elkaar af (tabel 10).

Tabel 10. Gemiddelde breedte in roeden van de hoeven in enige Zuidwest-drentse wegdorpen in de 17e eeuw

dorp	totaal aantal roeden	aantal hoeven	gem. breedte
Nijensleek	381	21	18
Wapserveen	1099	44	25
Ruinerwold	1404	130	11
Nijeveen	427	79	5
Koekange	684	44	16
Weerwille	138	10	14

Bron: S.A. 845

Wapserveen heeft gemiddeld een grotere hoevebreedte (25 roeden). Evenals de doorgaande hoeven in de zuidelijke Friese Wouden hebben in Zuidwest-Drente de hoeven van de meer oostelijk gelegen wegdorpen een gemiddeld grotere breedte dan die van de lager gelegen westelijke dorpen.

De lengte van de roede was in Drente over het algemeen 14 holtvoeten. In een ordel van 1400 staat hierover: "...Item een roede is inn denn lande van Drente xiiii voetenn, sonder inn Deeuer dinxpel is sie xvi voetenn..." (Ord. Feith p. 4). Kuyper (138 p. 22) noemt 14 Groninger voeten (4,1233 m) als lengte van de Drentse roe; 14 Drentse holtvoeten (van 294,5 mm) waren even lang. Zevenboom (264 p. 118) geeft als nadere precisering, dat de 16-voets roede een speciale veenroede was; de 14-voetsroede werd daarentegen voor groenland en zaailand gebruikt. Uit het ordel van 1400 mag niet worden geconcludeerd,

dat in het dingspel Diever overal de 16-voets roede werd gebruikt. Voor de meting van het bouwland in de verpondingsregisters werd de Drentse 14-voetsroede gebruikt, doch de hoevebreedten waren in de 16-voetsroede uitgedrukt. Dit blijkt duidelijk uit vergelijking van de maten die op de grondschattingskaarten bij de bouwlandakkers vermeld staan met de opgegeven hoevebreedten van de betreffende dorpen (S.A. 845). Eesveen had een 12-voetsroede, die in geheel Noordwest-Overijssel gold (150 aanh. 6).

In Koekange en Weerwille komen we in de grondschattingsregisters de term "akker" tegen in de betekenis van breedtemaat. In later tijd werd de akker een oppervlakte-eenheid; in Duitsland was een akker 160 vierkante roe (216 p. 562), in Groningen stond de oppervlakte van de akker gelijk aan die van vier gras (205 p. 81).

De grootte van de akker als breedtemaat varieerde al naar de streek waarin hij gebruikt werd. Swart (241 p. 108) geeft voor Oldenburg 28 voet op, gelijk aan 2 roeden. Ook Hömberg (101 p. 45) stelt de akker op twee roeden; te Eestrum gold deze akker eveneens (39 p. 4). Men dient hierbij te bedenken, dat de lengte van de gebruikte roede waarin de akker wordt uitgedrukt, verschillend kan zijn. Jonker (114 p. 793) zegt van de Vriezenveense hoeven, dat deze 16 akkers van ca. 7 m breed waren; de akkerbreedte zou dan overeenkomen met 2 roeden van 3,5 m, dus met 2 roeden van 12 voet (de Noordoverijsselse roede). Vergelijking van de opgaven te Koekange (S.A. 845) met de kaart in het verpondingsregister en van de opgaven te Weerwille met de topografische kaart toont aan, dat een akker ook hier twee roeden breed was en wel roeden van 14 voet (ca. 4,13 m).

De akker wordt echter ook te Nijeveen en Kolderveen vermeld als breedtemaat (S.A. 367; S.A. 845). Hoeve no. 2 van Nijeveen meet "6 ackers opgaende maekt 9 roeden". Is deze akker nu anderhalve roede? In de stichtingsoorkonde van de Nijeveense kerk (146-I p. 81) uit 1477 worden 6 roeden vermeld, waar men "die kerck ende die wedem op tymmeren sal". In de opgave van de geestelijke goederen uit 1632 (S.A. 367) komen deze 6 roeden voor als "4 acker". Doch uit vergelijking van het totale roedenaantal der Nijeveense hoeven met de lengte van de dorpsas komt de 16-voetsroede als resultaat; de akker was dus $1\frac{1}{2}$ roede van 16 voet of ca. 7 m, hetgeen overeenkomt met de breedte van de Noordoverijsselse akkers.

Vergelijking van deze gegevens met die welke voor de zuidelijke Friese Wouden werden gevonden (p. 28 e.v.), leert, dat in de streek aan de westzijde van het Drents plateau de 16-

voetsroede algemeen was; voorts, dat er duidelijke aanwijzingen zijn voor het vroegere bestaan van een kleinere roede.

Binnen eenzelfde nederzetting verschilden de hoeven in breedte. Hoewel Naarding (179 p. 10) over Nijeveen zegt, dat het veen in erven van 10 roeden breedte was verdeeld, blijken de hoevebreedten ook binnen dit dorp sterk uiteen te lopen, nl. van 2 tot 19 roeden (S.A. 845). De ongelijkheid die bij de oorspronkelijke hoeven reeds moet hebben bestaan, doordat de boeren van het moederdorp Hesselte (Havelte) naar hun waardeelsgrootte een strook in het nieuwe gebied werd toegewezen, zal in de loop der jaren nog vergroot zijn door hoevesplitsing; in 1477 waren er 27 hoeven in Nijeveen (Cart. St.-Clemenskerk p. 297), in 1642 79 hoeven (S.A. 845).

Ook in de Zuidwestdrentse hoevebreedten valt weinig regelmaat te ontdekken, m.a.w. er is geen hoevenstelsel in de zeventiende eeuw. In Wapserveen vinden we wat meer hoeven van 18 roeden dan van andere breedten, maar de spreiding ligt hier verder tussen 5 en 62 roeden. Ruinerwold heeft wel opvallend veel hoeven die tussen 8 en 12 roeden breed zijn, terwijl in Nijeveen bijzonder veel hoeven $7\frac{1}{2}$ roede meten. Hierop zal nader worden teruggekomen, omdat een verklaring hiervan alleen in samenhang met de esdorpen kan worden gegeven.

Het lijkt verder onwaarschijnlijk, dat er in de Zuidwestdrentse wegdorpen oorspronkelijk wel een gelijke hoevebreedte zou hebben bestaan. De goederen die in vijftiende- en zestiende-eeuwse stukken worden vermeld, hebben de meest uiteenlopende breedten; ook de kerkelijke goederen, die vrijwel niet aan verandering onderhevig waren.

De belangrijkste overweging (die in hoofdstuk VII zal worden uitgewerkt) is, dat de Zuidwestdrentse wegdorpen waarschijnlijk voor het merendeel vanuit esdorpen zijn geoccupeerd, waarbij de ongelijkheid van waardelen, die er in de esdorpen tussen de geërfden bestond, haar neerslag vond in de verschillende grootte van de aandelen in de dochternederzettingen.

De hoeven in de hoger gelegen dorpsdelen zijn over het geheel genomen groter dan de hoeven in de westelijke. De reden hiervan zal ook hier geweest zijn dat men, om aan een redelijk brede graslandstrook te komen, de "weren" op de hogere gronden iets groter diende te nemen. De hoevebreedten van de twee uiteinden van Koekange lopen weinig uiteen. Dit dorp heeft een ongeveer noordwest-zuidoost lopende occupatie-as, waarbij de hoogteligging van het noordelijke en het zuidelijke dorpsdeel niet noemenswaard verschilt.

In Zuidwest-Drente komen in de bronnen als termen voor de opgaande hoeve voor: bouw, hove, erve, ploeg en weer.

In 1600 wordt de pastoriehoeve te Nijensleek a.v. beschreven: "Item de bou vant hyllinge arue omtrent 5 muddes lant 9 roden hoylant in de buermaden" (S.A. 336). "Bouw" duidt hier de hoeve aan, nl. een hoeve met bouwland; de bewoners van dergelijke hoeven worden in Zuidwestdrentse bronnen "bouwluden" genoemd, in tegenstelling tot de koters.

Met "hoven" (o.a. genoemd in de stichtingsoorkonde van de kerk te Koekange in 1331, 146-I p. 34) en met "erven" worden opstrekkende of opgaande boerenhoeven aangeduid. Nijensleek was echter in 15 erven verdeeld, waarop in totaal 21 hoeven lagen (zie p.); deze hoeven worden "landen" in de verpondingsregisters genoemd, ook wel "weren".

Had "weer" in de Friese Wouden en in de Stellingwerven soms de betekenis van "strook in de later verdeelde groenlanden", in de meeste gevallen stond het gelijk met "hoeve". Deze laatste betekenis vinden we in Zuidwest-Drente uitsluitend. In Ruinerwold worden in de vijftiende- en zestiende-eeuwse bronnen o.m. vermeld "6 roeden uit een weer te Haakswold" (1427), "Monyckewere" (1429), "Clawes Johannes were" (1446) en "Schonegangeweer" (1513) (Joosting D.). In Weerwille wordt "Lillikens were" genoemd (id.) en in Wapserveen kreeg de kerk een rente van 4 mud rogge per jaar op "twee weren land" (Cart. St.-Clemenskerk p. 294). "Clawes Hillerdes were" lag "op" Koekange (1414; Joosting D. p. 121).

In deze gevallen wordt met een weer een hoeve aangeduid, zonder dat de breedte erbij vermeld wordt. Ze zullen echter niet even breed geweest zijn, want binnen één dorp moesten de weren verschillende hoeveelheden rogge opbrengen. Te Zuidwolde wordt van een weer iets meer gezegd (S.A. 367, omstreeks 1601): "In noch 12 mudde boulandt; daer moet omtrynt achte roo gesayt. De weer voors. geweydet soe kanne vyf koen weyden aan noch sestehalf dachmadt hoeylandes".

Enigszins vooruitlopend op de conclusies waartoe in hoofdstuk VII zal worden gekomen, kan een weer hier alvast gedefinieerd worden als "een aandeel in een nieuw te occuperen gebied waartoe een geërfde in het moederdorp op grond van zijn waardeelsgrootte was gerechtigd". In de configuratie esdorp-wegdorp ontmoeten de begrippen "waardeel" en "weer" elkaar.

Uit een opgave uit 1408 te Buddingewold, waarin verschil gemaakt wordt tussen de "hof" en de "were" (Joosting D. p. 110) valt af te leiden dat een weer niet behuisd hoefde te zijn. Er werd derhalve uitsluitend de strook grond mee bedoeld.

In de wegdorpen van Zuidwest-Drente worden geen "ploeggangen", zoals hier en daar in de Friese Wouden (p. 94 e.v.), doch wel eens "ploegen" vermeld. Zo wordt in 1524 bij de heffing van een oorlogsbelasting, door bisschop Philips van Bourgondië opgelegd, opgegeven dat Koekange 7, Nijeveen en Kolderveen elk 8 en Wapserveen 6 ploegen tellen (146-III p. 33). Reeds in de dertiende eeuw werden in Drente de landslasten naar "ploegen" omgeslagen (79 p. 34). De grootte ervan was niet altijd dezelfde; Gosses (79 p. 140) noemt 30 mudden (1618) 24 Groninger mudden (1624) en 32 Groninger mudden (omstreeks 1622). In de Zuidwestdrentse wegdorpen is de ploeg niet anders dan een heffingseenheid geweest, gebruikt om op evenredige wijze de lasten over de verschillende dorpen te verdelen. Doorgaande hoeven met 30 mud (11 à 15 ha) bouwland kwamen in de zeventiende eeuw bijna nergens voor; alleen te Wapserveen tellen we er drie, maar die hoeven waren dan ook 40 of meer roeden breed. Wel mogen we ervan uitgaan, dat een ploeg in de wegdorpen ongeveer 30 mudden bouwland omvatte, zij het, dat dit bouwland over het hele dorp verspreid kon liggen. Ook in de esdorpen gaf een ploeg een bouwlandareaal van ca. 30 mudden aan (p. 187) en het is aannemelijk dat men een gelijke maatstaf hanteerde voor de belastbaarheid van de es- en wegdorpen.

Als men aanneemt, dat de zestiende-eeuwse ploeg een rekeneenheid is geweest van ca. 30 mudden, dan volgt daaruit dat tussen 1524 en 1642 het bouwlandareaal in de genoemde wegdorpen aanzienlijk moet zijn toegenomen (tabel 11). Dit is echter wel begrijpelijk, als men beseft dat het aantal hoeven in deze dorpen gedurende deze periode soms meer dan verdubbelde, waardoor een veel groter areaal "onder de ploeg" kwam.

Tabel 11. Ploegen in 1524, oppervlakte bouwland in 1524 (1 ploeg= 30 mudden) en oppervlakte bouwland in 1642.

dorp	ploegen 1524	mudden bouwl. 1524	mudden bouwl. 1642
Wapserveen	6	180	714
Koekange	7	210	640
Nijeveen	8	240	390
Kolderveen	8	240	451

Bron: 146-III p. 1, 33; S.A. 845

De bewoners van de opgaande erven werden "volle buren" of "volle boeren" genoemd, ook wel "erfboeren" (Nijensleek). Op de heidevelden, vooral in de veennederzettingen, vestigden zich echter al vroeg keuters. Dezen hadden alleen het recht van inscharing in de gemeenschappelijk gebruikte weiden als zij scheren aankochten. In Nijeveen werden de keuters in de belasting voor een kwart van het bedrag der volle boeren aangeslagen (145 p. 196). In het haardstedenregister van 1707 worden ook "derde boeren" genoemd; Lunsingh Meijer (145 p. 196) denkt hierbij aan het roetal van de betreffende hoeve, maar verklaart deze term verder niet. Zoals in hoofdstuk VII nader zal worden aangetoond, was de oorspronkelijke volle hoeve in Nijeveen ongeveer 20 roeden breed. Opvallend veel hoeven waren echter $7\frac{1}{2}$ roe, ongeveer overeenkomend met de hoevegrootte van een "derde boer". Zo'n hoeve had scharrecht voor 2 paarden en ongeveer 5 koeien, hetgeen weer overeenstemt met de opgave uit het haardstedenregister.

Ook in Noord-Overijssel had men "bouwboeren" of "volle boeren". In Steenwijk bewoonden de bouwboeren een bouwhuis, de keuters een koterij. De bouwboeren hadden een hele en de keuters een halve opslag op de Steenwijker Meente (150 p. 72).

De erfboeren in de wegdorpen bekleedden de bestuurlijke functies in dorp en meente. In Nijensleek wordt in 1742 (S.A. 858) een staat van nieuw gebouwde eigendommen opgemaakt door "Scholte, schatbeurder en twe erfboeren tot Nyensleek...". De geërfden van een dorp vormden tezamen de meente, als collectiviteit vertegenwoordigd door de gezworenen, zoals te Ruinerwold (Ord. Gratama II p. 71) en te Weerwille (A.K.M. 279). In Nijeveen sprak men van "de gemene boer" (A.K.M. 278).

Deze gezworenen, ook wel atten genoemd, werden per kluft uit de meente gekozen. Het ambt werd één jaar bekleed, waarna degene, die "met de zonne om" naast de gezworene woonde, de functie overnam (A.K.M. 278; Gratama Rechtsbr. p. 169). De gezworenen vervulden dezelfde taak als de Zuidfriese stellingen: de schouw van wegen, paden en wateren, het schutten van vee, het oproepen tot gezamenlijk werk en het vertegenwoordigen van de ingezetenen in zaken die het gehele dorp aangingen, naar buiten, bijv. bij grensgeschillen, het opbrengen van schattingen enz.

E. *Gemeenschappelijk eigendom en gebruik*

1. DE WEIDEN EN DE SCHARRECHTEN

Ook in de Zuidwestdrentse wegdorpen heeft men nog lange tijd

Foto 1
Opstrekkende verkaveling vanaf de Linde bij Oldeberkoop.

Foto 2
De brink-achtige dorpskern van Oldeberkoop.

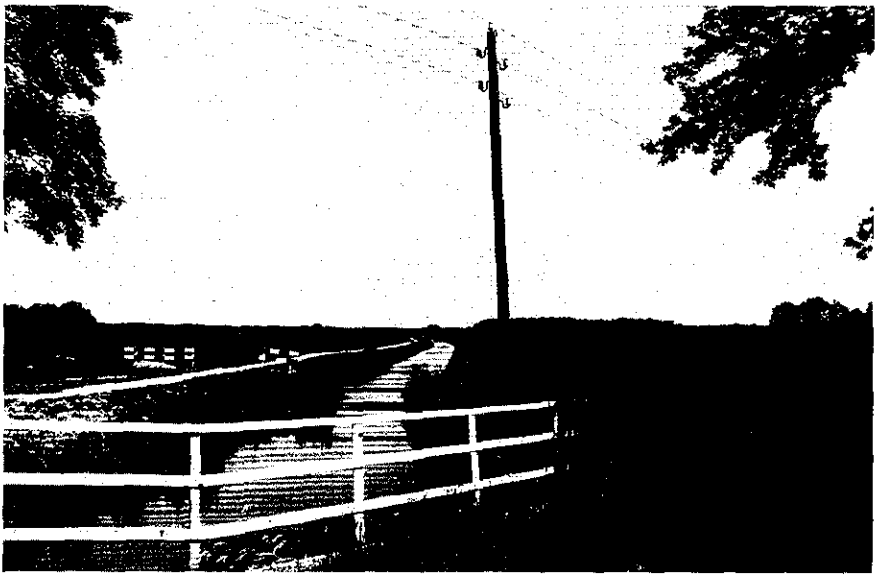

Foto 3
De Lindevallei bij de Bekhofschans.

Foto 4
De es van Zandhuizen.

de weiden in gemeenschappelijk gebruik gehad. De hooilanden, die bij de weilanden aansloten, hadden een gemeenschappelijke voor- en naweide. De heidevelden waren alleen in de hoger gelegen dorpen van voldoende uitgestrektheid om er een schaapskudde van te laten profiteren. Ook dit geschiedde niet in elke hoevestrook afzonderlijk, in tegenstelling tot het plaggensteken, turfgraven en ontginnen.

Het recht van inscharing van vee berustte bij de opgaande erven, maar was ongelijk van omvang. Ook in dit opzicht blijkt er bij de indeling in doorgaande hoeven geen gelijkheid, doch veeleer een conservering van ongelijkheid te hebben bestaan. In sommige dorpen is er een samenhang met de hoevebreedte vast te stellen, in andere dorpen is deze slechts in een deel van de nederzetting aan te tonen.

In Nijensleek (S.A. 845) varieerde het aantal scheren in 1642 van $1\frac{1}{2}$ tot 8; in 8 van de 21 gevallen is het aantal scheren ongeveer de helft van het aantal roeden dat de betreffende hoeve langs de occupatie-as innam. Bij 11 hoeven is het aantal scheren ongeveer de helft van het aantal mudden bouwland. Een scheer zal te Nijensleek, zoals op andere plaatsen, het weiderecht van één koe hebben omvat. Dit blijkt bijv. uit het feit, dat in 1807 (S.A. 1513) geen scheren meer worden vermeld, doch dat de oppervlakte grasland, die in dagmaden bij de verschillende hoeven wordt opgegeven, ongeveer tweemaal zo groot is als de oppervlakte grasland in 1642. Een schar of scheer was de zomerweide voor één koe en kwam overeen met ca. 0,5 ha grasland (205 p. 14,15).

Er waren ook Nijensleker boeren die in de weidegronden van Vledder aandeel hadden. In 1807 wordt er bijv. bij een Nijensleker hoeve vermeld: "met $1\frac{1}{2}$ koeweide in Mulders land in de markte van Vledder" (S.A. 1513).

In Wapserveen (S.A. 845) liep het aantal scheren in de zeventiende eeuw uiteen van 5 tot 28. Noch met de hoevebreedten, noch met de bouwlandoppervlakten is hier enige samenhang te ontdekken.

In Ruinerwold (2 tot $22\frac{1}{2}$ schar) is een duidelijker correlatie tussen de hoevebreedten en de aantallen scheren. Van meer dan 70 pct. van het aantal hoeven is het scherenaantal geheel of ongeveer gelijk aan het aantal roeden. In Haakswold is het aantal afwijkingen tussen scharrecht en hoevebreedte het geringst: slechts bij 4 van de 24 hoeven verschilt het roetal (iets) van het scherenaantal. De Ruinerwoldse hoeven hadden op één scheer weiderecht voor één koe. Het aantal scheren in het gehele dorp bedroeg in de zeventiende eeuw 1476 (S.A. 845) en nog in 1810 werden er ongeveer 1400 runderen gehouden (A.K.M. 148**). De

bedrijfsstijl veranderde gedurende de achttiende eeuw dus niet in die mate, dat het aantal runderen door intensivering behoorlijk kon worden opgevoerd.

In Koekange worden in de verpondingsregisters geen scheren genoemd. Wel hadden sommige boeren weiden in de Echtener marke of peerde- en beesteweiden in de Linthorster Egge, in de "Haeleweyde" of op het "Westerbroeck" (S.A. 845).

In de Zuidwestdrentse wegdorpen hield men, evenals dat in de esdorpen het geval was, streng de hand aan een juiste uitvoering van de inscharing op de gemeenschappelijk gebruikte weidegronden. In Weerwille werd hierover in 1669 het volgende gewilkeurd: "...ende dat nijemant mach weijden meer als sijn schere ghen halt of gheen vordelen of men sal hem datelijck antesten op een half vat biers..." (A.K.M. 279).

Ook te Nijeveen en Kolderveen blijkt gemiddeld per roede hoevebreedte één scheer weide aanwezig te zijn. Het was ook daar het weiderecht voor één koe.

Scheren waren evenals waardelen verkoopbaar, bij voorkeur aan bloedverwanten, buren of ingezetenen. Ook keuters konden scheren kopen. Het is derhalve begrijpelijk, dat er van de oorspronkelijk aanwezige verhouding tussen roeden en scheren op den duur weinig overbleef. Dat in het ene dorp in de zeventiende eeuw een duidelijker correlatie aanwezig is dan in het andere, kan veroorzaakt zijn door diverse moeilijk naspeurbare factoren, als de ouderdom van de nederzetting, het gebrek aan of de voldoende aanwezigheid van weidegronden, enz.

In de buurschap De Stapel werd het Stapelinger Broek gezamenlijk beweid. De weide-eenheden heetten hier "scharen". De hoevegrootte wordt echter in mudden en dagmaden vermeld. Sommige boeren hadden ook scharrecht in het Zuidwoldiger Broek verkregen door aankoop of vererving (134b p. 206).

Haalweide heeft een naam die afgeleid is van het gemeenschappelijk gebruikte weidegebied dat nog in de zeventiende eeuw even ten noorden van de weg door de buurschap lag. Onder de 35 eigenaars van de "Haeleweijde" tellen we 18 uit Koekange en 6 uit De Wijk; de overige 11 woonden in Haalweide zelf of in Dunningen (S.A. 845).

De scheren van de Zuidwestdrentse wegdorpen kunnen gelijkgesteld worden aan de waardelen van de esdorpen, met dien verstande, dat een waardeel ook betrekking had op de rechten in het heideveld, zoals schapenweiden, plaggensteken en turfgraven. De scheren zijn dus als "weide-waardelen" te betitelen. In de nederzettingen waarin de scheren een bepaalde vaste relatie tot de hoevebreedten vertoonden, functioneerden de laatstgenoemde als "weide-waardelen". Maar doordat de hoevebreedte

in de wegdorpen tegelijkertijd het aandeel in de woeste grond bepaalde, is het roetal functioneel gelijk aan een waardeel, met name bij het bestaan van de genoemde correlatie met de scheren.

2. MARKEN IN DE WEGDORPEN?

De vraag die zich na het bovenstaande onmiddellijk opdringt, is of er in de Zuidwestdrentse wegdorpen marken hebben bestaan. Immers, de scheren van de wegdorpen functioneerden als waardelen in de gemeenschappelijk gebruikte gronden, zij het, dat deze zich beperkten tot de weiden en maden (voor- en naweide).

Hoewel op het begrip "marke" in hoofdstuk VI zal worden teruggekomen, dient terwille van de duidelijkheid hier al een zekere begripsbepaling te volgen. De Blécourt (19 p. 166) onderscheidt een objectieve en een subjectieve marke op grond van verschillende betekenissen, waarin het woord "marke" in de archivalia voorkomt. De objectieve marke is "de collectiviteit van gerechtigden in de eigendom van de gronden", een groep mensen dus, of een "Gesellschaft" (82 p. 519). De subjectieve marke is de geografische, ruimtelijke marke, het gemeenschappelijk bezeten en/of gezamenlijk gebruikte grondgebied. In zijn oorspronkelijke betekenis kan de marke als territorium (marca = grensteken) worden gedefinieerd (229-I p. 56). Omvatte dit territorium eerst het gehele dorpsgebied, later ging het begrip over op het woest liggende gedeelte van het dorpstoebehoren. In de oudste vermeldingen van het woord komt als betekenis "dorp" of "buurschap" naar voren.

De oorzaak van het ontstaan van de marke als collectiviteit dient te worden gezocht in het streven, de woeste gronden goed te beheren. Mortensen (167 p. 50) wijst erop, dat in een tijd waarin er van grondgebrek geen sprake was, marken geen zin hadden. Volgens Slicher van Bath (229; 232 p. 177) is het aannemelijk, dat de Oostnederlandsche en Drentse marken niet vóór de tweede helft van de dertiende eeuw zijn ontstaan. De Monté verLoren (165 p. 102) stelt de ontstaanstijd vroeger, daar volgens hem ook vóór de dertiende eeuw de woeste gronden als bedrijfsbases van uitzonderlijk belang waren. Wrede (259 p. 206) noemt voor Duitsland de elfde eeuw als ontstaanstijd. De oudere vermeldingen van het woord marke (marca) gaven sommige auteurs voorheen aanleiding de tijd van het ontstaan der marken tot in de vroege middeleeuwen terug te projecteren; zoals reeds gezegd is, zijn deze marken andere benamingen voor dorpen of buurschappen (zie o.m. Registers van Fulda en Werden, Dronke 1844; Kötzschke 1906).

De Blécourt (17 p. 310) heeft het begrip "beperkte marke" ingevoerd. Hij rekende daartoe de Friese "hemrik" (zie hiervoor p. 52 e.v.) en de Brabantse "gemeynte". De hemrik was gemeenschappelijk gebruikt groenland. De "gemeynte" omvatte ook de woeste grond, doch de collectiviteit van rechthebbenden groeide niet uit tot een marke-organisatie; wat dit betreft zijn de Brabantse "gemeynten" en de Zuidfriese meenten aan elkaar gelijk te stellen. Hoewel De Blécourt en ook andere auteurs aan de weidemarken gedachten over een oorspronkelijk gemeenschappelijke eigendom verbonden, is al aangegeven (p. 50), dat hiervan voorzover valt na te gaan bij de wegdorpen in de Friese Wouden nimmer sprake is geweest. Behalve dat bij het begrip "beperkte marke" de beperking gelegen is in het territorium dat eronder werd begrepen en in de graad van gemeenschappelijk eigendom en gebruik, is het derde kenmerk gelegen in de omstandigheid, dat er van een zekere organisatie van de gerechtigden nauwelijks gesproken kan worden. Hoogstens zijn er enkele schutheren die regelend op kunnen treden, doch tot een organisatie van deelhebbers die in allerlei zaken in het dorp haar invloed deed gelden is het vrijwel nergens in de wegnederzettingen gekomen.

De twee betekenissen van de subjectieve marke, resp. het gehele dorpstoebehoren en het gemeenschappelijk gebruikte deel ervan, zijn nader toe te lichten met twee vermeldingen uit Nijensleek. De eerste betekenis vinden we in een stuk uit 1482 (Cart. St.-Clemenskerk p. 301), waarin een hoeve te Nijensleek genoemd wordt "Rembolt Engbers weer in de marke van Nijensleek", alsmede in een opgave uit 1650, waarin verzocht wordt, "seeckere veenen in de marckte van Nijensleeck (...) te bereyden, doorgraven en cultiveren" (S.A. 1139). In een brief uit 1637 (S.A. 239) van de inwoners van Nijensleek aan Drost en gedeputeerden, over het conflict met de Vrouwe van de Eeze (p. 133) heeft de marke uitsluitend betrekking op het gemeenschappelijk beweide heideveld aan de bovenzijde van het dorp: "om... te mogen comen tot rustige possessie en gebruick van haere marckte, gelijck sij van oudts dartoe gerechtigt sijn...".

Op verschillende plaatsen wordt in de litteratuur over marken in de Zuidwestdrentse wegdorpen gesproken. De schrijver van het rapport over het "Onderzoek naar den Toestanden in den Landbouw" (O.T.L.-XIV p. 4) meende te Ruinerwold "de sporen van een voor eeuwen verdeelde mark van Buddingewold" nog te herkennen, "daar men op menig erf op de zoogenaamde Overdijkslanden grond uit de scheidingssloten als eene begroeide kade kan aanschouwen". De auteur doelde hierbij op de later in het gebied "Achter de Koehekken" doorgetrokken kavelgrenzen in de vorm van sloten met wallen. De Jonge van Ellemeet (113 p. 90)

is onzeker over het vroegere bestaan van een marke Ruinerwold: "Een positieve aanwijzing dat zij bestaan heeft, ontbreekt (...) Aan den anderen kant doet art. 50 van het Landrecht van Buddinge- en Haakswold het marke-instituut hier als bekend voorstellen, hetgeen trouwens zeer waarschijnlijk mag heeten, waar het wel in de omliggende gemeenten werd aangetroffen". Hierbij moet worden opgemerkt, dat het bestaan van marken in de omliggende (voor een deel anders gestructureerde) nederzettingen, niets impliceert over een marke in Ruinerwold. Bovendien is door de schrijver over het hoofd gezien dat in het Landrecht (o.m. vermeld bij Gratama, Rechtsbr.) de term "marke" in de betekenis van "dorp" is gebruikt.

Toch zijn er redenen om het bestaan van een marke in Ruinerwold te aanvaarden. De nederzetting had een marke van subjectieve aard in de vorm van een weidemarke, ook wel beperkte marke te noemen. Tevens is Ruinerwold een van de weinige wegdorpen, waar de organisatie van de belanghebbenden zo uitgebreid was en zich met zoveel aspecten van het dorpsleven bezighield, dat men van een objectieve marke kan spreken.

Ook in Nijensleek wordt in de archivalia wel van een marke gesproken, maar in de zestiende eeuw bestond hier, voorzover is na te gaan, alleen een beperkte subjectieve marke in de vorm van een schargerechtigdheid in de gezamenlijk gebruikte weiden.

Ten onrechte neemt De Jonge van Ellemeet (113 p. 86 e.v.) aan, dat bij alle marken de term "waardeel" voorkwam. Omgekeerd is het evenzeer onjuist, alleen uit vermeldingen van termen als "portio", "waar" en "weer" conclusies te trekken over het bestaan van een marke in de betreffende nederzetting, zoals laatstgenoemde auteur (t.a.p.) dat doet.

Zonder nader op het verschil tussen marken en buurschappen in te gaan, dient te worden opgemerkt dat het ook niet gerechtvaardigd is, uit het voorkomen van de term "buren" de gevolgtrekking te maken, dat dezen een marke-organisatie vormden (18 p. 473; 229-I p. 44, 45). Uit de oorkonde van 1402 (O.G.D. - II 1130) waarin "de Nijensleker bure" zich verplichten, twee mud winterrogge aan de kerk van Vledder op te brengen, is dan ook niet tot een marke Nijensleek te besluiten, in tegenstelling tot wat De Jonge van Ellemeet (113 p. 86, 87) hierover zegt.

In alle dorpen van Zuidwest-Drente waar in de zeventiende eeuw gemeenschappelijk gebruikte weiden of maden zijn, kan men van het voorkomen van een beperkte, subjectieve marke spreken. Hierbij wordt buiten beschouwing gelaten, of deze groenlanden oorspronkelijk gemeenschappelijk eigendom waren; in de wegdorpen waren de groenlanden in de zeventiende eeuw reeds lang verdeeld in afzonderlijk te hooien percelen.

De Jonge van Ellemeet (113 p. 84, 85) zegt met betrekking tot Wapserveen: "Van een zelfstandige marke Wapserveen blijkt nergens; waardeel aldaar is bij de invoering van de grondschatting niet meer bekend". Zoals reeds echter werd aangegeven, fungeerden de scheren (p. 152) wel degelijk als waardelen in de gemeenschappelijk gebruikte gronden. In de betekenis van dorpsgebied komt de term marke te Wapserveen nog voor in 1807 (S.A. 1513): "13 dagmad groenland over de A in de markte van Wapserveen". Ook het dorp Nijeveen wordt herhaaldelijk als marke vermeld. Daar er geen landrechten of markerechten van deze nederzetting bekend zijn, kan uit een vermelding als "de gemeene boer van Nijeveen" (113 p. 88) niet besloten worden, dat er een marke in dit dorp bestond. Hoogstens valt hieruit op te maken, dat de schargenoten een "Gesellschaft" vormden, een "objectieve marke" van beperkt karakter. Historisch-geografisch is het feit dat in Nijeveen iedere boer naar zijn aantal scheren weiderecht had, van veel meer principiële betekenis voor de vraag of hier een marke bestond, dan de bovengenoemde juridische aspecten. In Koekange was in de zeventiende eeuw van een beperkte marke ook weinig meer te bespeuren. Gemeenschappelijk gebruik was er alleen van enkele weideterreinen aan de rand van het dorp, maar scheren worden bij de hoeven niet vermeld (S.A. 845).

In het begin van de negentiende eeuw worden in de meeste dorpen van Zuidwest-Drente geen scheren of beesteweiden meer genoemd; de gemeenschappelijk gebruikte weidegronden werden in de zeventiende en achttiende eeuw alle "geslagen", waarbij iedere boer ook het weiden in zijn hoevestrook liet plaats vinden. De weidemarken verdwenen dus eerder dan de marken van de esdorpen. Door de geleidelijke intensivering van het agrarische bedrijf werd het gezamenlijk laten weiden overbodig.

Resumerend kan worden vastgesteld, dat in de zeventiende eeuw in de Zuidwestdrentse wegdorpen marken in subjectieve vorm voorkwamen, zij het dat de gezamenlijke regelingen zich beperkten tot gemeenschappelijk gebruik van de weidegronden. Tot enige organisatie van markegenoten kwam het, voorzover is na te gaan, alleen in Ruinerwold.

F. *De bedrijfsstructuur*

Wat in hoofdstuk II over de bedrijfsstijl van de doorgaande hoeven in de Friese Wouden is gezegd, geldt in grote lijnen ook voor de Zuidwestdrentse hoeven in de wegdorpen.

Over de bedrijfsstructuur van de hoeven in de late middel-

eeuwen tot de zeventiende eeuw is weinig bekend. In de Zuidwestdrentse wegdorpen was het gemengd bedrijf met een belangrijke weidecomponent ongetwijfeld overheersend. Naarding merkt op, dat de drie lage hoeken van Drente, nl. het noorden, het zuidoosten en het zuidwesten, relatief meer weiland hadden dan het Drents plateau (175 p. 90). Ook Jappe Alberts (107 p. 160) vestigt hierop de aandacht. Dat de veehouderij echter een overheersende positie zal hebben ingenomen is onwaarschijnlijk. Van de Zuidwestdrentse rijdorpen zijn uit de periode van de veertiende tot de zeventiende eeuw meer vermeldingen van rogge- dan van boterpachten bekend. Dit geldt ook voor de "veennederzettingen" Nijeveen en Kolderveen. In deze laaggelegen streken had men immers het voordeel dat de vochtige heidevelden in zekere mate als weideterrein konden worden gebruikt. Zo konden deze velddelen op een meer intensieve wijze dan bij schapenhouderij het geval was in het bedrijf worden geïntegreerd. De stalmestproduktie was daarbij hoger en bij een goede afwatering was akkerbouw op veengrond zeer wel mogelijk (53; 54). Klachten over weidegebrek komen dan ook meer in de hooggelegen oostelijke dorpen dan in de westelijke voor.

Uit de gegevens die te berekenen zijn uit de verpondingsregisters omstreeks 1645 blijkt, dat er van een klein bouwlandareaal in de Zuidwestdrentse wegdorpen geen sprake is. Juist door de grotere oppervlakte weide was de mestproduktie een veel minder kwetsbare plek in de agrarische bestaanswijze. De gemiddelde hoeve bestond omstreeks 1645 (S.A. 845) uit ca. 10 tot 15 mudden bouwland (5 tot 7,5 ha), een iets kleiner aantal scheren (dat in de meeste dorpen een ongeveer even groot aantal runderen impliceerde) en een veel grotere oppervlakte woeste grond (ca. 20 tot 30 ha), begroeid met vochtige heidevegetatie en slecht gras.

Als voorbeelden noemen wij enkele hoeven uit verschillende dorpen uit de verpondingskohieren.

-Hoeve no. 1 te Nijensleek: "Lambert Gelmes landt, 11 mud 1 schepel bouwlandt 14 roeden breedt opgaende landt, 7 koeweyde...".

-Hoeve no. 19 te Wapserveen: "50 roeden breed, 23 mud boulandt, 18 scheren koeweide".

-Hoeve no. 71 te Buddingewold: $12\frac{1}{2}$ roede breed, $11\frac{1}{2}$ mud bouwland, $12\frac{1}{2}$ scheer.

In tabel 12 zijn van 4 dorpen de aantallen mudden en scheren per hoeve vermeld. De lager gelegen dorpen hebben per mudde meer scheren dan de hoger gelegen; het weidegebrek van laatstgenoemde dorpen komt hierin tot uiting. Doch in nederzettingen

als Wapserveen was het aantal mudden per hoeve wel groter doordat de "weren" veel breder waren.

Dat in de zeventiende eeuw het procentuele aandeel van de oppervlakte bouwland in de bedrijven van de Zuidwestdrentse wegdorpen van grote betekenis was, toont tabel 13 aan. Hieruit blijkt, dat gemiddeld meer dan 10 pct, van de totale oppervlak-

Tabel.12. Gemiddelde oppervlakte bouwland en aantal scheren in enkele Zuidwestdrentse wegdorpen in de 17e eeuw

	bouwland in mudden	weide in scheren
Nijensleek	10	5
Wapserveen	16	12
Nijeveen	4,5	5
Ruinerwold	11	11

Bron: S.A.845

te als bouwland werd gebruikt (voor de vermelde 7 wegdorpen bijna 12 pct.). Dit is iets groter dan het percentage dat werd gevonden voor Zuid-Friesland in het begin van de negentiende eeuw (p. 56).

Tabel 13. Oppervlakte bouwland in enkele Zuidwestdrentse wegdorpen in de 17e eeuw.

dorp	bouwland oppervlakte	
	in hectare	in pct van de totale opp.
Nijensleek	71	6
Wapserveen	302	18
Ruinerwold	491	13
Koekange	220	14
Nijeveen	148	12
Kolderveen	172	12

Bron: S.A.845

Gedurende de tweede helft van de zeventiende eeuw en vooral tijdens de achttiende eeuw is het aandeel dat de oppervlakte bouwland in de Zuidwestdrentse bedrijven van de wegdorpen innam, gedaald. Was omstreeks 1640 de bouwlandoppervlakte van de Ruinerwoldse hoeven gemiddeld ongeveer 11 mudden, in het begin van de negentiende eeuw waren er in dit dorp nog slechts enkele hoeven welke meer dan 2 mudden bouwland hadden; de oppervlakte weiland was toen veelal twintigmaal zo groot als de oppervlakte bouwland (A.K.M. 148***, 1811). Een tachtigtal jaren later was de akkerbouw in Ruinerwold bijna geheel verdwenen (O.T.L.-XIV p. 4,5).

Deze verschuiving naar een meer overwegend en uiteindelijk vrijwel zuiver veeteeltbedrijf zal ten eerste zijn veroorzaakt door een aanzienlijke stijging van de grondwaterspiegel, welke op haar beurt te wijten was aan de verveningen van de "bovenlanden" (hoogveen) en van de maadlanden (laagveen) in de zeventiende en achttiende eeuw. Dit proces zal ongetwijfeld mede bevorderd zijn doordat de gronden waarop de veenlaag in de zeventiende eeuw nog aanwezig was, door verbeterde waterafvoer inklonken (53; 54; m. med. Veenenbos). Hetzelfde verschijnsel signaleerde Van der Linden (140) in het Hollands-Utrechtse veengebied. Of *alle* bouwlanden te Ruinerwold oorspronkelijk op veen werden aangelegd, moet worden betwijfeld. Wat Derks (43 p. 6) hierover meedeelt, slaat op latere uitbreiding van bouwland op venige gronden, met name op boekweitakkers.

Behalve aan de hiervoor genoemde fysisch-geografische factor, moet voor de verklaring van de overschakeling naar een meer op de veehouderij gerichte bestaanswijze ook gedacht worden aan de ruimere afzetmogelijkheden van zuivel in Holland en Engeland gedurende de negentiende eeuw. Dat er omstreeks 1890 in Zuidwest-Drente maar heel weinig bouwland meer is, hangt bovendien samen met de landbouwcrisis van de tachtiger jaren.

De akkerbouw was in de zeventiende eeuw in Zuidwest-Drente hoofdzakelijk roggeverbouw, getuige de vele opgaven van roggepachten (o.a. S.A. 367). Deze rogge werd weliswaar veelal voortdurend op dezelfde percelen verbouwd, maar toch schijnen er plaatselijk mogelijkheden te zijn geweest om zo nu en dan een braakperiode in te lassen. In 1641 (S.A. 845) hadden de boeren van Koekange ongeveer 583 mudden bouwland in gebruik, terwijl 272 mudden worden opgegeven als "woest liggend". In Nijensleek lagen in 1741 39 van de 260 mudden drees of "dries" (S.A. 858). Daar woest liggend bouwland minder zwaar werd belast dan het gecultiveerde, vinden we in de verpondingsregisters verscheidene "doleanties", waarin boeren onder vermel-

ding van hun drees liggend bouwland om belastingverlaging verzoeken.

Werd er in Zuid-Friesland en Gaasterland een wisseling van bos en bouwland aangetroffen (p. 23, 58, 120), in Zuidwest-Drente komen in de archivalia veelvuldig vermeldingen voor, waaruit wisseling van bouwland met weide of heide blijkt; zo'n perceel bouwland lag dan "dres" of "dries". Door de gemiddeld lagere ligging van de Zuidwestdrentse zandruggen was een lonende exploitatie van oud bouwland door er een tijdlang eikenhakhout op te laten groeien moeilijk te realiseren. In Nijensleek wordt in 1750 van een perceel vermeld: "Een aengescheurde kamp bevorens geweydet zijnde geweest van Geert Geerts, gelegen ten zuyden aen de Heereweg, dog nu een jaar a twee gesaayt en liggende nog in de stoppelen (...) N.B. legt weder tot heyde gekeert". Een andere opgave luidt: "Peter Jans en consorten boven int velt een nieuw bouwland liggende nog in de stoppelen en voor twee jaar angescheurt" (S.A. 858).

Een zekere dynamiek in het oude agrarische bedrijf komt uit de zeventiende- en achttiende-eeuwse bronnen wel naar voren. In de Zuidwestdrentse wegdorpen gold, minder dan in de Friese wegdorpen en Drentse esdorpen, de omstandigheid dat de voor akkerbouw geschikte gronden slechts plaatselijk aanwezig waren. Door de geringe welving in het dwarsprofiel der zandruggen boden de fysische factoren tot in de zeventiende eeuw slechts weinig belemmering tegen een zekere afwisseling in de plaats van het bouwland, met name aan de "bovenzijde" van de hoeven.

Zoals in het algemeen op de Drentse zandgronden het geval was (115 p. 77 en 98; 122 p. 8), bestond ook in Zuidwest-Drente vooral in de hoger gelegen wegdorpen een groot gebrek aan weien hooiland. Linthorst Homan (141 p. 61) vermeldt, dat omstreeks 1650 te Nijensleek de koeien van Pinksteren tot St.-Jacobi aan de A weidden, maar dat wegens de drassige toestand van deze maden het vee daarna op de heide werd gedreven. Hooi werd bijgekocht in Noordwest-Overijssel en uit sommige dorpen werd het jongvee in aldaar gehuurde landen geweid. Het lage percentage van de oppervlakte bouwland in Nijensleek (6 pct., tabel 13) ligt dan ook geheel in de lijn van een dergelijke constellatie van de bedrijfsbases.

In Koekange wordt op een oppervlakte van 220 ha bouwland 390 dagmad (ca. 195 ha) grasland vermeld; het behoeft dus geen verwondering te wekken dat de Koekanger boeren hun vee tot ver buiten het dorp, in de Linthorst, op de Haalweide of in het Westerbroek weidden (S.A. 845).

Het aantal runderen per bedrijf varieerde van 5 tot 15 melkkoeien. In 1810 hadden de 168 boeren van Ruinerwold in totaal

1683 melkkoeien waarvan 300 jonger dan twee jaar waren (A.K.M. 148**). Schapen werden alleen in de hoger gelegen dorpen gehouden.

Het boerenhuis in de Zuidwestdrentse wegdorpen week zo weinig af van het type dat in de esnederzettingen voorkwam, dat voor dit onderwerp kan worden verwezen naar hoofdstuk VI.

De nederzettingsvormen van de Zuidwestdrentse wegdorpen zijn overwegend eenrijig. In de veennederzettingen (Nijeveen, Kolderveen) ontstonden secundaire bewoningsrijen (Bovenboeren). De indeling in kluften, die in verschillende dorpen ook ruimtelijke eenheden voorstelden, is kenmerkend voor de Zuidwestdrentse wegdorpen.

De "opgaande" erven vertonen een parallel opstrekkende verkaveling, soms in restvelden een divergerende percelering. Het bouwland lag vnl. "boven" de boerderijen, d.w.z. aan de hoge zijde van de occupatie-as. "Buiten" langs de beek strekten zich de maden en weiden uit. Aan de achterzijde van het bouwland lag het veld, waarin binnen zijn hoevestrook de boer het vrije aangravingsrecht bezat. In de lager gelegen dorpen werd het veld voor de rundveehouderij als slecht weiland gebruikt terwijl men er in de hogere streken schapen op hield.

Bij het gemeenschappelijk gebruik van de weiden en buurmaden werd ieders scharrecht door zijn aantal "scheren" bepaald. Oorspronkelijk zal dit aantal afhankelijk geweest zijn van de hoevebreedte, maar omdat scheren verkoopbaar waren, is er in de zeventiende eeuw in sommige dorpen van een duidelijke relatie weinig meer over.

In de hoevegrootten is in de Zuidwestdrentse wegdorpen binnen eenzelfde nederzetting weinig regelmaat. Een "weer" duidde een opgaande hoeve aan; de bewoner ervan werd als erfboer of volle boer geroepen, gedurende één jaar het ambt van gezworene te vervullen.

De Zuidwestdrentse wegdorpen hadden marken in de betekenis van gemeenschappelijk beweide groenlanden. Men kan hier van een beperkte subjectieve marke of van een weide-marke spreken. Tot het ontstaan van een objectieve marke (de organisatie) kwam het enigermate in Ruinerwold.

De bedrijfsstructuur verschilde weinig van die in de Friese Wouden. De lagere ligging van de westelijke wegdorpen kwam veeleer in een relatief groter akkerbouwareaal tot uiting (mogelijk door de grotere mestproduktie), dan in een meer op de veeteelt gerichte bestaanswijze. In Zuidwest-Drente was, door de geringere welving in het dwarsprofiel der zandruggen, een zekere dynamiek in de vorm van een wisselbouw van heide, wei- en bouwland mogelijk (wilde-veld grasstelsel).

HOOFDSTUK VI

DE ZUIDWESTDRENTSE ESDORPEN

A. *De nederzettingsvorm.*

De esdorpen aan de zuidwestzijde van het Drents plateau liggen alle ten oosten van de +5 m-isohypse. Ze zijn gelegen op de randen van de zandeilanden en zandschiereilanden die door de bovenstroomse vertakkingen van Steenwijker A, Oude Diep en Wold A worden gevormd (fig. 1).

Daar in deze studie vooral het overgangsgebied tussen de esdorpen en de wegdorpen ten westen ervan wordt beschouwd en het daarbij voornamelijk gaat om een nieuwe interpretatie van laatstgenoemde nederzettingsvorm, kunnen de esdorpen van het zuidwestelijke deel van het Drents plateau meer in algemene zin worden belicht. De aspecten welke voor de bovenvermelde benaderingswijze van belang zijn, zullen hierbij de meeste aandacht krijgen.

Volgens de typologie van Keuning (115) behoren een aantal Zuidwestdrentse esdorpen tot het type van het kernesdorp. Dit nederzettingstype draagt een gesloten karakter, omdat verplaatsing van boerderijen naar het veld niet, of in zeer geringe mate, heeft plaats gevonden. Harms (88) heeft een onderverdeling van de kernesdorpen gegeven. Hij gaat ervan uit, dat de boerderijen niet rond de dorpsbrink (in de betekenis van de centraal gelegen dorpsruimte) zijn gegroepeerd, doch meer rond op dit plein aansluitende, kleinere terreinen. Harms (88 p. 146) betoogt, dat deze terreinen harmonisch op elkaar waren afgestemd. Een groter open gedeelte, de verzamelplaats voor het vee die eveneens in sommige Zuidoostfriese esdorpen aanwezig was (p. 70, 72), behoorde hier ook bij. Volgens Harms hingen de vorm en de omvang van het stelsel van dorpsruimten samen met de grootte en de ligging van de esgronden. Hieraan valt toe te voegen, dat niet slechts de ligging van de es, doch ook de situering van de andere bedrijfsbases, nl. het weiland, het hooiland en het veld, van betekenis was (115 p. 78).

Wat de door Harms gehanteerde term "brink" betreft, kan ten eerste worden verwezen naar de beschouwing over dit dorpsdeel in de Zuidfriese wegdorpen (p. 20). Zoals ook Keuning (115 p. 83, 84) opmerkt, was elke hoeve oorspronkelijk omgeven door een onbebouwd terrein, dat gemeenschappelijk eigen-

dom bleef. Deze brinken of randgedeelten van de erven van de boerenhuizen vormen bij een "cluster" van boerderijen de door Harms bedoelde ruimten. Waarschijnlijk is de naam "brink" van deze terreinen in de kernesdorpen later overgegaan op het eraan grenzende, min of meer centraal gelegen dorpsplein (p. 69). In esnederzettingen met een andere structuur bleef de term "brink" voor één van de ruimten gehandhaafd.

Harms onderscheidt op grond van de constellatie van deze ruimten en de ligging van de dorpsbrink ten opzichte van dit geheel, drie typen van het kernesdorp, te weten het brinkdorp (met een centraal gelegen brink), het ringdorp (met een brink in de aaneenschakeling van open ruimten) en het ringbrinkdorp (met een buiten de kring gelegen brink). Dat Harms hierop een datering van deze drie typen laat volgen, waarbij hij de eerstgenoemde ontstaan denkt vóór 700 na Chr. en de ringbrinkdorpen na de elfde eeuw na Chr., is minder gelukkig. Het hypothetische karakter van een dergelijke plaatsing in de tijd is duidelijk, omdat Harms de vorm eerst in verband brengt met de ligging en de grootte van de essen.

Doldersum is een klein kernesdorp. Vanuit de kern van de nederzetting lopen de wegen naar het veld, de maden en de es. De es ligt ten zuidwesten van het dorp. Aan de esweg stonden omstreeks 1850 wel enkele boerderijen, doch de meeste waren rond de brink geschaard (top. krt. 1853, bl. 16). Doldersum kan dus tot het type van de brinkdorpen worden gerekend.

Vledder (fig. 16) is eveneens een kernesdorp, maar van het ringdorptype. De nederzetting is groter dan Doldersum; bij de roggepachten aan de kerk van Vledder vanaf 1402 tot in de achttiende eeuw moesten de Vledderse boeren samen evenveel rogge opbrengen als de Doldersumse en Nijensleker boeren bij elkaar (O. G. D. - II 1130; S. A. 366; S. A. 367). De brink ligt in Vledder aan de zuidoostzijde van het dorp. De constatering van Harms (88 p. 152) dat in het algemeen de brink aan de beekdalzijde van het dorp ligt, geldt dus ook voor Vledder. Vanaf de ring die het centrale deel van de nederzetting omsluit, lopen straalsgewijs wegen naar de es (verder naar Doldersum), naar de maden (verder naar Wapse) en naar het veld (verder naar Nijensleek). De boerderijen staan vnl. aan de ringweg, in een aantal groepen bij elkaar (onder meer bij de kerk, aan de brink en ten zuidwesten hiervan). In deze groepen liggen de boerenhuizen rond de door Harms (88 p. 146) bedoelde ruimten, waarvan één als "de Brink" bekend is gebleven.

Diever is een brink-kernesdorp van het zuiverste type. De regelmatige vorm der nederzetting is ongetwijfeld beinvloed door de symmetrische rangschikking van de vijf essen eromheen.

Boerderijenverplaatsing is slechts in geringe mate opgetreden. Aan de beekdalzijde ligt Kalteren, naar de naam te oordelen een latere vestiging van keuters. Het gehucht ligt in de gordel tussen de es en de Kwasloot, de gegraven bovenloop van de Wapserveense A. Oldendiever, gunstig aan de zuidzijde van het dorp gelegen, is wellicht het oudste deel van de nederzetting.

Wapse behoort tot het type van het secundaire kransesdorp (115 p. 105). De naam Wapse zou zijn afgeleid van de vrij brede beekdalen aan de noord-, west- en zuidzijde van het zandschiereiland; volgens Naarding (182 p. 30) is de oudere vorm van de plaatsnaam, evenals "Wezup" en "Weesp", samengesteld uit "was-epe", hetgeen laaggelegen weiland betekent (182 p. 30). Joosting (N. G. N. -V p. 149) vermeldt echter "Wapse" als oudste naam. Rond de Wapser Binnenes liggen de gehuchten Veenhuizen, Veldhuizen, Ten Have en Zoerte, ongetwijfeld ontstaan door verplaatsing van boerderijen uit de oude kern Wapse naar de gordel tussen akker- en veldgrond. De namen van de beide eerstgenoemde gehuchten houden verband met deze ligging, maar ook met de vermoedelijke ontstaanstijd; in het algemeen zijn de "huizen"-namen aan jongere nederzettingen verbonden, vooral uit de latere middeleeuwen (229-II p. 63, 64). De naam Ten Have wijst op een alleenstaande kamphoeve van aanzienlijke omvang, terwijl Zoerte de ongunstige bodemgesteldheid aan de oostzijde van de es, waar de afwatering moeilijkheden opleverde, verraadt. De Veenhuizer en Veldhuizer hoeven hadden resp. het Noorder- en Zuiderveld in gebruik als schapeveld en langs de Vledder A lagen de maden van deze twee gehuchten in een aantal complexen.

Het nederzettingsgebied *Havelte- Eursinge- Busselte-Darp* is eveneens een secundair kransesdorp (115 p. 105). Darp, dat omstreeks 1207 (O. G. D. -I 43) Hesle wordt genoemd en in tegenstelling tot Oosterhesselen ook wel Westerhesselen (172 p. 97), is waarschijnlijk het oudste gedeelte van de nederzetting (115 p. 105; 142 p. 41 e. v.). Havelte is de latere naam voor Hesselte; wordt in 1492 in de kerkenlijst (172 p. 95, 97) nog "Hesselen" en "Hauelt" vermeld, in 1525 is alleen "Hoffelen" nog gehandhaafd. Nijeveen, dat vanuit Havelte (de gehele nederzetting) werd gesticht, heette in de eerste eeuwen van zijn bestaan ook wel "Hesselterveen" (142 p. 41 e. v.).

Havelte, een gehucht aan een kleine binnenes, gaf zijn naam aan het gehele nederzettingsgebied. Niet alleen het ontstaan van deze kleine hoevenconcentratie, doch ook de latere overheersende positie ervan binnen de gehele agglomeratie kan men verklaren door hoevenverplaatsing in de richting van de maden. Door verbeterde afwatering kon men in de late middeleeuwen

enerzijds minder hoog gelegen gronden tot akkerland ontginnen, anderzijds een uitbreiding geven aan het areaal wei- en hooiland. Ook Eursinge, vanuit Darp gezien over de es ("Over-essinge") gelegen, ontstond door hoevenverplaatsing (122 p. 12). Omstreeks 1313 wordt er een hof "Overessching" te Havelte vermeld (Bijdr. Gesch. Ov. p. 63, 82). Hetzelfde verschijnsel is in Drente te vinden in Emmen (waar Westenes door boerderijverplaatsing aan de overzijde van de veldgordel ontstond), in Dwingelo (Noord- en Zuid-Lhee) en in Borger (Bronneger) (115 p. 49).

De excentrische ligging van de Havelter kerk is opvallend. In het algemeen is in de Drentse esdorpen de kerkstichting van veel later datum dan de ontstaanstijd van de nederzetting. Daarom werd het gebouw soms aan de rand van het dorp, waar nog gemeenschappelijke grond was, neergezet. Ook te Rolde, Zweelo en Onstwedde is de kerk aan de rand van het dorp gesitueerd (115 p. 84; 128 p. 53, 54). Waar de kerk wel centraal is gelegen, behoeft dit niet te wijzen op een vroege kerkstichting of op een relatief jong dorp. Men kon immers, zoals in de wegdorpen ook wel gebeurde (p. 11, 138), midden in het dorp een stuk grond kopen en dit aan de nieuwe parochie schenken voor het bouwen van een kerk.

Uffelte is een kernesdorp met een geringe mate van hoevenverplaatsing. Alleen Holtinge, aan de westzijde van de es, is uit Uffelte ontstaan, gelet op de "-inge"-uitgang, welke typerend mag heten voor dochternederzettingen. De "-inge"-namen geven meestal een verband met personen aan (229-II p. 71), zoals ook met betrekking tot de Ooststellingwerfse gehuchten rond Oosterwolde werd geconstateerd (p. 71). "Holtinge" is afgeleid van de dichte begroeiing, die er geweest moet zijn (176 p. 706); trouwens ook de naam Uffelte (Upholte) zou op dit vegetatietype wijzen (229-II p. 58; 230 p. 17). De "holt"-namen komen ook veelvuldig voor onder de perceelsnamen op de Uffelter es (A. S. 184).

Volgens de indeling van Harms (88) is Uffelte een brinkdorp. Hoevenverplaatsing kwam hier verder niet voor, omdat het dorp een z. g. "randligging" vertoont, waarbij het slechts aan één zijde aan lagere gronden grenst. Bij de esdorpen geschiedde hoevenverplaatsing bijna uitsluitend in de richting van de maden, welke bij Uffelte alleen aan de zuidzijde liggen. Wat situering betreft is Uffelte te vergelijken met Vledder, waar ook geen hoevenverplaatsing is te constateren. Als opvallend aspect van de nederzettingsvorm van Uffelte rest nog te vermelden, dat aan de westzijde van de dorpskern langs de es een uitgroei met een wegdorppatroon plaats vond. Dit is evenzeer een met

de randligging samenhangend kenmerk; zoveel mogelijk zocht men de gunstige plaats tussen es en maden op.

Ruinen bood in sterke mate de gelegenheid tot het ontstaan van dochternederzettingen, doordat het op een groot "zandeiland" gelegen is, aan bijna elke zijde door beekdalen begrensd. Zulke filiaaldorpen voerden een geheel eigen bestaan en ze vormden met hun eigen es en groenlanden a. h. w. een microvorm van het oude dorp (115 p. 100). Ruinen is dan ook te typeren als een kernesdorp (type ringbrinkdorp) met filialen. Geusinge, Blanken, Wijkveld en Oldenhave, elk met zijn eigen bouwlandcomplex, omringen het moederdorp.

Ruinen bestond in bestuurlijk opzicht uit vijf kluften, die "lotten" werden genoemd (145 p. 92). Het waren het Kloosterlot, het Kroesenlot, het Assieslot, het Van Iselmudenlot (Geusinge), en het lot van de heer van Ruinen. De term "lot" houdt waarschijnlijk verband met het feit, dat uit elke kluft één gezworene werd gekozen, die één stem (lot) uitbracht (Joosting M. p. 75). "Lotten" waren ook de delen van een veld dat onder de markegenoten werd verdeeld, zoals bij de scheiding van de groenlanden van Ansen in 1574 (A. D. 151). De heerlijkheid Ruinen omvatte een veel groter gebied dan de eigenlijke nederzetting. Volgens Joosting (R. p. 3) behoorden Ansen, Kralo, Reebruggen, Pesse, Blijdenstein, Tweelo, Weerwille, Anholt en Gijsselte ertoe. Magnin (146-II p. 128) vermeldt echter alleen Ruinen, Ruinerwold ten noorden van de A, Oldenhave, Gijsselte en Tweelo.

Tussen de Wold A en de Reest liggen tenslotte nog een aantal esachtige nederzettingen, nl. De Wijk, Schiphorst, Broekhuizen, Dikninge en Dunninge.

De Wijk, dat als een rijvormig esdorp valt te typeren, is in zijn nederzettingsvorm grotendeels bepaald door de middelhoge zandruggen langs de Reest. Deze hoogten boden de oorspronkelijke bewoners goede gelegenheid voor de aanleg van bouwlanden. De oudste boerderijen stonden ook op korte afstand van de Reest (134 a p. 201). Langs de Reest worden ook brinken genoemd, doch de betekenis ervan is vaag. Koops (134 a p. 206) zegt over De Wijk: "In vroegere jaren werd bij bijna ieder huis een ruime brink of hof met opgaande eiken- en beukenbomen aangetroffen". Het schijnt, dat men hier enerzijds een deel van het erf dat in Friesland als "wier" of "ikelhiem" bekend staat, naar analogie van de met eiken beplante brinken der esdorpen met de naam "brink" aanduidde; anderzijds zit er in "brink", evenals in de typische esdorpbrink, een gemeenschappelijk aspect.

"Boven" de huizen lag de meente, "buiten" de huizen een deel van het bouwland. Een ander bouwlandcomplex, waarin veel boe-

ren eigendom hadden, was het "Hogeveld", ten noorden van de weg door De Wijk gelegen.

De esachtige nederzettingen Dikninge, Dunninge, Schiphorst en Broekhuizen bestaan uit slechts enkele hoeven. Ze zijn uit kernen van één hoeve ontstaan en liggen op hoge zandeilanden. Dikninge (een kloostergoed) en Dunninge (een havezate, 134 c p. 84; 172 p. 95) hadden elk een eigen es. Door splitsing en ontginning werden het kleine nederzettingen. Schiphorst, oorspronkelijk als één hoeve vermeld, bestond in 1572 uit twee hoeven (134f p. 60). Dikninge strekte zich in de dertiende eeuw uit van de Reest tot de Koekanger A (134f p. 34). In 1325 werd het klooster Ruinen naar Dikninge overgebracht (8 p. 79), waarna het in deze omgeving steeds meer bezittingen kreeg. In 1579 behoorden de erven Bulderij, Dijkstallingerhuizen en de Kloeterij ertoe (134f p. 34, 38).

Het gehele occupatiegebied ten westen en zuiden van De Wijk tussen Reest en Koekanger A is te typeren als een essenzwermdorp, door Keuning (115 p. 114) gedefinieerd als "een meer of minder losse verzameling van kamphoeven of van één- en tweemansessen met aanliggende hoeven". Door de sterke versnippering van het terrein in kleine zandige hoogten was er in dit gebied geen mogelijkheid voor het ontstaan van grotere bewoningsconcentraties. Zowel fysisch-geografisch als nederzettingsgeografisch kan een zekere gelijkenis met de streek rond Oosterwolde aan de bovenloop van de Tjonger worden geconstateerd (p. 71 e. v.). Een uitvoerige historisch-geografische beschouwing van het gebied ten westen van De Wijk, waarbij niet slechts veldgeografische, doch vooral historische problemen in verband met de vroegere aanwezigheid van het klooster Dikninge aan de dag zouden treden, zou hier echter te ver voeren.

B. *De perceelsvormen en de perceelsscheidingen.*

1. DE ESSEN

Een eenvoudige indeling van de estypen werd reeds gegeven op grond van de percelering (p. 76). Wij onderscheidden daarbij de eenstrokige essen, de meerstrokige essen en de "Gewann"-essen. Daarbij werd tevens ingegaan op het begrip "Gewann".

Niemeier (183; 185; schr. med.) vestigde er de aandacht op, dat het genetische begrip "Blockgewann" (ontstaan door latere deling van een blok) onderscheiden dient te worden van een "Streifengewann", dat primair alszodanig is gevormd doordat

men als leden van een "Rodegemeinschaft" parallel aan elkaar lopende percelen ontgon; het laatste zou gelden voor de meeste essen, maar dit is nog niet bewezen.

Volgens Niemeier (183; schr. med.) bestaan de meeste Oost- en Noordnederlandse essen "ganz überwiegend aus einem oder aus einigen wenigen Gewannen, die grossenteils von Blöcken (Blockgewannen) umgeben sind".

Vertoont een meerstrokige es een vrij eenvoudige percelering, waarbij slechts één "Gewann" met "Gemengelage" is vast te stellen, de "Gewann"-es is gecompliceerder van opbouw. De meeste Zuidwestdrentse essen hebben een "Gewann"-structuur. De es van Doldersum telde in 1650 303 percelen, welke in vijf "Gewannen" lagen. Het aantal percelen per bedrijf was ongeveer 13; de meeste bedrijven hadden percelen in elk van de vijf blokken (141 p. 86).

De es van Vledder (fig. 16) omvatte in 1642 742 percelen, in 9 hoofdgroepen gelegen (S. A. 845). Ook hier was "Streubesitz", want de 29 bedrijven van Vledder waren in de meeste blokken vertegenwoordigd (141 p. 83). Omdat de kaart die behoort bij het grondschattingsregister niet meer aanwezig is op het Rijksarchief te Assen, is het niet mogelijk een "bezitsspreidingskaart" van de Vledder Es samen te stellen. Op het minuutplan van de Vledder Es uit het begin van de negentiende eeuw (fig. 16) zijn een negental "Gewannen" te onderscheiden, aan de randen in de vorm van kleinere complexen op nogal onregelmatige wijze uitgebreid. De "Gewannen" zijn alle z. g. "Kurzgewannen" (minder dan 250 m lang), behalve het meest oostelijke, langs de weg naar Doldersum gelegen complex, waarvan de percelen langer zijn (blok I). Volgens Niemeier (185 p. 67 e. v.) vinden we in elk groter escomplex als kern één of meer "Langstreifengewann(en)", die het akkerland van het oerdorp zou(den) voorstellen. Hieromheen liggen dan de jongere "Gewannen" van allerlei type en perceelsrichting. De z. g. eskern ligt meestal in "dorfnaher, relief- und bodenbegünstigter Lage" (185 p. 67). Op de Vledder Es ligt "Gewann" I vrij hoog (ca. +7,5 m) maar wel iets lager dan "Gewann" II. Toch kan men zich wel voorstellen, dat het eerstgenoemde "Gewann" het akkerland van de oudste nederzetting zou vormen, al blijft dit niet meer dan een veronderstelling. De gehele "eskerntheorie" steunt op de nogal zwakke hypothese, dat de "Gewann"-structuur en in het algemeen de espercelering reeds vroeg is vastgelegd en tot in vrij recente tijd vrijwel ongewijzigd is gebleven. Nieuwere onderzoekingen hebben echter aangetoond, dat "Gewannen" in het algemeen van late oorsprong kunnen zijn (102; 148; 169). Niemeier (185 p. 61) erkent dit ook wel en voegt aan zijn opvattingen toe,

dat de datering van het ontstaan van de volgens een bepaald plan aangelegde "Gewannen" met nederzettingsgeografische en nederzettingshistorische middelen voor elk geval afzonderlijk moet plaatsvinden. Een dergelijk diepgaand onderzoek, dat dan voor elk escomplex zou moeten worden uitgevoerd, zou ons te ver van het eigenlijke doel van deze studie wegleiden. Tenslotte kan worden opgemerkt, dat met het oog op de "Worthen"-theorie (p. 211) het oudste cultuurland van de oudste esnederzettingen veeleer dicht bij de boerenhuizen, dan op de es in de vorm van een centraal "Gewann" gezocht dient te worden. De onregelmatige "goorn"-percelen achter de boerderijen zouden eerder moeten zijn aangelegd dan de es; uiteraard is het zeer wel mogelijk, dat van de espercelen de langgerekte stroken in het middengedeelte het oudst zijn.

De essen van Dwingelo, Uffelte en Diever zijn ook uit "Gewannen" samengesteld. De es van Wapse is wat eenvoudiger van opzet en vertoont een meerstrokig perceleringspatroon. De es van Dwingelo bestaat uit vijf sub-essen, nl. de Dwingelder Es, de Noord- en Zuidlheeder Es, de Ooster- en de Westeinder Es. Ook de es van Diever heeft vijf lobben, nl. de Noorder-, Heezer-, Molen-, Zuurlander- en Westeres.

De es van Ruinen bestaat uit de Ruiner- of Noordes en de Zuides (Zuet-esse, vermeld in 1420; 147 p. 77, 78). De filiaaldorpen rond Ruinen hebben verder afzonderlijke essen van een tamelijk eenvoudige, meerstrokige verkavelingsvorm. De twee genoemde essen van Ruinen hebben een overwegend noord-zuid gerichte percelering. Alleen aan de noordzijde van de Noordes liggen dwars op de hoofdperceelsrichting een vijftigtal percelen. Een "Gewann"-structuur is in de Ruiner Es niet te zien en men kan deze es dus tot het meerstrokige type rekenen, waarbij kan worden opgemerkt, dat de afwijkingen in de perceelsrichtingen zo gering zijn dat men bijna van een eenstrokige es kan spreken.

Van de essen van Havelte beschouwen wij de Eursinger Binnenes en de Wallinger Es nader. Hierin zijn drie grote "Gewannen" te onderscheiden, waarvan de middelste uit lange, noord-zuid lopende stroken bestaat. Aan weerszijden hiervan liggen "Kurzgewannen" met een oost-west gericht kavellijnenverloop. Op de noordzijde van het "Langgewann" en de "Kurzgewannen" sluiten kleinere blokken aan.

Een vergelijking van de percelering van de verschillende grotere Zuidwestdrentse essen leert, dat hierin in het algemeen een langgerekt blok valt aan te wijzen waarbij aan verschillende kanten blokken van kortere kavellengte aansluiten. De perceelsrichting van deze laatste stoot meestal op die van het kern-

gedeelte. Enerzijds valt deze perceelsvorm toe te schrijven aan de vorm van de zandhoogte waarop de es werd aangelegd; deze had veelal een enigszins gerekt model. De latere esuitbreidingen werden dwars op de loop van de hoogtelijnen aangelegd, om het afvloeien van het overtollige water te vergemakkelijken van deze ietwat lager liggende terreingedeelten. Anderzijds moet een deel van de perceelsvorm gestalte hebben gekregen door het verloop van het ontginningsproces. Dit is evenwel, zoals nog zal blijken, slechts onder veel voorbehoud in vage lijnen uit de percelering af te leiden.

De essenzwermnederzettingen ten zuiden van de Wold A hebben afzonderlijke essen, hoewel de bouwlandcomplexen niet alle deze naam dragen. De Dunninger Es wordt vermeld in een overdrachtsbrief uit 1579 (134c p. 84). Het Hogeveld bij De Wijk is een meerstrokige es, waarbij het verloop van de kavellijnen duidelijk door het reliëf is bepaald.

De oppervlaktemaat van de bouwlanden is in de grondschattingsregisters het mudde. De grootte hiervan varieerde naar tijd en plaats. In het dingspil Diever werd een Steenwijker mudde in 1604 gesteld op 250 vierkante roeden van 16 holtvoeten (omgerekend ca. 0,57 ha.) (Plb. v. Dr. 112). In 1752 (S. A. 858) wordt een mudde van ca. 0,36 ha bedoeld met de omschrijving: "de Roede van veertijn holtvoeten drentsche mate waarvan 213 roede een mudde landts uitmaken Steenwijker mate". Tiesing (242 p. 95) noemt een Drents mudde van 160 vierkante roeden of ongeveer éénvierde hectare. Een mudde schijnt dus in de loop der tijd een steeds kleinere oppervlakte te hebben aangegeven; wellicht is dit een gevolg van de bevolkingstoeneming en daarmee samenhangend van een geïntensiveerde akkerbouw geweest.

Een mudde werd verdeeld in vier schepels en een schepel in vier spint. Zoals een mudde oorspronkelijk een oppervlakte bouwland aangaf die een mud zaaizaad vroeg, zo werd hier en daar ook de oppervlaktemaat "emmerzaad" (amersaad) gebruikt, o.m. te Ruinen (1420, 147 p.77, 78).

Oorspronkelijk is op de essen ook de breedtemeting, d.i. het aangeven van de perceelsgrootte door de breedte, in zwang geweest. In de middeleeuwen worden verschillende percelen in roeden uitgedrukt. Zo bijv. in een oorkonde uit 1388 (Joosting D. 120) waarin een stuk "lynlant" van 9 roeden op de es van Lhee wordt genoemd; in 1420 (id. 218) "tyn rode lynlandes up Zuettessche" te Ruinen. De lengte van deze percelen wordt niet genoemd, zodat aangenomen mag worden dat deze bekend was of dat (hetgeen waarschijnlijker is) deze percelen aan de esrand lagen, waar de lengte afhankelijk was van de activiteit van

de boer; deze mocht, na goedkeuring door de markegenoten, het perceel uitbreiden in het aangrenzende veld.

Bijzondere akkertypen op de es waren de wendakkers, wandakkers en kortakkers. De wendakkers of "anwenden" lagen dwars voor de parallel lopende percelen van een blok en werden gebruikt om de ploeg te keren. Te Diever (N.G.N.-V. p. 12) wordt vermeld "...voertmeer (...) die Anewenden, die an die nortsyd strecket an die buermande...". Wandakkers waren omwalde percelen op de es, door een "wand" van de overige percelen gescheiden (181 p. 314). Kortakkers, die ook in de Friese Wouden voorkwamen (p. 22, 88), lagen o.m. op de Vledder Es (S.A. 1513): "...een kossak om de 6 schepel". In de stukken van de markescheiding van 1849 van Vledder staat: "De Rolle is een waterlossing loopende (...) door de kortzakken bij langs de weg". Deze kortzakken of kortsakkers waren eigenlijk percelen die in een zeer ondiep "Kurzgewann" lagen.

Op de es waren geen duidelijke afscheidingen tussen de meeste akkers. Voorstenen (stenen in een vore, 171 p. 9) gaven de hoekpunten van de percelen aan. Tussen de akkers liet men een smalle richel ongeploegd liggen. Volgens sommigen (242 p. 91) zou oorspronkelijk elk blok door een wal omgeven zijn geweest, maar bij bodemkundig onderzoek is er geen spoor van dergelijke wallen gevonden (188; 218 p. 60). De eswal rond het gehele complex zou dan later zijn aangelegd, nadat de binnenscheidingen waren geslecht.

Volgens Keuning (115 p. 82) zal de aanleg van de eswal rond de gehele es, een omvangrijk werk, gemeenschappelijk zijn verricht. Het onderhoud van de eswal geschiedde tot in de negentiende eeuw door de boeren die een akker met de kortste zijde tegen de eswal hadden liggen, ieder naar de breedte van zijn perceel. Ook buiten het Drentse cultuurgebied, zoals in Ostfriesland, was deze regeling gebruikelijk (241 p. 102). Indien meerdere akkers parallel aan de eswal lagen, vond het onderhoud van dit gedeelte van de eswal langs de lengtezijde van de akkers plaats door de gebruikers van deze akkers. De eswal werd in Drente in goede staat gehouden door het "bevreden" met palen en takken, op plaatsen waar de natuurlijke afscherming door eikehakhout, hulst en braamstruiken te wensen overliet.

In de eswal lag de "esdore", het eshek, dat gesloten werd wanneer het land voor de winter bezaaid was (242 p. 98). Een esdore te Lhee wordt in 1360 vermeld: "over sine hofstede die gheleghen is in den Marke to Lede, bi den esdor" (146-III p. 143). Ook wordt een stuk land te Lhee genoemd, dat "Esdoringhegaerde" heette, wellicht behorend bij bovengenoemde hoeve (182 p. 41). Het eshek werd door ieder gebruikt en werd der-

halve gezamenlijk in goede staat gehouden. In 1810 (A.S. 184) wordt te Havelte een stuk bouwland genoemd, belast met "het onderhoud van het hek, pro quota van het land".

2. DE GROENLANDEN

Deze vallen ook bij de esdorpen uiteen in twee velddelen, nl. de gemeenschappelijk gebruikte weilanden en de ten dele individueel gebruikte maden. De laatste hadden ook in Zuidwest-Drente een gemeenschappelijke voor- en naweide. De weiden werden ook wel boerweiden, landen of meenten genoemd. De meenten van Havelte en Uffelte waren gemeenschappelijk gebruikte weiden van slechte kwaliteit; sommige gedeelten ervan zullen meer op vochtige heidevelden geleken hebben, waardoor ze overeenkomst vertoonden met de meenten die wij in Zuid-Friesland in de betekenis van woest liggende, gemeenschappelijk gebruikte velddelen ontmoetten (p. 24). Beide aspecten van het begrip "meente" komen in een oorkonde uit 1312 naar voren (O.G.D.-I 170), waarin de bisschop van Utrecht aan het naar Assen verplaatste klooster Mariënkamp veroorlooft, dat zijn vee dat tot het voorwerk Berlehafe behoorde, kon weiden "... in locis vicinis praedictae grangiae in locis desertis et incultis et in terra communi quae meenthe vulgariter dicitur".

In de zeventiende eeuw waren de hoogst gelegen delen van de groengronden, dus de weiden, in de meeste esdorpen nog onverdeeld. Het gebruik geschiedde volgens de waardeelsgerechtigdheid van de verschillende geërfden. De percelering van de weidegronden in de Zuidwestdrentse esdorpen is van later tijd; zo werd de Havelter Meente pas in 1874 gescheiden onder de toen 75 gerechtigden (142 p. 45). Men verdeelde het weidegebied hierbij in strookvormige kavels (maden- en slagenverkaveling).

De maden, langs de beken gelegen, zijn al veel eerder, vóór de zeventiende eeuw, "geslagen". Van Heuveln (93 p. 142) wijst erop, dat van de toponiemen in de graslandgebieden de "maad"-namen de oudste zijn. De percelering van de maden behoort evenals die van de weiden of "landen" tot de maden- en slagenverkaveling, die op haar beurt tot de hoofdgroep van het verkavelingstype der strokenverkaveling zonder bewoning op de kavels is te rekenen (98).

De Doldersumse maden (fig. 17) bestonden omstreeks 1640 uit 77 percelen. Deze behoorden aan 14 boeren uit Doldersum, 8 uit Vledder, 4 uit Wapse en één uit Wapserveen. De perceelsgrenzen lopen ongeveer recht uit op de rivier, omdat de afwatering ook in deze richting plaats vond. De percelering paste men bij de reeds bestaande weteringen en tochtsloten aan.

Behalve deze maden had Doldersum geen afzonderlijke weidegronden. Voor en na de hooioogst dienden de maden als weideterrein. Wel waren er in het langgerekte maadcomplex een aantal onverdeelde stukken, die door een aantal boeren gezamenlijk werden gebruikt. De bezitsligging in deze maden vergelijkt Linthorst Homan (141 p.86) met de sporten van een ladder; een boer had in elk der verschillende maadcomplexen één of meer percelen liggen. Zo bezit Arent Hindricks in 1648 (S.A. 845): "no. 9 in de keutelcamp hoylant, no. 22 in de maet, no. 33 in de grote maet, no. 36 id., no. 71 in de stiemaet, no. 75 id".

De inbezitneming van de maden is in de loop der tijd langs de Vledder A stroomafwaarts voortgeschreden. Het toponiem "Nije maet", dat aan de zuidwestzijde van de maden voorkomt, wijst hierop. Uit de giften die de kerk te Vledder in 1402 ter gelegenheid van een vicariestichting ontving uit Doldersum, blijkt dat de maadpercelering toen al vrij ver gevorderd was (O.G.D.-II 1130). De verdeling van de maden zal, evenals dat in andere dorpen het geval was, zijn geschied naar de waardeelsgrootte, in Doldersum in "opslagen" uitgedrukt. De 13 hoeven van Doldersum, die tezamen 14 opslagen bezaten, zijn in de percelering vaag te herkennen, doordat de grote maadcomplexen (de Dwarsma, de Groote Maet, de Nije Maet) alle ongeveer dit aantal percelen hebben. Door vererving, splitsing en verkoop van opslagen en maadpercelen is de oorspronkelijke toestand zodanig verstoord, dat er in de zeventiende-eeuwse gegevens geen verhouding tussen de breedte der maadpercelen wordt gevonden die correleert met de verhouding tussen de opslagen. Doch evenals bij de nog te noemen gevallen zal in Doldersum oorspronkelijk aan een boer met twee volle opslagen een tweemaal zo brede strook in de maden zijn toegewezen als een boer met één opslag kreeg.

De Vledder maden lagen ten oosten van de weg naar Wapse en ten zuiden van de Moersberger erven op Nijensleek langs de Vledder A. De Vledder landen (de weiden) waren in het midden van de zeventiende eeuw nog niet geperceleerd; ze lagen tussen de Zuidma en de weg naar Wapse. De 172 maadpercelen behoorden aan 29 eigenaars, waarvan er enkelen in naburige dorpen woonden. De percelering is regelmatiger dan in de Doldersumse maden. Alle percelen hebben evenwijdige grenzen, behalve de percelen in de Zuidma. Hier paste men zich aan bij de loop van de reeds gegraven weteringen, die in deze bocht van de Vledder A het overtollige water moesten afvoeren. In gemeenschappelijk eigendom en gebruik zijnde percelen kwamen ook in de Vledder maden voor: van no. 42 wordt vermeld (S.A. 845) "...compt an verscheyden parsonen van Fledder een

stuck landt het welcke door manquement van anwijsinge elck het sijne in den masse is gemeeten...". Bij verscheidene percelen wordt aan de opgave van de eigenaar toegevoegd "en consorten". Ook in het westelijke deel van de Vledder maden ligt een "Nije Maad" (no. 168 en 169).

Linthorst Homan (141 p. 25 e.v.) geeft als zijn mening, "dat de maden in de vijftiende eeuw in Vledder en Doldersum reeds particuliere eigendom waren, zij het onder algemene markeverplichtingen als het voorweiden der kudden vóór het grote grasseizoen e.d.". Zoals opgemerkt is, waren er in Doldersum in de zeventiende eeuw geen grote, gemeenschappelijke buurweiden, maar in Vledder wel. De Vledder landen, ten westen van de "Nije Maad" gelegen, werden als gemeenschappelijk terrein beweid naar het aantal "vorndelen" dat iedere gerechtigde bezat. Een vorndeel of kwart waardeel gaf recht op zes scheerweiden (S.A. 845). Op de minuutplans uit het begin van de negentiende eeuw wordt dit weidegebied de "Vledder Stukken" genoemd. In de opgaven van de grondschatting uit 1809 worden geen scheerweiden meer vermeld, zodat deze groenlanden in de tweede helft van de zeventiende eeuw of in de achttiende eeuw zijn verdeeld. Het toponiem "stukken" wijst ook op het tot individueel bezit worden van vroeger mandelige gebieden (182 p. 38).

Havelte had een gemeenschappelijk weidegebied, de Havelter Meente, langs het Oude Diep gelegen. Verder naar het zuidwesten lag de Havelter Made; de grondwaterspiegel lag hier hoger door de opstuwing van het afstromende water van het zuidwestelijke deel van het Drents plateau, dat rond Meppel stagneerde. Dat in Vledder, zoals reeds werd aangegeven, de maden bovenstrooms van de weiden waren gelegen, is te verklaren door het zeer bochtige verloop van de bovenloop van de Vledder A, alsmede door de rijkelijke afvoer van water van de Vledder Es; het hoogteverschil tussen es en rivieroever bedraagt hier bijna 4 meter over een afstand van nog geen kilometer. In Vledder lagen de drogere gronden, geschikt voor weide, dus meer naar het westen.

Ook de Havelter Made had een gemeenschappelijke voor- en naweide. Door vele rechthebbenden werd dit als een nadeel beschouwd. Buiten de hooioogst had men immers geen enkel profijt van een goede verzorging van zijn eigendom. Nog in 1780 werd echter, doordat men evenals elders met het probleem zat van deugdelijke afscheidingen, gezegd: "Vermits parthijen ons geen voorslagen hebben kunnen suppuditeren om de voor- en naaweyde van de maa behoorlijk te kunnen scheyden hebben wij deselve als niet deelbaar geconsidereert" (A.K.M. 281). De

oude toestand bleef dus gehandhaafd.

De Havelter Meente werd in 1874 onder de 75 gerechtigden gescheiden (142 p. 43), bijna twintig jaar later dan de heidevelden werden verdeeld. De gezamenlijke weide op de ma bleef tot in de twintigste eeuw bestaan.

Uffelte had een Ooster- en een Westermeente, ook wel Oosteindiger- en Westeindiger Meente genoemd (A.S. 184, 1809). Het begrip "meente" wordt ook in de andere betekenis, eveneens in Uffelte, gehanteerd, nl. in 1643 toen het Zuidveen "naar 't waartal werd gescheiden" om het met boekweit te bezaaien; doch na "verloep van de thyien jaeren salt weder meente wesen" (Joosting M., p. 87).

Eén van de gevallen waarbij de procedure van de verdeling van een groenlandgebied uitvoerig wordt beschreven, is dat van de scheiding "van dye alinge gemene platte groene lande van de marke van Anssen" in 1574 (A.D. 151). De "Grote of Noordweide", het "Zuidbroek", de "Hullentie" en "yn de Camp" werden toen verdeeld. Elk blok werd in vier lotten verdeeld, elk lot werd toegedeeld aan één of meer erven, die hierin "waren" of "weren" kregen. Als voorbeeld volgt hier de verdeling van een deel van de Noordweide. "In den eersten op dye grootte offt Noertweyde, dy eerste Lott aldernaest den Stroedyck wegens drie waeren is gevallen dye convent van Dickininge tot Roessen arue. De andere Lott daer voert naest by wesende vier waeren ys Henrick de Vos ende op eene Waer voer aff daer van toegewesen. Und die andere drie waeren sint toegevallen, 't Ene waer tot Johan Anneges arue Althoff genoempt, ende dy convent van Dickninge tot Zoebringe arue drie vierendeel van een waer...". Hieruit valt op te maken, zoals ook wordt gezegd in de inleiding van deze oorkonde, dat de scheiding geschiedde "nae grotheit van yders waerdeels". De reden dat deze weiden werden verdeeld, was ongetwijfeld het intensiveren van het gebruik ervan door deze landerijen individueel te hooien. De voor- en naweide bleven gemeenschappelijk.

Het te verdelen terrein werd in evenveel delen gesplitst als er waardelen waren in de betreffende marke. De plaats, waarop iemands "weer" kwam te liggen werd door loting bepaald. De naam "lot", die we ook in de Friese Wouden ontmoetten (p. 49), leeft nog voort in de toponiemen van verscheidene maadpercelen. Bij de scheiding van de hooilanden te Roderwolde (Goorspr. Dr. II p. 166, goorsprake van 23 mrt. 1574) vond ook toewijzing door loting plaats: "itlyc hoy uth de xxiiij grasen, de Hoffman voirss. to scheydinge gefallen dorch eenen lotstock...".

De perceelsgrenzen in de maden werden bij verdeling aangegeven door een geultje in de bodem, ook wel een keep en kiel-

spit genoemd. Na toewijzing werd het perceel "begraven", d. w. z. de afscheidingen werden uitgediept tot sloten. Dit begraven of "beschutten" van grasland kwam ook voor in de weilanden of meenten. Postma (205 p. 31) noemt de term "bescheyden". Deze onttrekking van het perceel aan het gemeenschappelijk gebruik (want daar kwam het op neer) kon alleen onder goedkeuring van de markegenoten geschieden. Bij de bespreking van het gemeenschappelijk weiden zal hierop worden teruggekomen.

De "waren" of "weren" in de verdeelde groengronden waren dus de stroken, die met de waardeelsgrootte van de betreffende hoeven correleerden. In Dwingelo wordt in 1441 (N.G.N.-V p. 55) vermeld "een veerdel warscopes gelegen in Dwingeler broke in de Elsette geheeten Nijdebringe waer". De broeklanden, die in 1264 (O.G.D.-I 135) aan het klooster Aduard werden verkocht door de markegenoten van Zuidlaren (194), waren ook in dergelijke weren verdeeld:"28 portiones seu particiones, que vulgariter were dicuntur".

De perceelsgrootte in de meenten en maden werd in de zeventiende eeuw aangegeven in dagmaden, doch daarvóór zijn er vele aanwijzingen voor breedtemeting te vinden. Begrijpelijk is het, dat in de maden (het woord houdt verband met "maaien", 182 p. 40) de meeteenheid werd bepaald door de lengte van de zeisslag, die ongeveer gelijk was aan de zeisboom (241 p. 113). Zo wordt te Peize in 1418 een "stuc landes van ses swaden" vermeld (N.G.N.-V p. 67). In Noord-Overijssel kwam de "gee" of "gie" veel voor als breedtemaat. De breedte van een gee was ongeveer gelijk aan die van een zwad (Inv.Vollenhove p. 421; Rek. Bisd. Utr. p. 637; 87 p. 16). Omstreeks 1810 wordt te Vledder de gee nog als hooilandmaat gebruikt (S.A. 1513). In het algemeen was de gee of gie een halve roede groot (ca. 2 m). De "boom", die we o.m. te Noordlaren vermeld vinden, was even lang (241 p. 113).

De percelering van de groenlanden van Ruinen is bonter van opbouw. Hier vinden we geen parallel verkavelde maden. Doordat de beekdalen hier breder waren, lagen aan de noord-, de zuidwest- en de zuidzijde van het dorp in blokken hooi- en weilandcomplexen. De Lange Weiden, de Ronde Weide en de Ruiner Weide zijn in lange stroken, die uitlopen op de z.g. Achterste Astroom, geperceleerd. De perceelsrichting is evenwijdig aan de Ruinerwoldse A en staat dus dwars op de langs de A gelegen maadpercelen. Voor een betere afwatering werd de "Riete" later door het weidegebied van dezelfde naam gegraven.

De perceelsscheidingen in de maden werden eerst vrij laat door afwateringssloten gevormd (49 p. 48), afgezien van de reeds "begraven" percelen. Wanneer men overging tot een de-

finitieve en algehele scheiding van een veld, moesten de sloten 8 tot 9 voet bovenwijdte en 3 tot $3\frac{1}{2}$ voet bodembreedte hebben; de diepte moest 4 tot 5 voet bedragen (Gratama Rechtsbr. p. 86). De scheidssloten moesten door de aangrenzende eigenaars tezamen worden gegraven. Voor de dwarssloten diende de eigenaar van het desbetreffende kavel te zorgen.

Tussen de maden en de weiden was het maadhek de afgrenzing. In de bronnen wordt dit hek ook wel met "de vredinge" aangeduid, zoals te Havelte (A. S. 184), waar in 1810 gesproken wordt van "wandelend hooiland, waarvan 1 dagmad voor de vredenge"; voorts van een "peerdeweide, velde en hekke agter". Het maadhek was niet overal een doorlopend hekwerk, doch een afrastering op de dam die de overgang in de maadsloot vormde. Meestal bevatten de maadsloten te weinig water om 's zomers te functioneren als een doeltreffende afscheiding tegen het loslopende vee op de weiden. Daartoe waren wallen tussen de maden en weiden aangelegd waarop vreden, vreengen of rikken waren geplaatst (182 p. 40). In het maadveld "de Rete" te Ruinen hadden de vijf gezworenen tot taak, deze rikken op hun deugdelijkheid te controleren (146-II p. 199).

Het dorp De Wijk had twee meenten, nl. een Binnen- en een Buitenmeente. De eerstgenoemde was een heideveld ten zuiden van Dunninge, de tweede een weideterrein ten noorden van de Echtenervaart, wat gescheiden werd in 1741-'42 (134 a p. 201). Het begrip "meente" te De Wijk duidde hetzelfde aan als de "marke" in de esdorpen. Tot de meente behoorde ook de grond tussen de noordelijke en de zuidelijke bewoningsrij van De Wijk, eigenlijk brinkgrond; in de esdorpen omvatte de marke immers ook de brink. Koops (134 b p. 204) vermeldt, dat omstreeks 1750 bij een huis wordt aangegeven "staande op de meente".

3. DE HEIDEVELDEN EN VENEN

Deze zijn in Zuidwest-Drente bij de esdorpen nog grotendeels onverdeeld in de zeventiende eeuw. Indien bepaalde gedeelten, die door hun ligging geschikt waren om te ontginnen voor boekweitverbouw of om er definitief bouwland van te maken, werden afgescheiden van de marke, dan vond de verdeling ervan ook volgens het waardeel plaats. Zo werd te Uffelte op 1 mei 1640 gewilkeurd, dat "sekere parselen venlanden, ider nae grodtheit van sin waartal" werden toegewezen om met boekweit te bezaaien. Na deze periode, die een achttal jaren zou duren, zou het land "wederom in 't gemen wesen unde blieven" (Joosting M. p. 86 e. v.).

In 1643 werd het Zuidveen te Uffelte verdeeld om het tien jaar

te beboekweiten. Het zou "naer 't waertal gesceyden ende gedeylt werden" (A.K.M. 292). Het complex werd daartoe in een aantal blokken van gelijke lengte, doch van verschillende breedte, verdeeld. In zo'n blok werd, naar het aantal peerdeweiden (achtste waardelen) dat de gewaardeelden bezaten, een strook aan elk van de deelhebbenden toegewezen.

De percelering die de verdeelde heidevelden en venen op deze wijze kregen, was strookvormig. Door een keep of kielspit werden de "weren" afgebakend. Edelman (49 p. 72 e.v.) vermeldt, dat bij de heideverdelingen omstreeks het midden van de negentiende eeuw greppels of ritsen de aanduidingen tussen de volle waren vormden en dat de scheiding tussen het bezit van eigenaren die tezamen een waar bezaten, werd aangegeven door drie of vier op elkaar geplaatste aardzoden.

De perceelsgrenzen in de heidevelden werden bij de verdelingen veelal van de es naar de maden, min of meer recht op de rivier, getrokken. Meitzen (152-III p. 238) merkte reeds op, dat te Rolde de perceelsgrenzen in het heideveld ongeveer in het verlengde van die op de es lagen. Groenman (82 p. 520) sloot hierbij aan met de opmerking, dat het recht van opstrek dus ook wel op de esgronden had gegolden. Hoewel nog nader op dit probleem zal worden ingegaan, kunnen hierbij twee kanttekeningen worden gemaakt. Ten eerste kunnen de perceelsgrenzen in de heidevelden aansluiten op die van de buitenste esakkers, omdat deze laatstgenoemde percelen zijn gevormd door latere ontginning, waarbij naar waardeel werd toegewezen, evenals bij de heideverdelingen. Ten tweede werd in de loop van de tijd in vele marken individueel aangegraven. Dit kon enerzijds geschieden in de vorm van een bouwlanduitbreiding aan de esrand, waartoe in de meeste marken na goedkeuring door de markegenoten wel mocht worden overgegaan tegen betaling van een periodieke of eenmalige bijdrage. Anderzijds vond veelvuldig "aanscheiding" uit het veld aan de rand van de weidegordel plaats, zodat het jongvee in vochtiger tijden wat hoger gelegen grond kon opzoeken (49 p. 64). Zonder de geldigheid van een recht van opstrek met betrekking tot de esdorpen vast te stellen, kan het dóórlopen van de perceelsgrenzen van het ene in het andere deel van het dorpstoebehoren door het bovenstaande worden verklaard.

Samenvattend kan worden gezegd, dat in de Zuidwestdrentse esgebieden de percelering van de maden, weiden en velden ongetwijfeld in sterke mate is bepaald door de wijze van inbezitneming. De breedte van de stroken in deze velddelen was afhankelijk van de tijdens de verdeling heersende verhouding tussen de waardelen. Omdat de oorspronkelijke verhouding van de

waardelen in de esdorpen niet is vast te stellen en van de meeste groenlan'- en heideverdelingen geen gegevens bekend zijn, moet men op grond van de aangeduide verdelingen, o.m. in de Uffelter en Anser marke, besluiten dat toewijzing van grond in het algemeen naar de waardeelsgerechtigdheid plaats vond. De weren of waren in het nieuwe gebied kwamen overeen met de waardelen van de ontginners.

C. *Hoeven, eigendom en gebruik.*

1. DE MARKEN

Verwijzend naar de inleidende beschouwingen over de marken in hoofdstuk V (p. 153 e.v.) kan hier met betrekking tot de Zuidwestdrentse esdorpen worden vastgesteld, dat tot in de vorige eeuw volledige marken zowel in subjectieve als in objectieve zin hebben bestaan. Ter verduidelijking van de toestanden in Zuidwest-Drente zullen hier verder nog enkele algemene aspecten van de marken worden belicht.

De oorzaak van het ontstaan van de marke-organisaties in de grotere Zuidwestdrentse esdorpen Vledder, Wapse, Diever, Uffelte, Havelte, Dwingelo en Ruinen kan, evenals de oorzaak van het ontstaan van de marken in het algemeen, gezocht worden in het streven van de boeren om de rechten op de woeste gronden af te perken. Immers door de toename van de bevolking in de twaalfde en de dertiende eeuw nam de oppervlakte cultuurgrond toe, de oppervlakte woeste grond af (232 p. 176). Keuning (115 p. 87) stelde vast, dat de marke in de middeleeuwen een economische noodzakelijkheid was geworden. De mening van Hofstee en Vlam (98 p. 212, 214), die de marke als een uiting van individualisering zien (in de vorm van een fase in het groeiproces van oude biologisch-genealogische eenheid naar territoriale eenheid), lijkt historisch-geografisch ver gezocht. Groenman (82 p. 519), ook een socioloog, sluit zich daarentegen wel aan bij de economische verklaring van het ontstaan van de marken; de "Raumknappheit" (167 p. 50) was de reden om tot een regeling van het beheer van de gemeenschappelijke gronden te komen.

Het is in dit verband dan ook begrijpelijk, dat in de oudere markerechten (veertiende en vijftiende eeuw) vnl. bepalingen voorkomen welke betrekking hebben op de woeste gronden en de wilde gronden (de groenlanden) (229-I p. 81). De oppervlakte woeste grond moet in Drente zeer groot geweest zijn, vooral vóór het ontstaan van de wegdorpen in de twaalfde en dertiende

eeuw. De Zuidwestdrentse esdorpen lagen alle op hogere zandeilanden en -schiereilanden, zodat de vochtige heidevelden en de lage oeverstroken langs de riviertjes ten westen van de +5 m-isohypse eeuwenlang geheel onbewoond bleven.

De Doldersumse marke strekte zich uit van de Vledder A tot de venen ten zuiden van Boyl in Weststellingwerf. Aan de westzijde lag de Vledder marke, aan de oostzijde het veld van het gehucht Wateren, dat een kluft van Diever was; het hoorde trouwens ook onder deze marke. Nijensleek ontstond waarschijnlijk in de Vledder marke. De heerlijkheid De Eese, waaruit Eesveen ontstond, is als een "Fremdkörper" in het grensgebied tussen de Steenwijker en Vledder marke te beschouwen. Ten zuiden van de Steenwijker en Wapserveense A strekte zich een groot woest gebied uit, waarin later Kallenkote en Wapserveen ontstonden. Ten zuidwesten van Havelte lag het grote veengebied dat, tot de marke van Darp en Havelte behorend, later werd geoccupeerd vanuit deze nederzettingen. Ten westen en ten zuiden van Ruinen lag het "Buddigwold" (dat in de twaalfde en dertiende eeuw werd opengelegd) en het gebied, waarin Koekange later ontstond.

In Zuidwest-Drente zal, evenals elders in Oost-Nederland (229-I p. 71), het recht op deze gronden berust hebben bij de boeren der aangrenzende esdorpen, hoewel van de zijde van de bisschop van Utrecht (de landsheer) veelvuldig pogingen zijn ondernomen, het regaalrecht voor zich op te eisen en voor de ontginning van deze gronden de novale tienden te innen, veelal via door de bisschop ingestelde voorposten, die tegelijkertijd als infiltratiepunten dienden voor verdere bemoeiingen zijnerzijds. Deze centra werden niet slechts op de strategische punten van het Drents plateau gesticht om van hieruit meer invloed op "de Landschap" te kunnen uitoefenen, doch ook omdat vanuit deze plaatsen (Coevorden, Emmen, Anlo, Hemmen en Groningen) economisch voordeel bij de openlegging van de veengebieden kon worden behaald (229-I p. 16). In Zuidwest-Drente zijn de heerlijkheid De Eese, de hof te Uffelte en de vestigingen te Ruinen (later te Dikninge) en Blidenstede als dergelijke machtscentra te beschouwen. Verder zal deze problematiek ter sprake komen bij de occupatiegeschiedenis. Toch is het van belang erop te wijzen, dat in Zuidwest-Drente drie ongeveer tegelijkertijd optredende ontwikkelingen niet los van elkaar kunnen worden beschouwd; dit zijn het ontstaan van de marken, het ontstaan van de wegdorpen en de invloeden van de bisschop en het klooster Ruinen-Dikninge op de kolonisatie van de veengebieden.

Het verband tussen de eerste twee ontwikkelingen ligt voor de hand. Een regeling voor het gebruik der woeste gronden werd

immers nodig, toen een groot deel hiervan rond de esdorpen in "weren" werd verdeeld en werd geoccupeerd. De verdeling van de rechten, zowel op de in de wegdorpen te vormen "weren", als op de te perceleren maden geschiedde steeds volgens het waardeel van de verschillende geërfden.

Een grondheerlijke marke, waarbij één eigenaar, bijv. de hofheer, de helft of meer dan de helft van de waardelen bezat, bestond in Zuidwest-Drente alleen te Uffelte (O. G. D. -I 199; 79 p. 106; 229-I p. 95). Alle gerechtigde erven waren hier in de elfde eeuw van heer Uffo en zijn broers. In 1040 werden de goederen door Hendrik III geconfisceerd. (O. G. D. -I 18, 29). Ten westen van de Oude Vaart, op de grens tussen Uffelte en Havelte, stond een "spiker"; oorspronkelijk zou op deze gunstige plaats een hof zijn geweest (114 p. 79). Op Allerheiligen werd hier de winterrogge, in 1646 nog 200 mudden, ook van de overige bezittingen in de omgeving, verzameld (42 p. 15, 16). Echte grondheerlijke marken waren er in Zuidwest-Drente verder niet. Te Havelte pretendeerde Hendrik van der Eeze in 1392 weliswaar het tiendrecht over nieuw aangemaakte gronden (O. G. D. -II 825), maar de bisschop van Utrecht had dit recht reeds in 1295 geschonken aan de kapittelkerk van Steenwijk (16 p. 536). Ook later, in de zeventiende eeuw, blijkt geenszins dat één of enkele eigenaren in de Havelter marke een overheersende positie innemen (S. A. 845).

De marke van Ruinen week van het Drentse marketype af doordat de heer van Ruinen hier een relatief grote macht uitoefende. Toch dient deze invloed niet te worden overdreven; de positie van de heer van Ruinen werd in de loop van de tijd ook duidelijker zwakker (57 p. 30). In de marke van De Wijk hadden de heren Van Boecop en Van der Camp een vooraanstaande positie; ze bezaten in de zeventiende eeuw resp. $7\frac{1}{2}$ en 5 opslagen van de ruim 53 opslagen in de Wijker meente (S. A. 845).

2. DE WAARDELEN EN DE VOLLE HOEVEN

De rechten en plichten in de marke werden naar de grootte van de waardelen van de geërfden omgeslagen. In de oudere bronnen (tot de veertiende eeuw) komt de term "waardeel" bijna niet voor, doch gebruikt men meer "waarschap" of "waartal". De "waar*delen*" kwamen pas later, toen men de volle waren ging splitsen.

De term "waar" is niet afgeleid van "bewaren" of "verdedigen" zoals wel wordt gedacht (182 p. 42), doch houdt verband met het Middelnederlandse begrip "were" of "gewere", dat "bezit" (3 p. 66), "de zakelijke rechten op onroerende of roerende

Foto 5
Ruinerwold, strokenverkaveling vanaf de Wolddijk.

Foto 6
De zuidrand van de Wapser Binnenes met eswal.

Foto 7
Het Huis Overcinge te Havelte.

Foto 8
Eursinge aan de Binnenes.

goederen" aangeeft (19 p. 189). In het woord "warande", de Middelnederlandse term voor "jachtgebied" is deze betekenis ook aanwezig (Mnl. Wb. IX. p. 1743). De "weer" heeft als oude betekenis ook "erf", "stuk grond", "eigen grond" (156 p. 263). In verscheidene opgaven van goederen in Steenwijk bijv. komt het in deze betekenis voor (bijv. Joosting D., reg. no. 181, 409, 437).

Het is van belang, hierbij de opmerking van Bethge (15 p. 143) weer te geven, dat in de middeleeuwen niet het moderne eigendomsbegrip geldig was, maar dat "Grund und Boden als Eigentum zu voller Verfügung gilt, über jemand und solange er durch faktischem Besitz, Bearbeitung und Nutzung eine Herrschaft ausübt, ohne Widerspruch zu erfahren". Evenals in het primitieve eigendomsrecht werd door bewerking een stuk grond eerst eigendom.

De oudste vermelding van het woord "waarschap" vinden we in de oorkonde van 1132 (O.U.-I 339): "In Fullenho videlicet XXII portiones quas warscaph vocant". Terecht heeft Gosses (79 p. 30, 31) als eerste deze portiones in verband gebracht met de "weren", de "lange, alleen door de breedtemaat bepaalde, strookvormige aandelen, waarin een stuk wildernis bij kolonisatie verdeeld placht te worden". Slicher van Bath (232 p 177) definieert de portio dan ook als het waardeel of het waarschap op de gemeenschappelijke gronden. De betrekking tussen waar, weer en portio wordt door hem als volgt aangegeven: "'Waar' en 'weer', het eerste in de betekenis van aandeel in de marke, het tweede in die van perceel en wel i.h.b. van akker- of weidestrook, behoren beide bij het begrip portio of aandeel, in het bijzonder daar, waar de ontginning plaats had in opstrekkende percelen" (229-I p. 72).

De vermeldingen van "portio" of "waarschap" vóór de dertiende eeuw hebben betrekking op de stroken, waarin een stuk woeste grond werd verdeeld en wel in gebieden, waar nog geen marke-organisaties waren. In de dertiende-eeuwse bronnen betekent "waarschap": "het deel, waartoe iedere marke-genoot gerechtigd is in de eigendom of in het gebruik van de ongecultiveerde gronden" (229-I p. 64). Men kan hierbij een verschil maken tussen het ideële en het reële aandeel. Bij het eerste (waarvoor de term waarschap, later waar(-deel) geldt), gaat het om een juridisch begrip, een begrip dat de omvang van een eigendoms- of gebruiks*recht* aangeeft; bij het tweede gaat het om de-facto eigendom, waarbij het recht is gerealiseerd in een bepaalde hoeveelheid grond, een weer. Hierbij kan nog worden opgemerkt, dat de bovengenoemde termen in de bronnen soms ook door elkaar worden gebruikt.

Als afwijkende termen voor waar(deel) komen verder voor: "war" (te Epse en Dommer was dit een aandeel in de marke, 22 p. 71), "buurdeel" (145 p. 18), "opslag" (Doldersum en De Wijk, S. A. 845) en "boerij" (Diever en Ruinen, S. A. 845).

De waren zijn zo oud als de marke zelf, volgens Gosses (79 p. 80). Men zou kunnen zeggen, dat de indeling in waren het principiële kenmerk van de marke was vanaf het begin. Het ligt voor de hand, te veronderstellen dat oorspronkelijk elke hoeve één waar had (182 p. 37), maar hiervoor zijn geen bewijzen. Wel had de pastorie in de zestiende en zeventiende eeuw als regel één waar. Van gelijkheid van eigendom is in de middeleeuwen echter geen spoor te vinden. Hierop is reeds eerder gewezen (p. 50 e. v.). De studies van o. a. Müller-Wille (173) en Mortensen (167) hebben de fundamenten van de theorie van de eigendomsgelijkheid, die geïnspireerd was door ideeën over oercommunisme, volledig ondergraven. De oudste bronnen geven ook met betrekking tot de Drentse esdorpen redenen te veronderstellen, dat er tijdens de regeling van de waardeelsrechten in de dertiende eeuw een vrij grote mate van ongelijkheid van eigendom bestond. Of men iedere gerechtigde, zonder rekening te houden met de omvang van zijn grondeigendom, één waardeel toewees, of dat men de oppervlakte van het bouwland als basis nam, is niet met zekerheid te zeggen. Doch uit praktisch-economische overwegingen heeft men wellicht de laatste regeling gevolgd, omdat de afhankelijkheid van de bedrijfsbases van elkaar tenslotte toch een zekere evenredigheid hiertussen eiste. Ook te Uffelte, waar de omstandigheid dat het kapittel van St.-Pieter hier alles in bezit had een conserverende werking gehad zal hebben, is aan het eind van de dertiende eeuw aan de pachtopgaven te zien dat de bedrijven al behoorlijk in grootte uiteenliepen (O. G. D.-I 199).

Dat een waardeel ook in later tijd nog zou samenhangen met een bepaalde oppervlakte bouwland, zoals Lunsingh Meijer (145 p. 71) op grond van de wilkeur van 1 mei 1613 te Bonnen concludeerde, is onwaarschijnlijk. De Blécourt (18 p. 477) verklaarde de betreffende passage ("... eenighe waerdeell boulant, gaerdenlant, enz.") door achter "waerdeell" een vergeten komma te plaatsen. Er zijn geen bewijzen voor het verband tussen waardeelsgrootte en bouwlandoppervlakte; dat bij elke volle waar 30 mud bouwland zou hebben gehoord (205 p. 71), is ook slechts een hypothese die door geen enkel feit wordt gesteund.

De waren of waardelen hadden uitsluitend betrekking op de onverdeelde gronden, nl. op de groenlanden en de heidevelden; waar uitgestrekte bossen waren, vielen deze ook onder het waardeelsrecht. Het gebruiksrecht hierop vóór en het eigendoms-

recht hierop na de verdeling werd naar de waardeelsgrootte berekend. Men kan de verdelingen van de maden in Zuidwest-Drente plaatsen vóór de zeventiende eeuw, van de weiden in de achttiende en de negentiende eeuw en van de heidevelden in de negentiende en twintigste eeuw. Deze verdelingen zijn alle volgens de waardelen uitgevoerd.

Het aantal waren liep in Drente in het algemeen uiteen van ca. 10 tot 20 per dorp (122 p. 14). In Zuidwest-Drente (tabel 14) varieerde het aantal van 5 tot 43. De grootte van een waar was in elk dorp weer anders, zodat vergelijking weinig zin heeft. Per dorp bleef het aantal waardelen in de loop der tijd vrijwel constant. Alleen voor Ruinen mag men vermoeden, dat de heer van Ruinen in de middeleeuwen wel nieuwe waardelen ten behoeve van keuters die hij nodig had, heeft "geschapen". Daar de bevolking in de esdorpen toenam, moesten de waren gesplitst worden. De rechten die aan een waardeel waren verbonden, werden veelal ook beperkt omdat men anders kans liep de woeste grond te vernietigen en de weidegronden te zwaar te beweiden. De meest algemene splitsing was die in vieren, in z.g. "vorndels". Een boer met éénvierde waar werd in de zeventiende eeuw nog als "volle buur" gerekend (112 p. 25).

Tabel 14

Aantal waardelen en onderdelen daarvan in een aantal Zuidwestdrentse esdorpen in de zeventiende eeuw.

dorp	aantal waren	onderverdeliog
Doldersum	14 opslagen	
Vledder	ca. 5 volle waren	ca. 19 vorndels
Wapse	12 volle waren	96 achtendelen
Dwingelo	ca. 22 " "	87 vierendelen
Havelte	22 " "	176 paardeweiden = 704 benen
Uffelte	17 " " *)	136 paardeweiden = 544 benen
Ruinen	43 " "	30½ volle waren en 65 keuterwaardelen
De Wijk	53½ opslagen	

*) Berekend uit S.A. 1513 (omstreeks 1807)
Bron: S.A. 845

De marke van Vledder telde ruim 19 "vorndels" of "vyren-

delen" (en geen 80 zoals Linthorst Homan (141 p. 84) vermeldde), verdeeld in ongeveer 120 koeweiden m.b.t. de gemeenschappelijke weide, de "Vledder landen" (S.A. 845). In 1807 (S.A. 1513) worden in Vledder geen waardelen of vierendelen meer vermeld, doch in plaats hiervan worden "dagmaden in Vledder Broek" met "de rechten te veen en te velde" genoemd.

In Havelte verdeelde men de volle waar in achtendelen, welke men "peerdeweiden" noemde. Oorspronkelijk weidde men nl. acht paarden op een volle waar. Deze paardeweiden werden nog weer in vier delen gesplitst, "benen" genoemd. Een been in een bepaald veld was dus 1/32 waar. (Bijv. vier peerdeweiden en drie been in het Witte Veen, A.S. 184). Ook de Uffelter marke kende deze onderverdeling (S.A. 1513; A.K.M. 288).

De "voet waardeels" (N.G.N.-V p. 58) was één twaalfde waar en het "spint waardeels" was het zestiende deel van een waar. In Westerwolde kwam de "mollenwaar" voor, die gelijk stond aan het achtste deel van een volle waar (174 p. 53).

In tabel 14 zijn de waardelen van Diever niet vermeld. In de grondschattingsregisters (S.A. 845) vinden we nl. "boerijen", die onderscheiden zijn naar het velddeel waarop ze betrekking hebben, zoals "in 't veld", "in Leggeler marke", "in het Broek", enz., die niet alle een gelijke waarde hebben.

Hoewel in Drente overdracht van vaste goederen niet veel voorkwam, geschiedde de verkoop van waardelen, evenals dat bij andere vaste goederen het geval was, bij stoklegging (112). Wel was men bij verkoop of verhuur van waar of waardeel aan bepaalde voorwaarden gebonden, door de markegenoten opgesteld. In Westerbork mocht men alleen een waardeel verkopen, wanneer men daarbij minimaal drie mudden bouwland en een half dagwerk hooiland verkocht (112 p. 25). Daar het waardeel bij het al of niet behuisde erf behoorde, mocht bij verkoop of verhuur alleen gebruik van het waardeel worden gemaakt via de bijbehorende hoeve. Men wenste a.h.w. aan "buitenburen" geen gebruik van de eigen marke toe te staan. Bij een z.g. "gust" waardeel was geen hoeve meer (Ord. Feith 35; 79 p. 134), dit werd ook wel een "leeg" waardeel genoemd. Te Steenwijk, waar de beweiding van de Meente volgens opslagen plaats vond, sprak men dan van een "slapend opslagrecht" (150 p. 75).

De erven met één waardeel zullen oorspronkelijk "volle hoeven" genoemd zijn. Later is de eis van "vol boerschap" het bezit van een kwart waardeel geworden (145 p. 19). Voor het bijwonen van de Landdag bleef het bezit van een volle waar een vereiste. De boeren die nog minder bezaten dan eenvierde waardeel werden halve, derde, vierde enz. boeren genoemd. Te Doldersum werd een erf met drievierde waar (opslag) een half huis

genoemd. Had een heel huis hier een volle waar? Het merkwaardige is nl., dat in de Doldersumse marke geen onderdelen van waren worden genoemd (S. A. 845).

Zonder de uitgebreide problematiek van de volle hoeven hier verder aan de orde te stellen, dient toch nog enige aandacht te worden geschonken aan het begrip "ploeg". Zoals reeds werd vermeld (p.149), hield het begrip "ploeg" in Drente een oppervlakte van ongeveer 30 mudden bouwland in. Een "vol erve" werd aan een "ploeg" gelijkgesteld; oorspronkelijk was een volle hoeve ongeveer 30 mudden "gesaays" (145 p. 237; 79 p. 140).

Uiteraard bleven er door hoevesplitsing maar weinig erven van 30 en meer mudden bestaan, doch de ploeg werd, als rekeneenheid bij de verdeling van lasten over de verschillende dorpen, gehandhaafd. In tegenstelling tot de wegdorpen (p. 160), hadden de esdorpen een meer constant bouwlandareaal. Dat blijkt uit het feit, dat de ploegen van 1524 (146-III p. 133), gesteld op 30 mudden, de bouwlandoppervlakte van de esdorpen in 1642 dicht benaderen. Vledder, Doldersum en Nijensleek bijv. werden in 1524 op 19 ploegen getaxeerd; omstreeks 1640 is er in deze drie dorpen tezamen 542 mud bouwland. Dwingelo (in 1524 23 ploegen) had in 1642 (S. A. 845) 728 mud bouwland, dus ook ongeveer de oppervlakte die er in 1524 was, als we uitgaan van een ploeg van 30 mudden.

De keuters van Ruinen hadden in tegenstelling tot wat elders gold, wel waardelen in de vorm van keuteropslagen, die het vijfde deel van een volle opslag waren. De Ruiner marke had 65 keuterwaardelen en $30\frac{1}{2}$ volle opslagen, tezamen 43 waren vormend, ook wel "boerijen" genoemd. De meeste "bouluden" hadden één opslag; zij bewoonden een "bouhuys" (S. A. 845). Deze term ontmoetten wij reeds in Zuid-Friesland, o. m. te Makkinga (p. 45). Ook de Steenwijker "volle boeren" bezaten een "bouwhuis" waaraan een hele opslag was verbonden; de keuters hadden een halve opslag op de Meente (150 p. 72). De laatstgenoemde ingezetenen hadden verder geen bestuurlijke medezeggenschap, wat in Ruinen wel het geval was. Op de gunstige positie van de Ruiner keuters werd reeds door andere auteurs gewezen (112 p. 27; 116 p. 87; 145 p. 67). De omstandigheid, dat de heer van Ruinen vier keuters voor bewakingsdiensten ter beschikking had (181 p. 313) kan deze afwijkende situatie niet geheel verklaren. De proost van St.-Pieter te Uffelte had dit ook en in deze marke waren de keuters niet gewaard. De "lege" waardelen, welke de heer van Ruinen bezat (182 p. 42) waren bij lange na niet voldoende om aan zoveel keuterhoeven (in 1647 ca. 39) het opslagrecht te verbinden. Derhalve lijkt de veronderstelling niet onjuist, dat de heer

van Ruinen zijn positie in de marke versterkte door vestiging van keuters op zijn grond toe te staan en opslagrecht voor hen te verkrijgen.

In het algemeen werd in de Drentse esdorpen de vestiging van keuters zoveel mogelijk tegengegaan, door hen enerzijds relatief zwaar te belasten (voor de helft of een kwart van een "bouman") en door anderzijds hun rechten, vooral gedurende de zeventiende eeuw, sterk te beperken. De positie van deze ingezetenen van lage rang blijkt bijv. in De Wijk uit de volgende klacht uit 1745 (134 a p. 226) e.v.): "... geen paarde- of beeste- of schapeweide hebbende en geen plaggevelden of opslagen of veenen hebbende, anders dan uit andere marken aangekoft. Hebben (...) op haar eigen land plaggen moeten sticken, om mes te maken en zich alzoo moeten behelpen om haar bouwlanden te mesten en in staat te houden...".

Het voorgaande in het algemeen beschouwend, kan worden opgemerkt dat de vrij strakke organisatie van marke en waardelen in de esdorpen weinig ruimte liet voor de ontwikkeling van keuter- of kamphoeven. In de wegdorpen echter lag de eigendom van het gehele, in stroken verdeelde dorpstoebehoren direct vast, zodat een marke-organisatie daar overbodig was, uitgezonderd voor de gemeenschappelijk gebruikte weiden.

3. DE GEBRUIKSRECHTEN IN DE MARKE

a. *De stoppelweide*

Het was in de Oost- en Noordnederlandse esdorpen de gewoonte, dat na de oogst de es open werd gesteld voor het vee, dat daar op de stoppels nog wat voedsel vond (men denke ook aan de percelen die "drees" lagen, p.160) en tegelijkertijd zorgde voor enige bemesting. Men noemde deze gezamenlijke beweiding van de es wel de "eslating" of het "overal" (20 a p. 754). In Frankrijk stond de stoppelweide bekend onder de naam "droit de vaine pâture" (79 p. 127). Ieder die akkers op de es had liggen, mocht zijn vee dat hij naar zijn aantal scharen hield, op de es drijven, mits hij zijn eigen akkers niet "getuent ende bevried" had (Sloet p. 330).

Zoals Van Goor (77 p. 15) terecht opmerkte, is de mening van Slicher van Bath (232 p. 70) onjuist, dat het koren vóór een bepaalde datum van de es moest zijn om de stoppelweide een aanvang te doen nemen; het vee mocht integendeel niet eerder op de es worden gedreven voor al het koren van de es was gehaald. Zo bevat bijv. een wilkeur van Roden (1495, Joosting M. p. 61) de laatstgenoemde bepaling, evenals het Landrecht

van Drente (20 a p. 755).

Ook de schaapskudden van het dorp werden wel op de es gelaten. Dit gebeurde meestal 's nachts binnen een daartoe opgezette, tijdelijke omheining. Men noemde dit ook wel "perken" (115 p. 77). De markerechten vermelden dit recht niet, hetgeen wel begrijpelijk is, daar het niet "overal" geschiedde, doch per akker.

In Zuidwest-Drente zijn minder bewijzen van eslating dan in de Oostdrentse esnederzettingen, waarop de genoemde voorbeelden vnl. betrekking hebben. Ook in de Overijsselse en Gelderse esnederzettingen kwam de eslating meer voor. Meihuizen (in 77 p. 17, 18) zoekt de verklaring hiervan in de omstandigheid, dat men in Drente meer rechten op de woeste grond en grotere gemeenschappelijke kudden had, terwijl in Gelderland en Overijssel (waar het landsheerlijk gezag en de domeinen sterker waren vertegenwoordigd) de "herevelden" van de graaf waren, waardoor er voor de boeren minder woeste grond overschoot. In Noord-Overijssel hadden de boeren van Onna de es ook als gemeenschappelijke weide na de oogst in gebruik; de "Sanct Martenslude ende horige Sanct Martensguede" hadden bij privilege van bisschop David van Bourgondië van 1460 "alle hoer olde rechte vermits opslach inden eeschen" enz. (150 p. 15).

Dat de stoppelweide een overblijfsel is van oorspronkelijk gemeenschappelijk grondeigendom van de es (20 a p. 754, 755; 182 p. 40) lijkt onwaarschijnlijk. Ten eerste was er als tegenhanger het per akker perken van de schapen. Ten tweede kwam de stoppelweide lang niet in alle esdorpen voor en tenslotte kan het stoppelweiden een concessie zijn geweest aan het individuele eigendomsrecht op de akkers, een concessie die afgedwongen werd door het chronische weide- en hooilandgebrek in de Drentse esdorpen (p. 201).

b. *Het gebruik van de maden en weiden*

De maden waren in de Drentse esdorpen al vroeg verdeeld; in de zestiende eeuw komen nog slechts in enkele plaatsen onverdeelde voor zoals te Eelde (Goorspr. Dr. II p. 78) en Anreep (Joosting D. p. 189), maar zelfs hierbij is het niet duidelijk, of dit echte maden waren of de veel later verdeelde weidemaden. Wel bleven, zoals reeds is opgemerkt (p. 174), in de maden grotere blokken in gezamenlijk gebruik van een aantal eigenaars die er gezamenlijk hooiden en lieten weiden.

De hooilanden waren in alle Drentse esdorpen onderworpen aan een gemeenschappelijke voor- en naweide. De voorweide vond in het algemeen plaats tot 14 dagen vóór mei (Landsdag-

besluit 1638, 42 p. 51). De "gemeene buiren van Vledder" weidden hun schapen (!) in de Vledder made tot drie weken vóór mei (141 p. 84). Op Texel (106 p. 537) eindigde de voorweide reeds op 27 maart; ongetwijfeld hing dit samen met het zachtere klimaat. De naweide nam een aanvang als het hooi van het land was. Evenmin als bij de stoppelweide was er hier dus sprake van één of andere vorm van "Flurzwang". Na de hooioogst moesten de boeren hun maadpercelen dan weer openen (Goorspr. Dr. II 11 mrt. 1577 te Diever) of "ontvreden" (1410 te Ruinen, 146-II p. 199). Ook de eigenaars van z.g. "begraven" percelen (p. 177) moesten de dorpskudde op hun maden toelaten, hetgeen nogal eens moeilijkheden opleverde. Het Landsdagbesluit van 1638 (42 p. 51) vermeldt nadrukkelijk, dat de voor- en naweide ook plaats zou vinden "in particulier besloten hooilanden". Het gemeenschappelijk naweiden van hooilanden heeft tot in de twintigste eeuw stand gehouden, bijv. te Havelte (145 p. 85).

Zoals reeds is opgemerkt, geschiedde in sommige grotere blokken in de maden het weiden en hooien gemeenschappelijk. Dit gebeurde bijv. in een deel van de Doldersumse maden, in Vledder, in Havelte en in Ruinen (S. A. 845). Deze maadvelden waren niet geperceleerd. Het weiden en hooien geschiedde naar het aandeel van de verschillende eigenaars. Het z.g. "omhooien", dat ook in Zuidwest-Drente voorkwam, was een andere wijze van gezamenlijk gebruik. Hierbij hooide een eigenaar, die samen met een andere eigenaar twee ongeveer gelijkwaardige percelen had, het ene jaar perceel A en het volgende jaar perceel B. Voorbeelden hiervan vinden we te Havelte (A. S. 184, 1810): "de Krake, een dagmaat, hoyende omme tegen 1 dagmaat in de Bork en Driestaal het eene jaar en het andere jaar omme tegen een dagmaat voor de vredenge"; "een en een half dagmaat voor op de maden, hooyende deze $1\frac{1}{2}$ dagmaat na gewoonte omme met de erven van fam. Eppinge, daarnaast en met de Wedem. B. Eppinge tegen lopingemaat na gewoonte". Het omhooien van land ontstond door "Realteilung", waarbij men onverdeelde maadpercelen beurteling gebruikte.

Het recht van inscharen in de voor- en naweide op de maden en in de gemeenschappelijk gebruikte weiden en vochtige heidevelden of meenten, op grond van de waardeelsrechten, heette het opslagrecht. In Doldersum werd een waar in de marke een "opslag" genoemd; men mag aannemen, dat dit een oude term is, omdat er geen gebruiks- of eigendomsrecht in de woeste gronden, doch uitsluitend een gebruiksrecht in de groengronden mee wordt bedoeld. Een volle opslag hield scharrecht voor 4 paarden in; het aantal koeien, dat in Doldersum per opslag mocht worden geweid, is niet bekend. In de De Wijk werden de

koeien onder het toezicht van een "huuder" op de Wijker Meente gehoed. Dit weiden had volgens Koops (134 d p. 212 e. v.) mandelig plaats met de meiers van Dikninge, de Broekhuizen en de Dijkstallingerhuizen. De gezworenen vervulden hier de functie van schutheren; ze moesten erop toezien, dat niemand meer weidde dan zijn scharrecht hem veroorloofde.

In De Wijk werd het weiderecht in scheren uitgedrukt, maar het waardeel heette hier, als in Doldersum, "opslag". Iedere opslag omvatte het weiderecht voor vier koeien en twee paarden, benevens het weiden van twee varkens van Allerheiligen tot Pasen. De Wijkermeente gaf scharrecht voor 80 beesten in totaal (S. A. 845, Doleanties 1646). Dit weiderecht was verbonden aan $12\frac{1}{2}$ opslag; het totale aantal opslagen van De Wijk in alle weidegronden bedroeg $53\frac{1}{2}$. De Jonkheer van Boecop had hiervan $7\frac{1}{2}$, de andere gerechtigden hadden halve, hele en kwart opslagen.

Ook in de Steenwijker marke heette een waar een opslag. Het opslagrecht was verbonden aan de huisstede. Het totale aantal en soort beesten dat mocht worden geweid werd bepaald door de Magistraat (het college van Schepenen en Raden) en de Meenslieden (de eigenerfden). Men mocht niet meer beesten opslaan dan men door de winter had gebracht (150 p. 51, 84, 94). De laatstgenoemde bepaling werd ook in andere marken wel aangetroffen, daar anders het gevaar van overbeweiding optrad.

In de marke van Vledder werd een vierde waar of "vierdel" in 6 scheer verdeeld, zodat in de gehele Vledder marke (ca. 20 kwart-waardelen) ca. 120 beesten mochten worden geweid (S. A. 845). De Havelter "peerdeweiden" (achtendelen) gaven in 1780 (A. K. M. 281) elk scharrecht voor twee beesten en een paard "in meente en made". Uit de bedragen waarop de paardeweiden in vergelijking met de dagmaden hooiland werden aangeslagen, blijkt dat men ongeveer een schar per koe of paard rekende (ongeveer 0, 5 ha); een paardeweide was *f* 446, -- en een dagmad of schar hooiland plm. *f* 140, -- waard (1803). Men dient hierbij te bedenken, dat voor het voedsel van één beest ook nog een even grote oppervlakte weidegrond benodigd was, dat het vee 's nachts op stal stond en dat veelal nog hooi moest worden bijgekocht. Ook het Landsdagbesluit van 1638 stelde vast, dat er per dagmad niet meer dan één beest mocht worden opgeslagen.

Het aantal paarden, runderen en schapen dat per waar mocht worden ingeschaard werd soms verminderd doordat er weidegebrek was. In Uffelte mocht men in 1773 nog één paard en drie koeien per paardeweide inscharen, maar in 1776 werd door "de gemeene boer van Uffelte" gewilkeurd dat het aantal koeien per paardeweide op twee zou worden gesteld (A. K. M. 288 en 296).

Evenals in andere dorpen moesten de gezworenen erop toezien, dat niemand boven zijn aantal per paardeweide uitging. Zo werd er op 30 november 1773 door de Etstoel vonnis gewezen in de zaak van de markegenoten van Uffelte, eisers, tegen Vrougijn Jans van Havelte, gedaagde. Deze boerin had op één paardeweide, die zij via haar twee meiers in de Uffelter marke had, 5 paarden en 14 beesten op de Meente geweid. De dieren waren aan de achterzijde van de Meente, bij de Leemgraven, op de gemeenschappelijke weide gedreven. Uiteraard werden de Uffelter boeren in het gelijk gesteld (A.K.M. 288).

De gezamenlijke eigenaars van een weide konden scheren verkopen of verhuren, bij voorkeur aan binnenburen (markegenoten in hetzelfde dorp). Ook keuters konden in sommige marken op deze wijze weiderecht verkrijgen. In 1808 (A.S. 184) werden door de "Westeindiger Kluft" van Uffelte op de Oosteindiger Weide 6 paardeweiden (bedoeld zijn paardescheren) en 17 beesteweiden verhuurd.

In Ruinen werd de bouwman of volle boer in 1561 op 35 koeien, 6 paarden en 60 schapen gesteld; de "kleine boue" mocht 29 of 30 koeien en 6 paarden weiden, terwijl de vier koters 15 koeien en drie paarden en een "half vierendeel" (15) schapen mochten inscharen. De overige koters werd het weiderecht voor 10 beesten, 2 paarden en 15 schapen toegestaan (Wilkeur van 19 mei 1561, Joosting M. p. 71). Ook in Ruinen mocht een boer niet meer inscharen "alss sijn gerechtigheyt en die buirzeddell vermeldende is ende hij des winters op sijnen stall cann houden ende uytfoderen" (Joosting M. p. 72, 73). De omvang van het opslagrecht van de Ruiner waardelen mag enige verwondering wekken, doch een blik op de kaart toont, dat Ruinen vrij veel groenlanden had; de genoemde aantallen uit de zestiende eeuw zijn trouwens maxima. Vóór 1776 was het opslagrecht voor een vol waardeel te Havelte echter ook aanzienlijk, nl. 8 paarden en 24 runderen.

Uit het voorgaande blijkt, hoe ingewikkeld de regeling voor het gezamenlijke gebruik van de groenlanden veelal was. Deze gecompliceerdheid hing samen met de essentiële rol, die weien hooiland binnen de bedrijfsstructuur vervulden. Doch de percelering van het dorpstoebehoren van de esdorpen, waarin de occupanten niet, zoals in de wegdorpen, een bepaalde strook van de wei- en hooilanden in hun hoeve konden integreren, speelde hierbij eveneens mee.

c. *Het gebruiksrecht van het ve.*

Ook het gebruik van de woeste grond vond plaats volgens de

grootte van de waardelen door de gerechtigde boeren. Oorspronkelijk, in de vroegmiddeleeuwse esdorpen, zal het gebruik van de woeste grond vooral in Drente, waar geen feodale structuren van betekenis waren, voorbehouden zijn geweest aan de omwonenden, de adiacentia en de vicini (105 p. 780; 229-I p. 71). Indien er een onderlinge afbakening van het gebruiksrecht is geweest, dan zal die waarschijnlijk hebben plaats gehad op basis van de bezitsgrootte in de reeds geoccupeerde gronden (197 p. 103).

Het gebruiksrecht is na de twaalfde eeuw steeds gebonden aan het bezit van waarschap of waar. Het recht om te vissen en te jagen was in Drente alleen aan de boeren vergund die één vierde waardeel of meer hadden (146-II p. 177). Ook het gebruik van de markebossen in en buiten Drente was aldus geregeld. In het laatst van de vijftiende eeuw had bisschop David van Bourgondië een waar in de bossen van Wilsterenholt en Steygerenholt bij Zwolle (Reg. Arch. Bs. Utr. 3706) en in 1314 (id. 365) worden bij de uitgifte van goederen in erfpacht door de bisschop o. m. voorbehouden drie waren in hout en eikels.

Het recht van de Drentse gewaardeelde boeren om hout te kappen komt in de steeds weerkerende formulering van een waardeel tot uiting: "ter waerscap in der merckte, te vene, te zoede ende te holte" (Uffelte, 1438; O. T. M. p. 33). Het recht van plaggensteken werd o. a. te Anlo (145 p. 18) en De Wijk (zie p. 188) niet aan keuters toegestaan, doch in de meeste marken zag men dergelijke activiteiten van keuters wel door de vingers. Zonder turfgraven en plaggensteken was immers bijna geen agrarisch bestaan mogelijk. In Ruinen mocht een keuter zelfs drie dagwerk turf per jaar graven, hetgeen vergeleken bij de vijf dagwerk van een volle boer een aanzienlijke hoeveelheid was. Voor de potstal mocht men in de Zuidwestdrentse esdorpen ongeveer 8 tot 10 voer plaggen per waar per jaar steken.

Het aantal schapen dat op een volle waar mocht worden gehouden, varieerde maar heel weinig per dorp. In Anlo mocht men op een waar 40 schapen inscharen, in 1669 werd dit aantal op 52 gebracht (wilkeur bij Joosting M. p. 31, 35). Een "bouman" in Ruinen mocht 60 schapen op de heide laten grazen (p. 192) en de Uffelter boeren mochten 8 schapen op een paardeweide houden (wilkeur van omstreeks 1613, Joosting M. p. 85), hetgeen 64 op een volle waar betekende.

4. DE WAARDELEN EN DE ONTGINNING

De ontginning van de venen en heidevelden is niet op een door de markegenoten te bepalen tijdstip in één keer geschied. Reeds

vroeg zijn er gegevens over het individueel aangraven in gemeenschappelijk gebruikte grond. Zoals reeds is aangegeven (p. 179 e. v.) vond dit ontginnen zowel aan de rivierzijde als aan de hoge bouwlandzijde plaats. In de Zuidfriese nederzettingen kwam dit ook voor; ieder groef in zijn hoevestrook of bouwlandstrook grond aan uit de meente- of mandegrond (p. 25, 79, 96).

Van Engelen van der Veen (57) besteedde aandacht aan de "ruminge" in Noord-Overijssel. Uit zijn studie blijkt o. m., dat de ruminge een regeling was van individuele aangravingen die reeds vóór de verdeling van de woeste gronden hadden plaatsgevonden. Deze regeling kon bestaan uit het ontruimen of "rumen" van de eigenmachtig in bezit genomen akkers of door legalisatie van de ontginning door vaststelling van grenzen, betaling van een eenmalige vergoeding of van een periodieke belasting (57 p. 48 e. v.).

Een ontginning was pas wederrechtelijk wanneer een heer kon bewijzen eigenaar van de woeste grond te zijn of wanneer de markegenoten zich als eigenaar beschouwden en de ontginner er geen tijns voor had betaald, hetzij aan de grondheer, hetzij aan "de gemene boer". Het illegaal ontginnen kon soms grote vormen aannemen. Van Houtte (103 p. 44, 45) wijst hier ook op; zelden vond echter de individuele aangraving zijn weerslag in de bronnen. "Kenmerkend is het verhaal over de bisschop van Luik, die in de twaalfde eeuw zijn domaniaal woud te Theux door kolonisten wilde laten rooien en moest constateren dat een groot aantal boeren dezen ongevraagd voor waren geweest".

Het is niet verwonderlijk, dat als reactie op de activiteiten van naar willekeur ontginnende occupanten, de boeren van de "Althufen" zich in de loop van de dertiende eeuw aaneensloten om hun rechten op de woeste gronden te verzekeren en hun onderlinge rechten hierop af te bakenen in de vorm van waarschappen of waren. De ontginningen zullen ongetwijfeld zijn voortgegaan, doch nu op een meer gereglementeerde wijze. Waarschijnlijk zijn de latere uitbreidingen van de essen in "Blockgewannen" (p. 168) o. m. de resultaten van dergelijke gezamenlijke ontginningen.

Waar het landsheerlijk gezag sterk voelbaar was, bestond het "recht op voorslag". Bij de verdeling van een stuk woeste grond eiste de heer in het algemeen ongeveer een tiende deel voor zich op en hij was de eerste, die zijn "slag" of "weer" mocht kiezen. Soms nam hij meer dan hem toekwam, zoals in 1312 bij verdeling van gronden in de marke van Zwolle (57 p. 26), hoewel hij er daar later weer een deel van afstond. Bij de verdeling van de marke van Olst (1312) gaven de markegenoten vrijwillig een deel aan de bisschop, als beloning voor de be-

moeiingen (wellicht het reken- en meetwerk dat door de geestelijken was verricht).

De markegenoten stelden veelal samen regelingen op met betrekking tot het aangraven. De minutele resolutie van 24 januari 1637 van de geerfden en keuters van Ruinen is hiervan een voorbeeld (Joosting M. p. 74). Men voerde hier een "ruiminge" uit, waarbij werd besloten, "die angebawede landen alsmede die platsen d'welcke voor gemeente hen en weeder noch in deselven esch sijn liggende" publiek te verkopen of "weder bij die gemeente te laten liggen" (...). "Sullende untertusschen noch die eene offte andere meer moogen anbauwen noch oock tot prejuditie van de eene offte andere eenige ackers voor bij bauwen".

Waar geen grote invloed van een landsheer bestond, kon geen recht op voorslag tot stand komen. Behalve in Uffelte en Ruinen zijn er in Zuidwest-Drente nauwelijks sporen van te vinden. Bij Steenwijk, centraal punt van bisschoppelijke macht, liggen de z. g. "Heerenslagen" ten westen van de stad. Ze herinneren nog aan het aandeel, dat de bisschop hier bij de verdeling van de woeste grond kreeg. In 1403 gaf bisschop Frederik van Blankenheim ze uit aan zijn rentmeester Geert Borren, "voir sesthijen cop botteren vollenhoescher mate des ijaers" (150 p. 12).

Een andere mogelijkheid die benut kon worden om deel te hebben aan de ontginning en toewijzing van woeste gronden, werd echter ook in Zuidwest-Drente veelvuldig toegepast, nl. het bezit van één of meer waren (hoeven), die recht gaven op waren of weren in het nieuwe gebied. Zo had het klooster van Ruinen in 1645 nog vier waren in de Ruiner marke, hoewel het in 1325 al naar Dikninge verplaatst was. Dit betekende dat het kloosbijna 10 pct. van de Ruiner waardelen bezat.

Kort na 1300 had in Ruinen de verdeling van een stuk heideveld plaats gevonden onder leiding van heer Johan van Ruinen. Ieder ontgon zijn stuk tot bouwland, wat tezamen het "Nijland" van de Ruiner Es werd. Naarding (181) heeft de vermoedelijke gang van zaken bij deze ontginning in een korte studie beschreven. De heer van Ruinen was in de Ruiner marke gewaardeeld via de erven van zijn keuters (4 in 1561) en bovendien had hij zelf nog een aantal waren (in 1661 hadden zijn nazaten er samen 9, S. A. 845).

Ook reeds vóór de uitbreiding van de es van omstreeks 1300 is er vanuit Ruinen ontgonnen. Het moerasgebied waarin later Ruinerwold ontstond, was in 1141 (O. G. D. - I 28) door Otto van Ruinen en zijn buren of vicini aan het klooster geschonken. Toen het gebied werd verdeeld, kregen de monniken hun "voorslag" in de vorm van de Munnikeweer, waarop later de kerk van Blijdenstein werd gebouwd (O. G. D. - I 32). Er zijn nog lang daar-

na in het "Buddingewold" conflicten geweest tussen de heer van Ruinen en het klooster (bijv. in 1236, O.G.D.-I 96).

De verdeling van het Zuidveen bij Uffelte is reeds kort aangeroerd (p.178). Het werd in 1643 "naer 't waertal gesceyden ende gedeylt" (A.K.M. 292). Daartoe werd het in vijf blokken verdeeld, die alle 84 roeden lang waren ("van 't Nije Diep tot d'Harde of Atteler bargen"). De breedte van de blokken was van oost naar west resp. 52, 40, 40, 44 en 46 roeden, tezamen 222 roeden (ongeveer 1065 m). Het aantal waren in de Uffelter marke was 17, gesplitst in 136 paardeweiden. De boeren die een weer in het Zuidveen kregen, ontvingen per paardeweide ongeveer 1 roe en 10 voet. Het aantal deelhebbenden was ca. 45 (het archiefstuk is beschadigd). Op de topografische kaart van 1853 (bl. 16) staat het complex aangegeven als "Nieuwe landen"

In 1805 werd de z.g. Westermeente, een stuk heideveld van 230 dagmad in de Uffelter marke, opgemeten ter verdeling onder de Uffelter geërfden (A.K.M. 298). Het werd gesplitst in 160 percelen, die niet alle even groot waren. Er heeft geen verdeling plaats gevonden, want in 1828 kwam er een "Rapport van de Commissie benoemt om te onderzoeken, wat een geregelde scheiding van de Uffelter Westermeente vooraf moet gaan" (A.K.M. 315). In dit rapport werd geen scheiding "over hoog en leeg" aanbevolen, zoals men traditiegetrouw altijd deed, maar werden de gronden in drie klassen gerubriceerd, nl. in hoge, middelhoge en lage grond. Daarna werd er "naar het waardeel" gescheiden.

Een ander ook reeds vermeld geval van verdeling van de gemeenschappelijke woeste grond (p. 131) is dat van de percelering van de venen en de lage heidevelden in de marke van Havelte in de jaren tussen 1778 en 1786. In 1778 was het Lokveen reeds gescheiden; de markegenoten van Havelte besloten in 1780: "1) dat het veen ten zuyden van de Havelter nieuwe vaart tussen de markegenoten na de peerdeweijden zou worden gescheiden; 2) dat de zantgrond tussen gemelde vaart en de Nieuwveensche Dijk mede tusschen de markegenoten na de peerdeweijden zou worden gescheiden; 3) dat het schapevelt provizioneel voor de tijd van vijf en twintig jaaren in vier kluften zou worden gescheiden van elk in zijn streek met plaggen en zodden steken blijven..." (A.K.M. 281).

Deze verdelingen geschiedden alle op dezelfde wijze, identiek aan de reeds eerder plaats gevonden verdeling van de Havelter maden. Men mat de breedte van het te verdelen gebied, deelde het aantal roeden door 176 (het aantal paardeweiden in de Havelter marke) en wees vervolgens ieder de hem toekomende strook toe na loting. De breedten van de slagen in het Schape-

veld bijv. bedroegen 5 roe 1 voet 7 duim; 3 roe 9 voet; 13 roe 8 voet 9 duim; 11 roe 5 voet 6 duim; 8 voet 9 duim, enz. In dit schapeveld waren twee lotten, die tezamen in 40 stroken waren verdeeld. Het gebied tussen de Nijeveense Dijk en de Boervaart werd op dezelfde wijze in 1780 verdeeld (A. K. M. 281): "Hendrik Roelof breet 24 roe; Beerent Doornbos 29 roe, 8 voet en 4 duim; Teunys Reynders 22 roe, 3 voet en 4 duim; Hendrik Gerbrants 13 roe, 1 voet en 1 duim" enz. De percelen werden niet naar de oppervlakte gerekend, zoals Linthorst Homan (142 p. 50, 51) stelt, doch naar de breedte. Met een aanzienlijke afwijking in de lengte der blokken werd wel rekening gehouden door de breedte dan wat groter of kleiner te nemen.

Ook elders aan de randen van het Drents plateau werden de venen en heidevelden op deze wijze verdeeld. In Buinen (Joosting M.p.44) werd in 1613 bij een wilkeur vastgesteld, dat "men het Noertveene neffens die Drouwene swette ordentlyck sal slaen het eene scheit na het wardeel ende het andere nae de huisen". In de ene helft van het veen deelden hier dus ook de niet-gewaardeelden mee. Dit was evenwel een incidentele regeling, daar aan het eind van de wilkeur gezegd wordt: "...indien men hijrnaemaels goetvinden mochte eenige erffscheidinge in de veenen ofte anders in de merckte te doene, dat sulx geschieden sal nae die wardeelen ende niet nae die huysen".

Als conclusie is te trekken, dat zowel het gebruik als de eigendom van de maden, weiden en woeste gronden in de esdorpen de waardeelsgrootte als basis had. Van onderlinge gelijkheid kan hierbij niet worden gesproken; wel was er, afgezien van de keuters, een evenredigheid van ieders aandeel in deze belangrijke bedrijfsbases vóór en na de verdeling.

D. *De bedrijfsstijl in de Zuidwestdrentse esdorpen.*

1. ALGEMEEN

Over de bedrijfsstijl in de wegdorpen van Zuidwest-Drente is reeds opgemerkt, dat de veehouderij hier relatief een belangrijke plaats innam, doch dat dit niet resulteerde in een minder grote akkerbouwcomponent (p. 157, 158). Tussen de bedrijfsstructuur van de Zuidwestdrentse esdorpen en die van de nederzettingen van het Drents plateau zijn geen verschillen van

betekenis op te merken, hoewel de indruk bestaat, dat in Zuidwest-Drente het percentage van de bodem dat door akkerland werd ingenomen wel wat hoger lag dan in de rest van de provincie. Doch ook hier geldt, dat met name de gegevens van vóór de negentiende eeuw schaars zijn. Een oorzaak hiervan is, dat van de toch al weinig voorkomende verkopingen van onroerend goed zelden een aantekening is overgebleven, zodat wij weinig bedrijfsgegevens bezitten. De grondschattingsregisters vermelden de oppervlakten wel, evenals de hooilandoppervlakte; naar de weidegrootte kan men slechts raden en ook de gebruikte oppervlakte woeste grond is alleen bij benadering vast te stellen.

Naarding (182) ziet de tijd van de twaalfde en dertiende eeuw als een overgangsfase van het meer op de veehouderij gerichte bedrijf naar het gemengde bedrijf met nadruk op de korenverbouw. Hij haalt hierbij o.m. de voor de Zuidwestdrentse situatie van betekenis zijnde oorkonde uit 1141 (O.G.D.-I 28) aan, waarin van Gislo (Gysselte bij Ruinen) wordt vermeld: "Terram... cum pratis et agris suis cultis sive colendis". Dat hier evenwel van een "ontginning in de overgangsperiode verkerend van weidegebied naar een nederzetting met gemengd bedrijf" sprake zou zijn, is onjuist; het was een gebied, waar de "prata" (het hooiland, 232 p.84) en de agris (de akkers) gezamenlijk in het bedrijf waren opgenomen.

Het is wel aannemelijk, dat de rundveehouderij vóór de twaalfde eeuw in het agrarische bedrijf van meer betekenis was dan erna. Immers, een groot deel van de woeste gronden, waaronder weideterrein voor het rundvee, ging met de occupatie van de wegdorpen verloren voor het bedrijf in de aangrenzende esdorpen. De boeren in deze esdorpen moesten derhalve op een kleiner wordend areaal hun bestaanswijze baseren, hetgeen een zekere intensivering eiste. Deze intensivering is waarschijnlijk op twee wijzen gerealiseerd. Enerzijds geschiedde dit door een verbeterde afwatering van de maden en weiden en door de verdeling van de maden, die wellicht ongeveer in deze tijd zal hebben plaats gehad. Anderzijds breidde de schapenhouderij zich waarschijnlijk sterk uit (p.203), waardoor de resterende heidegronden die tot dusverre hoogstens als slecht weideterrein voor het vee waren gebruikt, in de bedrijfsstijl op een meer rendement opleverende wijze konden worden opgenomen. Deze bedrijfsstructuur bleef, zoals gezegd, gemengd met nadruk op de korenverbouw. De bevolkingstoeneming in de randgebieden van het Drents plateau en in Noord-Overijssel deed ongetwijfeld een grotere behoefte aan koren ontstaan na de twaalfde eeuw. Of de schapenhouderij zoals Naarding (176, 182) stelt,

in die tijd haar intrede deed in Drente, of dat er veeleer sprake is van een sterke uitbreiding ervan, laten wij in het midden.

2. DE AKKERBOUW

In het algemeen was in de Oostnederlandse esdorpen ongeveer 10 pct. van het dorpstoebehoren bouwland (50 p. 185). Dit percentage kwam ongeveer overeen met dat van de bouwlandoppervlakte in de Zuidfriese wegdorpen (p. 56) en in de Zuidwestdrentse wegdorpen (p. 58). Voor de Zuidwestdrentse esdorpen komt men op een percentage van 10 tot 15 pct. Zo had Wapse omstreeks 1645 591 (Steenwijker) mud bouwland (212,7 ha.); dit was ca. 14 pct. van het dorpsgebied. Diever bezat 695 mud, wat ongeveer 15 pct. van het dorpstoebehoren was. Doldersum bracht het slechts tot 168 mud (60,5 ha of 7 pct.), waarin het grote hooilandgebrek en daardoor het mestgebrek tot uiting komt. Slicher van Bath (231 p. 404, 411) heeft de bouwlandpercentages voor Noord-Overijssel berekend. Deze waren in de zeventiende eeuw lager dan de Zuidwestdrentse, behalve in het schoutambt Vollenhove, waar in 1600 14,6 pct. bouwland was. Toch besloeg in geheel Noordwest-Overijssel in 1833 het bouwland nog meer dan 7 pct. van de totale oppervlakte.

Van de middeleeuwse akkerbouw in de Zuidwestdrentse esdorpen weten wij weinig. Ook over de wijze van akkerbouw in het algemeen in die tijd zijn de meningen verdeeld. Keuning (122 p. 8) denkt aan een drieslagstelsel met braak vóór de twaalfde eeuw en een continue roggeverbouw met zware bemesting, mogelijk door de schapenhouderij, erna. Het drieslagstelsel in gereglementeerde vorm, dus met "Flurzwang", is volgens Slicher van Bath (232 p. 70), in tegenstelling met vroegere opvattingen, vrij jong. In zeer dicht bevolkte streken is het in de twaalfde eeuw of dertiende eeuw ingevoerd, elders pas in de zestiende of achttiende eeuw. Jappe Alberts (107 p. 159) concludeert uit het feit dat in de Drentse bronnen wel eens winterrogge wordt vermeld, dat sporen van het drieslagstelsel niet geheel ontbreken. Niemeier (183 p. 30) ziet het landbouwstelsel vóór de plaggenbemesting getypeerd door een ongeregeld "wilde-veld-grasstelsel", waarbij de cultuurgrond zich kon herstellen tijdens een braakperiode (wilde veld) en een daarop aansluitende tijd van beweiding, waarna het land weer onder de ploeg kwam. Ook Niermeyer (187 p. 16) huldigt deze opvatting. De overgangstijd tussen het laatstgenoemde stelsel en de "ewigen Roggenbau" is dan eveneens op de twaalfde of dertiende eeuw te stellen.

In Zuidwest-Drente waren in de tijd waarover voldoende ge-

gevens zijn (na de zestiende eeuw), niet alle esakkers voortdurend in cultuur. Op alle essen lag in de zeventiende eeuw meer of minder drees land waarop het vee tijdens de stoppelweide, en wanneer de eigenaar het afsloot ten allen tijde, kon grazen. Te Doldersum was in 1745 meer dan 60 mud bouwland drees. Er wordt over opgemerkt "dat daar altijd op de esch dres land mogen wesen om haar koejen daarop te weyden, het eene jaar wel meer en het andere jaar wel minder..." (S. A. 858).

Omstreeks 1400 lag op de Vledder Es nog steeds akkerland onbebouwd "ten jaren datter toe ghelegen heeft van der groter sterfte" (de pestepidemie van omstreeks 1350; O. G. D. -II 1130). In 1745 lag er nog 34 mud en 1 schepel "dres" (S. A. 858).

Sommige percelen waren met eikehakhout begroeid, zoals op de es van Dunninge bij De Wijk, waar in 1579 (134c p. 84) twee mudde haverland "bevoret is met sijn holt". Of op de Zuidwestdrentse essen dezelfde vorm van wisselbouw werd uitgeoefend als in de Friese Wouden (p. 58) en in Gaasterland, waar men bos met akkerland afwisselde, (p. 120) is niet te zeggen; het kwam zeker niet op grote schaal voor. Ook in Noord-Overijssel werd wel bouwland uit bos ontgonnen, zoals Hamming (87 p. 22) vaststelde.

Bodemkundige onderzoekingen doen vermelden, dat men op de Drentse essen vóór de plaggenbemesting bosstrooisel heeft gebruikt om de hoeveelheid mest in de potstallen te vermeerderen (94 p. 10).

De winterrogge moet vanouds het belangrijkste gewas op de Drentse essen zijn geweest. Het percentage van de esgrond dat met winterrogge werd bezaaid was ongeveer 80 pct. (242 p. 96). De middeleeuwse en latere pachten van hoeven in de Drentse esdorpen zijn bijna alle roggepachten, hoewel er ook kleinere hoeveelheden gerst, haver en vlas worden vermeld (107 p. 159). Boekweit werd vooral op veengrond verbouwd of op vochtige heidegrond. Nadat men gedurende acht of tien jaar deze verbouw had uitgeoefend, liet men de grond weer braak liggen, zoals te Uffelte in 1640 en 1643 (A. K. M. 292). Boekweit wordt in Drente voor het eerst in 1395 vermeld (86 p. 131). Deze intrede van de boekweitcultuur past in het intensiveringsproces, waarbij na de twaalfde en dertiende eeuw de woeste gronden meer in het agrarisch bedrijf werden geïntegreerd. Vlas werd op de laagst gelegen esgronden verbouwd. In de middeleeuwse bronnen wordt "lijnland" veelvuldig genoemd. In de grondschattingsregisters (S. A. 845) wordt bij de opgave van de espercelen het "lijnland" afzonderlijk vermeld. Het maakte slechts een gering deel van de totale oppervlakte akkergrond uit. Het klooster

Ruinen moet een centrum van vlasteelt zijn geweest; op de Ruiner Es worden in de veertiende en vijftiende eeuw verschillende malen percelen lijnland vermeld en bij de kerk van Ruinerwold te Blijdenstein herinnert thans nog de perceelsnaam "de Bleekhof" aan het bleken van linnen stoffen door de monniken.

De vrijwel voortdurend op dezelfde akkers uitgeoefende graanverbouw eiste, evenals in de zuidelijke Friese Wouden (p. 57), een zware bemesting. Per mudde (0,36 ha) bouwland was er 7 à 8 voer mest per jaar nodig. Daar voor de Zuidwestdrentse esdorpen een minimum bouwlandareaal van 10 mudde per bedrijf kan worden aangenomen, had men op een bedrijf per jaar zo'n 70 tot 80 voer plaggenmest voor de esakkers nodig. Bij permanente stalvoedering (die hier en daar wel werd toegepast) leverden vijf koeien deze hoeveelheid wel op. Doch wanneer men, zoals gebruikelijk was, het vee van mei tot oktober overdag niet op stal had, moest de mesthoeveelheid worden aangevuld met schapemest. Bij een schaapskudde van 20 dieren kon men in het voorjaar ongeveer dertig wagenvrachten mest uit de schaapskooi halen. Naarding (176 p. 703) denkt, dat de zware bemesting van de esakkers eerst met de schapenteelt zijn intrede heeft gedaan in Drente.

Voor het verkrijgen van plaggen voor de potstal werd de heide éénmaal in de 7 à 10 jaar afgeplagd. Op 4 ha. bouwland en weiland was een vijf- tot achtmaal zo grote oppervlakte heide vereist. De verhouding die Wieringa (257 p. 124) noemt voor de oppervlakten es-, veld- en madegrond van Wachtum (1 : 2 : 3) is niet geldig voor de Drentse esdorpen in het algemeen. Veel dichter bij de werkelijke toestand komt een verhouding voor de oppervlakten es-, veld- en madegrond van 1 : 7 : 2.

3. DE VEEHOUDERIJ

Ondanks het feit, dat vooral na de twaalfde eeuw de schapenhouderij waarschijnlijk een aanzienlijke uitbreiding onderging, bleef het weide- en hooilandareaal het zwakke punt van de Drentse esdorpen.

Dit gebrek aan groenlanden, dat reeds eerder werd genoemd (p. 189) en dat ook in Zuidoost-Friesland nijpend was (p. 59), komt in de gegevens over Zuidwest-Drente bij voortduring naar voren. Hoewel men door een verbeterde ontwatering na de zestiende eeuw vooral de maden intensiever kon gebruiken en hier en daar zelfs kon uitbreiden, werd er in de zeventiende eeuw in de doleanties naar aanleiding van de grondschatting geklaagd over de slechte toestand van de graslanden, die desondanks zo zwaar werden belast. De Doldersumse boeren huurden weiden

in de Wapser marke, waar meer grasland in de brede oeverlanden van de A aanwezig was dan onder Doldersum, ze lieten hun vee op gedeelten van de es weiden (p. 200) en moesten nòg hooi bijkopen. De grote waarde van het Doldersumse maadland blijkt trouwens ook uit de bedragen van de grondschatting: 16½ mud bouwland werd op *f* 462,-- getaxeerd, 4 dagmad hooiland of *f* 560,-- (S.A. 845). In 1803 (S.A. 1513) werd een mud bouwland te Havelte voor plm. *f* 240,-- verkocht, een dagmad hooiland bracht hier "slechts" *f* 140,-- op, waaruit blijkt, dat de Havelter hooilandpositie er beter uitzag dan die van de Doldersumse boeren. In het algemeen geldt echter zeker hetgeen Slicher van Bath (232 p. 84) opmerkt, nl. dat het hooiland en het bouwland ongeveer even duur waren.

Toch was het hooiland van slechte kwaliteit; één dagmad leverde nauwelijks voldoende wintervoeder op voor een koe. Het terrein was oneffen, begroeid met onkruid en struikgewas. Vele percelen hooiland worden in de archivalia gekarakteriseerd met "sijnde geheel met gagel bewassen" (bijv. S.A. 845 te Havelte). Het aantal runderen was in het algemeen lager dan het aantal dagmaden hooiland. Te Havelte werden in 1650 (A.K.M. 336) 413 runderen gehouden, waarvoor men de beschikking had over 686 dagmad in de Havelter made.

Hoewel het aantal runderen per hoeve klein was, geeft het aantal van twee koeien per bedrijf, dat Linthorst Homan (141 p. 89) voor Vledder omstreeks 1645 vermeldt, geen juist beeld van de situatie in de esdorpen in het algemeen. Trouwens, de opgave van Linthorst Homan lijkt wel erg laag, wanneer men bedenkt, dat de Vledder boeren tezamen 120 scheerweiden bezaten en dat het aantal hoeven in het midden van de zeventiende eeuw ca. 30 bedroeg. Volledige gegevens hebben wij van Uffelte en Havelte (A.K.M. 336). In 1650 werden er in Uffelte op 59 bedrijven in totaal 380 runderen gehouden, gemiddeld ruim 6 per bedrijf. In Havelte op ca. 50 bedrijven 413 runderen, dus iets meer dan 8 per bedrijf.

In Vledder was het aantal schapen per bedrijf 16 à 17 gemiddeld; de schaapskudde van het hele dorp telde zeker ruim vijfhonderd dieren. De Ruiner boeren mochten per vol waardeel 60 schapen houden, hetgeen de dorpskudde, wanneer elk waardeel werd benut, op meer dan 2000 stuks bracht. Men hield echter lang niet altijd het aantal, waartoe men op grond van zijn waardeel gerechtigd was. In Uffelte mochten op een vierendeel in de zeventiende eeuw 16 schapen worden geweid (A.K.M. 283); de schaapskudde zou dus bijna 1100 dieren kunnen hebben geteld (68 vierde-waardelen), doch er werden in 1650 (A.K.M. 336) 894 gehouden. In het algemeen was het aan-

tal schapen per bedrijf ongeveer het drievoudige van het aantal koeien.

Of de schapenhouderij in Drente vóór de twaalfde eeuw geheel ontbrak is niet te zeggen, doch archeologische gegevens over deze veeteeltvorm voordien zijn schaars (73 p. 36). Naarding (182 p. 33) vestigt er de aandacht op, dat er bij de pachten van Werden (omstreeks 1160) uit Drente geen schapen of wollen stoffen worden vermeld, doch wel koren. Voorts was in de elfde eeuw in Drente een belangrijk deel van het servitium (het recht van herberg), dat per dag een vette ram aan de bisschoppelijke gasten moest worden verstrekt; volgens Naarding wijst dit erop, dat deze dieren niet overvloedig aanwezig waren. Tenslotte ziet Naarding in het woord "scheper" een voor Drente vreemde term, afkomstig uit zuidelijker streken; het woord "heerde" is wel een Drents woord (biestheerde, zwieneheerde). Ook Keuning (118 p. 85) neemt aan, dat de schapenhouderij eerst in de twaalfde eeuw in Drente op grote schaal ingang vond, naar voorbeeld van het klooster Ruinen (omstreeks 1140). Meihuizen (151 p. 283) daartegenover wil uit de omstandigheid, dat Drente met rogge en Groningen met schapen in de twaalfde-eeuwse abdij-opbrengsten vertegenwoordigd was, niet de gevolgtrekking maken, dat de schapenhouderij in Drente destijds weinig te betekenen had. Inderdaad kan bijv. de kwaliteit van de dieren een rol hebben gespeeld. De "Drenten" waren een gespierd, mager ras. De archeologische gegevens echter, zoals het ontbreken van de resten van schaapskooien in de vóór- en vroegmiddeleeuwse nederzettingen, lijken ons in dit verband dan ook van meer gewicht.

Toch lijkt het niet te gewaagd, te veronderstellen dan met het verdwijnen van een groot deel van de woeste gronden door het ontstaan van de wegdorpen voor de "essen-economie" met name in de randgebieden van het Drents plateau de noodzaak ontstond van een doeltreffende wijze van benutten van de resterende grond, voorzover dat binnen de mogelijkheden van het toenmalige bedrijf lag. Een sterke uitbreiding van de schapenhouderij is hiervan ongetwijfeld een gevolg geweest.

4. DE BOERDERIJVORM

Wat boerderijtypen betreft zijn de Friese Wouden en Zuidwest-Drente als één cultuurgebied te beschouwen. Evenals in Zuidoost-Friesland zijn er in Zuidwest-Drente drie vormen te onderscheiden, nl. het oudste, onverdeelde hallehuis, het overgangstype, door Hekker (92 p. 262) het middenlangsdeelstype genoemd en het nieuwere type, dat een dwarsdeel heeft.

Het Ouddrentse boerenhuis, waarvan Van der Molen (157 p. 18) te Diever en Ansen voorbeelden noemt, had een staldeel, waarbij de koeien met de koppen naar de muur aan de stijlen waren vastgezet. Ook in de Stellingwerven werd dit "schuurloze langhuis" aangetroffen (p. 60; fig. 6a).

In het midden van de zeventiende eeuw ontstond er een overgangsvorm (92 p. 256), het z. g. middenlangsdeeltype, waarbij de schuur achterwaarts, soms zijwaarts, was uitgebreid met een tasruimte en een schaapskooi. Men wenste vooral in de streken waar de veehouderij een belangrijke bedrijfstak was de opslagruimte voor het wintervoer evenwel nog dichter bij het vee te hebben en liet nu de stal langs de tas, die men op de deel plaatste, doorlopen. Doordat de achteringang nu versperd was, verplaatste men de baander naar de zijkant. Dit laatste type ontstond omstreeks het midden van de achttiende eeuw in Zuidwest-Drente. Van der Molen acht Friese invloeden bij deze ontwikkeling onbewezen (157 p. 40). Deze z. g. dwarsdeeltypen vinden we tegenwoordig nog o. m. te Wapserveen en Havelte.

De belangrijkste afwijking tussen het Stellingwerfse en het Zuidwestdrentse ontwikkelingsproces is, dat men in Zuid-Friesland de uitbreiding meer zocht in zijwaartse richting (fig. 6b), terwijl men in Zuidwest-Drente de schuur achterwaarts verlengde. Op de minuutplans van omstreeks 1830 zien wij dan ook in het laatstgenoemde gebied heel weinig silhouetten van dwarsschuurtypen, in de Stellingwerven zoveel temeer (p. 61). Dat men in Zuidwest-Drente de uitbouw in het verlengde van de schuur plaatste, zal ten dele te verklaren zijn door de betrekkelijk kleine omvang van deze vergroting. Bedrijfssamenvoegingen zoals in de Friese Wouden vrij veel voorkwamen, waren in Zuidwest-Drente uitzonderingen. Betekende de overgang naar het nieuwe type in de Stellingwerven een uitbreiding van het boerenhuis (er was ook een stalruimte-uitbreiding in opgenomen), in Zuidwest-Drente was het veel meer een comprimering.

SAMENVATTING

De Zuidwestdrentse esdorpen behoren vnl. tot het kernesdorptype. Havelte en Wapse zijn als secundaire kransesdorpen te beschouwen. De essen zijn "Gewann"-essen van een vrij eenvoudig type; Ruinen heeft een meerstrokige es. De groenlanden, bestaande uit de reeds vroeg verdeelde maden en weiden, vertonen over het algemeen de parallelle maden- en slagenpercelering. De heidevelden en venen werden op dezelfde wijze sinds het einde van de achttiende eeuw verkaveld.

Het gemeenschappelijke gebruik van de onverdeelde marke (voor- en naweide, "buurweide", stoppelweide, schapeweide op de velden, plaggensteken enz.) vond plaats naar de grootte van ieders waardeel of opslag. Toen men de gemeenschappelijke gronden ging verdelen, vond de toewijzing eveneens plaats naar de waardeelsgrootte; de met een waardeel overeenkomende strook heette een "weer".

De bedrijfsstijl in de Zuidwestdrentse esdorpen was gelijk aan die van de nederzettingen op het Drents plateau. De relatief wat groter zijnde weidecomponent diende vooral om de mest te leveren voor de alles overheersende korenverbouw. De boerderijvorm vertoont weinig verschillen met die van de zuidelijke Friese Wouden.

HOOFDSTUK VII

FUNCTIONELE EN GENETISCHE ASPECTEN VAN HET CULTUURLANDSCHAP AAN DE WESTZIJDE VAN HET DRENTS PLATEAU

A. *Inleiding*

1. GRADATIE EN UITSTRALING

In de voorgaande hoofdstukken zijn de formele en institutionele kenmerken en de bedrijfsstructuur van de nederzettingen aan de westzijde van het Drents plateau op regionale wijze behandeld. Tot de formele kenmerken worden de nederzettings- en perceelsvormen en de hoevegrootte gerekend; tot de institutionele de wijzen van gebruik en de eigendomsvormen. De bedrijfsstijl vormt a.h.w. de schakel tussen de formele en institutionele elementen; tot geen van beide categorieën behorend, is ze er nauw mee verbonden. Carol (34) noemt een agrarisch bedrijf een "Funktional", die uit meerdere "Formale" bestaat. De term "Funktional" werkt echter verwarrend, omdat ook de "Formale" (de structuurelementen van het agrarisch landschap) als functioneel ten opzichte van de bedrijfsstijl zijn te interpreteren. Formele en institutionele kenmerken en bedrijfsstijl zijn interdependent, terwijl ze tezamen weer in sterke mate door het fysisch milieu beïnvloed worden.

De regionale indeling welke tot nog toe werd gevolgd, had in zekere zin een typologische betekenis; in verschillende natuurlijke landschappen, zoals het zandruggengebied van de zuidelijke Friese Wouden en de streek aan de bovenloop van de Linde en de Tjonger overheerst telkens een bepaald cultuurlandschapstype. In de andere onderscheiden landschappelijke eenheden (het Zuidwestfriese pleistoceen en Zuidwest-Drente) komen sterk uiteenlopende cultuurlandschapsvormen naast elkaar voor.

In het laatste hoofdstuk van deze studie zal eerst worden getracht, een antwoord te geven op de vraag, in hoeverre er sprake is van een overeenkomst tussen de kenmerken van de verschillende cultuurlandschappen en de daarin opgebouwde bestaanswijze ten westen van het Drents plateau enerzijds, en die van het essenlandschap zoals dat tot in de negentiende eeuw overheerste in het laatstgenoemde gebied anderzijds. Deze overeenkomst zal vooral in functioneel opzicht aanwezig zijn. De formele kenmer-

ken zullen meer uiteenlopen dan de institutionele, terwijl de bedrijfsstructuur in het gehele gebied aan de westzijde van het Drents plateau de geringste variatie vertoont.

Immers, in een natuurlijk milieu dat afweek van dat van het zandeilandengebied van het Drents plateau, heeft men toch getracht tot een soortgelijke bestaanswijze te komen als die, welke eeuwenlang in de Drentse esdorpen bestond. Met andere woorden, vervulden vanuit een functioneel standpunt geredeneerd de onderscheiden landschapselementen, gebruiks- en eigendomsvormen in een noodzakelijkerwijs van het Drentse eslandschap afwijkend geografisch milieu eenzelfde rol t.o.v. de bestaanswijze als die, welke ze speelden in de bestaanswijze van het Drentse esdorp.

Vanaf het Drents plateau naar het westen zullen de afwijkingen in de formele en institutionele aspecten vergeleken met die van het Drentse esdorp, tezamen een zekere gradatie of "Abstufung" vertonen. Keuning (122) gebruikte de term "frustratie" voor het verschijnsel, dat ten westen van het Drents plateau de nederzettingen a.h.w. belemmerd worden in hun "esdorpkarakter" door de andere geaardheid van het fysisch milieu.

Wanneer vervolgens getracht zal worden deze gradatie te verklaren, dan moet hierbij worden vooropgesteld, dat de oorzaken hiervan enerzijds in het fysisch milieu en anderzijds in de wijze van aanpassing daaraan tijdens en na de occupatie dienen te worden gezocht. Natuurlijke en historische oorzaken uiten zich in het gecompliceerde geheel van het agrarische landschap en de daarin opgebouwde bestaanswijze tezamen, onafhankelijk van elkaar of via elkaar in de genoemde categorieën van formele en institutionele kenmerken en de bedrijfsstructuur.

Hoewel deze ingewikkelde causaliteitsstructuur in de loop van dit hoofdstuk verduidelijkt wordt door haar na te gaan in de onderscheiden cultuurlandschapstypen, kunnen enkele opmerkingen er nu reeds enig reliëf aan geven. Zo kan bijv. het voorkomen van een marke (als institutioneel element) verklaard worden doordat gemeenschappelijk gebruik, vereist voor een autarke of geïsoleerde bestaanswijze, door een bepaalde structuur van het natuurlijke landschap werd bevorderd. Evenzeer is het echter mogelijk, dat de wijze van oorspronkelijke inbezitneming (collectieve ontginning) bepaalde vormen van gemeenschappelijk gebruik stimuleerde. De institutionele kenmerken kunnen op hun beurt, bijv. bij ontginning, in het formele vlak tot uiting komen; een reeds genoemd voorbeeld hiervan (p. 196 e.v.) is de verdeling van woeste grond in een esdorp, waar de stroken in het veen of heideveld correleerden met de waardelen in het moederdorp.

De bovengenoemde gradatie zal dus voor een deel zijn te herleiden tot een gradatie in de eigenschappen van de fysische gesteldheid. De aspecten welke niet uit de bijzondere kenmerken van het fysisch milieu zijn te verklaren, vallen onder de tweede categorie factoren, nl. de wijze van inbezitneming en de historische achtergronden ervan. Door de werkingssfeer van deze groep factoren te verklaren, krijgt men een antwoord op de vraag, in hoeverre de gradatie de betekenis van een "uitstraling" heeft.

De term "uitstraling" impliceert, in tegenstelling tot het neutrale begrip "gradatie", een overnemen in ruimte en tijd van (meestal institutionele) elementen. Houdt een gradatie een af- of toeneming van de frequentie van bepaalde kenmerken in, een uitstraling geeft een beweging in ruimte en tijd aan. Of bij een uitstraling migratie of imitatie heeft plaats gevonden, moet voor elk geval afzonderlijk worden vastgesteld. Wel dient er de aandacht op te worden gevestigd, dat in het verleden vaak op onvoldoende gronden migraties werden verondersteld. Duidelijke aanwijzingen uit het cultuurlandschap en uit de bestaans- en gebruikswijze moeten, indien maar enigszins mogelijk, worden ondersteund met historische bewijzen.

2. DE TYPOLGIE EN DE "LANDSCHAFTSGLIEDERUNG"

Teneinde de gradatie van de cultuurlandschapsvormen, van de daarmee samenhangende institutionele elementen en de bedrijfsstructuur, alsmede van hun functionele afhankelijkheid ten opzichte van elkaar vast te stellen, is het hanteren van een bepaalde typologie noodzakelijk. Bij een dergelijke typologie moet men van een formeel criterium uitgaan, omdat een genetische typologie van cultuurlandschapsvormen (waarbij in de benaming de ontstaanswijze tot uiting komt) niet mogelijk is. Een dergelijke genetische indeling is vooralsnog niet mogelijk om twee redenen; ten eerste zijn er te weinig gegevens voor, ten tweede zou zo'n indeling prematuur zijn doordat de genese juist één van de te onderzoeken aspecten is. Anderzijds dienen we wel te waken tegen eenzijdig formele typologieën, door de functionele en genetische achtergronden van de verschillende cultuurlandschapstypen zoveel mogelijk te belichten.

Als ruimtelijk kader van de cultuurlandschapstypen zal het dorpsgebied, ook als "dorpstoebehoren" ter sprake gekomen, dienen. Hierbij kan de nederzettingsvorm als formeel criterium voor de ruimtelijke structuur van het dorpstoebehoren worden genomen, omdat de wijze van rangschikking van de boerenhuizen in het algemeen functioneel samenhangt met de percelering en veldindeling. Het is in de meeste gevallen onmogelijk, de

percelering van een dorpsgebied in één term samen te vatten. Dit bewijzen de voorstellen van de "Internationale Werkgroep voor de geografische terminologie van het agrarisch landschap" (245). Men houdt immers de moeilijkheid, dat men met een "Leit- und Begleittyp" (185 p. 58) moet werken, waartegen de bezwaren reeds werden genoemd (p. 14, 75). Nu brengt het combineren van de nederzettings- en de perceelsvorm in één term hetzelfde probleem met zich mee; men moet een keuze maken. Een typologie draagt noodzakelijkerwijs altijd iets arbitrairs in zich. De generalisering waartoe men wordt gedwongen is in optimale vorm aanwezig wanneer men bij de geografische karakterisering van het dorpstoebehoren de nederzettingsvorm als criterium aanlegt.

De landschapsmorfologie van Carl Troll (244), wiens opvattingen reeds ter sprake kwamen (p. 19 e.v.), zal in de volgende analyse als uitgangspunt worden genomen, met als ruimtelijk kader het bovengenoemde "dorpstoebehoren".

Troll noemt de kleinste eenheden van een natuurlijk landschap "oecotopen", naar analogie met de "biotopen" uit de biologie. In een oecotoop staan de verschillende samenstellende elementen, zoals de grondsoort, het reliëf, de grondwatertoestand en de vegetatie in een relatie tot elkaar. Deze oecotopen, die ook wel "Landschaftsbausteine" of "Landschaftszellen" (195) worden genoemd, vormen tezamen in meervoud en in een kenmerkende groepering een "Landschaftscomplex". In groter verband bezien vormen ze een "Kleinlandschaft" (p. 19). "Kleinste Landschaftsindividuen oder Kleinlandschaften liegen dann vor, wenn ihre weitere Aufgliederung verschiedenartige in sich ökologisch homogene, aber in Mehrzahl vorhandene Standortseinheiten ergibt, die wir Ökotope oder Landschaftszellen nennen" (244 p. 170).

Elke oecotoop heeft in het cultuurlandschap een wijze van bodemgebruik gekregen waarvoor het door zijn specifieke natuurlijke eigenschappen geschikt was. Troll (244 p. 177) vestigt er de aandacht op, dat "bei der Wahl der Wohnstätten und der Fluren keineswegs die Tendenz besteht, naturräumliche Einheiten zu bewirtschaften (...); der wirtschaftender Mensch (sucht) möglichst vielseitige Nutzungsflächen um seinen Wohnplatz zu vereinigen". Voor de historisch-geografische interpretatie van het cultuurlandschap is deze gedachte van uitzonderlijk belang.

De met moerasbos ("wold") begroeide riviervalleien, de hoge, met heide bedekte zandruggen en zandeilanden en de hiertussen gelegen overgangszones met een "holt"-vegetatie zijn aan de westzijde van het Drents plateau alle als oecotopen te beschouwen, in het midden latend, in hoeverre de heide hier als een primaire vegetatie moet worden gezien. In het oude agrarische

bedrijf zijn deze oecotopen als bedrijfsbases (velddelen) vertegenwoordigd. Men kan in verband hiermee het cultuurlandschap aan de westzijde van het Drents plateau tot in de negentiende eeuw beschouwen als een "harmonisch cultuurlandschap" (81; 244 p.176).

Het Drents plateau en het Fries-Drentse zandruggengebied zijn als dergelijke "Kleinlandschaften" te beschouwen. Een "Landschaftskomplex", waarin de "charakteristischen Vergesellschaftung" (244 p.170) van de oorspronkelijke oecotopen tot uiting komt, bestaat in het zandruggengebied uit zulk een langgerekte zandrug, een riviervallei en de glooiende overgangszone daartussen. Op het Drents plateau is een "zandeiland" met de aangrenzende lagere gronden en oeverlanden als een "Landschaftskomplex" te beschouwen. In een "Kleinlandschaft" zien we dus een voortdurende herhaling of catena ("ketting") van een bepaald "Landschaftskomplex".

Het dorpstoebehoren is in de Fries-Drentse Wouden a.h.w. een brede strook in een "Landschaftskomplex" (en vormt op zichzelf beschouwd dus eveneens een dergelijk "Komplex"); op het Drents plateau wordt een "Landschaftskomplex" soms door één, doch meestal door meerdere dorpsgebieden ingenomen. Wittelte bijv. ligt op een afzonderlijk "zandeiland", terwijl Vledder en Doldersum aan de beide uiteinden van eenzelfde pleistocene hoogte liggen. Een doorgaande of opgaande hoeve in de wegdorpen is in dit kader te interpreteren als de kleinste "moot" van een "Landschaftskomplex". Daarentegen is het kenmerkende van een hoeve in de esdorpen gelegen in het verschijnsel, dat deze niet een strook van een "Landschaftskomplex" vormt, doch verspreid gelegen gedeelten van de diverse oecotopen (velddelen) van het oorspronkelijke "Landschaftskomplex" in zich verenigt.

B. *Functie en gradatie van de cultuurlandschapstypen*

1. KERNESNEDERZETTINGEN VAN HET DRENTSE TYPE

a. *De "ideaaltypische" vorm*

Wanneer hier een gradatie vanaf het Drents plateau in cultuurschapstypen wordt nagegaan, dan dient bij zulk een "Abstufung" als vergelijkingsobject een "ideaaltype" gehanteerd te worden, een ideaaltypische vorm die we op het Drents plateau vinden. Er zou derhalve kunnen worden volstaan met een opsomming van de kenmerken van "het" Drentse esdorp. Maar omdat we ook op de westelijke rand van het Drents plateau een aantal

ideaaltypische esnederzettingen vinden, die in het voorgaande reeds aan de orde kwamen, ligt het voor de hand nog eens op de kenmerken van die esdorpen op functionele wijze in te gaan.

In deze kernesnederzettingen zijn de boerenhuizen op een betrekkelijk kleine oppervlakte geconcentreerd in de vorm van een brinkdorp, ringbrinkdorp of ringdorp (p. 164). Tot dit typisch Drentse "Haufen"-esdorp behoren in het westelijke randgebied van het Drents plateau Doldersum, Vledder, Diever, Dwingelo, Ruinen en Uffelte.

Met betrekking tot de structuur van de eigenlijke nederzetting werd reeds opgemerkt (p. 164) dat de boerenhuizen niet ordeloos bij elkaar liggen, doch dat ze in "clusters" aan een aantal open terreinen of "brinken" liggen, die samengesteld zijn uit de erfranden van de aanliggende boerderijen. De naam "brink" voor de centraal gelegen dorpsruimte werd in dit verband verklaard door een proces van naamsoverdracht.

Wanneer wij vervolgens onze aandacht richten op het direct buiten de nederzettingskern gelegen deel van het dorpstoebehoren, dan moet allereerst gewezen worden op de onregelmatig gevormde percelen die aan de erven van de boerenhuizen grenzen. De perceelsvormenkaart van Vledder (fig. 16) toont deze situatie, die, nàar reeds werd opgemerkt (p. 77, 79, 114), niet tot de Drentse kernesnederzettingen beperkt is.

De Duitse historisch-geograaf Glässer (74) ziet deze z.g. "worthen", die ook in de zandnederzettingen van Münsterland aanwezig zijn, als de oudste cultuurgrond van de nederzetting. In de esdorpen zouden de "worthen" of "wurthen" de vroegmiddeleeuwse akker- of weidegronden representeren, die reeds vóór de esaanleg plaats vond door de "Altbauern" werden gebruikt.

Van Heuveln (93 p. 141, 142) noemt de "woerden" die in het Zuidenveld voorkomen "kiemcellen van de essen". "Ze liggen direct tegen de erven van de dorpen aan. (...) Misschien zijn het omheinde weiden geweest in de onmiddellijke nabijheid van de nederzettingen." Ook Naarding (182 p. 38) vraagt zich af, of de "woerd", veelal een hoger gelegen perceel, niet een relict is uit de tijd waarin elke hoeve nog zijn eigen omheinde akkers had.

De betekenis van een nauwgezette studie van de percelering van de nederzettingskernen in samenhang met toponymie, bodemkunde en archeologie kan voor de historische geografie nauwelijks overschat worden, temeer daar het verschijnsel van de "worthen" zich noch tot het esdorp, noch tot de Oost- en Noordnederlandse pleistocene nederzettingen in het algemeen beperkt.

Moerman (156 p. 272, 273) noemt een groot aantal "worth"-

en "woerd"-namen in Nederland, welke alle betrekking hebben op de meestal hoger gelegen grond waarop of waarbij de boerderij gelegen is. Ook andere perceelstypen zijn echter tot de "worth"-percelen te rekenen. Zo zijn de Drentse "goorns" zowel wat ligging als functie betreft als "worth"-akkers te beschouwen. Glässer noemt in dit verband de z.g. "Alter Garten" (74 p.384). Bij de bespreking van de andere cultuurlandschapstypen zullen wij nog meer parallellen kunnen noemen.

De ligging van de verschillende oecotopen bepaalde in sterke mate de situering en de vorm van het Drentse kernesdorp. Op de overgang gelegen tussen de voor bouwland geschikte hogere, zwak-lemige grond en de lage oeverlanden die voor wei- en hooiland dienden langs de riviertjes, is het esdorp in het algemeen en het kernesdorp in het bijzonder in zijn ligging een uitvloeisel van het streven, zich te vestigen in het grensgebied van verschillende oecotopen.

De geconcentreerde vorm van het kernesdorp is echter niet alleen uit de situering tussen de hoge en lage gronden in het dorpstoebehoren te verklaren. De gunstige omstandigheden voor vestiging tussen deze twee oecotopen waren immers niet tot één plaats beperkt en hadden, zou men op het eerste gezicht denken, veeleer betrekking op een zone dan op één punt. Hier dient echter in de oecotoop "lage, met moerasvegetatie bedekte oeverlanden" een differentiatie te worden aangebracht, in die zin dat de hoogst gelegen gronden, die een vastere bodem hadden, gebruikt werden voor weidegrond en de lagere voor hooiland. De ligging van de boerenhuizen is dus mede bepaald door de afstand tot de weiden en maden.

Bij de kernesdorpen van het Drentse type, welke in de nabijheid van een riviertje liggen, zijn de weiden meestal bovenstrooms van de maden gelegen in verband met de lagere grondwaterstand in de bovenloop. Doch bij riviertjes waarin het water in riviergedeelten met een gering verhang door meandervorming stagneerde, kon het land langs de bovenloop wel drassiger zijn dan het land dat stroomafwaarts hiervan was gelegen. Vledder is een voorbeeld van deze situatie.

Het wegenpatroon heeft een functionele relatie tot de nederzettingsvorm en de ligging van de velddelen. In de kernesdorpen van het Drentse type is het wegenverloop zonder uitzondering stervormig. Zo is er een weg naar het veld, één naar de es, één naar de maden en weiden. De verbindingen met andere nederzettingen vallen soms met één of meer van de genoemde wegen samen. Het bezwaar van wegaanleg door de lage oeverlanden had veelal tot gevolg, dat de drijf- of hooiwegen naar de weiden of maden dóórliepen naar de nederzetting aan de overzijde van de rivier.

De velddelen hooiland en weiland, overeenkomend met de oecotopen van de vochtige en minder vochtige oeverlanden, kunnen ten opzichte van een beek ook achter in plaats van naast elkaar zijn gelegen. Dit komt voor in gebieden, waar het reliëf van het dorpstoebehoren geleidelijk afloopt naar de rivier. Met name aan de oorsprong van een riviertje, in een "Quellmulde", liggen de weiden "boven" de maden. Diever, aan het brongebied, van de Wapserveense A, biedt in een wat gecompliceerde vorm dit beeld; in het dorpstoebehoren liggen de "Broeken" (maden) het verst van de dorpskern verwijderd en de "Holten" (weiden) het dichtst erbij. Wanneer men andere kernesdorpen op het Drents plateau welke aan het brongebied van de verschillende beken liggen, beschouwt, dan blijken deze dorpen eveneens een dergelijke veldindeling te hebben. Voorbeelden hiervan zijn Balinge en Garminge aan het Oude Diep (Echtener Stroom), Westdorp aan het Voorste Diep (uitlopend op de Hunze), Meppen aan de Geeser Stroom (het Loodiep).

Het is mogelijk om zich een situatie voor te stellen waarbij een geconcentreerde nederzettingsvorm niet noodzakelijk uit de ligging van de verschillende velddelen voortvloeit. Zo zou in het dorpsbehoren van Diever bijv. vestiging in de langgerekte zone tussen hoge en lagere gronden zeer goed mogelijk zijn geweest en deze occupatie heeft ook, zij het op zeer beperkte schaal (Kalteren), plaats gevonden. Buiten de tot nog toe genoemde invloeden moeten er echter nog meer factoren zijn, die doorwerken in de nederzettingsvorm.

In de percelering en bezitsligging van het belangrijkste velddeel, het bouwland, vinden we één van deze factoren. De essen van de kernesnederzettingen van het Drentse type hebben merendeels een "Gewann"-percelering met een duidelijke "Gemengelage". Deze percelering en de verspreide bezitsligging kunnen in het algemeen een gevolg worden geacht van gezamenlijke bouwlandaanleg in verschillende stadia (115 p. 82; 122 p. 10). De wisseling van de percelering in de verschillende blokken, dus de "Gewann"-structuur, is echter goeddeels te verklaren uit het reliëf van de zandeilanden. Men liet de perceelsrichting voor een goede afwatering ongeveer loodrecht op de hoogtelijnen verlopen (p.171). Ook de overweging iedere deelhebbende een evenredig stuk van de drogere en van de vochtiger landbouwgrond te geven, zal een rol hebben gespeeld. De collectieve activiteit van de eerste occupanten, nodig om de moeilijke ontginningsarbeid te verrichten, zal, gevoegd bij de verspreide bezitsligging op de es (waardoor plaatsing van de boerderij bij het bijbehorende bouwland onmogelijk was), ongetwijfeld haar bijdrage hebben geleverd tot de vorming van een geconcentreerd nederzettings-

type. Ook wanneer men met Niemeier (185) aanneemt dat in de "Gewann"-es een oude "Streifen"-kern aanwezig is, dan is er geen reden om gezamenlijke aanleg van deze "oer-es" uit te sluiten. De verspreide bezitsligging vinden we in een ander deel van het dorpstoebehoren in de wei- en hooilanden, waar vooral in de maden een "laddervormige" bezitsligging voorkomt.

De mate waarin de nederzetting een geconcentreerde vorm vertoont, blijkt in het algemeen samen te gaan met de graad van gecompliceerdheid van de espercelering. Meerstrokige essen horen, zoals bij de rijvormige esdorpen nog zal worden aangetoond, minder vaak dan duidelijke "Gewann"-essen bij een echt kernesdorp.

In dit verband dient nog iets te worden opgemerkt over de relatieve ouderdom van de "Gewann"- en "Streifen"-essen. In het algemeen zouden de eerstgenoemde ouder zijn (122 p.46). Gaat dit ook op voor de hier besproken nederzettingen, wanneer wij de tijd van ontstaan van es en nederzetting koppelen? Bodemkundig gezien hebben de meeste "Gewann"-essen een hogere ouderdom dan de "Streifen"-essen, daar de eerstgenoemde groep uit hoge, oude bouwlanden (Nebo 114, zwarte enk-eerdgronden) bestaan, met middelhoge bouwlanden (Nebo 106) in de randuitbreidingen. Archeologisch zijn er veel tekenen van vroege bewoning (bronstijd, vroege ijzertijd, vroege middeleeuwen) in de "Gewann"-esdorpen. Ook toponymisch gezien zijn de "Gewann"-esnederzettingen veelal van hoge ouderdom; de "-elte"- en "-holte"-namen (229-II p.58) en de "-lo"-namen (115 p.75) moeten vrij oud zijn. Ruinen is een bijzonder geval; de nederzetting is waarschijnlijk wel oud (of het een Angelsaksische vestiging is, zoals Naarding (176 p.706) wil, valt te betwijfelen), maar het kwam hier niet tot de vorming van een "Gewann"-es, doch van een aantal één- of meerstrokige akkercomplexen.

Resumerend kan ten aanzien van de formele kenmerken van de kernesnederzettingen van het Drentse type worden gezegd, dat deze in sterke mate door de ligging van de verschillende oecotopen binnen het dorpstoebehoren werden bepaald, hetzij op directe, hetzij op indirecte wijze (via de oorspronkelijke wijze van inbezitneming en de bezitsligging).

De institutionele kenmerken van de kernesnederzettingen van het Drentse type dienen vervolgens te worden belicht. Gemeenschappelijk eigendom en gebruik van de woeste grond is een kenmerk van de hier besproken nederzettingen. De weiden waren in het dorpstoebehoren van de Drentse kernesdorpen in gemeenschappelijk gebruik, hetzij in het geheel door alle boeren van het dorp, waarbij ieder een bepaald scharrecht bezat, hetzij in een gedeelte dat uit de "gemene landen" was "afgeslat" en dat door enkele boeren mandelig werd beweid.

De aandelen in de gemeenschappelijke gronden waren bekend onder de termen "opslag" (Doldersum, Ruinen), "boerij" (Diever), "paardeweide" (Uffelte) en "waar" (Vledder). De variatie in deze benamingen houdt verband met de verschillende velddelen waarop ze primair betrekking hadden. Toch beschikte men vooral in de twee eerstgenoemde dorpen wel over uitgestrekte heidevelden. Dat de rechten hierop niet in de term voor het "waardeel" tot uitdrukking kwamen, kan (met name te Doldersum) samenhangen met het feit, dat men relatief over weinig grasland beschikte, waardoor de nadruk bij het gemeenschappelijk gebruik op de weide-aandelen kwam te liggen. Het is echter waarschijnlijker, dat de "opslagen" en "paardeweiden" de oudste waardeeltypen zijn, die reeds bestonden vóór de markeorganisaties in de dertiende eeuw (232 p. 177). Ze zouden dan reeds aanwezig zijn geweest vóór de tijd dat de woeste grond, door de uitbreiding van de schapenhouderij in de twaalfde eeuw (p. 203) en door de grote ontginningen in de dertiende eeuw, een velddeel met een vergrote importantie doch met een verkleinde oppervlakte werd. Op grond van deze overwegingen zouden de opslagen en paardeweiden als "waardelen in statu nascendi" kunnen worden opgevat.

Alle dorpen hadden een volledige marke in subjectieve zin (als territorium) en in objectieve zin (als organisatie). Een meer gecompliceerde structuur van nederzetting en velddelen binnen het dorpstoebehoren blijkt veelal samen te gaan met een meer ingewikkeld institutioneel bestel.

Het aantal volle waren, dat niet zonder meer mag worden geïdentificeerd met het aantal initiale occupanten (de vaststelling van de waardelen vond soms eeuwen na de oorspronkelijke inbezitneming plaats), varieerde in de genoemde kernesnederzettingen van 5 (Vledder) tot 43 (Ruinen). Vergelijking van het aantal volle waren en van de inhoud ervan heeft slechts weinig betekenis, omdat de rechten die aan een waar vastzaten in ieder dorp weer een andere grootte hadden.

In elke nederzetting was de omvang van het scharrecht functioneel verbonden met de beschikbaarheid van weidegrond in het dorpstoebehoren en met het aantal hoeven dat er deel in had. Men moet hierbij bovendien in aanmerking nemen, dat in sommige dorpen "buitenboeren" weiland in gebruik hadden. Het scharrecht was in het algemeen in de dorpen die aan de smalle oeverstroken in de bovenloop van de rivieren lagen, kleiner dan in de verder westwaarts gelegen nederzettingen.

Het ontginningsrecht van de individuele hoevebewoner was in de kernesdorpen van het Drentse type van zeer beperkte vorm. Door het belang dat het benutten van de woeste grond voor de

bedrijfsstijl had, werd aangraving en keuterhoevevorming zoveel mogelijk tegengegaan. Ontginning was een zaak van de gewaarden gezamenlijk.

De formele structuur van het Drentse kernesdorp kan in grote lijnen verklaard worden uit de mate van aanwezigheid en de ligging van de onderscheiden velddelen binnen het dorpstoebehoren. Ook in de mate van gemeenschappelijk gebruik en de omvang van de waardeelsrechten werkte de aanwezigheid van de verschillende oecotopen door. Functioneel waren de formele en institutionele aspekten dienstbaar aan het streven van de occupanten naar een autarke agrarische bestaanswijze, aangepast aan de "oecotopen-uitrusting" van het landschap.

b. *De "gefrustreerde" kernesdorpen*

In het pleistocene gebied aan de westzijde van het Drents plateau zijn vervolgens een aantal nederzettingen te onderscheiden welke veel punten van overeenkomst hebben met het Drentse esdorptype, doch in bepaalde opzichten de gevolgen van het ontbreken van een velddeel of van een ongunstige ligging vertonen.

De karakterisering "gefrustreerd" welke Keuning (122) op meerdere cultuurlandschapstypen die van het Drentse esdorplandschap afwijken, toepaste, wordt hier ook gehanteerd. Doch deze kwalificatie willen wij met name toepassen op de hier aan de orde zijnde groep nederzettingen, waar de frustratie nog niet tot een "verminking" heeft geleid, m.a.w. waar kleine afwijkingen van de oecotopen-uitrusting vergeleken bij die van het Drentse esdorp, geringe formele en institutionele aberraties van het "ideaaltypische" kernesdorp tot gevolg hadden.

Tronde, Weper, Oudemirdum, Mirns en Bakhuizen zijn alle in één of meer opzichten "gefrustreerd" in hun nederzettings- of perceleringspatroon en in hun organisatorische aspecten.

Tronde is formeel geheel een Drents kernesdorp (p.68); de aanwezigheid van een geconcentreerde nederzettingsvorm met de typische "worth"-percelen bij de boerenhuizen, een "Gewann"-es, alsmede de achter elkaar in een "Quellmulde" van de Linde gelegen wei- en hooilanden zijn hiervan de duidelijkste kenmerken.

Er zijn echter enkele aspecten die Tronde het karakter van een "gefrustreerd" kernesdorp geven. Ten eerste is er de kleine omvang van de nederzetting; Tronde is als een niet-volgroeid kernesdorp te beschouwen. De acht hoeven zijn in hun expansie belemmerd door een aantal factoren, waarvan ongetwijfeld de ligging boven de oorsprong van de rivier de Linde de belang-

rijkste was. Er waren hier te weinig wei- en hooilanden voor een grote esnederzetting. Ten tweede kan worden gewezen op het vrij late ontstaan van Tronde. De es is waarschijnlijk niet voor de twaalfde eeuw aangelegd, getuige de vondsten onder het esdek (Biol. -Archeol. Inst. Groningen, m. med. Elzinga). Het naburige wegdorp Elslo, waaronder de Tronder hoeven worden gerekend, is dus wellicht in dezelfde tijd of iets later ontstaan. De plaatsnaam "Tronde" houdt verband met de relatief late ontstaanstijd van dit gehucht; de ronde vorm, waaraan de plaatsnaam is ontleend (p. 69), zou in een vroeg-middeleeuws landschap waarin nog geen wegdorpen aanwezig waren, geen bijzonderheid zijn geweest, doch wel was het dit in het laat-middeleeuwse wegdorpenlandschap.

De percelering verraadt dit vrij late ontstaan van Tronde ook. Aan de noord- en zuidzijde dringen de kavelgrenzen van de hoeven van Makkinga en Elslo tegen die van het Tronder gebied aan, waarbij is vast te stellen dat het jongere Makkinga zijn hoevegrenzen laat doodlopen tegen de Tronder Es (fig. 7b). Tenslotte is het ontbreken van een marke-organisatie van een enigszins volledige vorm (p. 95) en daarmee samenhangend, het voorkomen van particuliere bouwlanduitbreiding, ook te verklaren door het late ontstaan van het kernesgehucht Tronde.

Weper is in eerste aanleg zeker ouder dan Tronde. Toponymisch zijn de "apa"-namen oud (229-II p. 50). Toch werd Weper geen volledig kernesdorp, maar bleef het een kernesgehucht met verspreide kamphoeven eromheen. De oorzaak hiervan is vnl. te vinden in de bultige structuur van het gebied, waardoor de es eigenlijk uit een aantal ten dele aaneengegroeide kampen bestond. Institutioneel bleef Weper in hetzelfde stadium als Tronde steken, waarbij alle hoeven een even groot deel in de woeste grond en in sommige weidegronden hadden, maar waarbij geen marke-organisatie van betekenis ontstond.

In Oudemirdum, Mirns en Bakhuizen uit de frustratie zich ten eerste in het gemis van een veldcomponent in het agrarisch bedrijf. In Oudemirdum was nog wel heideveld, maar de collectieve eigendom was beperkt tot de "dorpsbrink" en een aantal espercelen (p. 103). De heide was omstreeks 1700 in handen van grootgrondbezitters en van een aantal boeren. Gemeenschappelijk gebruik vond men uitsluitend op de weide- en madegronden (weidemarken), waarbij het echter evenmin als in de Zuidoostfriese gefrustreerde kernesnederzettingen tot een volledige marke-organisatie kwam. Ten tweede ontbraken in deze kernesnederzettingen aan de rand van het Gaasterlandse plateau de beekjes met de lage oeverlanden. Waar de "lage-gronden-oecotoop" naar buiten een regelmatige hoogte-afname vertoonde, zoals in Oude-

mirdum, lagen de wei- en hooilanden achter elkaar. In Mirns en Bakhuizen zijn de wei- en hooilanden in verschillende complexen gelegen. De derde beperking van het fysische milieu, in de vorm van de zeer plaatselijk aanwezige gelegenheid voor bouwlandaanleg, vond men met name in de twee laatstgenoemde nederzettingen op de gaasten, die hiertoe op eenvoudige wijze werden geperceleerd.

Samenvattend is op te merken dat de frustratie in deze groep nederzettingen met name in het formele aspect van de percelering en in het institutionele aspect van de collectieve bemoeiing naar voren komt. Vooral de bouwlandcomplexen vertonen een eenvoudiger verkaveling dan bij "volgroeide" kernesdorpen. De organisatie van de ingezetenen om de woeste grond of de weiden te beheren bleef eveneens tot een doorzichtige structuur beperkt, waardoor aan particuliere bouwlanduitbreiding en kamphoevenvorming veelal geen belemmeringen werden geboden.

2. DE RIJVORMIGE ESDORPEN

Tot deze categorie rekenen wij de nederzettingen Appelscha, Oosterwolde, Rijsberkampen, Eestrum, De Wijk, Nijemirdum, Sondel en Wyckel. Enkele van deze dorpen bestaan uit een kern met verspreide hoeven of gehuchten eromheen en vormen op deze wijze nederzettingscomplexen, welke hierna nog zullen worden besproken; in eerste instantie houdt de kern van deze complexen ons bezig.

Het kenmerk van de nederzettingsvorm van het rijvormige esdorp is, dat de boerenhuizen op een rij zijn gelegen. De brinken vormen hier tezamen geen min of meer centraal gelegen ruimten zoals bij de kernesnederzettingen, doch een strook grond achter de boerenhuizen (Appelscha), of, bij een dubbele bewoningsrij, tussen de boerderijen (De Wijk).

Als verklaring voor het wegdorpkarakter van dit nederzettingstype moet allereerst weer de situering van de verschillende oecotopen in het dorpstoebehoren en meer in het bijzonder de daarmee samenhangende hoogteverdeling worden genoemd. Kwamen we bij de kernesdorpen tot de conclusie, dat ten dele door de ligging t.o.v. de voor bouwland, wei- en hooiland geschikte oecotopen de geconcentreerde bewoningsvorm viel te verklaren, bij de rijvormige esdorpen heeft de ligging van de lage gronden een minder concentrerende invloed gehad op de vestigingsplaats. De grenszone tussen de hoge en lage gronden loopt bij de rijvormige esdorpen over grotere afstand min of meer evenwijdig aan de rivier- of meeroever. De helling van het terrein is geleidelijk, zodat wei- en hooiland, gezien vanuit het dorp,

achter elkaar liggen. Wanneer de voor akkerbouw geschikte grond meer in de vorm van een langgerekte rug of helling van hoge of middelhoge zandgrond voorkomt, dan uit zich dat in een "uitgerekt" nederzettingspatroon (De Wijk, Nijemirdum). Bij het voorkomen van een opduiking van een kleinere oppervlakte is de bewoningsrij korter (Appelscha, Sondel, Wyckel), doch er ontstaat dan wel de tendens de es te gaan omkransen, vooral indien deze aan meer dan één zijde door lagere gronden wordt begrensd.

Onder invloed van de enigszins gerekte vorm van de bewoningskern is het wegenpatroon niet stervormig, doch meer bundelvormig (fig. 8, 9, 12). De wegen stralen uit vanaf de einden van het gemeenschappelijke pad dat de voor- of achterzijden van de boerderijen verbindt.

Zoals de "Gewann"-essen door gemeenschappelijke aanleg zouden zijn gevormd door een "Rodegemeinschaft" van een aantal boeren vanuit een geconcentreerde nederzetting, zo zou men de "Streifen"-essen van de rijvormige esdorpen als het resultaat van individuele aanleg kunnen zien. Toch is het onjuist, dit verband te leggen. Een "Streifen"-es (één- of meerstrokige es) kan in drie gevallen een individuele ontginningsvorm representeren. Het eerste geval vinden we bij een es, waar op elke strook een aanliggende boerderij staat ("Streifeneinödkomplex mit Hofanschluss", 245 p. 25 e.v.). Het tweede geval doet zich voor bij een twee- of driemans-es, welke als een kamp of eenmans-es is aangelegd, doch die door hoevesplitsing een strokenverkaveling met verspreide bezitsligging kreeg. Een dergelijke es is eigenlijk een "Blockgewann" (185 p. 66), al of niet met kleinere randuitbreidingen. Het derde meerstrokige estype kan men zich ontstaan denken uit een aantal aan elkaar gegroeide kampen, waarbij de perceelsrichting van de akkers wisselt in de verschillende blokken. Tiesing (242) acht deze ontstaanswijze acceptabel voor de Drentse "Gewann"-essen.

Een strokenes met bewoning op de stroken vinden we bij de hier besproken nederzettingen niet. Daarentegen zijn de essen van Oosterwolde (Hoge en Lage Es, de Es, Karnakkers enz.) als een aantal aan elkaar gegroeide, verdeelde eenmans-essen te beschouwen, evenals de bouwlandcomplexen langs de Reest te De Wijk. Bij de andere één- of meerstrokige essen (Sondeler, Nijemirdumer en Wyckeler Gaast, Appelschaaster Ooster- en Westeres en de Ees van Eestrum) is een gemeenschappelijke aanleg zeer wel mogelijk. Soms kan deze hebben plaatsgevonden door een deel van de occupanten, te oordelen naar de bezitsverdeling op de essen, zoals te Appelscha. Voorts wijkt het aantal stroken in de randuitbreiding van een gemeenschappelijk

aangelegde es weinig af van het aantal hoeven dat akkers op de betrokken es heeft liggen. Het toponiem "Huussteden" is voor dergelijke uitbreidingen kenmerkend (p. 81).

De hoofdrichting van perceelsgrenzen verloopt op de essen vrijwel steeds loodrecht op de hoogtelijnen. In een bultig landschap, zoals tussen Groot Diep en Klein Diep aan de bovenloop van de Tjonger en aan het Bergumermeer, is hierdoor de wisseling van de perceelsrichting in de verschillende esgedeelten, of in de randuitbreidingen vergeleken bij de eigenlijke es, te verklaren.

Bleek bij de kernesdorpen van het Drentse type een vrij eenvoudige espercelering samen te gaan met een vermoedelijk relatief laat ontstaan van de nederzetting, bij de rijvormige esdorpen is dit moeilijker vast te stellen doordat al deze nederzettingen een niet-gecompliceerde esverkaveling hebben. Over het geheel genomen zijn er geen aanwijzingen voor een vroeg-middeleeuws ontstaan van de rijvormige esdorpen.

Toch zijn er een aantal overwegingen op grond waarvan men tot een vrij vroege initiale occupatie van enkele hiervan zou kunnen besluiten. Zo is de kern "'t Oost" van Oosterwolde, met het langgerekte meerstrokige escomplex tussen Nanninge en Groot Klasinge, alsmede Rijsberkampen met zijn eveneens meerstrokige es, bodemkundig oud. Deze essen bestaan uit hoge, oude bouwlanden (Nebo no. 114, zwarte enk-eerdgronden). De naam "Oosterwolde" hoeft niet met de "wolden"-occupatie verband te houden; de naam is vrij zeker van latere datum dan de nederzetting (p. 72). Ten tweede ligt de Oosterwolder Es even hoog als de meeste Drentse essen (+ 9,1 m N.A.P.). Ten derde kan het feit dat rond "'t Oost" een groot aantal kamphoeven ontstonden waarvan de occupatie ten dele in de volle middeleeuwen zou hebben plaats gevonden ("-inge'-nederzettingen), moeilijk anders geïnterpreteerd worden dan dat de kern reeds vóór de elfde of twaalfde eeuw moet zijn ontstaan. Tenslotte kan ook in deze nederzetting het ontbreken van "woeste-grond-waardelen" op een tijd van occupatie wijzen waarin aan de rundveehouderij in de bedrijfsstijl een relatief grote plaats werd toebedeeld. Hoewel de meerstrokige Rijsberkamper Es uit hoog oud bouwland bestaat, is deze waarschijnlijk van latere oorsprong; de "kamp"-naam wijst op ontginning vanuit het gehucht De Rijssen. Door de R.O.B. werden hier twaalfde-eeuwse vondsten gedaan (29, 1960).

Wat betreft Appelscha en Eestrum zijn er geen aanwijzingen voor een vroeg-middeleeuwse ontstaanstijd. Er zijn geen typische "esgronden" en de oudste vondsten te Eestrum dateren uit de twaalfde eeuw (29, 1961). Evenmin zijn er bewijzen voor hoge

ouderdom van Sondel, Nijemirdum en Wyckel. Nijemirdum is op grond van de plaatsnaam als een dochternederzetting van Oudemirdum te beschouwen; de nederzettingen worden resp. het eerst in 1412 en 1313 vermeld (N.G.N.-IV p.182, 180).

De weiden en maden liggen in het dorpstoebehoren van de rijvormige esdorpen niet naast elkaar langs de rivier- of meeroever, doch in de meeste gevallen achter elkaar. De maadlanden zijn in smalle parallelle stroken verdeeld in een richting die ongeveer loodrecht op de rivier- of meeroever staat. Door het slingerende verloop van de rivier wisselt de perceelsrichting tussen de verschillende maadcomplexen soms sterk, bijv. aan het Groot en Klein Diep bij Appelscha en aan het Groot Diep bij Oosterwolde (fig. 8 en 9). In het dorpstoebehoren van een aantal rijvormige esnederzettingen liggen echter ook in de oeverzone langs de rivier verspreide weidepercelen, zowel aan de naam (vennen, weiden) als aan de percelering (in brede stroken of onverdeeld) als zodanig te herkennen. De geleidelijk aflopende gronden tussen de bewoningsrij en de laagstgelegen dorpsdelen zijn later in brede stroken verdeeld. Deze situatie binnen het dorpstoebehoren is duidelijk aanwezig te Oosterwolde (fig. 9), Appelscha (fig. 8) en De Wijk (de brede weidepercelen lopen hier noord-zuid). In minder zuivere vorm vindt men deze percelering in de overige nederzettingen waarbij het landschap langzaam afhelt naar een meeroever.

In het begin van de negentiende eeuw was het "veld" van de kernesnederzettingen van het Drentse type nog grotendeels in gemeenschappelijk eigendom en gebruik, het was markegrond. In de rijvormige esdorpen daarentegen is men eerder overgegaan tot het perceleren van dit overgangsgebied van heide en slecht weiland, hoewel nog lang in bepaalde stukken gemeenschappelijk gebruik in zwang bleef (mandelige weide, mandeveld enz.). Het is deze percelering in brede stroken die een gradatie representeert tussen de esnederzettingen en de wegdorpen. In het laatstgenoemde cultuurlandschapstype heeft ook reeds vroeg verdeling plaats gevonden van de meente (oecologisch beschouwd hetzelfde deel van het dorpstoebehoren als het mandeveld van de rijvormige esdorpen). En ook hier bleef het gemeenschappelijk gebruik lang gehandhaafd.

Een factor die wellicht in de relatief vroege verdeling van het "veld" der rijvormige esdorpen zal hebben meegespeeld, is de geringe helling en daardoor vrij vochtige toestand van het terrein, zodat het minder geschikt was voor schapenhouderij. Het mesttekort (er was gebrek aan goed hooiland) dwong de occupanten tot een intensiever gebruik van het "veld", zodat men al spoedig overging tot de vaststelling van ieders aandeel.

Over de wijze van verdeling van deze gronden is weinig bekend, doch naar de Eestrumse verdeling van de meenschar en velden te oordelen (p. 91), vond toewijzing naar de grootte van ieders bouwlandeigendom plaats. Deze procedure week in beginsel weinig af van de verdeling van de woeste gronden in de Drentse esdorpen naar de "waartallen", en evenmin, zoals nog zal worden betoogd, van de doorgaande hoevenpercelering, waar de hoevebreedte als waardeel functioneerde (p. 51). Het verschil met de laatstgenoemde indeling is alleen, dat in de esdorpen werd geloot om de ligging van de toegewezen "weer", omdat het vrijwel nergens mogelijk was om op het erf de bijbehorende strook grond te laten aansluiten. In een "bultig" landschap zou dit bovendien geen eerlijke verdeling "over hoog en leeg" zijn geweest, in een éénzijdig afhellend deel van het dorpstoebehoren was het dit wel. Daarom vinden we deze percelering juist in sommige rijvormige esdorpen, een percelering die een overgangsfase naar de doorgaande hoevenverkaveling vertegenwoordigt. De erfscheidingen van de boerderijen lopen soms door in dit in "weren" verdeelde veld. Het toponiem "weer" komt zowel in de esdorp- als in de wegdorpnederzettingen voor.

De structuur van het dorpstoebehoren van de rijvormige esdorpen is te vergelijken met die, welke Edelman en Edelman-Vlam (52) vaststelden in een aantal esnederzettingen in Midden-Nederland, alsmede met de "worth"-structuur van de kerngedeelten van de Drentse esdorpen (p. 211 e.v.). De boerderijen zijn gesitueerd aan de rand van min of meer onregelmatig gevormde blokken, terwijl op enige afstand de strookvormig geperceleerde es ligt.

Dat in een aantal rijvormige esdorpen de perceelsnaam "weer" voorkomt, kan ook samenhangen met het door Glässer (74 p. 386) gereleveerde verband tussen "weer" en "worth", welke termen beiden zouden slaan op "privaat eigendom". Het juridische aspect van het begrip "weer" werd reeds vermeld (p. 183). In het raam van deze beschouwingswijze is een "weer" in een rijvormig esdorp als "het direct op het erf aansluitende, vanouds in privaat eigendom zijnde cultuurland" te definiëren. Dat het een strookvormig stuk grond is, is in dit verband van weinig betekenis. Ook in een rijvormig esdorp zou zo'n weer de oudste cultuurgrond vertegenwoordigen, wellicht van vóór de esaanleg daterend. De "groeden" van de Gaasterlandse esnederzettingen zijn formeel en functioneel gelijk te stellen aan de "worthen" van de kernesnederzettingen (p. 114).

In de meeste rijvormige esdorpen kwamen gemeenschappelijk gebruikte weiden voor, waarin de aandelen waren uitgedrukt in scheren en paardeweiden. In Appelscha, waar ook de woeste

grond aan gemeenschappelijk gebruik was onderworpen, treffen we de naam "soolstede" aan, gelijkstaand met 2,5 ha grasland in het Aekingerbroek. Een soolstede hierin was dus iets kleiner dan het "vorndeel waar" van Vledder (6 scheren, d.i. ca. 3 ha) en de Doldersumse "opslag". In de overige rijvormige esdorpen ligt deze relatie, voor zover valt na te gaan, vrijwel gelijk. In de streek aan het Bergumermeer was een ploeggang 6 schar, een opslag op de Wijkermeente was eveneens ongeveer 6 schar. In de Gaasterlandse nederzettingen bestonden de weide-aandelen uit weiden en grazen, welke, zoals in de "Mandefenne" te Sondel, in verscheidene complexen lagen. Een weidemarke was hier alleen in de vorm van aandelen aanwezig; een waardelenstelsel waarin de weiderechten waren geïncorporeerd, ontbrak hier.

Dat het in dergelijke nederzettingen, zoals bijv. ook te Oosterwolde, tot een grote mate van kamphoevenvorming en ontginning kwam, hangt, zoals reeds bij de "gefrustreerde" kernesdorpen is opgemerkt, samen met de afwezigheid of de "onvolgroeidheid" van het waardelenstelsel voor de woeste grond. Aangraving in de heidevelden was hierdoor meer aan economische, dan aan juridische beperkingen onderhevig. De mate van de individuele ontginning was a.h.w. omgekeerd evenredig aan de graad waarin een marke-organisatie aanwezig was. De kernesdorpen met hun veelal volledige waardelen en de rijvormige esdorpen met weide-waardelen of weide-aandelen (grazen) vertegenwoordigen resp. een zeer beperkte en een uitgebreide mogelijkheid tot ontginning. Dit komt ook tot uiting in de percelering; bij de ideaaltypische kernesdorpen vinden we randuitbreidingen van de essen vrijwel uitsluitend in de vorm van primaire "Gewannen", door collectieve ontginning tot stand gebracht. Onder de rijvormige esdorpen vertonen de nederzettingen met de eenvoudigste geperceleerde essen de duidelijkste vormen van individuele uitbreiding, zoals Rijsberkampen en de drie "gaastwegdorpen" Nijemirdum, Sondel en Wyckel. De buitenste espercelen strekken hier over ongelijke afstand op in de aangrenzende woeste gronden. Vinden we op de Drentse essen weinig sporen van een "recht van opstrek" (p. 179), mede doordat de "eilandligging" van de es dit vaak bemoeilijkte, duidelijker blijkt het in bovengenoemde nederzettingen op plaatsen waar een gelijkmatig hellend terrein hiertoe meer mogelijkheid bood. Bij nederzettingen met meerstrokige essen konden akkers in een primair "Gewann" aan de esrand worden aangelegd of kon men op een ander deel van het dorpstoebehoren een nieuw complex in parallel lopende stroken ontginnen. De Tronder Haar is hiervan een voorbeeld bij de gefrustreerde kernesdorpen, de Oostelijke Velden te Eesstrum bij de rijvormige esdorpen.

Dat men echter, wanneer de fysische omstandigheden plaatselijk ongunstig waren voor bouwlanduitbreiding, door bevolkingstoeneming gedwongen niet in het keurslijf van de oude dorpsstructuur bleef, bewijzen de kamphoeven, filiaaldorpen en andere secundaire vestigingen. Hierop zal nog nader worden ingegaan (p. 228).

Samenvattend is het rijvormige esdorp te karakteriseren als een cultuurlandschapstype waarin de aanwezigheid en de situering van de oecotopen afweek van die in het Drentse kernesdorp, hetgeen op de formele en institutionele structuur van het rijvormige esdorp haar uitwerking had. De gradatie in formeel en institutioneel opzicht tussen deze twee cultuurlandschapstypen moet wel in de eerste plaats verklaard worden uit de noodzaak tot aanpassing aan oecologische omstandigheden welke van die van het Drentse plateaulandschap verschilden. Het is niet onwaarschijnlijk dat de occupanten zich hierbij in zekere zin richtten naar het voorbeeld van het in hun omgeving aanwezige Drentse kernesdorp.

3. DE SNOER-ESNEDERZETTINGEN (FLANK- EN KRANSNEDERZETTINGEN)

De tot nu toe besproken nederzettingstypen kenmerkten zich alle door het verschijnsel dat binnen het dorpstoebehoren de ligging van de verschillende oecotopen zodanig was, dat de occupanten hun woonplaats in elkanders onmiddellijke nabijheid kozen in een kern of een rij. Dat met name in de kernesnederzettingen door gezamenlijke activiteit de geconcentreerde bewoningsvorm kan zijn bevorderd, is daarbij niet uitgesloten.

De nederzettingen welke thans nader zullen worden beschouwd, hebben een veelal onregelmatige bewoningsorde langs of rond de es. De volgende nederzettingen (in volgorde van een gedeeltelijke naar een meer volledige "omkransing") behoren ertoe: Boekelte, Hemelum, Zandhuizen, Havelte, Wapse, Warns en Koudum (fig. 1).

Deze nederzettingen, die wij met de term "snoeresdorpen" betitelen, hebben een duidelijke "eilandligging" van de hogere, voor bouwland geschikte gronden, die niet aan één zijde, zoals bij de meeste kernes- en rijvormige esdorpen, doch aan twee of meer zijden worden omringd door lagere, voor weide en hooiland geschikte gronden. De boerderijen konden hier dus op verschillende vrijwel even gunstige plaatsen worden gevestigd, waarvan een min of meer regelmatige rangschikking langs of rond de es het gevolg was. Meestal is het een kluftsgewijze omringing, doordat de toegang tot de es niet overal even goed

mogelijk was en men het weiland (soms ook het veld) gemeenschappelijk per kluft gebruikte, hetgeen het samenwonen bevorderde.

Wij onderscheidden reeds de primaire en secundaire kransesdorpen (p.165). De primaire kransesdorpen zijn direct als zodanig ontstaan; rond het hooggelegen, met bos begroeide oecotoop vestigde men zich op verschillende plaatsen en begon van daaruit te ontginnen. Bij een primair kransesdorp valt meestal enige aansluiting in percelering tussen de es en de aanliggende erven te constateren. Zandhuizen (fig.11), dat men een onvolgroeid primair kransesgehucht zou kunnen noemen, is hiervan een voorbeeld. De bovengenoemde ontstaanstheorie (volgens Tiesing (242) geldend voor de meeste essen) kan men ongetwijfeld op een dergelijke meerstrokige es, die door het aaneengroeien van kampontginningen ontstaan is, van toepassing achten. De meerstrokige percelering is hier een gevolg van de oriëntatie op het hoogteverloop van het terrein. Bij een kleine, ronde heuvel is een min of meer stervormige percelering het resultaat, bij een grotere, langwerpige zandhoogte krijgt de es meer een dwarslopende percelering. Het afvoeren van het overtollige regenwater werd hierdoor bevorderd, al bracht deze wijze van percelering door de ermee verbonden ploegrichting in zekere mate het gevaar van erosie met zich mee (218 p.73). Primaire kransesdorpen als Boekelte en Zandhuizen zijn ongetwijfeld van late, i.c. laat-middeleeuwse oorsprong. De bodemsoort van de essen (middelhoge en hoge zandgrond met een vrij dun cultuurdek, no.109 en 118 Nebokaart) wijst hierop. Ook de onvolgroeidheid van de nederzettingen hangt hiermee samen. De plaatsnamen zijn evenmin oud (229-II p.63, 64; 180 p.41). Voorts laat de percelering van deze nederzettingen een "imitatie" van het wegdorp zien, doordat men, zoals te Boekelte en Zandhuizen-Oost, de verschillende velddelen in één hoevestrook trachtte te incorporeren. De "uitgangen" in Zandhuizen-West (p.77) wijzen eveneens op een hoevetype, waarin naast een esachtig aspect, een kenmerk van de doorgaande hoeven aanwezig is.

De secundaire kransesdorpen zijn gevormd door "hoevenverplaatsing" vanuit een reeds bestaande, aan de esrand gelegen nederzetting. Op deze oudste kern sluiten de perceelsgrenzen van een deel van de es aan. Wanneer de es een vrij grote oppervlakte heeft, bestaat deze uit een centraal "Langstreifengewann" (185), met dwars daarop uitlopend de akkercomplexen van latere vestigingen aan de esrand. De essen van Havelte (Darp, Busselte, Eursinge en Havelte) en van Wapse (Zoerte, Veenhuizen, Veldhuizen en Ten Have) vertonen deze structuur.

De reden van de uitbreiding van de bewoning langs de esrand

ligt uiteraard in de bevolkingstoeneming. Men had de keus: vergroting van de oude nederzetting, bij een groter wordende es met grotere afstanden tot de verschillende akkers, òf de stichting van nieuwe bewoningscentra aan de overzijde van de es, op een gunstig gelegen plaats die zich in een "oecotopengrenszone" bevond.

De vraag, waarom men deze vestigingsplaats niet direct verkoos boven de plaats van de oude nederzettingskern, wordt beantwoord in het kader van de middeleeuwse occupatiegeschiedenis (p.249 e.v.). Hier volstaan wij met de opmerking, dat de oudste essen en esdorpen op vrij hoge gronden werden aangelegd en dat de jongere esuitbreidingen, alsmede geheel nieuwe nederzettingen, werden gesticht op lagere gronden, hetgeen mogelijk was geworden door een geleidelijke daling van het grondwaterpeil.

Of de Zuidwestfriese gaastdorpen tot de secundaire of wellicht gedeeltelijk tot de primaire kransesnederzettingen moeten worden gerekend, is moeilijk vast te stellen. De formele kenmerken doen een hoevenverplaatsing vanuit een oude kern vermoeden omdat deze, zoals te Warns en Koudum, midden op de gaast ligt en er op de lager gelegen uiteinden "buren" (buurschappen) ontstonden met een enigszins afwijkende bouwlandpercelering. Anderzijds wijst de omstandigheid, dat sommige boerderijen in een hoevestrook liggen die geheel of gedeeltelijk de breedte van de gaast beslaat, op een primaire omkransing van de es. Dit laatste is ook het geval op het Hemelumer Hoog, waar de boerderijen aan de westzijde van het Hoog ontbreken, zodat we deze nederzetting tot de flankesdorpen (behorend tot de grotere groep der snoeresdorpen) kunnen rekenen.

Het wegenpatroon van de snoeresdorpen sluit geheel aan bij de percelering; de "dwarsgestreepte" verkaveling van de gaasten maakte een langgerekt wegenpatroon over en langs de gaast noodzakelijk, waardoor de gaastdorpen een zekere gelijkenis met de wegdorpen vertonen. De onderscheiden kernen rond de kransesnederzettingen worden bij een minder langgerekt estype verbonden door elkaar op de es kruisende wegen, die de es in een aantal sectoren verdelen waarin voornamelijk de daaraan gelegen hoeven eigendom hebben liggen.

De weiden en maden hebben, uitsluitend doordat ze aan meer dan één zijde van het bouwlandcomplex aanwezig zijn, invloed op de vormgeving van de nederzetting. De percelering van de weiden en maden is in de Zuidwestdrentse kransesdorpen dezelfde als bij de kernesdorpen, nl. ongeveer loodrecht op de rivier. Bij vrijwel volledige omsluiting van de es door de lage oeverlanden heeft elke nederzettingskern haar eigen maad- en weide-

complexen, zoals te Wapse. In het algemeen liggen de weilanden ("landen" of "meente") ook hier bovenstrooms van de hooilanden ("maden" of "auwen"). Ook bij de onvolgroeide kransesgehuchten of snoeresnederzettingen als Zandhuizen-West en Boekelte is dit het geval; in het eerstgenoemde dorp ligt de "Meentemaad" langs de Linde en het fenland op hoger gelegen grond langs de Wetering (p.77).

De institutionele aspecten van de snoeresnederzettingen lopen sterk uiteen. Ze sluiten aan bij de institutionele kenmerken van naburige nederzettingen. Zo hadden de Zuidwestfriese snoeresdorpen Koudum, Warns en Hemelum gemeenschappelijk gebruik in de verschillende fenlandcomplexen die rond de gaast waren gelegen. Hierbij traden in Koudum scharmeesters regelend op (p. 123). In Koudum bestond dus zowel een territoriale als een juridische weidemarke. In de gehuchten Zandhuizen en Boekelte had men geen gemeenschappelijk gebruik van alle weiland door de gezamenlijke boeren, doch werden bepaalde grote percelen door een aantal hoeven mandelig gebruikt. Ongetwijfeld hangt dit samen met hoevesplitsing, waarbij de bedrijven welke uit één kamphoeve ontstonden bepaalde velddelen collectief bleven benutten.

In de Zuidwestdrentse snoeresdorpen mocht op een volle waar meer worden ingeschaard dan in de kernesdorpen. Havelte had 22 volle waren (paardeweiden), waarbij elke waar scharrecht voor 16 koeien inhield. Door de relatief grote oppervlakte lage grond binnen het dorpstoebehoren zal oorspronkelijk aan de volle waren een vrij groot aantal scheren zijn toegewezen. De vèrgaande warensplitsing (in Havelte tot "benen", dit waren kwart-paardeweiden of 1/704 waardelen) wijst op een groot aantal hoevedelingen, waardoor in de zeventiende eeuw geen enkele hoeve meer een volle waar had. Het aantal koeien per bedrijf was er toen ook niet veel groter dan op de bedrijven van de kernesdorpen.

Het aangraven in de woeste grond door de hoevebewoners was in de Zuidfriese gehuchten geheel vrij. Het kwam erop neer, dat men de bouwlandpercelen in het aangrenzende "veld" in gelijke breedte uitbreidde (p. 79). In de kransesdorpen van Zuidwest-Drente was, evenals in de Drentse esdorpen in het algemeen, het ontginningsrecht na de middeleeuwen beperkt; nieuw te ontginnen gronden werden naar de waardeelsgrootte onder de rechthebbenden verdeeld. Toch moet men in de kransesdorpen ten tijde van de occupatie rond de es vanuit het oude dorp een grotere ontginningsvrijheid hebben gekend. Of deze vestigingen vóór het strakker worden van de marke-organisatie in de late middeleeuwen of daarna, onder goedkeuring der markegenoten, hebben plaats gehad, is niet met zekerheid te zeggen; wellicht was dit

voor elke nederzetting verschillend.

In het algemeen beschouwd zijn de formele kenmerken van de snoeresnederzettingen te verklaren uit de bijzondere vorm en ligging van de oecotopen in het dorpstoebehoren. Institutioneel lijken deze nederzettingen op de kernesdorpen in hun omgeving. De gradatie welke ze ten opzichte van de kernesdorpen vertonen, vloeit derhalve geheel voort uit het afwijkende karakter van het natuurlandschap waarin de oorspronkelijke occupanten zich vestigden.

4. DE NEDERZETTINGSCOMPLEXEN

In het voorgaande werden wij geconfronteerd met een nederzettingstype waarvoor een enigszins verspreid bewoningspatroon, al of niet vanuit een kern ontstaan, kenmerkend was. Deze verspreiding beperkte zich echter tot een bepaald dorpsgebied, in de terminologie van Troll (244) tot een deel van een "Landschaftskomplex", waarin de oecotopen of landschapscellen nog in enkelvoud aanwezig waren.

In een fijner gemodelleerd landschap, waarin vooral het oecotoop van de voor akkerbouw geschikte grond in meervoud aanwezig was, komt het streven van de occupanten om zich in een oecotopengrenszone te vestigen tot uiting in een sterkere verspreiding van de bewoning. Het territorium van zo'n verspreid nederzettingspatroon wordt hier met de term "nederzettingscomplex" betiteld. Een nederzettingscomplex kan verschillende nederzettingsvormen in zich dragen, zoals een kernesdorp met filialen, een kernesdorp met verspreide hoeven of een essenzwermdorp (115). Vrijwel steeds wordt een nederzettingscomplex gekenmerkt door een natuurlijke omgrenzing.

Tot deze nederzettingscomplexen behoren Appelscha, Oosterwolde, Weper, Ruinen en De Wijk, alle met de eromheen gelegen filiaaldorpen, gehuchten of kamphoevenvestigingen. In de meeste van deze complexen is een kernesdorp als centrum aanwezig.

In aansluiting op de oecotopenverdeling van het landschap van een dergelijk nederzettingscomplex is allereerst de aanwezigheid van afzonderlijke essen bij de verspreide hoeven of filialen kenmerkend. Vrijwel steeds benut men eveneens in elke bewoningskern van het complex zijn eigen maden of fennen, nl. die, welke er het dichtst bij liggen. Een uitzondering hierop vormt Ruinen met de filiaalnederzettingen eromheen. De Ruiner filialen behoorden onder de marke van het kernesdorp Ruinen. Daaruit mogen we niet concluderen, dat deze filialen reeds vóór

de dertiende eeuw bestonden, nl. vóór het ontstaan van de marke-organisatie. Immers, de keuters hadden in Ruinen meer rechten dan elders (p.192, 193), waardoor aangraving in de markegrond hier na het ontstaan van de marke-organisatie op groter schaal mogelijk was. Ongetwijfeld heeft dit zijn weerslag gevonden in de nederzettings- en perceelsvorm van het complex en zeker heeft het ook bijgedragen tot de filiaaldorpvorming. Eveneens zal de verbrokkelde structuur van het "zandschiereiland" waarop Ruinen met zijn filialen ligt, de concentratie van boerderijen bij de verschillende zandige hoogten hebben bevorderd. De toponiemen van de meeste Ruiner filialen wijzen wel op een vrij late oorsprong (Ruinerwijk, Wijkveld, Armweide, Witteveen).

Veelal zijn de nederzettingen die buiten de kern liggen uit een klein aantal (twee tot vijf) hoeven samengesteld, waarbij in sommige gevallen is na te gaan dat zo'n gehucht uit één kamphoeve is ontstaan (p.71, 84). De essen van deze gehuchten zijn één- of meerstrokig. De geleidelijke ontwikkeling van kamphoeve tot gehucht is in de bezitsligging terug te vinden en wel in de regelmatige spreiding van de akkers van één hoeve over de es. Ook uit de archivalia blijkt vaak dat een hoeve zich na verloop van een of twee eeuwen in meerdere heeft gesplitst.

Alle nederzettingscomplexen hebben "jonge" toponiemen buiten de kernnederzetting. Hiertoe rekenen wij de "-inge"-namen (Jardinge, Nanninge, Dikninge), de "-huizen"-namen (Broekhuizen, Lohuis) en de "-wijk"-namen (Wijkveld).

Met het ook op de omstandigheid, dat de kern van een nederzettingscomplex meestal van vrij hoge ouderdom is (hierover is al het een en ander opgemerkt bij de bespreking van deze kernen), kunnen de secundaire vormingen in deze complexen in de latere middeleeuwen (na de tiende eeuw) zijn ontstaan. In het algemeen wordt deze tijd gekenmerkt door grote ontginningsactiviteit. Marken in juridische zin, als beschermorganisaties van de belangen der oude nederzettingen, bestonden nog niet. Ongetwijfeld is de individuele occupatie in de vorm van jongere hoeven in sommige nederzettingen de reden geweest om de ontginning in de resterende gronden te beperken of te verbieden. Op hun beurt vormden de kleine dochternederzettingen in een aantal gevallen weer afzonderlijke marken (Jardinger marke, Schiphorster marke, Aekinger marke enz.).

Het nederzettingscomplex is als een ver ontwikkelde variant van de flank- en kransesnederzettingen te beschouwen, omdat de factoren welke leidden tot de vorming van een snoer of krans langs of rond de es, in het nederzettingscomplex wel in versterkte mate aanwezig waren. Doch in principe heeft in beide cultuurlandschapstypen het streven gestalte gekregen om zich op de gunstig gelegen grenszones tussen de oecotopen te vestigen.

a. *Inleiding*

Bij de bespreking van de Zuidfriese, Gaasterlandse en Zuidwestdrentse wegdorpen (hoofdst. II, IV en V) is de formele indeling gehanteerd in lineaire en gebroken wegdorpen. Deze typologie zou hier ook kunnen worden gevolgd, ware het niet, dat het formele onderscheid van een al of niet gebroken bewoningsrij geen verschil in percelering, gebruiks- en eigendomsvorm behoeft in te houden. De wegdorpen zijn in formeel opzicht zo sterk aan elkaar gelijk, dat ze hier als één groep worden besproken. De kleine formele verschillen zijn voor een groot deel te verklaren uit de gesteldheid van het natuurlijke landschap. Een "gradatie" is in de formele kenmerken dan ook niet aanwezig daar de fysische kenmerken van het milieu in Zuidwest-Drente, Zuid-Friesland en aan de noordzijde van het Gaasterlandse plateau weinig verschil vertonen.

De oecotopen van het zandruggenlandschap ten westen van het Drents plateau zijn de lage oeverlanden langs de noordoost-zuidwest lopende riviertjes, welke zones oorspronkelijk een moerasbosvegetatie (wold) hadden, de hogere zandruggen, die vóór de middeleeuwse occupatie vrijwel geheel met heide waren begroeid, en de hiertussen gelegen overgangszones, welke een lichte bosvegetatie (lo of holt) droegen. Het dorpstoebehoren van de wegdorpen is a.h.w. een "Ausschnitt" (p. 210) uit een groter gebied, dat zich van bron tot monding langs de rivier uitstrekt en dat aan de langste zijde begrensd wordt door een zand- of hoogveengebied (eenzijdig hellend landschap) of door een parallel aan het eerstgenoemde riviertje lopende beek (tweezijdig hellend landschap). Aan de noordzijde van het Zuidwestfriese zandgebied begrenst de meeroever van de Fluessen de laagstgelegen oecotoop.

Het wegdorp kan in historisch-geografisch opzicht gedefinieerd worden als een cultuurlandschapsvorm, waarin de occupanten in één hoevestrook de verschillende oecotopen benutten; in het agrarisch bedrijf zijn deze oecotopen in de vorm van bedrijfsbases aanwezig. In een gebied waar vrijwel uniforme "Landschaftskomplexen" voorkomen, zal een vrij eenvormig cultuurlandschapstype ontstaan, omdat niet alleen de natuurlijke gegevenheden, doch ook de eisen welke de occupanten aan hun milieu stelden, vrijwel niet verschilden.

Zoals reeds is opgemerkt, is er van een zekere "Abstufung" in een dergelijk landschap geen sprake, zodat hieruit weinig conclusies over de landschapsgenese zijn te trekken. Anderzijds

is het echter onjuist, alle schijnbaar gelijkvormige occupatietypen over één kam te scheren; dit zou een voorbeeld van de foutieve werkwijze zijn waarbij de "Siedlungsvorm" en de "Siedlungsvorgang" (121) niet gescheiden worden gehouden.

Geheel verschillende ontstaanswijzen hebben nl. in dit fysisch eenvormige landschap tot een vrijwel gelijk resultaat geleid, hetgeen een duidelijke aanwijzing voor de invloed is, welke bij de oude, agrarische bestaanswijze door het fysisch milieu op de vormgeving van het cultuurlandschap werd uitgeoefend. Alleen een nauwgezet onderzoek van de formele, doch vooral van de institutionele aspecten van het wegdorpenlandschap laat afwijkingen van het algemene patroon zien, afwijkingen waarvan een deel uitsluitend door een bepaalde wijze van occupatie kan worden verklaard.

Uiteraard heeft deze werkwijze een ietwat onoverzichtelijk beeld van de cultuurlandschapsgenese als gevolg; dit zal echter verduidelijkt kunnen worden in het laatste deel van dit hoofdstuk. De andere mogelijkheid, een behandeling van formele en institutionele kenmerken op basis van een genetische typologie, werkt te suggestief. Wel kan hier reeds worden aangegeven, dat in beginsel vier variaties in de ontstaanswijze van een wegdorp in het gebied aan de westzijde van het Drents plateau zijn aan te tonen. Ten eerste in de meest oostelijk gelegen wegdorpen, de occupatie van veengrond vanuit een esdorp, op de wijze van de namiddeleeuwse verdelingen van markegrond die wij reeds hebben vermeld (p. '78 e.v.). Ten tweede een hieraan wellicht reeds voorafgaande vorming van oude wegdorpkernen op de zandruggen, in de vorm van een "Streifen"-esnederzetting met bewoning op de stroken. In de derde plaats zullen vanuit deze oude wegdorpen, evenals dat vanuit de esdorpen geschiedde, jongere wegnederzettingen zijn gesticht. Tenslotte heeft in het veengebied en op de westelijke uitlopers van de zandruggen een geleide kolonisatie plaats gevonden, te vergelijken met de "cope"-occupatie in het Hollands-Utrechtse veengebied (140). Wij zullen deze occupatiewijzen vooreerst alleen aanroeren voorzover ze tot uiting komen in het cultuurlandschap.

b. *De formele kenmerken van het wegdorpenlandschap*

1. De nederzettingsvorm

Op het eerste gezicht is het een grote overgang wanneer we vanuit een esdorp een wegdorp binnenkomen. De geconcentreerde bewoningsvorm van het eerste staat in schril contrast met het open karakter van het lineaire wegdorp. Het verschil is echter

veel kleiner, wanneer men een rijvormig esdorp met een gebroken wegdorp vergelijkt. Desondanks is de grens aan de westzijde van het gebied der esnederzettingen meer als een duidelijke breuklijn dan als een overgangszone te beschouwen.

De boerderijen van het wegdorp staan in een rechte of gebroken rij langs de occupatie-as, meestal een pad of binnenweg. Het rijvormig patroon van het wegdorp vloeit onmiddellijk voort uit de fysische gesteldheid van het zandruggengebied, dat de occupant de mogelijkheid gaf, zijn boerderij te bouwen in zijn hoevestrook die de verschillende oecotopen in zich verenigde. Vergeleken met een hoeve van het Drentse esdorp is een wegdorphoeve dus in zekere zin economisch beter gestructureerd. Ook is, in het licht van de oude agrarische bestaanswijze beschouwd, de wegdorphoeve bepaald meer "autark" in de eigenlijke betekenis van het woord, omdat de situering en percelering van de bedrijfsbases in het esdorp meer tot samenwerking dwongen.

Het wel of niet gebroken patroon van de hoevenrij hangt niet samen met een gewijzigde ligging der oecotopen, zoals in het Drentse esdorp. De verklaring moet in het algemeen worden gezocht in de verhouding van de breedte van de zandrug tot de breedte van de lagere gronden, gemeten loodrecht op de rivier. De lineaire wegdorpen liggen op een vrij smalle zandrug (Sonnega, Oldelamer, Rotstergaast) of liggen op een eenzijdig hellend landschap met een vrij geringe afstand tussen de occupatie-as en de hooggelegen "bovenzijde" van het dorp (Boyl, Steggerda, Ter Idzard). Een brede zandrug bood meer variatie in vestigingsplaats voor de boerderij, vooral wanneer, zoals in een tweezijdig hellend landschap, twee oeverlandgordels de bewoning a.h.w. in tegengestelde richting konden trekken (Oldeberkoop, Nijeholtpade). Men vestigde zich immers bij voorkeur op de overgang van hoge naar middelhoge gronden, dus op de grens van twee oecotopen.

In de tweede plaats kan de oorspronkelijke wijze van inbezitneming een bepalende factor zijn geweest voor de nederzettingsvorm van de wegdorpen, zoals reeds eerder werd opgemerkt (p. 7). Bij een geleide, vrijwel gelijktijdige occupatie, zoals in de westelijke veenwegdorpen, is een lineaire bewoningsvorm veelal het resultaat. Bovendien ontbreekt in de veendorpen niet geheel de richtingbepalende invloed van een zandrug daar men zich bij voorkeur op de zuidwestelijke voortzettingen van het Drentse pleistoceen vestigde.

Bij de geleidelijke "opvulling" van het dorpsgebied kan men een meer gebroken nederzettingstype verwachten, indien de fysische gesteldheid van het dorpstoebehoren dit ook begunstigt.

Doch uit het nederzettingspatroon alleen is de wijze van occupatie niet af te leiden. Een gebroken wegdorp kan evenzeer vanuit een esdorp als vanuit een oud wegdorp zijn ontstaan en ook bestaat de mogelijkheid, dat een gebroken wegdorp geleidelijk uit een kleine wegdorpnederzetting bij een "Streifen" es (met bewoning op de stroken) is voortgekomen. Fysische en nederzettingshistorische invloeden werken door in de cultuurlandschapsvormen en het bepalen van het aandeel van elke invloed is vooral moeilijk, wanneer de tezamen optredende oorzaken tot eenzelfde resultaat leiden.

Zo is het onregelmatige nederzettingspatroon van Oldeberkoop (p. 7) zowel uit de grote breedte van de zandrug met haar twee oeverzones te verklaren, als uit haar ontstaanswijze als wegdorp uit een oude, bij de kerk gelegen kern die esdorpkenmerken vertoont. Wat de ouderdom van Oldeberkoop betreft, kan ten eerste worden opgemerkt, dat het reeds in 1228 (Quaedam Narr. p. 55) vermeld wordt. Ten tweede is Oldeberkoop een moederdorp waarvan vóór 1320 als afzonderlijke parochies "Ostbrockop" en "Westbrockop" zich afscheidden (Colmjon 187). Een op een dergelijke wijze uitgedijde nederzetting moet in oorsprong wel oud zijn. Ook heeft het wegenpatroon een "Drents" karakter (20b p. 61), doordat er een "Schuinpad" en een weg rond de kerk zijn, die het parallelle wegenpatroon verstoren. De romaanse, vermoedelijk laat-twaalfde-eeuwse kerk (136 p. 185), die centraal in het dorp is gelegen, is gewijd aan de H. Bonifatius. De verering van deze heilige, waaraan ook de kerken van Oosterwolde, Makkinga en Nijeberkoop waren gewijd, is in de Friese Wouden ongetwijfeld ouder dan de St. Nicolaasverering, welke vooral in de twaalfde eeuw in het bisdom Utrecht opbloeide (132 p. 149). Tenslotte duiden ook de percelering en de toponiemen op het vroege ontstaan van Oldeberkoop. Resumerend is op te merken, dat zowel de gunstige "oecotopen-uitrusting" als de wijze van initiale occupatie van dit ongetwijfeld oude wegdorp een gebroken bewoningsrij bevorderden.

Parallel aan de hoevenrij loopt in de wegdorpen een "bovenweg" over het hoogst gelegen dorpsdeel. Hieraan is in het algemeen vrijwel geen bewoning; de "bovenwegen" of "olde wegen" dienden als interlokale verbindingen. Dit parallelle wegenpatroon verschilt sterk van het radiale stelsel van de esdorpen. Functioneel beschouwd is een weg in het oude agrarische landschap een communicatiemogelijkheid tussen de hoeven onderling, tussen de boerderijen en de bedrijfsbases, of tussen de nederzettingen. In een geconcentreerd esdorp vervulden de wegen uitsluitend de twee laatstgenoemde functies, waardoor het radiale, rivierkruisende verbindingssysteem noodzakelijk was. In een

wegdorp kon een weg de eerstgenoemde en de laatstgenoemde functie vervullen. Dat er meestal twee (soms zelfs drie) parallelle wegen liepen, vloeide voort uit de omstandigheid, dat de oude prehistorische verbindingswegen de hoogste delen van de zandruggen volgden, doch dat juist hier door de lage grondwaterstand geen geschikte bouwlandgrond, waarbij de boerderij werd gebouwd, aanwezig was.

Het wegenstelsel van de zandruggen was, in tegenstelling tot het esdorpwegensysteem, riviermijdend. De rivieren waren in Zuid-Friesland en Zuidwest-Drente vooral in het winterhalfjaar vrij breed en werkten daardoor belemmerend op contacten met de "gundse kaante". Als voorbeeld hiervan moge dienen, dat het dialect van twee dorpen tegenover elkaar aan de Linde gelegen, meer kan verschillen dan van twee nederzettingen welke op een veel grotere afstand van elkaar op dezelfde zandrug liggen.

Het parallelle wegensysteem bracht echter wel de noodzaak mee, dwars hierop stegen, singels of driften aan te leggen. De terminologie voor deze wegen gelijkt op die, welke we in het Drentse esdorp aantroffen; de functie ervan is ook vrijwel gelijk, daar ze in beide landschapstypen als verbindingen tussen de boerderij en de verschillende velddelen dienden.

De eigendom en het onderhoud van de wegen berustte bij de aanliggende hoeven (p. 11). Een duidelijke overeenkomst met het wegenonderhoud in de esdorpen is aanwezig. In de wegdorpen werd ieders aandeel hierin bepaald door de breedte van zijn hoeve, in de esdorpen werd een weg, dijk of waterloop "geslagen" naar de waardelen, die te vergelijken zijn met de weren van de wegdorpen.

De kerk staat in het wegdorp op een centrale plaats, dicht bij de occupatie-as, Aan de ligging van de kerk zijn in het algemeen geen gevolgtrekkingen over de ouderdom van een nederzetting te verbinden. Weliswaar staat in de meeste oude wegdorpen de kerk geheel in de hoevenrij, doch er zijn jongere wegdorpen waarin ze even centraal is gelegen. Het hing er vooral vanaf, op welke plaats de parochianen grond beschikbaar stelden. Evenals in sommige esdorpen (Havelte bijv.) kreeg de kerk daardoor wel eens een excentrische ligging, doordat men deze achter de bouwlandgordel plaatste. Als reden hiervan is genoemd dat men geen kostbaar bouwland verloren wilde laten gaan (p. 19). Wellicht zal ook het feit, dat op de gedoteerde strook grond soms reeds een boerderij stond, de oorzaak zijn geweest dat men het kerkgebouw buiten de hoevenrij zette.

2. De verkavelingsvorm en de velddelen.

In het wegdorpenlandschap is het dorpstoebehoren loodrecht op

de occupatie-as geperceleerd in stroken, die evenzoveel bedrijfseenheden vormden. Deze "weren" zijn oorspronkelijk eigenlijk smalle stroken van een "Landschaftskomplex" (p. 19). De aanwezigheid van z.g. "restvelden" in de zeventiende en achttiende eeuw toont aan dat sommige dorpen toen nog niet "vol" waren. De bewoningsrijen van naburige wegdorpen waren toen nog door stroken woeste grond van elkaar gescheiden. Ook kon door het geleidelijk zijwaarts uitdijen van een wegdorp aan de rand van het dorpstoebehoren een divergerende percelering ontstaan, nl. daar, waar de kavellijnen van het naburige dorp een iets andere richting hadden. Bouwlanduitbreiding vond binnen de bestaande hoevestroken plaats in de veldgordel, doch nieuwe boerderijen werden gesticht op het gunstige overgangsgebied tussen hoge en middelhoge gronden. Het Zuidoostfriese en Gaasterlandse rijvormige esdorp en het snoeresdorp zijn ook wat dit betreft als overgangen tussen het kernesdorp en het wegdorp te interpreteren.

In de Zuidfriese wegdorpen was de veldnaam "brink" (fig. 3) in gebruik voor het randgedeelte van het erf (p. 20). Zoals is opgemerkt, is dit de oudste betekenis van het woord; in de kernesdorpen groeiden de erfranden van de bij elkaar gelegen boerenhuizen aaneen tot één of meer dorpsruimten. Het is dan ook niet verwonderlijk, dat de Zuidwestdrentse wegdorpen geen "brinken" in de betekenis van "randgedeelte van het erf" kenden, omdat in de esdorpen die als moederdorpen functioneerden, de term immers niet meer in de oude betekenis aanwezig was, doch uitsluitend als perceelsnaam in hooi- of weiland. In de rijvormige esdorpen had men brinken in de betekenis van erfdelen welke, naast elkaar gelegen, tezamen één langgerekte mandebrink vormden. Zuidoost-Friesland vormt in dezen dus een overgangsgebied; ten westen ervan vinden we de wegnederzettingen met los van elkaar liggende brinken, in de nederzettingen ten oosten van de rijvormige esdorpen zijn de erfranden tot één of enkele dorpsruimten geïntegreerd.

In de wegdorpen is in de percelering van het terrein dat het dichtst bij de boerderijen ligt, een analogie met de "worth"-structuur van de kerngedeelten van de esdorpen (p. 78, 79, 114) te constateren. In dit verband kan eerst worden gewezen op de vermoedelijke relatie tussen de termen "woerd" en "weer", welke beide op een in privé-eigendom zijnd perceel betrekking hebben (p. 183, 222). De toponiemen "(huis)weer" en "(huis)woerd" (p. 142) komen zowel in sommige esdorpen als in de wegdorpen voor. Vóór de verdeling van de maden en meenten liepen in de oudste wegdorpen de weren niet dóór van de ene tot de andere

dorpsgrens; het waren veeleer kortere stukken grond die vanaf de occupatie-as het in cultuur gebrachte deel van het dorpstoebehoren strookvormig verdeelden. Dit type "weer" troffen wij ook aan in een aantal rijvormige esdorpen (p. 81, 83). Het verschil tussen een wegdorp-weer en een esdorp-woerd is vnl. in de vorm gelegen; was het eerste strookvormig, het tweede perceelstype was onregelmatig van omtrek. Een tweede punt van overeenkomst waarop gewezen dient te worden, is het voorkomen van de "goorn"-percelen in Zuidfriese en Zuidwestdrentse wegdorpen. Ongetwijfeld vormen deze goorns in de wegdorpen, evenals in de esdorpen, het oudste bouwland, in het algemeen lager gelegen dan het eigenlijke, verder achter de boerderij gesitueerde akkerland.

Het bouwland was opgenomen in de parallelle strokenverkaveling van het dorpstoebehoren. De kwalificatie "'Streifen'-esdorp met bewoning op de kavels" is dus van toepassing op het wegdorp. De naast elkaar gelegen bouwlandstroken van een kluft of van een geheel wegdorp kunnen ook in genetisch opzicht als een "Einstreifengewann" worden beschouwd. Een "Streifengewann" is immers, in tegenstelling tot een "Blockgewann", door particuliere ontginning in parallelle stroken ontstaan (245 p. 99).

De ongelijkmatige uitbreiding van de verst van de boerderij gelegen akkers duidt op individuele ontginning, die op de Drentse essen vrijwel niet, doch op de Zuidoostfriese essen wel meer voorkwam. De grotere vrijheid in het aangraven mocht de wegdorpboer echter alleen binnen de eigen hoevestrook benutten. Het "recht van opstrek" gold uitsluitend in die wegdorpen welke op een eenzijdig hellend terrein lagen en waar zich een onverdeeld gebied van woeste grond achter de bouwlanden uitstrekte, terwijl de laagstgelegen gronden aan de tegenovergestelde zijde aan de rivier lagen. In de anders gestructureerde nederzettingen die op een tweezijdig hellend landschap lagen, zou men van een beperkt of "uitgewerkt" recht van opstrek kunnen spreken; op het moment dat de maden werden verdeeld, was het recht van opstrek a.h.w. ook in de tussengelegen veldgordel gerealiseerd.

In hoofdstuk V (p. 142) werd reeds gewezen op de merkwaardige percelering en bezitsligging van de Nijensleker bouwlanden (fig. 15). De bouwlanden van de meeste van de 15 erven vormen hier eigenlijk "Streifen"-essen waarin twee of meer hoeven hun akkers in "Gemengelage" hebben liggen. Hoe is deze afwijkende Nijensleker situatie te verklaren? Op het ontstaan van de verdeling in 15 erven zal nog nader worden teruggekomen. Dat binnen één erf de bouwlanden van de in dat erf gelegen hoeven in

"Gemengelage" verkeerden, kan zowel een gevolg zijn geweest van hoevesplitsing als van gezamenlijke aanleg door meerdere initiale occupanten binnen één erf. De verder noordwaarts gelegen bouwakkers zijn later tezamen door de boeren die op één erf woonden, aangelegd en op dezelfde wijze als de overige bouwlanden verdeeld. De bouwlanden van één erf zijn te Nijensleek in de zeventiende eeuw veelal als een "Blockgewann" te beschouwen.

Een andere van het algemene wegdorpenpatroon verschillende situatie treffen we aan te Harich (p. 118), waar in de "gemene bou" op de Gaast percelen van verschillende boeren lagen, die echter *in* hun hoeve ook nog bouwland bezaten. Wat percelering en bezitsligging van de bouwlanden betreft zijn dorpen als Nijensleek en Harich te zien als overgangen tussen het rijvormige esdorp en het wegdorp.

Ook toponymisch vertonen de bouwlandcomplexen van de wegdorpen overeenkomst met de Drentse "Streifen"-essen. Namen als "kortakkers" en "strengen" vindt men in beide landschappen. Bovendien had men zowel rond de essen als achter de bouwakkers van de wegdorpen een veldwal die de bouwlanden aan de veldzijde begrensde en waarvan het onderhoud rustte op de aanliggende percelen.

In de Zuidfriese wegdorpen lag de meente achter het bouwland (fig. 3 en 4). De meenten bestonden uit heideveld en slecht weiland. Deze werden in de hoger gelegen dorpen op verschillende wijze, nl. voor schapenhouderij en als weidegrond voor het rundvee (meente- of boereweide) benut. In de lager gelegen streken werden ze geheel voor de rundveehouderij gebruikt. De meenten zijn, zowel wat betreft ligging als gebruik, min of meer gelijk te stellen aan de Drentse marke- en de Zuidoostfriese mandegronden. Het verschil is, dat in de meenten de percelering in parallelle stroken, uitgaande van de bouwlanden naar de maden, reeds vast lag en dat de veldgronden van de Drentse esdorpen grotendeels onverdeeld bleven tot in de vorige eeuw. Ze werden bij partiële verdeling onder de gewaarde boeren verdeeld en verloot.

De omvang van het ontginnen in de veldgordel werd in de wegdorpen uitsluitend door bedrijfseconomische factoren (zoals de beschikbare hoeveelheid mest en arbeidskracht) bepaald. Een marke-organisatie, die in de sdorpen de individuele ontginningsactiviteit in sterke mate beperkte, bestond in de wegdorpen niet. Zo'n belangengroep van gewaarde boeren die ervoor waakte dat er geen keuters of buitenboeren aanslagen op het gemeenschappelijke eigendom pleegden, was in de wegdorpen niet nodig, omdat iedere soolstedebewoner erop kon toezien dat in zijn hoeve-

strook geen illegale ontginningen plaatsvonden. Stond hij aangraving tegen betaling toe, dan was dat zijn zaak.

Achter het heideveld lag in een aantal Zuidfriese dorpen de schuthekssloot met het schuthek; aan de rivierzijde hiervan lag het weideterrein en het dichtst bij de rivier de maden. Ook in sommige esdorpen vinden we deze afscheidingen tussen de genoemde velddelen. In tegenstelling tot de meeste Drentse kernesdorpen, waar de oeverlanden op geringe afstand van de hoge gronden lagen, was de oecotopenligging van het wegdorp gunstig voor een verschillend gebruik in het bedrijf van de achter elkaar gelegen zones langs de rivier.

Dat de langs de rivier gelegen hooilanden het eerst zijn verdeeld, is een noodzakelijkheid geweest door de importantie van dit velddeel in de bedrijfsstijl. De hoeveelheid hooi die men won, bepaalde het aantal runderen dat men door de winter kon brengen en daardoor indirect de hoeveelheid mest die beschikbaar kwam voor het bouwland. Ook in de Drentse esdorpen werden de maden eerst, de weiden (landen, meenten) later, in de zestiende eeuw en daarna, verdeeld. De wijze van verdeling van de maden en weiden was in de weg- en esdorpen is principe dezelfde; men kreeg in het esdorp "naar zijn waar", in het wegdorp naar de hoevebreedte, een deel van de maden of weiden toegewezen.

Dat de hooilanden in de weg- en esdorpen oorspronkelijk onverdeeld zijn geweest, is wel waarschijnlijk, doch over de tijd waarin de verdeling heeft plaats gevonden, is weinig met zekerheid te zeggen. Het is in ieder geval een geleidelijk verdelingsproces geweest, omdat nog lange tijd "mande"- en "meente"-namen in de maden voorkwamen. Men zou zich in dit verband een ontwikkeling kunnen voorstellen waarbij het begrip "meente", van oorsprong op het gehele gebied tussen bouwlanden en rivier betrekking hebbende, allengs werd ingeperkt tot de weide- en heidegronden en tenslotte, toen de weiden werden verdeeld, nog slechts het heideveld aanduidde. Dit zou dan de verklaring moeten zijn van de variatie die het begrip "meente" in de verschillende nederzettingen vertoont, waar men niet in hetzelfde stadium van woeste-grond-verdeling verkeerde (p.24, 173, 196). De termen marke, mande en meente zijn formeel dan ook vrijwel gelijkwaardig. Toch is het vermeldenswaard dat in deze termen een enigszins verschillende instelling tot uiting komt. De term "marke" wees in de richting van een in gezamenlijk eigendom en gebruik zijnd territorium (marca=grensteken). De "meente" gaf daarentegen aan, wat in het uit afzonderlijke hoeven bestaand wegdorp nog gemeenschappelijk was gebleven. De Zuidoostfriese nederzettingen sluiten door het voorkomen van de term

"mande" meer aan bij het wegdorp.

2. Hoeven en weren

In vrijwel alle wegdorpen aan de westzijde van het Drents plateau is de hoevegrootte oorspronkelijk aangegeven door het aantal roeden dat de hoeve langs de occupatie-as innam. Van 16 dorpen worden de hoeven in de zeventiende- en achttiende-eeuwse grondschattingsregisters in roeden (van 16 voet of ca. 4,7 m) vermeld. In de overige wegdorpen worden met name de kerkelijke goederen in roeden (12-voets roeden) aangegeven. De breedtemeting was echter ook in de Drentse esdorpen niet onbekend; "lijnland" werd in roeden aangegeven (p.200) evenals verdeelde weiden, venen of heidevelden.

De vraag die rijst, is, waarom in het ene dorp alle hoeven in roeden zijn uitgedrukt en in het andere dorp deze aantallen ontbreken. Hoewel dit probleem slechts zijdelings met de functie en gradatie van de cultuurlandschapstypen verband houdt, dient er toch het een en ander over gezegd te worden, omdat het ook enig licht werpt op de historische aspecten van de middeleeuwse occupatie.

De dorpen waarvan de hoevebreedten bekend zijn, vallen uiteen in twee groepen. Enerzijds zijn er de Zuidwestdrentse wegdorpen die geoccupeerd werden vanuit de ten oosten ervan gelegen esdorpen, welk occupatieproces nog nader zal worden besproken. De gewaardeelden van het moederdorp kregen hierbij een hoevestrook waarvan de breedte verband hield met de waardeelsgrootte. Anderzijds is er de groep van 10 Zuidfriese wegdorpen, alle in Weststellingwerf gelegen. Het kan geen toeval zijn, dat juist in dit gebied de hoevebreedten uit de middeleeuwen tot het eind van de zeventiende eeuw, toen ze werden vastgelegd in de Floreenkohieren, bewaard zijn gebleven. Het is niet waarschijnlijk dat ze pas bij de aanvang van de floreenbelasting (begin zestiende eeuw) werden vastgesteld, omdat niet valt in te zien, waarom de hoevebreedten in de wegdorpen van overig Friesland dan niet zouden zijn opgemaakt. Op grond van hierna nog te noemen overwegingen is het aannemelijk, dat de dorpen waarvan de roedentallen bekend zijn, in de middeleeuwen onder vrij sterke invloed van de bisschop van Utrecht stonden. Deze machthebber heeft de hoevebreedten toen laten vastleggen voor het heffen van tienden en schattingen, òf de hoevebreedten zijn reeds bij het ontstaan van de nederzettingen vastgelegd om de novale tienden te innen; deze werden per roede berekend (O. U. -I. 444, 1165).

Het machtsbereik van de bisschop strekte zich in de twaalfde,

dertiende en veertiende eeuw in de praktijk in Friesland uit tot de Tjonger, Oldeberkoop en Noordwolde, overeenkomend met het grootste deel van het huidige Weststellingwerf. (58 p. 89; 79; 190). De dorpen van Ooststellingwerf en het dorp Boyl waren in politiek-wereldlijk opzicht in het begin van de dertiende eeuw reeds van de bisschop afgekeerd (79 p. 41). In 1328 scheidden zij zich ook kerkelijk van Drente af (O. G. D. -I 314, 315; 146-I p. 102, 103; 172 p. 308). In het genoemde Weststellingwerfse gebied zijn bijna alle parochies dochterkerken van Steenwijk (58 p. 82). De constatering dat in Zuid-Friesland de pastoriehoeven in "smalle roeden" van 12 voet zijn aangegeven, in tegenstelling tot de 16 voetsroeden voor de overige hoeven (p. 33 e. v.), moet wel leiden tot de conclusie, dat de dotatie door de "gemene meente" plaats vond vóór het vaststellen van de hoevebreedten in roeden, daar men anders immers wel dezelfde roede zou hebben gebruikt. Ook op basis van de overweging, dat een aantal Weststellingwerfse dorpen die in de achttiende eeuw roedentallen hebben, reeds in het begin van de dertiende eeuw (als de bisschoppelijke macht hier groter wordt) bestaan, komt men tot dezelfde slotsom.

Een hoevenstelsel, waarbij een gelijkheid van, of een bepaalde relatie tussen de hoevegrootten bestaat, werd in de Zuidfriese wegdorpen niet aangetroffen. In de Zuidwestdrentse wegdorpen blijken bepaalde breedten frequenter dan andere voor te komen. Toch kan men niet verwachten, dat er in de zeventiende eeuw nog een duidelijke samenhang tussen de waardelen van het esdorp en de hoevebreedten van het daaruit geoccupeerde wegdorp is te vinden. Zowel de waardeelaantallen als de hoevebreedten ondergingen veranderingen in de drie à vier eeuwen welke verliepen tussen de tijd van occupatie en de tijd waaruit onze bronnen dateren (omstreeks 1650).

Desondanks is er uit de zeventiende-eeuwse gegevens nog een indruk te krijgen van de wijze van oorspronkelijke occupatie; de formele kenmerken van het wegdorp blijken een zekere samenhang met de institutionele kenmerken van het esdorp te vertonen. Enkele voorbeelden kunnen dit illustreren.

In 1642 (S. A. 845) hadden de Vledder boeren tezamen ongeveer 19 "vorndel" waardelen. Dit waren dus geen volle waren, zoals Linthorst Homan (141 p. 84) opmerkt, doch kwart aandelen, door splitsing uit waarschijnlijk vijf volle waren ontstaan. In 1642 was het aantal gewaarde hoeven van Vledder 15. Nijensleek is een vrij jonge nederzetting, ontstaan in de dertiende of veertiende eeuw. Het wordt pas in 1402 (O. G. D. -II 1130) vermeld en is dan nog niet "volgroeid", omdat het slechts de helft van de muddepacht die de Vledder boeren moesten opbrengen, hoefde te leveren. De kans dat Nijensleek na 1300 is ontstaan, achten wij groter dan dat het reeds hiervoor zou zijn geoccupeerd, zoals Linthorst Homan (141 p. 65) stelt. De Vledder boeren ont-

vingen, toen het "Nije sleek" of "slyc" (een veengebied, Mnl. Hwb. p. 547) werd verdeeld, elk een "weer" die in breedte overeenkwam met de grootte van hun "vorndel". Zo ontstonden de 15 erven van Nijensleek, die tot na 1800 worden vermeld. De bewoners van de erven werden "erfboeren" genoemd (S. A. 858, 1742) en de erven heetten ook wel "vorndels" of "vyrendelen" (Inv. arch. Hasselt 434), hetgeen duidelijk de relatie met de Vledderse waardelen aangeeft.

De erfbreedten van Nijensleek zijn slechts af te leiden uit de roedentallen van de 21 hoeven en uit de kaart van de bouwlandmeting (1642, S. A. 845; fig. 15). De breedten zijn daarom slechts bij benadering aan te geven. Toch zijn omstreeks 1640 10 van de 15 erven van Nijensleek correlerend met waardelen te Vledder, als we ervan uitgaan, dat een gewaardeelde boer uit Vledder voor elk "vorndel" ca. 20 roeden in het "Nije slyck" kreeg toegewezen, nl. de lengte van de Nijensleker occupatie-as (ca. 380 roeden) gedeeld door 19 (het aantal "vorndels"). Hierbij gaan we er bovendien van uit, dat de waardelenverhouding onder de Vledder hoeven weinig verandering heeft ondergaan tussen de veertiende en de zeventiende eeuw. Dat deze hypothese niet onwaarschijnlijk is, wordt ten eerste reeds aangegeven door de correlatie tussen de meeste Nijensleker erven en de Vledder vorndelaantallen. Ten tweede wordt in Vledder een kwart waardeel verbonden met 6 mud bouwland (S. A. 367) en deze verhouding is bij vrijwel alle gewaarde hoeven aanwezig.

Nijeveen had in 1477 27 erven (146-I p. 81), in 1650 waren er 79 (tabel 10). Bij het begin van de occupatie van Nijeveen zal het aantal Havelter boeren dat het "Nije veen" (Hesselrevene, O. G. D. -I 131, 232), dat in de Havelter of Hesselter marke lag (113 p. 88), verdeelde, ca. 22 hebben bedragen. In 1310 (Reg. Arch. Bs. Utr. 163) wordt er nl. van 22 huizen te Havelte gesproken, terwijl op Hesselterveen de occupatie nog maar kort daarvoor was begonnen; van ieder huis, dat op een Nijeveense "hoeve" (bedoeld is een "weer") werd gebouwd, moesten de bewoners jaarlijks een "cop" boter geven. Het aantal volle waren in de Havelter marke bedroeg eveneens 22 (142 p. 43, 44; p. 185). Bij de verdeling van het veen zou een Havelter boer op één volle waar dus een strook die $^1/_{22}$ van het aantal roeden van de occupatie-as breed was, d. i. ongeveer 20 roeden, hebben gekregen. Door de vele hoevesplitsingen te Nijeveen en eveneens door de versnippering van de waardelen te Havelte (in 1809 waren er 55 gewaardeelden, A. K. M. 68*) is er in deze beide nederzettingen van een correlatie tussen waardelen en hoeven weinig meer te ontdekken. Wel is het opvallend, dat hoeven van $7\frac{1}{2}$ roede breed in Nijeveen in de zeventiende eeuw veel voorkomen (S. A. 845)

en dat we in Havelte nog in 1809 (A. K. M. 68*) de hiermee overeenkomende waardeelsgrootte van 3 paardeweiden relatief vaak aantreffen.

Tussen de waardelen van Wapse en de weren van Wapserveen zijn ook enige correlaties aan te wijzen; in Wapserveen vinden we nogal wat hoeven van 18 roeden breed, terwijl in Wapse het hiermee gelijkstaande aantal van anderhalf "achtendelen waardeels" ook meerdere malen aanwezig is (S. A. 845). Door de ontginningsactiviteit van het klooster te Ruinen (later te Dikninge), alsmede door de invloed van de heer van Ruinen, is de ontginningsgeschiedenis van Ruinerwold gecompliceerder. Tussen de Ruiner waardelen en de Ruinerwoldse hoevebreedten is dan ook in de zeventiende eeuw vrijwel geen correlatie te vinden.

Hoewel de relaties tussen de Zuidwestdrentse esdorpen en de daaraan grenzende wegdorpen nog nader zullen worden belicht, kan toch een verband tussen de waardelen van de esdorpen en de weren van de wegdorpen aannemelijk worden geacht. Wel moet worden opgemerkt, dat volkomen bevredigende bewijzen hier moeilijk zijn te geven. Enerzijds is dit te wijten aan het ontbreken van voldoende archivalische gegevens doordat de occupanten hun activiteiten lang niet altijd schriftelijk lieten vastleggen; en wat ervan wel is opgetekend, is later veelal verloren gegaan. Reconstructie van de ontginningsgeschiedenis uit de waardelen en hoevebreedten zoals we die van enkele eeuwen na de occupatie kennen, is een opgave die alleen tot een bevredigend resultaat kan leiden wanneer alle beschikbare archivalische en toponymische gegevens in een diepgaande "case-study" van een esdorp-wegdorp-combinatie worden benut.

Ook in functioneel opzicht zijn er overeenkomsten tussen de waardelen en de "weren". Waardeel en hoevebreedte waren beide bepalend voor de omvang van de rechten en plichten van de hoevebewoner, zoals het recht van inscharing in de gemene weiden, het recht op de woeste grond en de onderhoudsplicht van wegen en sloten. Men zou de hoevebreedte in de wegdorpen een gerealiseerd of ruimtelijk waardeel kunnen noemen. Zowel de waardelen als de weren waren verkoop- en splitsbaar, bij voorkeur aan marke-, resp. dorpsgenoten. De bepalingen welke in Drente bij verkoop van een waardeel golden (Joosting M. p. 40, 41; 112 p. 25), zijn vrijwel gelijk aan de kenmerken van het recht van niaarneming in de wegdorpen (p. 62). Het recht van koop kwam hierbij achtereenvolgens toe aan de "sibbe" (bloedverwanten), de "swette" (naastligger), de "binnenbuur" en de "buitenbuur".

Men kan de vergelijking echter nog verder doortrekken. Ongetwijfeld is het onjuist te veronderstellen dat de waardeelsgrootte van de verschillende hoeven in één dorp oorspronkelijk

gelijk is geweest. Toen de waardelen werden vastgesteld in de dertiende eeuw (p. 182 e.v.) zal in de esdorpen geen gelijkheid in hoevegrootte meer zijn geweest. Het ligt voor de hand dat men de grootte van ieders waar baseerde op de oppervlakte bouwland; de relatie hiertussen is in vele esdorpen in de zeventiende eeuw nog in min of meer duidelijke vorm aanwezig. Doch ook het opslagrecht in de gemeenschappelijke weiden werd op de waardeelsgrootte gegrondvest. In de wegdorpen bepaalde de hoevebreedte in beginsel evenzeer het scharrecht of de weide- of hooilandoppervlakte en daardoor de oppervlakte bouwland die men kon bemesten.

De situatie in de nederzettingen rond het Bergumermeer, waar met name te Eestrum het scharrecht afhankelijk was van het bouwlandbezit, werd reeds vergeleken met de relatie die er in de hoevestroken van de wegdorpen tussen bouwlandareaal, hoevebreedte en scharrecht bestond (p. 92 e.v.). Deze relaties bleken functioneel in plaats van eenzijdig rechtshistorisch te moeten worden geïnterpreteerd.

Eén vraag, die bij de bespreking van de Zuidfriese hoevebreedten niet werd aangeroerd, is in het kader van de gradatie en de "uitstraling" tussen de onderscheiden nederzettingsvormen wel van belang. Is er, met het oog op de vermoede relatie tussen de Zuidwestdrentse es- en wegdorpen, een soortgelijke overeenkomst tussen de Zuidoostfriese esnederzettingen en de ten westen ervan gelegen wegdorpen? Waarschijnlijk is een dergelijke relatie oorspronkelijk wel aanwezig geweest, doch door het ontbreken van middeleeuwse gegevens en door de vage institutionele structuur van de Zuidoostfriese esdorpen blijkt deze nauwelijks aan te tonen.

Makkinga moet ongetwijfeld opgevat worden als één van de "inge"-nederzettingen van Oosterwolde; met een "ga", een landschap. heeft de naam van het dorp niets te maken (180 p.43; 159 p.313, 314). Oosterwolde wordt reeds in 1207 vermeld (O.U.-I.580), Makkinga ontbreekt in de overigens volledige lijst van vijftiende-eeuwse parochies (Schwartzenberg I. p. 367) en wordt pas in 1525 vermeld (R. v. d. A. -IV p. 14). Voorts waren de kerken van Oosterwolde en Makkinga beide gewijd aan de H. Bonifatius. Is de wijze van occupatie van Makkinga dezelfde als die van de Zuidwestdrentse wegdorpen? De sterk gebroken bewoningsrij, die in een aantal "kluften" is te verdelen (Veurburen, Middelburen, Twytel, Veneburen) doet vermoeden dat het gebied geleidelijk vanuit het oosten werd geoccupeerd in de vorm van kamphoevenvestigingen welke later tot gehuchten uitdijden. De percelering laat dit ook zien; vertonen Buttinge en Hoog-Duurswoude onder Oosterwolde nog een esachtige verkaveling, het naburige Laag-Duurs-

woude is reeds geheel opstrekkend verkaveld. Middeleeuwse gegevens zijn er verder over Makkinga niet. Dat het tot de 12 parochies behoorde, die zich in 1328 (146-I p. 104) afscheidden van Drente moet men met Gosses (79 p. 41, 42) onwaarschijnlijk achten, want de plaats komt ook niet in de schattinglijst van 1408 (Schwartzenberg-I p. 367) voor. Ook de Beneficiaalboeken (1543) brengen ons niet veel verder. Uit de vermelding dat de pastorie van Makkinga "drye weer landes by roeden gerekent acht en twintich" breed was, zou men kunnen afleiden dat een weer ongeveer 9 roeden mat, doch met de weren kunnen ook hoevestroken zijn bedoeld die niet even breed waren en op verschillende plaatsen in het kerspel lagen (p. 48). Zowel te Makkinga als te Oosterwolde worden "bouhuysen" genoemd; in Makkinga zouden het hoeven van maximaal 28 roeden breedte zijn (B. B. p. 43), overeenkomend met de gemiddelde hoevebreedte in 1640 en met de grootte van de pastoriehoeve.

Het geheel samenvattend, lijkt de occupatie van Makkinga niet in één keer in een gebied dat onder de Oosterwolder hoeven werd verdeeld, te hebben plaatsgevonden. Het is waarschijnlijk een langzaam voortschrijdende ontginning geweest, die via enkele kamphoevennederzettingen van het dorp Oosterwolde uitging. Het Makkingase dorpsgebied moet dus vóór de occupatie "niemandsland" zijn geweest; dit is in zoverre verklaarbaar, dat Oosterwolde met zijn vele kamphoevengehuchten geen strakke marke-organisatie kende, waardoor kolonisatie in de aangrenzende woeste grond ten westen van het dorp heel goed mogelijk was.

Of Langedijke op dezelfde wijze als een vestiging vanuit Appelscha is ontstaan, valt met nog minder zekerheid te zeggen. De percelering en de nederzettingsvorm zijn hier regelmatiger dan in Makkinga. "De Bult", aan de zuidoostzijde van de occupatie-as van Langedijke, behoort onder Appelscha en zou als het begin van een reeks kamphoevenvestigingen langs "de dijk" (de weg) gezien kunnen worden. Het toponiem "weer" komt in Langedijke niet voor. De nederzetting Appelscha is wel veel ouder dan Langedijke. Ze worden resp. in 1247 (A. D. 23) en in 1525 (R. v. d. A. -IV p. 14) voor het eerst vermeld. Het randschrift van de klok te Langedijke, dat Popping (198 p. 72) en Oosterwijk (190 p. 45) aanvoeren als argument voor het ontstaan van deze plaats vóór 1300, lijkt erg zwak als bewijs.

Voor het overige blijven relaties tussen nederzettingen als bijv. Fochtelo en Weper, Kolderwolde en Koudum, weinig meer dan vage vermoedens die door toponiemen en occupatievormen worden opgeroepen. Een nauwkeurige bestudering van elk "koppel"

kan ongetwijfeld meer grond aan dergelijke hypothesen verschaffen.

De tweede vraag waarmee wij ons bezig moeten houden, is, of er eveneens een zekere formele overeenkomst tussen de oude en jongere wegdorpen bestaat, of een gradatie die door de genese kan worden verklaard.

Tot de "oude wegdorpen" in Zuid-Friesland rekenen wij Oldeberkoop, Oldeholtpade, Oldeholtwolde, Oldelamer, Oldetrijne, Steggerda en Boyl; wellicht behoren ook Ter Idzard, Scherpenzeel en Donkerbroek erbij. Uit de formele kenmerken is af te leiden dat deze nederzettingen uit kleine "Streifen"-esgehuchten door zijwaartse uitbreiding kunnen zijn ontstaan (p.233). Het is opmerkelijk, dat in deze dorpen veelal een enigszins gebroken bewoningsrij aanwezig is indien de fysische omstandigheden dit mogelijk maakten.

De jongere wegdorpen die men o.a. op grond van de dorpsnaam uit de oude wegdorpen ontstaan moet denken, vertonen in hun hoevebreedten weinig gelijkenis met het moederdorp. De gemiddelde hoevebreedte in roeden en de breedte van de pastoriehoeve lopen in de beide typen dorpen vaak sterk uiteen. Wel treffen we in de jonge wegdorpen veel "weren" aan in de betekenis van hoevestroken. Of er oorspronkelijk een bepaalde relatie tussen de hoevegrootte van moeder- en dochternederzettingen heeft bestaan, welke door versnippering en samenvoeging van hoeven geheel verloren ging, is niet vast te stellen. Tussen de mogelijke wijzen van occupatie (in één keer door verdeling in "weren" of geleidelijk door opschuiving van de bewoning vanuit een oude kern) is op grond van de hoevebreedten geen gefundeerde keuze te maken. De formele kenmerken verraden dus niet de wijze van inbezitneming. Ook is er geen gradatie in formele kenmerken tussen de oude en de jonge wegdorpen behalve de gebroken resp. lineaire bewoningsrij. De gelijkvormigheid van het natuurlijke landschap van de wegdorpen is ongetwijfeld de verklaring van het feit, dat de wijze van initiale occupatie zo onduidelijk uit het cultuurlandschap naar voren komt. In het kader van een korte landschapsgeschiedenis zullen de historische factoren verderop nog aan de orde komen.

c. *De institutionele kenmerken*

In de Zuidwestdrentse, Zuidfriese en Gaasterlandse wegdorpen was geen van de delen van het dorpstoebehoren in gemeenschappelijk eigendom. Gemeenschappelijk gebruikt werden de weilanden, de woeste grond en ten dele de hooilanden (voor- en

naweide). In de zeventiende en de achttiende eeuw waren er in Zuid-Friesland minder meenteweiden dan in Zuidwest-Drente en in Gaasterland. Het is niet zeker op welke basis de weiderechten in het eerstgenoemde gebied waren verdeeld. Vermoedelijk mocht men per één, elders per twee roeden hoevebreedte één rund inscharen. Deze verhouding bestond ook in de Zuidwestdrentse wegdorpen. In een dorp, waar het weiden op grond van ieders aantal scheren gemeenschappelijk plaatsvond, kan men van een weidemarke spreken. Dergelijke weidemarken kwamen tot in de negentiende eeuw minder veelvuldig in het westelijke deel van het zandruggengebied voor dan in de zone die aan het esdorpenlandschap grenst.

Organisatorisch vertoont het wegdorp vele punten van overeenkomst met het esdorp. De marke, als collectiviteit van gewaardeelde boeren, vindt haar parallel in de "gemene meente", de gezamenlijke "erfboeren" of de bewoners van een "soolstede" of "bouwhuis" in de wegdorpen. Het verschil tussen de beide organisatievormen is, dat het in de wegdorpen in mindere mate tot het ontstaan van een beheersorgaan voor de weiden en woeste gronden kwam. Door haar collectivistische karakter groeide de marke uit tot een instelling, die zich met alle mogelijke aspecten van het leven in een esdorp ging bezighouden. In het wegdorp bleef de bemoeiing van de "gemene meente" veelal beperkt tot enkele gemeenschappelijke belangen, zoals dotatie van goederen aan de kerk, ordehandhaving en rechtspraak. Men zou het generaliserend ook zo kunnen zeggen, dat de onregelmatige structuur van het esdorpenlandschap en de veel regelmatiger opbouw van het wegdorpenlandschap zich uitten in een resp. gecompliceerde en een eenvoudige rechterlijke organisatievorm.

d. *De bedrijfsstijl*

Functioneel is de bedrijfsvorm te beschouwen als de structuur waarin de oecotopen-uitrusting van het dorpstoebehoren tot uiting komt.

In het Zuidfriese wegdorp kan de verhouding tussen de oppervlakten akkerland, wei- en hooiland en woeste grond ruwweg gesteld worden op 1 : 4 : 5. (p.54). De Zuidwestdrentse wegdorpen hadden relatief meer wei- en hooiland, doch evenveel bouwland, zodat ze wat bedrijfsstijl betreft toch in sterke mate aansloten bij de Drentse esdorpen. De verhouding in de esdorpen was op het Drents plateau voor de genoemde velddelen ongeveer 1 : 2 : 7. De Zuidoostfriese esdorpen, die ook wat nederzettings- en perceelsvorm aangaat overeenkomst met het

Drentse esdorp vertonen, hadden deze correlatie eveneens. De Gaasterlandse esdorpen en wegdorpen hadden veel minder woeste grond, doch naar verhouding meer wei- en hooiland, waardoor het bouwlandareaal er niet veel van het Drentse esdorppercentage (ca. 10 pct.) afweek (p. 121).

In het gehele gebied ten westen van het Drents plateau was de bedrijfsstijl gericht op de akkerbouw, met name op de verbouw van rogge. Rotatie van de roggeverbouw met eikehakhoutbegroeiing of braak werd in de wegdorpen, evenals op de Drentse essen, toegepast. De bemesting geschiedde overal door middel van plaggenmest. In de hoger gelegen oostelijke wegdorpen werd het tekort aan hooi- en weiland gecompenseerd door het benutten van de grote oppervlakte woeste grond door middel van de schapenhouderij; ook in dit opzicht sloten deze nederzettingen geheel aan bij het Drents plateau.

De boerderijvorm, waarin zowel de bedrijfsstructuur (en uiteindelijk ook de landschapsstructuur) als een zekere traditie tot uiting komen, is in het wegdorp verwant aan het Drentse schuurloze langhuis. In de zich noord-zuid uitstrekkende zone langs de middenlopen van de Zuidfriese en Zuidwestdrentse riviertjes werd het oude staldeeltype gewijzigd in een dwarsdeeltype, dat later met een dwarsschuur of een verlengde schuur werd vergroot. De verbeterde ontwatering van de oeverlanden gaf hier de beschikking over meer wei- en hooiland.

e. *Samenvatting*

De wegdorpen op basis van gemengd bedrijf in het zandruggengebied aan de westzijde van het Drents plateau vertonen in formeel en institutioneel opzicht weinig variatie. Van een gradatie in de kenmerken valt nauwelijks iets te bespeuren; hoogstens blijkt uit de occupatievorm een vermoeden over de oorspronkelijke wijze van inbezitneming te kunnen worden geput. Het fysisch milieu heeft in dit gebied echter een dergelijk eenvormig karakter, dat de initiale occupatiewijze geen variërende werking op het cultuurlandschap uitoefende. Alleen in de grenszone met de esdorpen komt de genese van de wegdorpen onder meer in de relatie tussen de hoevebreedten en de esdorpwaardelen naar voren.

Functioneel is het wegdorp een cultuurlandschapsvorm, waarin het streven tot uiting komt, zich in een van het Drents plateau afwijkend natuurlijk landschap (in die zin, dat de oecotopen in aanwezigheid en situering verschilden), eenzelfde autarke agrarische bestaanswijze te creëren.

In het voorgaande werden de formele en institutionele kenmerken in hun functionele afhankelijkheid van elkaar in de onderscheiden landschapstypen vergeleken met die van het Drentse esdorp.

Hieruit bleek in de eerste plaats, dat er in het algemeen gesproken een "Abstufung" van esdorpkenmerken naar het westen toe aanwezig was. De gradatie, die op de overgang van de esdorpen naar de wegdorpen het meest de scherpte van een breuklijn droeg, was voor een groot deel te verklaren uit de gegevenheden van het natuurlijke landschap. De ligging, de vorm en de mate van aanwezigheid van de verschillende oecotopen (vooral de voor bouwland geschikte grond) bepaalden binnen het dorpstoebehoren het formele aspect van het cultuurlandschap in hoge mate. In elk nederzettingstype bleek de grote voorkeur van de occupanten voor vestiging in de oecotopen-grenszone tussen hogere en lagere gronden.

De institutionele kenmerken vertoonden een minder grote variatie dan de formele. Deze kenmerken op institutioneel gebied zijn enerzijds direct afhankelijk van de natuurlijke gegevenheden, anderzijds van de tijd en de omstandigheden van de oorspronkelijke inbezitneming. Doch de gelijkmakende tendens, die a. h. w. neutraliserend werkte op de hiervoor genoemde factoren die de institutionele aspecten beïnvloedden, komt van de zijde van de bedrijfsstijl. Daarom zijn bijv. de weiderechten, die functioneel ten opzichte van de bedrijfsstijl zijn te interpreteren, in het gehele gebied ten westen van het Drents plateau slechts in geringe mate variërend.

Bij de verklaring van de kenmerken van de cultuurlandschapstypen bleek dat bepaalde formele en institutionele aspecten (zoals de hoevebreedten en de scharrechten) verband houden met een "uitstraling" (p. 208), zonder dat deze occupatiebeweging zich in het cultuurlandschap manifesteert op een onmiddellijk overtuigende wijze. Integendeel, ogenschijnlijk gelijke cultuurlandschapsvormen kunnen door de gelijke voorwaarden die de natuur en de eveneens gelijke eisen die de mens stelt, op geheel verschillende wijze zijn geoccupeerd.

Resumerend is te stellen dat het cultuurlandschap van het gebied aan de westzijde van het Drents plateau de historische factoren, i. c. de wijze van oorspronkelijke inbezitneming, slechts plaatselijk laat doorschemeren. Veelal moet de onderzoeker op het idee van een bepaalde "uitstraling" gebracht worden door een toponymische of een institutionele eigenaardigheid. Als mogelijke uitstralingen of occupatiebewegingen kwamen in het voorgaan-

de met name de ontstaanswijze van de wegdorpen uit de esdorpen aan de rand van het Drents plateau naar voren, alsmede de uitgroei van jonge uit oude wegdorpen.

Omdat het beeld dat we tot nu toe van de occupatiegeschiedenis gekregen hebben een fragmentarisch en vaag karakter vertoont, heeft het zin om de resultaten van het voorgaande onderzoek tegen een ruimere achtergrond te plaatsen. Deze achtergrond, die door het gebrek aan gegevens toch nog hier en daar een ietwat hypothetisch beeld vertoont, is tot stand te brengen door die historische aspecten, welke niet direct tot uiting kwamen in het cultuurlandschap doch het wel mede beinvloeden, kort te schetsen.

C. *Gradatie en "uitstraling" in het kader van de middeleeuwse occupatiegeschiedenis.*

1. INLEIDING

Het geografische beeld dat in het voorgaande tot stand kwam, verkreeg een historische dimensie telkens wanneer tot verklaring van de landschapskenmerken werd overgegaan. Deze dimensie bleef echter vaag omdat ze slechts hier en daar aan het daglicht trad. In het kader van een korte bewoningsgeschiedenis zal thans worden getracht om deze historische achtergronden te verduidelijken.

Een principieel uitgangspunt is hierbij, dat men aan iedere nederzetting een natuurlijke expansiedrang dient toe te schrijven. Deze neiging tot expansie komt voort uit de bevolkingsgroei in een milieu dat aan het aantal occupanten met een autarke bestaanswijze en met een zeker streven naar welvaart bepaalde beperkingen oplegde.

Hoewel er van de demografie van de middeleeuwen nog maar weinig bekend is, kan men er toch wel van uitgaan, dat tussen de achtste en de veertiende eeuw (de tijd waarin de bewoningsgeschiedenis van het hier behandelde gebied zich zo goed als geheel voltrekt) het bevolkingsaantal van het pleistocene gebied aan de westzijde van het Drents plateau minstens verdrievoudigde. Het aantal inwoners van de Friese Wouden omstreeks 900, dat Slicher van Bath (233 p. 100) noemt, lijkt te hoog geschat; de auteur ziet deze mogelijkheid zelf ook onder ogen. Slicher van Bath noemt een aantal van 5.500 inwoners op grond van meer dan 100 dorpsnamen. Dit laatste aantal is ongetwijfeld te hoog, daar bijna alle zestiende-eeuwse dorpen in dat geval reeds omstreeks het jaar 900 zouden moeten hebben bestaan. Het is niet

juist, ervan uit te gaan, dat een toponiem van een nederzetting steeds op een bewoond dorp slaat, ook houdt de auteur geen rekening met de mogelijkheid van verplaatsing van nederzettingen.

De expansie vanuit een nederzettingskern zal in haar omvang op een bepaald ogenblik worden bepaald door de mogelijkheden van het natuurlijke landschap, door de tijdsduur welke is verlopen sinds het begin van de occupatie en door de omstandigheden (fysische, economische, historische) die in deze tijd heersten. De jongste nederzettingen zullen dus de geringste mate van "uitgroei" of "uitstraling" vertonen.

2. DE PERIODE TOT DE ELFDE EEUW

Gedurende het grootste deel van deze tijd ligt het vrijwel onbewoonde zandruggengebied van Zuid-Friesland en Zuidwest-Drente tussen twee reeds vroeg geoccupeerde en relatief dicht bevolkte streken, nl. de Friese kleistreken enerzijds en het Drents plateau anderzijds. Vroege sporen van aanraking tussen deze twee gebieden zijn o. a. de diervondsten in de terpen en de import van gerst door de kustbewoners (118 p. 89). Men kan echter vaststellen dat deze contacten geen weerslag van betekenis hebben gevonden in de "Geestrand". De Friese Wouden zijn tot ver in de middeleeuwen merkwaardig "leeg". Als uitzondering geldt het gebied aan de bovenloop van de Tjonger. Keuning (118 p. 89) ziet hierin de aanvang van een contactmogelijkheid die zich noordwaarts via de streek rond het Bergumermeer voortzette naar het Oostergose kleigebied. Van Es (60 p. 52) is ervan overtuigd dat de noordelijke Wouden veel meer contact met Ooster- en Westergo hadden dan de zuidelijke Wouden. Langs de Boorne, die in later tijd als een verbinding tussen de Drentse zandgronden en Westergo diende, zijn uit de tijd tot de achtste eeuw weinig sporen van cultuurcontact aangetroffen.

Hoewel de derde terpentijd (500-750 na Chr) door enige vondsten uit Opsterland vertegenwoordigd is (162 p. 17), zijn hier voor de aanwezigheid van een "dunne honkvaste bevolking", waarover Wybenga (261 p. 69) spreekt met betrekking tot de Noord- en Oostnederlandse zandgronden omstreeks 500 na Chr., geen aanknopingspunten te vinden. Ook een inventarisatie van Ypey (262) toont oostelijk Friesland, Zuidwest-Drente en Noord-Overijssel als een vrijwel "blanco" gebied in de vroege middeleeuwen.

Hoewel wij ons hier bezighouden met de relaties tussen het Drents plateau en het pleistocene gebied ten westen ervan, heeft het eveneens zin om de invloeden die vanuit het klei- en veen-

gebied op het zandruggengebied werden uitgeoefend, in het kort na te gaan.

Na de pre-Romeinse transgressie (10 p. 218) vond in de eerste eeuwen na Chr. door de bevolkingstoename op de klei een expansie plaats vanuit Ooster- en Westergo naar de randgebieden van de kleistreken, welke doorzette tot in de veengebieden (59 p. 527, 538). In de achtste eeuw kwam een tweede occupatiegolf, die zich verder dan de eerste, nl. tot op de westelijke uitlopers van enkele zandruggen, uitstrekte (71 p. 3; 118 p. 78; 60 p. 91). Langs de Wijde Ee en de benedenloop van de Boorne is na de achtste eeuw continue bewoning aanwezig (225 p. 177; 162 p. 17 e. v.). Aan de noordrand van het Drents plateau dringen "Marsch"-immigranten binnen langs het Roder-, Eelder- en Peizerdiep. (72 p. 531 e. v.). In Friesland zijn deze invloeden tot het noordwestelijke deel van de zuidelijke Wouden (tussen het Opsterlandse en Drachtster hoogveengebied) beperkt gebleven. Een ontginning in de vorm van doorgaande hoeven moet in deze overgangszone van het Lage Midden naar de zandruggen niet uitgesloten worden geacht vóór de elfde eeuw; ook elders werd in deze tijd reeds op een dergelijke wijze ontgonnen, zoals op Texel (38 p. 94) en bij Bedum (84 p. 193). Ten aanzien van de wegdorpen op het veen en op de westelijke uiteinden van de zandruggen geldt hetzelfde als hetgeen Wildvang (258 p. 41) opmerkt over het Noordwestduitse kustgebied: "Die Reihendörfer am Rande der Geest sind hervorgegangen aus Kolonisten der Niederungsmoore".

Resumerend is op te merken dat weliswaar het westelijke deel van het zandruggengebied via het laagveengebied vóór de elfde eeuw enige invloed moet hebben ondergaan van de kleistreken, doch dat het eigenlijke Zuidfriese pleistoceen vrijwel onbewoond bleef.

Hoewel er over de ontstaanstijd van de esdorpen geen eensluidende opvatting is, kan toch wel gesteld worden dat de aanleg van de meeste Drentse essen een aanvang heeft genomen tussen de vierde en elfde eeuw. Hierbij gaat men ervan uit, dat de essen ongeveer even oud zijn als de nederzettingen waarbij ze horen. Waterbolk (253) noemt de tijd van de volksverhuizing als de periode waarin we ons de oudste essen ontstaan moeten denken. Verscheidene auteurs, zoals Keuning (118, 119), Edelman en Edelman-Vlam (52), Slicher van Bath (232) en Naarding (182) geven als ontstaanstijd van de kernesdorpen de vierde tot de achtste eeuw aan. Daarentegen denkt Niemeier (185 p. 73; 186 p. 230) dat er in de eerste eeuwen na Chr. reeds essen werden aangelegd. Van der Hammen (86) komt op grond van C^{14}-dateringen voor de es van Denekamp op de vijfde eeuw vóór tot de eerste

eeuw na Chr. als tijd van aanleg. Over de waarde van deze dateringsmethode zijn reeds enkele opmerkingen gemaakt (p. 67).

De occupanten zochten voor de aanleg van de essen vooral vrij hoge, drogere zandgronden op. Hierbij gaven ze evenwel de voorkeur aan terreinen welke niet ver van een riviertje lagen (115 p. 80). De afvoer van overtollig water vormde hier geen probleem. Vooral de oudere essen en esgedeelten liggen op vrij hoge gronden; het ligt voor de hand, hierbij te denken aan de klimaatsverslechtering, welke na de derde eeuw intrad (118 p. 85). De jongere uitbreidingen, alsmede de later aangelegde essen, werden op lager gelegen gronden aangelegd, maar doordat men de perceels- en ploegrichting veelal ongeveer recht op de hoogtelijnen liet verlopen, bereikte men een redelijke mate van ontwatering.

Naast het grondwaterpeil was de structuur van de grond van betekenis. De oorspronkelijke occupanten van de esdorpen zochten niet te moeilijk bewerkbare gronden uit. Mortensen (169 p. 100) zegt hierover: "Schwere Böden mit wenig gegliedertem Relief werden daher von Völker primitiver Kulturstufe in der Regel gemieden." De sterk-lemige zandgronden komen in de Drentse essen dan ook vooral in de later aangelegde randgedeelten voor (Nebo 106). De hogere zwak-lemige of niet-lemige gronden (Nebo 114) waren voor de initiale occupanten geschikter voor akkeraanleg. De percelen met "woerd"-toponiemen in de randgedeelten van de essen liggen ook veelal op goed bewerkbare grond vlak bij de boerenhuizen.

Resumerend kan men dus zeggen, dat een es of esgedeelte jonger is, naarmate het op lagere, meer lemige grond ligt.

Het is onjuist om het negentiende-eeuwse kadastrale beeld van de espercelering terug te projecteren naar de middeleeuwen. Men moet de percelering als een resultaat van een eeuwenlang ontwikkelingsproces beschouwen. Uit Duitse onderzoekingen blijkt dat de middeleeuwse essen een veel eenvoudiger structuur hadden dan de tegenwoordige. Ze bestonden uit lange, hoogruggige akkers, die tezamen een "Streifengewann" vormden (232 p. 64, 65). Niemeier (185) denkt, dat de kern van elke es zulk een "Streifengewann" is (p. 169). De jongste essen zouden dan de geringste afwijking van het oertype moeten vertonen.

Toch houdt men bij een dergelijke gedachtengang te weinig rekening met de mogelijkheden welke het natuurlijke landschap in zijn specifieke hoedanigheid biedt. Niet elk landschap geeft aan de occupanten immers dezelfde mogelijkheid tot bouwlanduitbreiding. De uitgroei of de expansie van een oude nederzettingskern behoeft zich m. a. w. niet uitsluitend te manifesteren in een gecompliceerde "Gewann"-es, doch kan, in een occupatiegebied

met een bultig reliëf of op een uitgestrekt zandeiland bijv., ook gerealiseerd worden in de vorm van filiaaldorpen, kamphoeven enz., waarbij de es van de oude nederzetting haar eenvoudige structuur bewaart. Als voorbeeld van de laatstgenoemde ontwikkeling kan het nederzettingscomplex Ruinen gelden (p.167).

Slicher van Bath (229-II p.119) neemt op grond van toponymisch materiaal aan, dat in Noord- en Oost-Nederland vanuit de oudste nederzettingen in de Karolingisch-Ottoonse tijd een occupatiebeweging in stroomafwaartse richting plaats vond. Deze zienswijze vindt ook in historisch-geografisch opzicht steunpunten. De essen aan de bovenlopen van de Zuidwestdrentse riviertjes liggen op hoge, zwak-lemige gronden (Nebo 114) en de percelering van deze essen verraadt veelal een lang ontwikkelingsproces. Ook op grond van archeologische overwegingen is de hoge ouderdom van nederzettingen als Doldersum, Dwingelo, Diever en Ruinen aannemelijk. Vledder, Uffelte, Havelte en Wapse zouden volgens de opvatting van de stroomafwaartse occupatiebeweging van wat latere oorsprong zijn. De kernen van de nederzettingscomplexen Oosterwolde, Weper en wellicht ook Appelscha zullen in ontstaanstijd niet veel van de esdorpen aan de bovenlopen der Zuidwestdrentse riviertjes hebben verschild. Hoogteligging, bodemsoort en percelering pleiten voor een vroege inbezitneming. Wat de percelering betreft kan men opmerken, dat deze weliswaar een vrij eenvoudige structuur heeft, doch dat de expansie in de vorm van kamphoevengehuchten in dit enigszins bultige landschap de uitgroei van de essen in de oude nederzettingen verving.

Ruwweg zou men kunnen stellen, dat vóór de elfde eeuw bewoning aan de bovenlopen, en wellicht hier en daar langs de Zuidwestdrentse beken waarschijnlijk is. Verscheidene van de oudste nederzettingen hebben dan reeds een expansie doorgemaakt in de vorm van een dochternederzetting verder stroomafwaarts (men lette bijv. op de waternamen van Vledder en Wapse) of in de vorm van een "uitstraling" van kamphoevenvestigingen in een milieu dat hiervoor de gelegenheid bood.

De zandruggen ten westen van deze reeds vroeg geoccupeerde streken zijn dan nog bijna geheel onbewoond. Vondsten uit de Karolingisch-Ottoonse tijd zijn tot nu toe alleen gedaan in de omgeving van Noordwolde (23 p.11). Bolpotten die op een meer uitgebreide bewoning wijzen, dateren in dit gebied uit de twaalfde eeuw of later (m.med. Elzinga). Enkele oude wegdorpen kunnen in eerste aanleg als kleine "Streifen"-esnederzettingen reeds, op grote afstand van elkaar gelegen, vóór de elfde eeuw aanwezig zijn geweest.

Vroeg-middeleeuwse sporen van bewoning in Gaasterland zijn

er evenmin in een zodanige mate, dat men kan spreken van de aanwezigheid van menselijke nederzettingen in die tijd. Oudemirdum, met zijn typische esbodem, "Gewann"-percelering en oude plaatsnaam, zal wel één van de oudste Gaasterlandse dorpen zijn. Hierbij is het waarschijnlijk, dat bevolkingselementen vanaf het Drents plateau immigreerden langs de "bovenwegen" (prehistorische verbindingswegen, p. 9) over de Zuidfriese zandruggen. Of er in Gaasterland en op de westelijk ervan gelegen glaciale opduikingen vóór de elfde eeuw oude kernen lagen, die later als bron voor de occupatie van het gehele gebied functioneerden, blijft nog een open vraag.

Na het hoogtepunt van de Karolingisch-Ottoonse transgressieperiode zal in de tiende of elfde eeuw aan de occupanten van de oude nederzettingen aan de westzijde van het Drents plateau de mogelijkheid zijn geboden om het bouwland uit te breiden op wat lager gelegen gronden. Zulks uitte zich op verschillende wijzen. Ten eerste groeiden de "Streifen"-essen, voorzover ze op grote zandeilanden lagen, geleidelijk uit tot "Gewann"-essen, waarbij men de perceelsrichting loodrecht op de hoogtelijnen liet verlopen teneinde in dit toch nog vrij vochtige milieu een goede afwatering te bereiken. In landschappen met een meer bultig reliëf vormden zich kamphoevennederzettingen en filialen, omdat de gronden rond het moederdorp geen bouwlanduitbreiding gedoogden, zoals rond Weper en Oosterwolde. Tenslotte was door het graven van sloten en het aanleggen van dijkjes de waterbeheersing van de lager gelegen gronden verbeterd, zodat men vanuit de oude kernen die tot nu toe "hoog en droog" aan de hoge zijde van de es lagen, zich ging vestigen in de zone tussen es en rivierdal. Dit zal ook bevorderd zijn door de daling van het grondwaterpeil na de Karolingisch-Ottoonse transgressieperiode; de bewoonbaarheid van de kuststreken verbeterde in deze tijd eveneens (10 p. 218, 219).

Samenvattend valt over de bewoningsgeschiedenis van het gebied aan de westzijde van het Drents plateau tot de elfde eeuw te zeggen, dat in deze periode twee occupatiebewegingen een aanvang nemen: de ene vanaf het Drents plateau, de andere vanuit het Ooster- en Westergose kleigebied. Daarbij zal de tijd van occupatie van de "Geestrand" vanuit het westen ongeveer twee eeuwen vóór de stroomafwaartse expansie uit de pleistocene gebieden aan de bovenlopen van de riviertjes gesteld kunnen worden. De eerstgenoemde occupatiebeweging had als oorzaak o.m. de Karolingisch-Ottoonse transgressie, de tweede werd pas goed mogelijk toen het hoogtepunt ervan voorbij was. Het tussengelegen centrale "Wolden"-gebied bleef echter "niemandsland" hetgeen niet betekent, dat de landsheer zijn rechten hier

niet deed gelden. Of enkele wegdorpkernen in de zuidelijke Wouden en in Gaasterland als "uitstralingen" vanaf het Drents plateau in de vorm van "Streifen"-esnederzettingen reeds vóór de elfde eeuw aanwezig waren, valt niet met zekerheid te zeggen. In Zuidwest-Drente zijn deze wegdorpkernen zeker niet vóór het jaar 1000 aanwezig, doordat het landschap hier vochtiger was dan verder noordwaarts. De vergroting van de "Lebensraum" van de naburige esdorpen moest hier voorlopig in esuitbreiding en stichting van enkele kamphoeven worden gevonden.

3. DE GROTE ONTGINNINGSPERIODE

Algemeen wordt aangenomen, dat de vorming van de meeste wegdorpen aan de westzijde van het Drents plateau van de elfde tot de veertiende eeuw heeft plaatsgevonden. In een vrij korte tijd heeft hier een bewoningsexpansie plaats gegrepen van grote omvang, doch in de schriftelijke bronnen heeft deze ontwikkeling slechts een geringe neerslag gevonden. De onderzoeker ziet daardoor tegen een gecompliceerd geheel aan, dat, zoals wij zagen, door de studie van de gedeeltelijk eenvormige landschaptypen niet veel overzichtelijker wordt.

Hofstee en Vlam (98 p. 222) geven de tijd omstreeks 1000 als het begin van de occupatie der Groninger Wolden aan. Algra (3 p. 6) stelt de aanvang van de wegdorpenoccupatie in de Friese Wouden op de elfde eeuw. Spahr van der Hoek (237 p. 191) heeft voor het Boven-Boornegebied aannemelijk gemaakt, dat hier in de tweede helft van de twaalfde eeuw een oostwaartse migratie plaats vond. Deze bevolkingstrek vanuit de laagveen- en "Geestrand"-nederzettingen werd ten dele veroorzaakt door de laatmiddeleeuwse transgressie, die volgens Bakker (10 p. 221) haar climax in de eerste helft van de twaalfde eeuw had. Het veengebied bleef echter nog tot in de dertiende eeuw bewoond (id. p. 219). Van Buytenen noemt Haskerland zelfs "een veengebied in een eerste stadium van ontwikkeling" aan het begin van de dertiende eeuw (31 p. 103). Hieruit blijkt, dat de door Spahr van der Hoek genoemde emigratie geenszins een ontvolking van de lage venen betekende en dat de oostwaartse bevolkingstrek ook haar oorzaak in een bevolkingstoeneming kan hebben gevonden.

Het is aannemelijk (nader onderzoek zal hier verhelderend kunnen werken), dat de occupatie van het noordelijke deel van van de zuidelijke Wouden tussen het Drachtster en Opsterlandse hoogveengebied uit deze oostwaartse bewoningsexpansie is te verklaren. Vermenging met hier en daar reeds aanwezige bewoners van plateau-herkomst kan de "Saksische" elementen, zoals de oudste boerderijvormen, in dit deel van de Friese Wouden verklaren.

Verder naar het zuiden is in het tegenwoordige Noordoostpoldergebied van enige bewoning pas sprake in de loop van de twaalfde eeuw (155 p. 26). De eerste occupatie die men in de bronnen vermeld vindt in het westelijke randgebied van de zuidelijke Wouden dateert uit 1165 (O. U. -I 444). Voor oostwaartse migratie vanuit de noord-zuid lopende holocene strook die zich van Midden-Friesland tot het Mastenbroek bij Zwolle uitstrekt, zijn geen bewijzen gevonden. Onder invloed van de laat-middeleeuwse transgressie moet het randgebied van de Zuidfriese zandruggen wel een occupatiegolf hebben ondergaan vanuit het westen, omdat vele nederzettingen daar door de vorming van de Zuiderzee onbewoonbaar werden. Voor de bewoning die wij in de dertiende eeuw op de Zuidfriese zandruggen vinden, kunnen de veenstreken echter moeilijk als het enige oorsprongsgebied worden beschouwd.

In de historische en historisch-geografische studies komen twee verschillende opvattingen voor over de herkomst van de initiale occupanten van de Zuidfriese wegdorpen. Zo denken o. m. Van Engelen van der Veen (58 p. 99), Slicher van Bath (229-II p. 26) en Kok (132 p. 152) dat de wegdorpen gesticht werden door Friezen uit de veenstreken of de klei. Deze veronderstelling berust o. a. op het feit, dat de bewoners van zuidelijk Friesland in de oorkonden herhaaldelijk worden betiteld als "Friezen van Stellingwerf". Algra (3 p. 7) wijst er echter op, dat de bevolking zich hier Fries noemde omdat men, evenals de Friezen, geen landsheerlijke lasten wenste te dragen. Daar de terminologie ook in bisschoppelijke stukken wordt gebezigd, is de opmerking van Oosten van belang, dat de "vrije Friezen van Stellingwerf" een tegenstelling vormden tot de horigen van Noordwest-Overijssel (189 p. 35).

Dat de oorspronkelijke bevolking van Zuid- en Oost-Friesland "Saksisch" is, waarbij men de omstreden term "Saksisch" kan vervangen door "van het Drents plateau afkomstig", is door Hofstee (97 p. 150) betoogd. Hij ziet "proto-Saksische eilanden" (Zuidoost-Friesland en Gaasterland) als de oorsprongsgebieden van de bewoning van de zandwegdorpen. Naarding (180 p. 48) neemt een "Saksenexpansie" aan, die vanuit het zuiden doordringt in Stellingwerf vóór 1050, waarna een "verfriesing" plaats vindt in de zuidelijke Wouden. Oosten (189 p. 20) noemt als punten waaruit het "Saksische" karakter van de Stellingwerven blijkt o. m. dat vele kernen vanuit Steenwijk werden gesticht en dat het dialect en de oudste toponiemen eveneens "Saksisch" zijn.

Met betrekking tot de ontstaanswijze van de oude wegdorpkernen werd reeds opgemerkt, dat deze in eerste aanleg waar-

schijnlijk als "Streifen"-esnederzettingen gevormd zijn (p. 231, 236, 245). Zowel formeel als functioneel laten deze oude wegdorpen (bijv. Oldeberkoop, p. 233) een duidelijke gelijkenis met het esdorp zien. Op grond van het feit, dat echter ook in de oude wegdorpen vrijwel geen bewijzen voor vroeg-middeleeuwse bewoning zijn aangetroffen, is een latere occupatie (doch vóór de dertiende eeuw), op enkele gunstig gelegen punten langs de oude "bovenwegen" (p. 9, 254) op de Zuidfriese zandruggen aannemelijk. Deze occupatiebeweging, stroomafwaarts langs de zandruggen, kan worden gezien als een onderdeel van die, welke na de Karolingisch-Ottoonse transgressie vanaf de bovenlopen van de Zuidwestdrentse en Zuidoostfriese beken een aanvang nam (p. 253). Doordat het Zuidfriese landschap gemiddeld een hogere ligging heeft dan het Zuidwestdrentse, kon de occupatiebeweging in het eerstgenoemde gebied vroeger, en ook verder, westwaarts dringen.

In hetgeen wij tot nog toe meedeelden over de occupatiegeschiedenis blijkt de opvatting van Hofstee de meeste steun te vinden, met dien verstande, dat de meest westelijke gedeelten van de Zuidfriese zandruggen een oostwaartse in plaats van een westwaartse occupatiebeweging hebben ondergaan.

Uit de historische bronnen, los van alle etnische veronderstellingen, blijkt het volgende. Ten eerste vond omstreeks 1165 (O. U. -I 444) de kolonisatie bij Lammerbruke plaats. In dat jaar vroegen Friese inwoners van Lammerbruke aan de bisschop toestemming om gronden te ontginnen en om hierop een kerk te bouwen, tegen een jaarlijks bedrag dat ze aan de bisschop moesten betalen. Welk gebied werd hier ontgonnen? Het wordt omschreven als "terram que est inter Rutherikesdole et Wibernessate et inter Lennam antiquam et Kunren". De meningen over de lokalisatie van dit ontginningsgebied lopen sterk uiteen. Van Engelen van der Veen (58 p. 90), Gosses (79 p. 22) en Hartgerink-Koomans (89) plaatsen het in de omgeving van Oldelamer en Nijelamer; Formsma (68), denkt zich het te ontginnen gebied in de z. g. Kuinder Buitenpolder. Er zal hier niet nader op dit probleem worden ingegaan, doch we vermelden deze kolonisatie alleen om aan te tonen, dat in het veengebied aan de westrand van de zuidelijke Wouden in de tweede helft van de twaalfde eeuw reeds ontginningsactiviteit was. De reeds vermelde laat-middeleeuwse transgressie, waaraan het westelijk van Kuinre en Vollenhove gelegen veengebied in de dertiende eeuw ten offer viel, doch waarop in de twaalfde eeuw nog bewoning was (155 p. 25), heeft ongetwijfeld een occupatiebeweging, die na de ontginningen bij Lammerbruke valt, ten gevolge gehad.

Ten tweede blijkt, dat aan het einde van de twaalfde eeuw en

in het begin van de dertiende eeuw reeds enkele oude wegdorpkernen op de Zuidfriese zandruggen tot behoorlijke nederzettingen zijn uitgegroeid. Zo wordt enkele decennia na de kolonisatie bij Lammerbruke, in 1204 de afscheiding van de kerk van Oldeholtpade van de moederkerk te Steenwijk vermeld (O.G.D.-I. 42; O.U.-I. 568). In 1240 (Cart. St. Utr. 69) moest de parochie "Holpade" 8 "olde vleemsen" opbrengen. Omdat er in de oorkonde achter de dorpsnaam "antiquus" wordt vermeld, zal de occupatie van Nijeholtpade reeds een aanvang hebben genomen in die tijd. Oldeberkoop wordt in 1228 genoemd: "tercio loco, qui est super Cunram fluvium et apud Brokope" (N.G.N.-IV p. 77). Hier wordt nog geen aanduiding van een "nije" nederzetting gegeven, zodat het gebied tussen "Holpade" en "Brokope" en tussen de laatstgenoemde nederzetting en Oosterwolde in deze tijd nog vrijwel geheel onbewoond moet zijn geweest. De Jonge van Ellemeet (111 p. 179) en Gosses (79 p. 22) vestigden reeds de aandacht op de grote omvang van de eerste parochies.

Vervolgens worden in 1240 de volgende parochies genoemd (Cart. St. Utr. 69) "Holpade antiquus, Pepergoe, Vinkegoe, Sonnegoe alias.... (onleesbaar), Alvegoe (=Wolvega), Idzerde, Antiqua Trinda en Nova Trinda". Deze parochies moesten bepaalde aantallen "olde vleemsen" aan de moederkerk te Steenwijk betalen, omdat ze ervan waren afgescheiden. Deze dorpen liggen alle in het tegenwoordige Weststellingwerf. De bisschoppelijke invloed reikte ongeveer tot de Tjonger, Oldeberkoop en Noordwolde (79 p. 41). Ook van Engelen van der Veen (58 p. 89) geeft aan, dat de grens tussen Vollenhove en Drente ongeveer deze lijn volgde en verder ten oosten van Steenwijk naar het zuiden liep. Juist in het Zuidfriese gebied dat in de dertiende-eeuwse oorkonden onder invloed van de Utrechtse bisschop blijkt te staan, komt in de achttiende en de negentiende eeuw de breedtemeting in roeden voor (p. 239).

Van de in 1240 niet genoemde parochies bestonden er (buiten Oldeberkoop en Oosterwolde, die reeds eerder worden vermeld) waarschijnlijk wel al enkele. Van Engelen van der Veen (58 p. 88) vermoedt, dat deze van andere Stellingwerfse parochies, en dus indirect van Steenwijk, zijn afgescheiden. In de Beneficiaalboeken (1543) vindt men van deze situatie nog sporen terug, in die zin, dat sommige parochies naast de bijdragen die zij aan de pastorieën in naburige dorpen opbrachten, ook aan de St.-Clemenskerk te Steenwijk sommen gelds moesten doen toekomen.

De volgende oorkonde waarin de meeste thans bestaande Zuidfriese wegdorpen worden vermeld, dateert van 1320 (Colmjon 187). Hierin sluiten de "gemene buren" van 17 Stellingwerfse parochies een verdrag met de bisschop van Utrecht om ontsla-

gen te worden van de ban en het interdict dat hun door wijlen bisschop Guy van Avesnes was opgelegd. De parochies zijn: "Monekebure, Nieuskerpensele, Spanghe, Nieuwestrinde, Boylo, Ostbrockop, Oldenlameren, Nieulameren, Nieholtwolt, Oldeholtwolt, Ostrinde, Wluegho, Holenpath, Ydzerde, Oldenbrockop en Westbrockop".

Naar aanleiding van deze opsomming van Stellingwerfse dorpen zijn over de occupatiegeschiedenis enkele opmerkingen te maken. Het voorvoegsel "nieu" voor scherpenzeel wijst erop, dat we hier met een vrij jonge nederzetting hebben te maken, Het dorp wordt het eerst vermeld in de kapellenlijst van het St.-Oldulphusklooster van Stavoren (N. G. N.-IV p. 161) die waarschijnlijk uit 1245 dateert. De zijwaartse uitbreiding van Oldeberkoop gedurende de dertiende eeuw wordt geïllusteerd door de parochies "Westbrockop" en "Ostbrockop", die in 1408 (Schwartzenberg I p. 367) resp. Westnijeberkoop en Oostnijeberkoop worden genoemd. De eerstgenoemde werd nimmer een zelfstandige parochie, doch behoorde kerkelijk en wereldlijk onder Nijeholtpade. De kaart van Eekhoff (1850) vermeldt de naam "Westnijeberkoop" nog. "Ostbrockop" is het latere kerkdorp Nijeberkoop. De opschuiving van Westnijeberkoop in het dorpsgebied van Nijeholtpade vond vnl. plaats in de strook tussen de Scheene en de Tjonger, die nog niet geoccupeerd was. De kerkelijke goederen van Westnijeberkoop strekten alle van de Scheene tot de Tjonger (B. B. p. 70). De percelering en het wegenpatroon van het oostelijke deel van Nijeholtpade weerspiegelen deze occupatie thans nog (fig. 5).

In de reeks dorpen uit 1320 staat, behalve Nijetrijne en Oldetrijne, ook "Ostrinde" vermeld. Met deze plaatsnaam wordt ongetwijfeld Sonnega bedoeld. Dat dit dorp onder twee namen bekend was, bleek ook uit de oorkonde van 1240 (p. 258), waarin achter "Sonnegoe" nog een naam, welke in de oorkonde onleesbaar is, behoort te staan. Het is onjuist om, zoals Gosses deed, Sonnega te rekenen bij de parochies die zich vóór 1328 van Drente afscheidden. Gosses (79 p. 41) zag nl. niet, dat "Ostrinde" een andere benaming voor Sonnega is. Uit Oldetrijne (Thrynda in 1338, Driessen I p. 136) ontstonden door zijwaartse uitbreiding twee parochies: ten westen Nijetrijne (Nieuw-westtrinde, 1328), ten oosten Sonnega alias Ostrinde (Oost-trijne).

De 17 parochies van 1320 lagen aan de rand van het machtsbereik van de bisschop. De niet genoemde lagen òf geheel binnen de invloedssfeer van de Utrechtse Kerk, zoals de parochies ten zuiden van de Linde, òf er geheel buiten, nl. de parochies ten oosten van Oldeberkoop en Boyl.

In 1328 (O.G.D.-I 187; 146-I p. 164) wordt over 12 parochies

gesproken, die zich hadden afgescheiden van Drente en zich gevoegd hadden bij "de Friezen van Stellingwerf". Deze dorpen worden echter niet met name genoemd. Op de lokalisatie ervan zullen wij dan ook niet nader ingaan; ongetwijfeld lagen ze vrijwel alle in Ooststellingwerf, zodat Sonnega ook uit dit oogpunt niet bij deze reeks paste.

In 1408 tenslotte zijn alle Zuidfriese wegdorpen behalve Makkinga en Langedijke aanwezig (Schwartzenberg I p. 367). Daarvóór worden in 1399 (Schwartzenberg I p. 296) 17 Stellingwerfse parochies vermeld, waaronder ook Nijeholtpade dat in 1320 (zie p. 259) nog niet afzonderlijk bij "Holenpath" wordt genoemd. De expansie vanuit het oude wegdorp Oldeholtpade was blijkbaar in het begin van de veertiende eeuw nog niet voltooid.

Over het geheel gezien passen de historische gegevens goed in het beeld dat verkregen werd uit de bestudering van het cultuurlandschap. De occupatie van de Zuidfriese zandruggen ving in een aantal oude wegdorpkernen waarschijnlijk reeds geruime tijd vóór de dertiende eeuw aan (p. 257), waarna in de dertiende en veertiende eeuw uit deze dorpen de "nije" nederzettingen ontstonden. Alleen uit het veengebied van de Westhoek van West-Stellingwerf zijn berichten over occupatie uit de kuststrook, te vergelijken met de oostwaartse bewoningsbeweging in het Boornegebied.

Aan de bovenloop van Linde en Tjonger zal tijdens en na de elfde eeuw de "uitstraling" in de vorm van kamphoeven voortgang hebben gevonden. Wellicht ontstonden in deze tijd de jongere nederzettingen met "huizen"-namen (Medhuizen onder Oosterwolde, Zandhuizen onder Noordwolde bijv.). Toen de dorpsgebieden van de nederzettingscomplexen vol waren, of daarvoor reeds, zal men ook hier tot occupatie op de zandruggen zijn overgegaan, waarbij men zich aanpaste aan de afwijkende oecotopenligging van het landschap. De meeste van de nederzettingen aan het Bergumermeer en aan de noordzijde van het Gaasterlandse plateau zullen ook niet ver vóór deze tijd zijn ontstaan.

In de Zuidfriese Wouden zijn dus drie occupatiebewegingen te onderscheiden na de elfde eeuw. Ten eerste de van beperkte reikwijdte zijnde occupatie van het westelijke veengebied, ten tweede de "uitstraling" vanuit de oude wegdorpen naar de "nije" dochternederzettingen en ten derde de voortgaande kamphoeven- en wegdorpoccupatie vanuit de oude esnederzettingen aan de bovenloop van de Tjonger.

Wanneer wij vervolgens onze blik verder zuidwaarts richten, dan valt allereerst een sterkere beïnvloeding bij de occupatie van de zijde van de Utrechtse Kerk waar te nemen. Vollenhove en Steenwijk waren centra van bisschoppelijke macht. De novale tienden

konden, mede doordat de occupatie hier over het geheel gezien later plaatsvond dan in de Friese Wouden, vrijwel overal door de bisschop of zijn vertegenwoordigers worden geïnd. Bij verdeling van woeste grond deelde de bisschop mee (bijv. in de vorm van de z.g. "Heerenslagen" onder Steenwijk). Door Van Engelen van der Veen (57, 58) is over de kolonisatie van het Noordwest-overijsselse gebied reeds geschreven, al blijven hier nog veel raadsels op te lossen. Dit onderwerp ligt echter buiten het hier behandelde, zodat volstaan wordt met enige opmerkingen over de occupatiegeschiedenis van het Zuidwestdrentse gebied.

In de Zuidwestdrentse occupatiegeschiedenis voltrok de bemoeienis van de zijde van de bisschop zich via de hoven (te Uffelte bijv.) en via de kloosters. De betekenis van de hoven voor de openlegging van nieuwe gebieden wordt veelal overdreven (122 p. 47). De Kerk deelde, als gewaardeelde via de pastoriegoederen in het dorp, bij de occupatie van woeste grond mee met andere gerechtigden. De rol van het klooster te Ruinen, later te Dikninge, was van meer actieve aard. Zo legden de Benedictijner monniken een deel van het huidige Ruinerwold, het z.g. Buddigwold (O. G. D. -I 96) open. Door Arts (8) werd dit reeds beschreven. De occupatie is in dit gebied omstreeks het midden van de twaalfde eeuw begonnen, dus in dezelfde tijd als waarin de ontginning van het Stellingwerfse veengebied een aanvang nam.

Over het geheel genomen, is het ingrijpen van de bisschoppen van Utrecht meer van financieel-economische dan van territoriale aard geweest. De novale tienden van de gronden waarop de Zuidwestdrentse wegdorpen ontstonden, kwamen in handen van het kapittel van St. -Pieter te Utrecht of van de tiendheffers die ermee beleend waren door de kerk. Zo kwamen de novalia van Havelte aan Hendrik van der Eeze (O. G. D. II-825), die dit recht van de kerk te Steenwijk had gekregen, die het in 1295 op haar beurt van de bisschop had ontvangen (16 p. 537, 538; 79 p. 105). De oude tienden van Havelte kreeg het klooster Dikninge (16 p. 537, 538). De Uffelter boeren moesten hun muddepachten op Allerheiligen in de "spiker" aan de Leemgraven, aan de Oude Vaart gelegen, brengen (42 p. 15, 16).

Dat alle Zuidwestdrentse doorgaande hoeven in roeden werden uitgedrukt, hangt ongetwijfeld samen met de relatief sterke invloed van bisschop en klooster. Dit neemt echter niet weg dat de eigenlijke occupatie van de Zuidwestdrentse wegdorpen gezien moet worden als een "uitstraling" vanuit de esdorpen, een occupatiebeweging die aan het eind van de twaalfde eeuw op zijn vroegst een aanvang heeft genomen, toen de esdorpen "vol" raakten. Uitbreiding van de bewoning kon plaats vinden in de

uitgestrekte veengebieden, waarin smalle zandruggen een goede gelegenheid tot vestiging boden. Zowel tegenwerking als coöperatie zal bij deze occupatie zijn voorgekomen tussen de Kerk en de "Althufen". Enerzijds maakten de bewoners van het esdorp aanspraak op de grond, anderzijds beschouwde de bisschop zich als regaalheer ervan. Ook samenwerking moet er zijn geweest; de monniken groeven in het Buddigwold de "Munnekesloot" voor een betere ontwatering, de bewoners van de nieuw aangemaakte gronden (die uit het esdorp stamden) betaalden novale tienden aan de Kerk.

Twee van de occupatiebewegingen, die wij in de Friese Wouden noemden, vinden we in de middeleeuwen dus ook in Zuidwest-Drente en het aangrenzende deel van Overijssel, nl. de oostwaartse vanuit de esdorpen en de westwaartse vanuit het kustgebied. De derde occupatiebeweging, vanuit de oude wegdorpkernen, is er in Zuidwest-Drente niet geweest. Het gebied lag lager dan de Friese Wouden, waardoor de occupatie er pas mogelijk was na verbetering van de ontwatering.

SAMENVATTING

De formele verschillen tussen de cultuurlandschappen aan de westzijde van het Drents plateau bleken voor een aanzienlijk gedeelte voort te vloeien uit de verscheidenheid in ligging en aanwezigheid van de oecotopen binnen het natuurlijke landschap. Functioneel zijn deze oecotopen in de vorm van velddelen dezelfde als die, welke we in het Drentse esdorp aantreffen.

De invloed van deze oecotopenligging op de vormgeving van het cultuurlandschap is zo overheersend, dat de oorspronkelijke wijze van occupatie er slechts vaag in tot uiting komt. Het bleek daarom nodig, de historische achtergronden van het cultuurlandschap te verduidelijken in een korte bewoningsgeschiedenis.

Zowel uit de studie van de cultuurlandschapsvormen als uit de historische gegevens komen een aantal occupatiebewegingen of uitstralingen naar voren. De belangrijkste hiervan zijn de occupatie vanuit de oude esdorpen naar de wegdorpen ten westen ervan en de vorming van de Zuidfriese wegdorpen uit oudere kernen die op "Streifen"-esnederzettingen met bewoning op de kavels gelijken. De occupatie vanuit het westelijke veengebied drong niet in het eigenlijke zandruggengebied van Zuid-Friesland en Zuidwest-Drente door.

GLOSSARIUM VAN ENKELE GEBRUIKTE HISTORISCH-GEOGRAFISCHE BEGRIPPEN.

Opmerking:

* bet.: elders in deze lijst vermeld.
Voor de niet vermelde termen zie het register i.v.

bedrijf: boerenhuis* met de hierbij in bewerking zijnde cultuurgrond en het erbij gebruikte aandeel in de woeste grond.
bedrijfsbases: de landschappelijke eenheden wat betreft de gebruiksvorm*, waarop het oude agrarische bedrijf was gegrondvest: bouwland, weiland, hooiland en woeste grond.
bedrijfsstijl: (=bedrijfsvorm): de economische structuur, met name wat betreft het relatieve aandeel van de bedrijfsbases*, van het bedrijf*.
bezit: het behoren van een perceel* tot een agrarisch bedrijf (pacht, eigendom, aandeel in gemeenschappelijke grond).
bezitsligging: de ligging van de cultuurgrond die bij een bedrijf behoort ten opzichte van de cultuurgrond van andere bedrijven binnen het dorpsbehoren*. Gesloten bezitsligging (Einödlage): de cultuurgrond van één bedrijf ligt aan één blok. Verspreide bezitsligging (Gemengelage): de cultuurgrond van één bedrijf ligt niet aan één blok.
boerenhuis: woon- en bedrijfsgebouwen waarin een agrarisch bedrijf wordt uitgeoefend. Ook: boerderij.
cultuurlandschapsvorm: (=occupatievorm): de ruimtelijke structuur van het door de mens gevormde landschap. Twee aspecten: a) de nederzettingsvorm*; b) de perceelsvorm*.
dorpstoebehoren: (dorpsgebied, dorpsbehoren): het gebied, dat door de dorpsgrenzen wordt omsloten en dat bij één menselijke groep in gebruik is.
eigendomsvorm: wijze, waarop een perceel* in eigendom is (individueel eigendom of gemeenschappelijk eigendom).
gebruiksvorm: (vorm van bodemgebruik): wijze van agrarisch benutten van een perceel* of grotere ruimtelijke eenheid van het agrarisch landschap (bouwland, weiland, bos, enz.).
hoeve: boerenhuis* met de daarbij vanouds behorende cultuurgrond. Zo wordt in de Floreenregisters het land van één hoeve in veel gevallen als behorende tot verschillende bedrijven be-

schreven. Een hoeve is dus, i.t.t. een bedrijf*, niet in alle gevallen een economische eenheid. Oorspronkelijk is het dat wel geweest.
kavel: strook in een groter complex, bestaande uit meerdere percelen*. Een doorgaande hoeve is één kavel.
nederzettingsvorm: de wijze van rangschikking van de huizen t.o.v. elkaar en t.o.v. het erbij behorende wegenpatroon.
occupatievorm: cultuurlandschapsvorm*.
oecotopen: kleinste onderdelen van een natuurlandschap, die oecologisch homogeen zijn en in een kenmerkende combinatie een "Landschaftskomplex" vormen.
perceel: kleinste geografische onderdeel van een cultuurlandschap. Het perceel is een eigendomseenheid en het is in het cultuurlandschap als eenheid zichtbaar door de perceelsscheidingen*.
perceelsscheiding: geografische grens tussen de percelen, zoals een wal, sloot, geul, afrastering.
perceelsvorm: in engere zin: de vorm van een perceel* (strookvormig, blokvormig), in ruimere zin: de verkavelingsvorm*.
velddeel: deel van het dorpstoebehoren* met eenzelfde gebruiksvorm*.
verkavelingsvorm: (perceelsvorm): de ruimtelijke structuur van de verdeling van het cultuurlandschap in percelen*.

INSTRUCTIE VOOR DEN GAASTWAARDER VAN COUDUM, 1802. (Gem. arch. Hemelumer Oldeferd).

Art. 1.

De Gaastwaarder zal verplicht zijn om ten minsten eenmaal 's daags het dorp en de Gaast rond te gaan, ten einde te waaken, dat er geen vee los loope, en hier of daar Schade toebrenge:

2.

Ook zal hy zorgvuldig letten op alle beeldlaary van Vreemdelingen, dezelve te keer gaan, weeren en buiten 't dorp drijven, ten zij iemand hem een schriftelijk bewijs, van den Rechter in der tijd vertoonde, waar bij aan den zoodanigen, het vraagen van een aalmoes vergund was:

3.

De Gaastwaarder zal daar te boven acht geven dat er geene Lammeren los loopen die den ouderdom van drie weeken bereiken:

4.

Voorts zal hij toezien dat niemand zijne Schaapen welke zuigende Lammeren hebben, op de bouw plaatse om die te laaten afeeten; dog Schaapen zonder Lammeren zal hij vrijelijk op iemands eigen of gehuurde bouw mogen dulden, dog nauwkeurig toezien, dat dezelve zoo sufficant vast staan, dat zij aan de naastbijgeleegene bouw geene de minste schade kunnen toebrengen:

5.

Wanneer de Gaastwaarder ontdekt, dat iemands vee zondigt teegen deeze vastgestelde regels en bepalingen, zal hij hetzelve dadelijk ophaalen en in zijne bewaaring neemen, den Eigenaar daar van informeeren, zoo ook den geenen wiens land of bouw door zulk vee beschadigd was, ten einde deeze alzoo de gele-

genheid hebbe om zijne Schade op te maaken, en niet verplicht zijn het opgehaalde vee los te laaten voordat de kosten deswege betaald zijn:

6.

De Gaastwaarder zal kunnen preetendeeren, van ieder Stuk vee, zo dikwijls zulks opgehaald, als volgt

van een Paard zes Stuivers
koey en rier Vier Stuivers
hokling twee Stuivers
kalf twee Stuivers
Friesch Schaap twee Stuivers
Drenth des. Een Stuiver
bok Een Stuiver
Varken met ringen drie Stuivers
des. zonder zes Stuivers.

Wel, verstaande indien hij eenig vee van eigen Ingezeetenen van Coudum ophaalt, doch van buitengezeetenen alles dubbel: boven de Extrord: van trommen etc.

7.

Wanneer de Gaastwaarder eenig vee opgehaald geborgen, en daar van 't zij mondeling 't zij door trommelslag bekendmaaking gedaan heeft, en dan binnen drie uuren daar na zoodanig vee door den Eigenaar niet weder gelost wordt, zal de Gaastwaarder boven voorss. taux, van die tijd af kostgeld kunnen preetendeeren, per Etmaal (het mindere voor een geheel gereekend), als volgd:

van ieder Paard vier Stuivers
koey en rier drie Stuiv.
hokling twee St.
Schaap Een St.
Varken vier St.

Van hen die buiten de Jurisdictie van Coudum woonen en dezelvde proportie dubbeld:

8.

Voorts zal de Gaastwaarder tot een vast tractement genieten, van ieder boer zestien en van ieder burger agt Stuivers jaarlijks, bij vierendeel Jaaren telkens door hem van een ieder in te vorderen.

Op welke voorwaarden door de Ingezeetenen van Coudum, met meerderheid van Stemmen op den 9 febr.: 1802, tot Gaastwaarder van Coudum, benoemd en aangesteld is, Atte Sjoerds, die plechtig beloofd zijne post getrouw, volgens deze instructie, naar zijne beste vermogens, te zullen waarnemen en bedienen: T' oirconde dies deeze met zijne gewoone handteekening bekrachtigd. In preesentie van ons Preesident en Secretaris uit de Raad der Gemeente van Hemelumer Oldephart Actum den 2 Maart 1802.

Dit merk heeft
Atte Sjoerds
eigenhandig gezet.
w.g. Eelke Wouters
G. Keuchenius secr.

CONCEPT-SCHARREGLEMENT VAN DE MEENSCHAR HET BLOKWAR TE KOUDUM.
(einde 17e eeuw)

(Gem. Arch. Hemelumer Oldeferd).

Jacob v.d. Waeijen grietman over Hemler Oldephaert ende Noortwolde doe te weten dat voor mij gecompareert sijn
dewelcke versogt hebben, dat ick haer mogte verlenen, eenige conditien ende articulen waer nae de schargenoten soo Eygenaers als Bruickers van Blokwar haer sullen hebben te houden ende te dragen, hebbe daer inne geordonneert soo volgt.

1.

dat niemant eenige beesten voor May in voors. schar sal mogen tzorren*) ten siby een quaad hoy jaer, en dan met wille en consent van de Scharmeesters van voors. schar bij verbeurte van 14 s. van ieder beest.

2.

ieder koe sal onderslaen drie hoofden nigras en twee hocklinge off vier kalveren sondermeer, bij verbeurte als boven.

3.

dat men de voors. schar 't nieuw gras niet eerder sal mogen beslaen als de Scharmeesters belieff, en als dan scharring houden; die als dan absent is en syn beesten en grasinge niet bewijst sal verbeuren 7 s. Ende de beesten datelijck mede opgenomen worden die van ieder beyst verbeuren 14 s.

4.

Die lant beslaet sonder hem eerst te versien met sijne volle nieuwgras sal verbeuren van ieder beest 14 s. en datelijck opgenomen worden.

*) tuieren, vastzetten.

5.

Soo der iemant mogte melcken 5. 6. 7 offte meer koeyen, en deselve geraeckte een hooft offte een halfft hooft te kort te hebben, sal 't mogen opleggen, soo als 't bij de Scharmeesters geset wert, als 't niet te becomen is.

6.

Sal niement sijn nagras mogen beslaen met peerden, ten sij saecke dat hij daer te voren gemolcken heeft, en dan met sijne eijgen peerden; sonder iemant oirlast te geven off te verhuyren en dat by verbeuren van 28 s.

7.

Dat niemant door de maeden sal mogen rijden met peerden offte met paert en waegens, soo wel voor als nae May, uitgesondert hoij en te sweelen rijden, bij poena van 28 s.

8.

Alle huijrsluiden offte eygenaers sullen opleggen die betaelen van ieder hooft alle reparatien van hecken, dammen, slatten of andere oncosten over de voors. schar vallende, hooft voor hooft, soo wel die buyten als binnen 't dorp wonen en onder de gemelte schar behooren soo veel de scharmeesters bevinden sullen te behoren off van noden sijn, dog dat bij tijde van hoog water off andere noot die van buijten als binnen dorp een vrije reed ende drifte van beesten sullen mogen hebben om de beesten te komen salveren.

9.

Dat een ieder gehouden sal wesen als by de scharmeesters de aenslag van maeyen geordonneert wort en laten omroepen van dien dagh af agt dagen daer nae hun landen te maeyen, bij verbeurte van 't nieuwgras, en dat oock niemant eenige vlies garsen off leeg lant in de voors. schar leggende nae de voorss. agt daegen sal mogen maeyen, bij verbeurte van 't nieuwgras als voren soo wel die van 't venlant als leeglant.

10.

die eerst geraeckt te maeyen, sullen niet komen te sweelen off hoy te wal te wal te rijden, off sal sijn peerd wel voorsien met een t'zeer in syne eygen Lant, soo wel die van buyten als binnen Dorp bij poena van 14 s.

11.

Van gelijcken sal oock niemant in 't tyemen off hoyrijden de slooten met Ried off hoy te dammen, maer sullen de slooten in sulcken gevallen en daer 't de nood vereyscht met beharlycke barten voorsien, om het hoy off andersints daer over te rijden by verbeurte van 14 S.: soo dickwils daer over gereeden wort, en daer te boven de slooten nae behooren te herstellen ende repareren.

12.

Sal een eigelyck gehouden wesen de schar ledig te maeken ter bestemden daege soo den scharmeesters beslist bij sonnen onderganck ten sij bij storm, als mede dat de scharmeesters tot haer bewaeren de schar twee à drie mael mogen beslaen ende ledig maecken soo dat behoort bij verbeurte ieder reise van 14 S.

13.

dat ieder voljarigh paerd onder hem sal hebben vijffte halve gars een merrije met haer veulen ses hoofdens een twenter peert drie hoofden en een enterpaert nae advenant.

14.

dat een ieder gehouden sal weesen sijn paerd off paerden in 't nieuwgras te voorsien met een goed en bequaem bougel te voorsien bij poena van 14 S.; edogh by waerschouwinge binnen de tyd van 24 uyren op te haelen, bij poena als voren.

15.

dat niemant sal vermogen het neigras te verhuijren offte wegh te geven aen een ander persoon maer wel met syn eijgen beslag behoorlijck te beslaen tot de laestte gespecificeerde tijdt toe, by poena van 28 s.

16.

Geen koebeest offte peerden offte eenig ander beslag sal inde voors. schar mogen ouerblijven als tot St.Martini dag bij verbeurte als voren.

Dat alle voorgaende en naebeschreven articulen van breucken daer inne verhaelt, sullen komen de eerste helffte ten profijtte van de voors. schar, ende andere helffte ten profijtte van de scharmeesters; wel verstaende dat des. Heeren vrij cost ende schaedloos sullen moeten worden betaelt, welcke costen, soo ten principale als invorderen dies boven de breucken sullen komen ten laste van des. alliantie.

Alle welcke vorenstaende articulen hebben wij ondergeschr. alle Eygenaers ende gebruickers van dickgemelte Schar Blokwar genaemt aengenomen ons hier nae in 't eeuwigh ende punctuelyck te sullen reguleren en malckanderen 't volle effecte dus te presteren, daen hebben ende gemeten, sonder de minste twifel te lijden, onderwerpende ons vriwillig de breucken daer inne geexprimeert met parate executie van desen ende allen geregte ons houdende daer toe geciteert, gecondemneert ende gesommeert, dog tot meerder bekragtinge mogen wij lijden dat desen bij den Ed.agtb. geregte verclaert werde excutabel, vigoreus en in magt soo het naa de regte behoort onder verbant ende submissie in forma.

ZUSAMMENFASSUNG

I. In dieser siedlungsgeographischen Abhandlung ist die Agrarlandschaft an der westlichen Seite des Sandgebietes von Drente, wie sie im Anfang des 19. Jahrhunderts aussah, als Objekt genommen worden. Das Gebiet wird gekennzeichnet durch ungefähr parallel laufende Flüsse (Boorn, Tjonger, Linde u.s.w.), zwischen denen schmale Sandrücken in nordöstlich-südwestlicher Richtung verlaufen. Diese mit Heide bewachsenen Sandrücken, die mit Wald bewachsenen Flusstäler und die dazwischen liegenden Übergangszonen sind als Oekotopen (Troll, 1950) aufzufassen.

II. In dem Sandrückengebiet Südfrieslands (den friesischen "Wolden") ist die Siedlungsform das Reihen- oder Strassendorf, mit einer lineären oder gebrochenen Siedlungsreihe an der "Binnenweg" (Innenweg). Parallel dazu zieht sich ein "Bovenweg" (Obenweg), auch "Buitenweg" (Aussenweg) genannt. Varationen dieser Siedlungsform sind durch abweichende physisch-geographischen Umständen zu erklären.

Die Flurform ist die Streifeneinödflur mit Hofanschluss, in Friesland auch "doorgaande hoeven" (durchgehende Hufen) genannt (vergl. die Waldhufenflur Nordwestdeutschlands). Einige Formen sind innerhalb dieser Streifeneinödflur zu erkennen: parallele Streifen, divergierende Streifen (in früheren Restfluren zwischen den Gemarkungen) und die jüngere Form der zersplitterten Streifen der Heidedörfer.

Die Flurform ist funktionell zu interpretieren hinsichtlich der Betriebsform; im gemischten Betrieb mit hauptsächlich Roggenbau waren die verschiedenen Flurteile (Oekotopen, Troll 1950) als Betriebssäulen vorhanden.

Ein Hufe bestand im allgemeinen von hoch nach tief aus den nachfolgenden Elementen: dem Hof ("soolstede" oder "hornleger", mit dem "brink" als Randteil), dem Ackerland und dem Wald (die Verbindung zwischen diesen war die zeitweilige Auffrostung alten Ackerlandes), der Heide (in Südfriesland "meente" genannt) und den Weiden und Wiesen den Fluss entlang. Die Wallhecken (boswallen) waren die auffälligsten Parzellengrenzen in der alten Agrarlandschaft Südfrieslands.

Im Gegensatz zu den Streifenfluren in den Moorgebieten der westlichen Niederlande sind die Hufen in den friesischen "Wolden" immer von verschiedener Grösse gewesen, bestimmt von der Zahl der Ruten, die die Hufe an dem Innenweg einnahm. Beweise für ein Hufensystem wurden nicht gefunden.

Die Rechte und Pflichten wurden ursprünglich nach der Hufenbreite berechnet (Weiderecht, Unterhaltsplficht, Zehntpflicht u. s.w.). Die Hufenbreiten haben dabei wie die Warteile ("waardelen") der Eschdörfer funktioniert. In manchen Orten hatte man im 16. Jahrhundert "weren" von 8 bis 10 Ruten breit, in anderen Orten sind die "weren" Streifen verschiedener Breite in später aufgeteilten Fluren gewesen.

In der Nutzungs- und Betriebsform sind Elemente anzuweisen, die auch im typischen Eschdorf vorkommen. Andererseits ist es klar geworden, dass die südlichen "Wolden" in Friesland strukturell und funktionell eine andere Kulturlandschaft bilden als die friesisch-holländische Moorlandschaft.

III. Am Oberlauf der Linde und der Tjonger, in dem Übergangsgebiet zwischen den Sandrücken Südfrieslands und der "Sandinselnlandschaft" Drentes, so wie um den Bergumersee herum, liegen einige unregelmässig strukturierte Siedlungen mit gemischtem Charakter. In der Siedlungsform kommt der Eschdorfcharakter zum Ausdruck in der konzentrierenden Wirkung, die von den Eschen ausging auf die Lage der Bauernhöfe; deutlich tritt das hervor in den Siedlungen auf einer "Sandinsel" oder "Sandhalbinsel". Demgegenüber haben Weiler auf länglichen Sandhöhen eine Strassendorfstruktur. In den konzentrierten Eschsiedlungen gibt es einen "Mandebrink" als zentralen Dorfplatz, aber in manchen Eschsiedlungen (mit einer gereichten Bewohnungsform) findet man einen langgedehnten Brink, zusammengesetzt aus den Brinken der in einer Reihe liegenden Höfe.

Die meisten Esche der unregelmässigen Siedlungen sind einstreifig. Die "durchgehende" Struktur der Hufen kommt an einigen Orten zum Ausdruck in der Tatsache, dass die Fluren von den Höfen aus einigermassen aufgestreckt worden sind, dass Parzellennamen vorkommen, die man auch in den wirklich durchgehende Hufenfluren findet und in den stark zersplitterten Bezitsparzellen längs der Flüsse.

In Besitz- und Betriebsform tritt der zweideutige Charakter auch hervor. Einerseits hatte man gemeinschaftlich gebrauchte Weiden und Heiden mit einer drentischen Betreibsstruktur, andererseits fehlten die Marken und waren die erwähnten Merkmale auch in den Strassendörfern der friesischen "Wolden" anwesend.

IV. Das pleistozäne Gebiet Südwestfrieslands (Gaasterland und die lehmigen Anhöhen westlich davon) wird gekennzeichnet durch einen Sandboden mit einem ziemlich wellenförmigen Aufbau, umgeben von Lehmhügeln ("Gaasten"). Die Siedlungen sind vom Eschdorftyp, und zeigen einen Ubergang von der konzentrierten

nach der gelockerteren Form. An der nördlichen Seite der Sandebene liegen auf regelmässig geneigtem Gelände einige Strassendörfer.

Die Flurform der "Gaasten" ist überwiegend mehrstreifig; Gewannen kommen weniger vor. Die Weiden und Wiesen liegen in Blöcken zusammen. Diese Blöcke sind streifenformig parzelliert, wobei die Richtung der Parzellengrenzen von der Sandebene Gaasterlands hinausgeht. Die Fluren der Strassendörfer auf dem Sand und auf dem holozänen Boden nördlich davon sind in parallele Streifen parzelliert.

Die Betriebsform der "Gaastdörfer" war bis ins 19. Jahrhundert identisch mit der Betriebsstruktur der friesischen "Wolden" und der Siedlungen auf dem Sandplateaus Drentes. Die Heiden waren in Gaasterland weniger ausgedehnt und weniger in der Betriebsform integriert als in den obengenannten Gebieten.

Auch in Südwestfriesland sind die Wiesen früher aufgeteilt worden als die Weiden, aber in beiden Teilen der Gemarkung blieben gemeinschaftliche Nutzungsformen längere Zeit bestehen. An der westlichen Seite der Sandebene Gaasterlands hatten die "Scharmeesters" (Weidemeister) eine wichtige Aufgabe in der Organisation der weideberechtigten Bauern.

V. Die Siedlungsform der Strassendörfer in Südwestdrente ist überwiegend einreihig. In den Moordörfern (Nijeveen, Kolderveen) entstanden sekundäre Siedlungsreihen (Obenbauern). Die Einteilung in Gemeinschaften (Kluften genannt), die in verschiedenen Dörfern auch eine räumliche Einteilung bedeutete, ist kennzeichnend für die Strassendörfer in Südwestdrente.

Die "aufgehenden" oder "durchgehenden" Hufen hatten eine parallell aufstreckende Parzellierung, in "Restfluren" eine divergierende Form. Das Ackerland lag "oberhalb" der Bauernhöfe, d. h. and der hohen Seite der Siedlungsachse. "Aussen", am Fluss, streckten sich die Weiden und Wiesen aus. An der Hinterseite der Äcker lag das Feld; in seinem Hufenstreifen hatte jeder Bauer das freie Rodungsrecht. In den niedrig liegenden Dörfern wurde das Feld für Rindviehhaltung benutzt, in den höheren Gegenden hielt man Schafe.

Bei der gemeinschaftlichen Nutzung der Weiden und Wiesen ("buurmaden") wurde jedes Weiderecht bestimmt von der Zahl der "scheren" (Weide-anteile). Ursprünglich war diese Zahl abhängig von der Hufenbreite, aber im 17. Jahrhundert war durch die Verkäuflichkeit der "scheren" von einer solchen Beziehung nicht viel mehr übrig.

In den Hufenbreiten ist in den Strassendörfern Südwestdrentes innerhalb der Siedlung wenig Regelmass. Ein "weer" war hier

eine aufgehende Hufe. Der Bewohner war als "erfboer" (Vollbauer) dazu verpflichtet, ein Jahr das Amt eines "Geschworenen" (Atten) zu erfüllen.

In den südwestdrentischen Strassendörfern hatte man Marken in der Bedeutung gemeinschaftlich genutzter Weiden. Man kann hier sprechen von einer beschränkten Marke oder Weidemarke. Eine vollständige Marke entstand nur in Ruinerwold.

Die Betriebsform war nur wenig verschieden von der in den friesischen "Wolden". Die niedrige Lage der westlichen Strassendörfer kam mehr zum Ausdruck in einer relativ grösseren Ackerlandoberfläche, die durch eine grössere Mistproduktion ermöglicht wurde, als in einer auf die Viehzucht orientierten Betriebsform. In Südwestdrente war, durch die schwächere Wölbung in dem Querschnitt der Sandrücken, eine bestimmte Dynamik in Form einer Wechselwirtschaft von Heide, Weide und Ackerland möglich (Feldgraswirtschaft).

VI. Die Eschsiedlungen von Südwestdrente gehören hauptsächlich zu dem Typ des Kerneschdorfes (Keuning, 1936). Havelte und Wapse sind als sekundäre Kranzeschsiedlungen zu betrachten. Die Esche sind gewannartige Esche eines ziemlich einfachen Typs. Ruinen hat einen Mehrstreifenesch. Die Grünlande, zusammengesetzt aus den schon früh aufgeteilten Wiesen und Weiden, haben im allgemeinen die parallele Streifenparzellierung. Die Heiden und Moore wurden auf ähnliche Weise seit dem Ende des 18. Jahrhunderts parzelliert.

Die gemeinschaftliche Nutzung der ungeteilten Marken (Vor- und Nachweide, "Bauernweide", Stoppelweide, Schafweide auf dem Felde, Plaggenstechen u.s.w.) fand statt nach der Grösse jedes "waardeel" (Warteil) oder "opslag" (Weiderechtanteil). Als man die gemeinschaftlichen Gründe teilte, fand Zuweisung statt nach der Warteilgrösse; der mit einem Warteil übereinstimmende Streifen hiess ein "Weer".

Die Betriebsform in den Eschdörfern Südwestdrentes stimmte überein mit der der Siedlungen auf dem Sandplateau Drentes. Die relativ etwas grössere Weidekomponente diente wie in den Strassendörfern besonders für die Mistproduktion für den überherrschenden Roggenbau.

VII. Wenn wir die Siedlungsformen und Flurformen der Verschiedenen Landschaften vergleichen mit der Kulturlandschaft der Eschsiedlungen auf dem drentischen Sandplateau, dann ist eine "Abstufung" festzustellen. Diese Abstufung, die auf dem Übergang der Esch- und Strassendörfer am meisten den Charakter einer Bruchlinie hatte, war grossenteils aus den Gegebenheiter

der Naturlandschaft zu erklären. Die Lage, die Form und der Grad der Anwesenheit der verschiedenen Oekotopen (insbesondere der für Ackerland geeignete Boden) bestimmte innerhalb einer Gemarkung sehr stark das formale Aspekt der Kulturlandschaft. In jeder Siedlungsform zeigte sich der Vorzug der Okkupanten für Niederlassung in der Oekotopengrenzzone zwischen höherem und niedrigerem Boden.

Die institutionellen Merkmale zeigen eine kleinere Variation als die formalen. Diese Merkmale institutioneller Art sind einerseits unmittelbar von den natürlichen Gegebenheiten abhängig, andererseits von der Zeit und den Umständen der ursprünglichen Besitznahme. Aber die nivellierende Tendenz, die gleichsam neutralisierend auf die obengenannten Faktoren einwirkte, kam von der Seite der Betriebsform. Deshalb sind z.B. die Weiderechte, die funktionell hinsichtlich der Betriebsform zu interpretieren sind, in dem ganzen Gebiet westlich der Sandebene Drentes nur in geringem Masse verschieden.

Bei der Erklärung der Merkmale der Kulturlandschaftstypen zeigte sich, dass bestimmte formale und institutionelle Aspekte im Zusammenhang stehen mit einer "Ausstrahlung", ohne dass diese Siedlungsbewegung sich auf eine überzeugende Weise in der Kulturlandschaft manifestierte. Im Gegenteil, anscheinend ähnliche Kulturlandschaftstypen können wegen ähnlicher Voraussetzungen, die die Natur, und auch wegen der ähnlichen Bedingungen, die der Mensch stellt, in ganz verschiedener Weise besiedelt sein.

Zusammenfassend ist zu sagen, dass die Kulturlandschaftten an der westlichen Seite der drentischen Sandebene die historischen Faktoren, in diesem Falle die Weise der ursprünglichen Besiedlung, nur ortlich andeuten lassen. Häufig muss der Untersucher durch eine toponymische oder institutionelle Eigentümlichkeit auf den Gedanken einer "Ausstrahlung" gebracht werden.

Weil der Einfluss der Oekotopenlage auf die Gestaltung der Kulturlandschaft so überherrschend ist, das die älteste Landesnahme nur unbestimmt darin zum Ausdruck kommt, musste in einer kurzen Siedlungsgeschichte der historische Hintergrund der Kulturlandschaft verdeutlicht werden. Sowohl aus den Kulturlandschaftsformen als aus den historischen Daten gehen einige Siedlungsbewegungen oder Ausstrahlungen hervor. Die wichtigsten dieser Ausstrahlungen sind die Besiedlung einiger Strassendörfer aus Eschdörfern am Rande der Sandebene Drentes und der Ausbau der südfriesischen Strassendörfer aus älteren Kernen, die Streifeneschsiedlungen mit Einödlage und Hofanschluss ähneln. Die Besiedlung aus dem westlichen Tiefmoorgebiet drang

nicht bis in das eigentliche Sandrückengebiet Südfrieslands und Südwestdrentes vor.

LIJST VAN TABELLEN

1. Lengte van de gebruikte roeden bij de pastoriehoeven in enkele Stellingwerfse dorpen (1543) 32
2. Lengte van de gebruikte roeden in enkele Stellingwerfse dorpen (1718) 33
3. Gemiddelde breedte van de 10 oostelijke en 10 westelijke hoeven in 8 Stellingwerfse dorpen 35
4. Gemiddelde hoevebreedte per stem van de Stellingwerfse wegdorpen in koningsroeden van 3,91 m 37
5. Gemiddelde hoevebreedte in plaatselijk geldende roeden in 9 Stellingwerfse dorpen 38
6. Breedte van de pastorie- en vicariegoederen in de Stellingwerfse dorpen, 1543-1700 42
7. Bedrijfsbases in de zuidelijke Friese Wouden en Smallingerland omstreeks 1830 54
8. Aandeel van het bouwlandareaal in de totale oppervlakte van het dorpstoebehoren omstreeks 1830 in de Stellingwerven..... 56
9. Gemiddelde breedte in roeden per stem en per hoeve in de wegdorpen van Gaasterland en Hemelumer Oldeferd. 121
10. Gemiddelde breedte in roeden van de hoeven in enige Zuidwestdrentse wegdorpen in de 17e eeuw..... 145
11. Ploegen in 1524, oppervlakte bouwland in 1524 en oppervlakte bouwland in 1642..... 150
12. Gemiddelde oppervlakte bouwland en aantal scheren in enkele Zuidwestdrentse wegdorpen in de 17e eeuw... 158
13. Oppervlakte bouwland in enkele Zuidwestdrentse wegdorpen in de 17e eeuw. 158
14. Aantal waardelen en onderdelen daarvan in een aantal Zuidwestdrentse esdorpen in de 17e eeuw..... 185

1. Nederzettingsvormen.
Schotanus-Halma (1718), Huguenin (1820-'24), Eekhoff (1849-'59) Nebokaart bl.Friesland (1960).
2. Perceelsvormen. 283
Huguenin (1820-'24), Minuutplans (omstr. 1830), Eekhoff (1849-'59), top grafische kaart (1860).
3. Cultuurlandschapselementen.
Zie bronnen- en litteratuurlijst.
4. Enkele hoeven te Sonnega in het begin van de negentiende eeuw. 285
F.R.Wstw.1828, O.A.T. en Minuutplans Oudetrijne A1, A2 en A6.
5. Nijeholtpade. Perceelsvormen en hoeven in 1828. 286
F.R.Wstw.1828, O.A.T. en Minuutplans Wolvega B6, B7 en B9.
6 Boerenhuisvormen. a) Schuurloos huis te Appelscha; b) Boerderij te Duurswoude; c) Boerderij te Oldeberkoop 287
Van der Molen (1941) fig.7, 4 en 3.
7a Nederzettingsvorm van Tronde omstreeks 1830. 288
F.R.Ostw.1828, Minuutplan Makkinga B1
7b Percelering en bezitsligging op de Tronder Es omstreeks 1830. 289
F.R.Ostw.1828, O.A.T. en Minuutplans Makkinga A3, B1.
8 Appelscha. Percelering en bezitsligging van enkele hoeven in 1858. 290
F.R.Ostw.1858, O.A.T. en Minuutplans Appelscha C1-6; De Jong (1957).
9 Oosterwolde. Percelering en bezitsligging van enkele hoeven omstreeks 1850. 291
F.R.Ostw.1850, Minuutplans Oosterwolde A1, A6, A7; De Jong (1962).
10 Boekelte en Rijsberkampen. Percelering en hoeven 1828/1860. 292
F.R.Wstw.1860, Minuutplans Noordwolde B4 en B5.
11 Zandhuizen. Percelering en hoeven 1828/1860 293
F.R.Wstw.1828, 1860, Minuutplans Noordwolde B1, B2
12 Eestrum. Dorp en bouwlanden; percelering en bezitsligging, 1807/1851. 294
F.R.Tietjerksteradeel 1851, Minuutplan Eestrum G1 (1807).
13 Oudemirdum. Percelering van de bouwlanden en bezitsligging van enkele hoeven, 1828. 295
F.R.G.1828, O.A.T. en Minuutplan Balk E2
14 Sondel. Dorp en Gaast, percelering en bezitsligging van enkele hoeven in 1828. 296
F.R.G.1828, Minuutplans Balk C1 en C2.

15 Nijensleek. Bezitsligging van de bouwlanden van de westelijke 9 erven, 1642. 297
Naar de kaart van de bouwlandmeting (S.A.845).
16 Vledder. Dorp en Es omstreeks 1830. 298
Minuutplan Vledder B2
17 Doldersum. Percelering en bezitsligging van de maden omstreeks 1640. 299
Naar de kaart en de opgave van de hoeven in S.A.845.

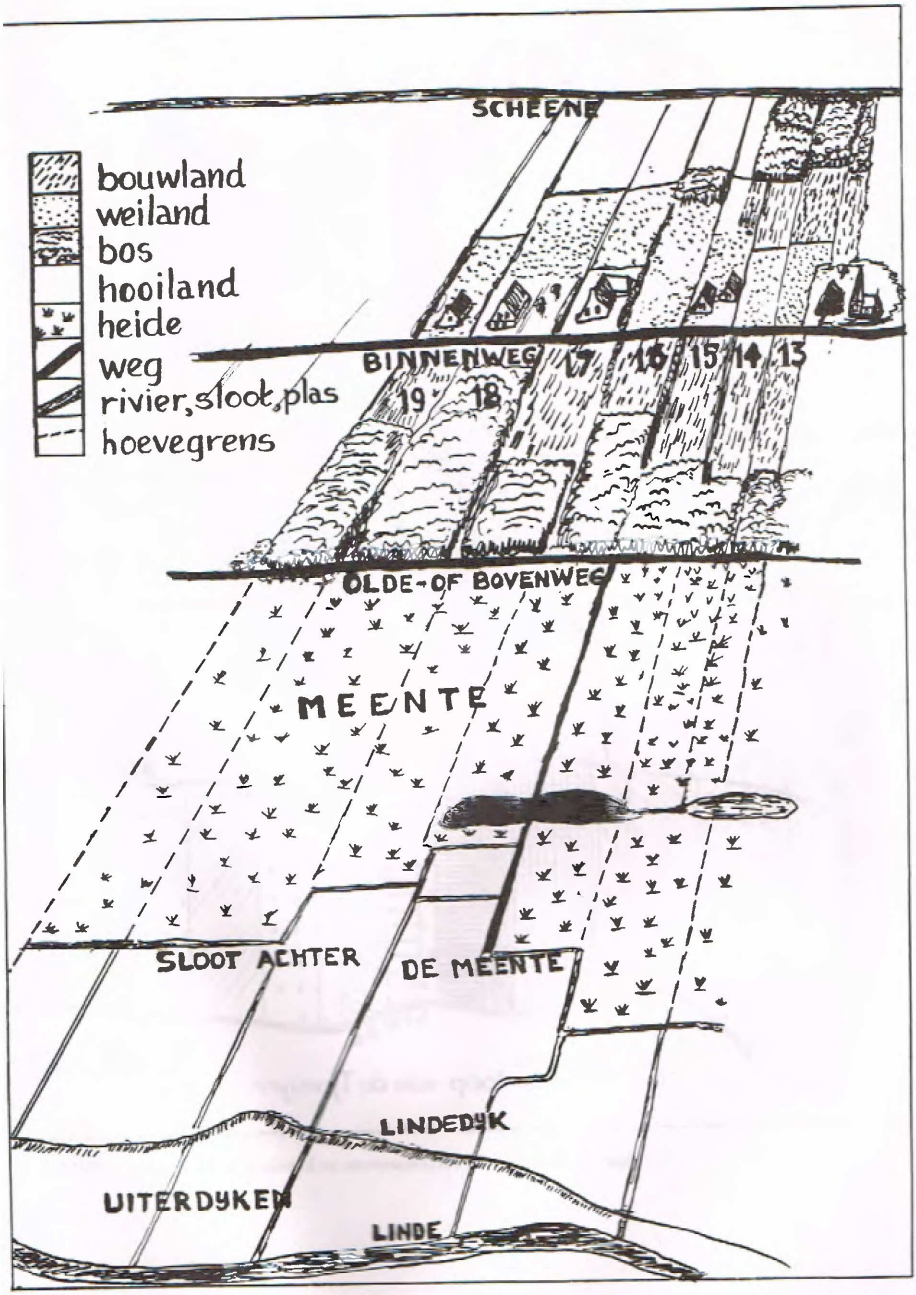

Figuur 4. Enkele hoeven te Sonnega in het begin van de 19e eeuw.

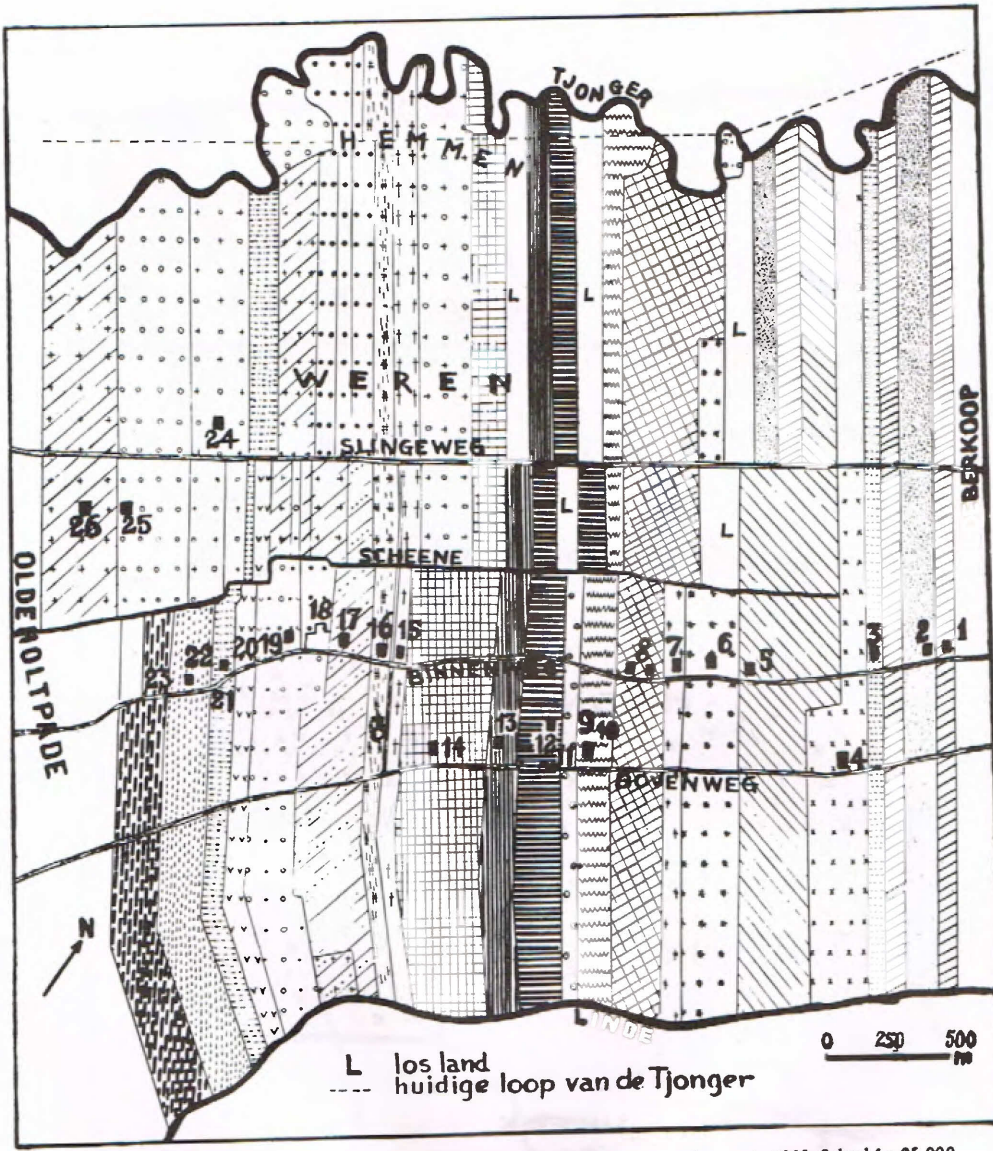

Figuur 5. Nijeholtpade. Perceelsvormen en hoeven in 1828. Schaal 1 : 25.000.

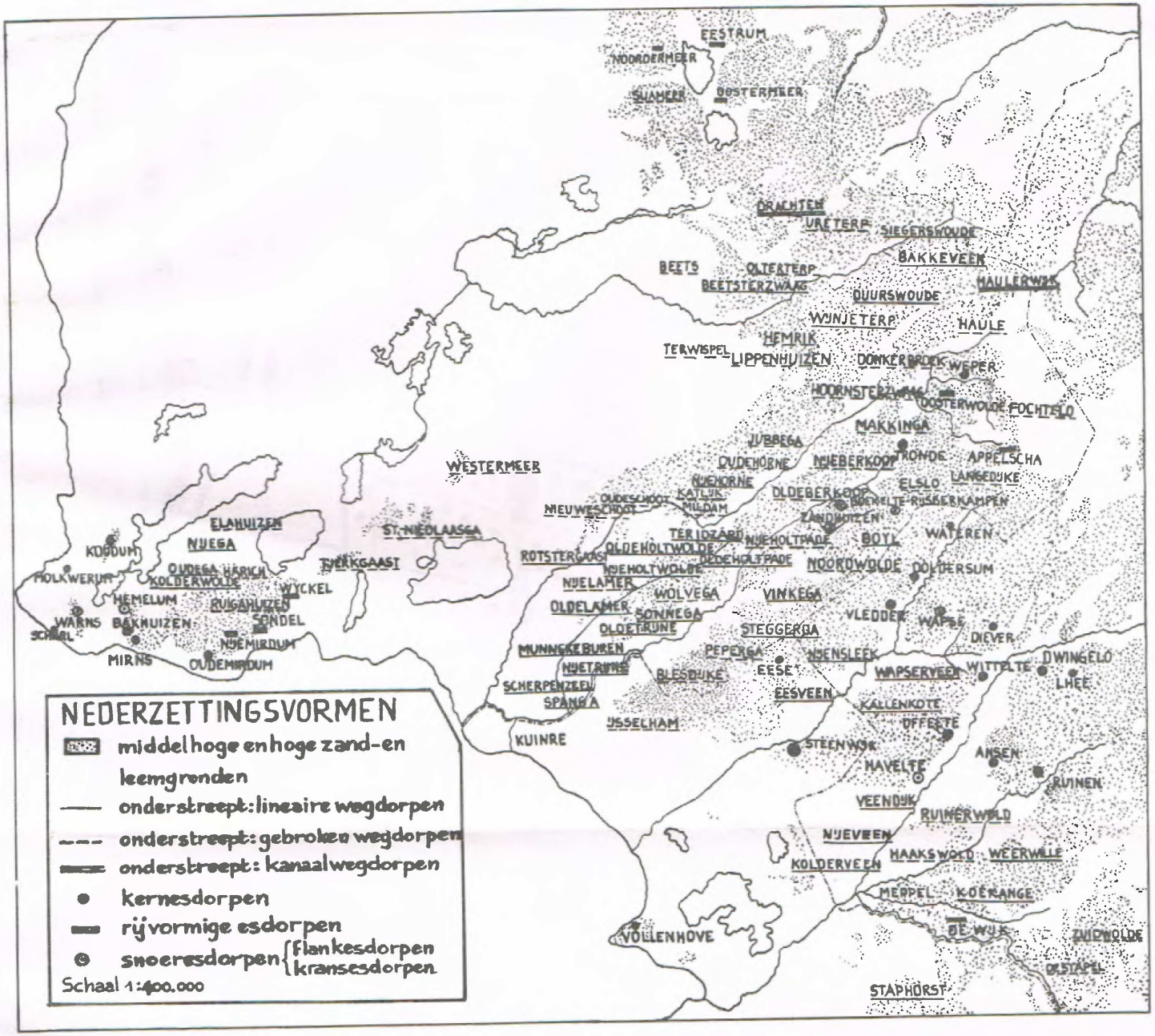
EESTRUM
NOORDERMEER
SUAMERE
OOSTERMEER
DRACHTEN
URETERP
SIEGERSWOUDE
BAKKEVEEN
BEETS
OLTEATERP
BEETSTERZWAAG
HAULERWIJK
DUURSWOUDE
WYNJETERP
HAULE
HEMRIK
TERWISPEL
LIPPENHUIZEN
DONKERBROEK
WEPER
HOORNSTERZWAAG
OOSTERWOLDE
FOCHTELO
MAKKINGA
JUBBEGA
OUDEHORNE
NIEBERKOOP
RONDE
APPELSCHA
WESTERMEER
NIEHORNE
ELSLO
LANGEDIJKE
KATLIJK
OLDEBERKOOP
OUDESCHOOT
MILDAM
NIEUWESCHOOT
BOEKELTE
RUSSERKAMPEN
ZANDHUIZEN
ELAHUIZEN
ST.NICOLAASGA
TERIDZARD
NIEHOLTPADE
BOYL
WATEREN
KOUDUM
NIEGA
ROTSTERGAAST
OLDEHOLTWOLDE
TWIJZELGAAST
OLDEHOLTPADE
NOORDWOLDE
DOLDERSUM
HOLWERUM
OUDEGA
HARICH
KOLDERWOLDE
NIEHOLTWOLDE
NIELAMER
WOLVEGA
VINKEGA
WYCKEL
HEMELUM
RUIGAHUIZEN
OLDELAMER
SONNEGA
VLEDDER
WAPSE
WARNS
BAKHUIZEN
SONDEL
OLDETRUNE
STEGGERDA
DIEVER
SCHIERL
NIEMIRDUM
MUNNEKEBUREN
PEPERGA
NIENSLEEK
MIRNS
OUDEMIRDUM
NIETRUNE
BLESDIJKE
EESET
WAPSERVEEN
WITTELTE
DWINGELO
LHEE
SCHERPENZEEL
EESVEEN
SPANGA
KALLENKOTE
IJSSELHAM
OFFELTE
KUINRE
STEENWIJK
ANSEN
HAVELTE
RUINEN
VEENDIJK
RUINERWOLD
NIJEVEEN
HAAKSWOLD
WEERWILLE
KOLDERVEEN
MEPPEL
KOEKANGE
DE WIJK
ZWOLLE
VOLLENHOVE
OLST
STAPHORST
NEDERZETTINGSVORMEN
middelhoge en hoge zand-en leemgronden
onderstreept: lineaire wegdorpen
onderstreept: gebroken wegdorpen
onderstreept: kanaalwegdorpen
kernesdorpen
rijvormige esdorpen
snoeresdorpen {flankesdorpen / kransesdorpen
Schaal 1:400.000

Fig.1

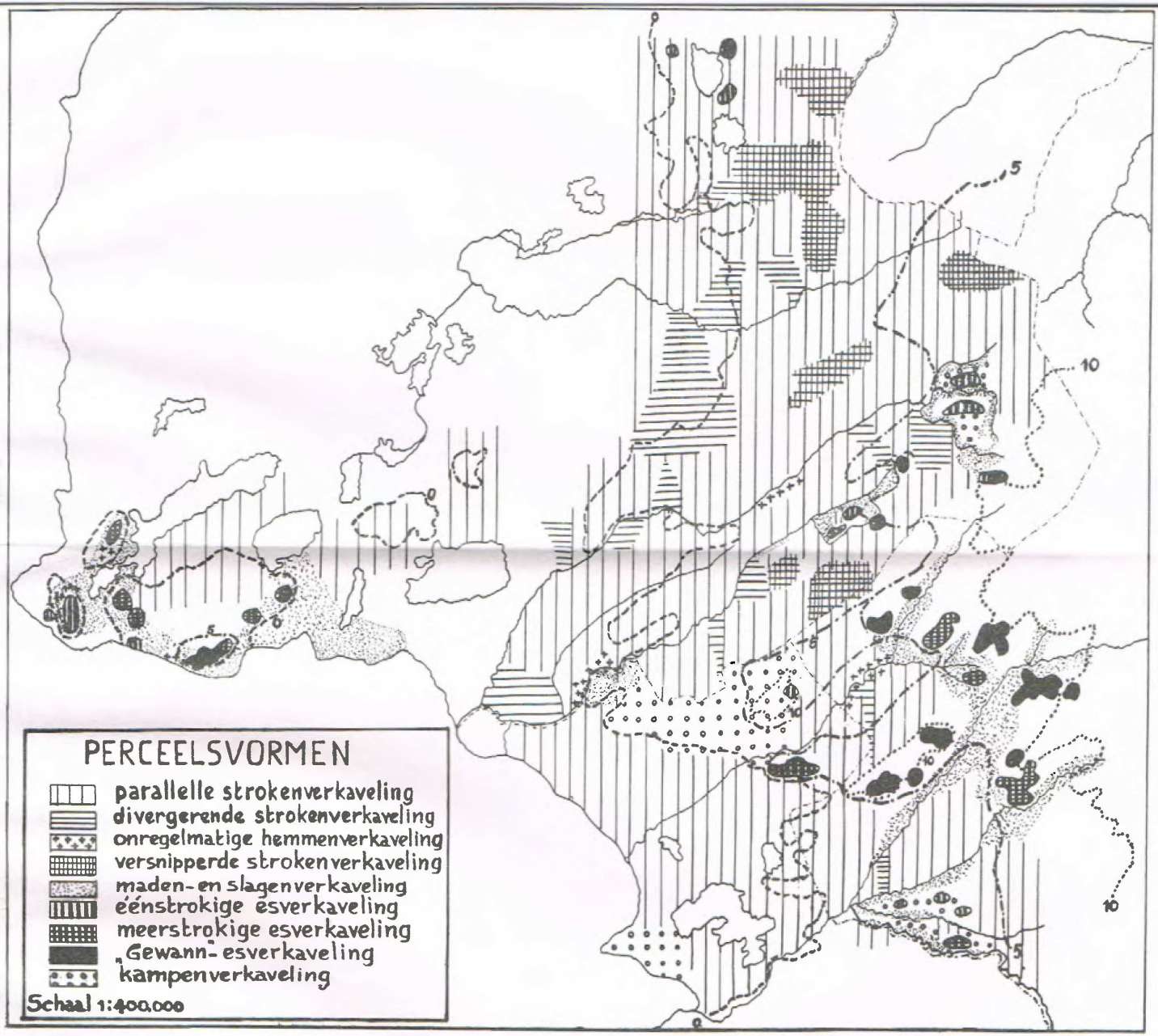
PERCEELSVORMEN
parallelle strokenverkaveling
divergerende strokenverkaveling
onregelmatige hemmenverkaveling
versnipperde strokenverkaveling
maden- en slagenverkaveling
éénstrokige esverkaveling
meerstrokige esverkaveling
„Gewann"- esverkaveling
kampenverkaveling
Schaal 1:400.000
5
10
10
10
5

Fig. 2

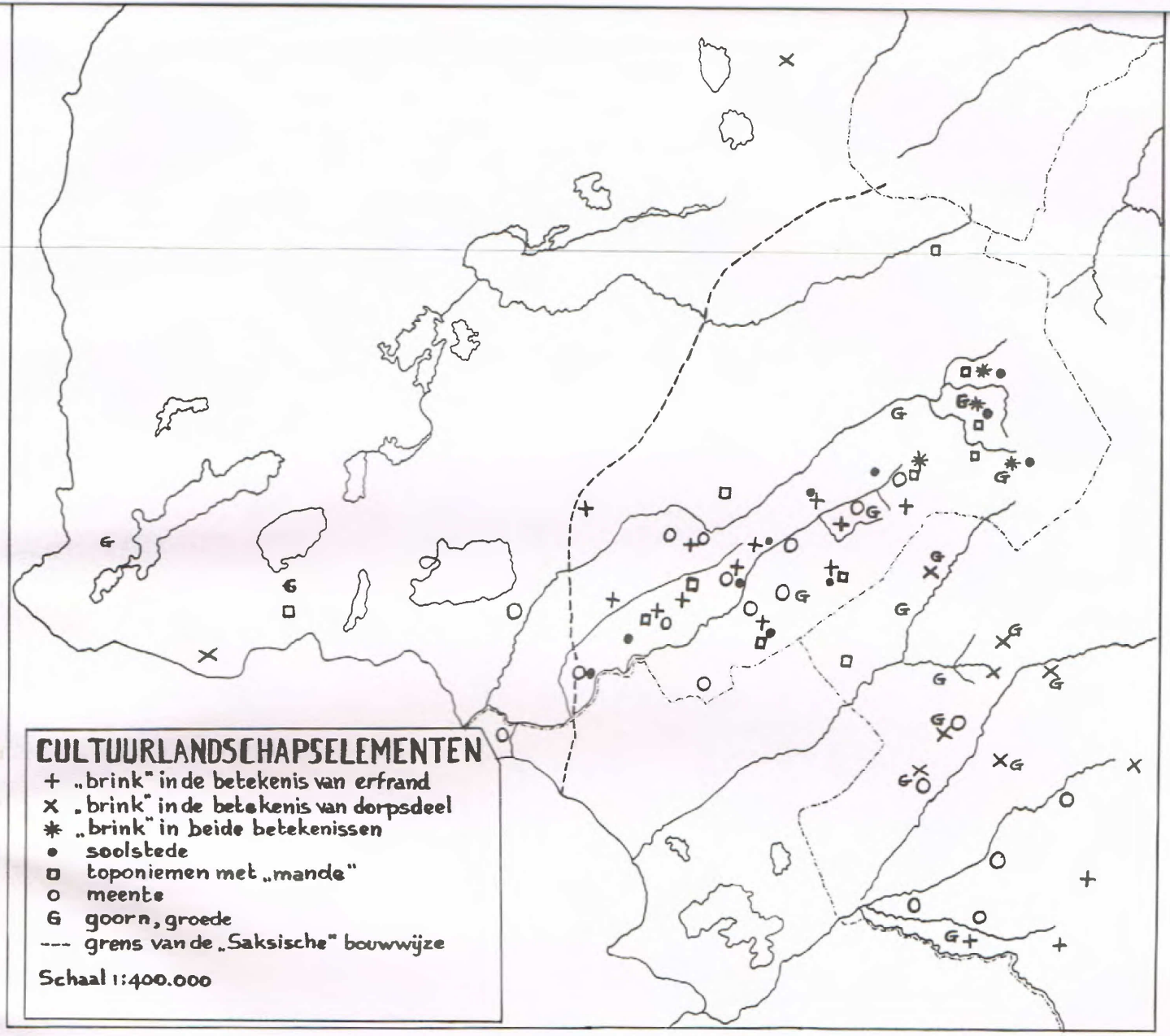
CULTUURLANDSCHAPSELEMENTEN
+ „brink" in de betekenis van erfrand
× „brink" in de betekenis van dorpsdeel
✱ „brink" in beide betekenissen
• soolstede
□ toponiemen met „mande"
o meente
G goorn, groede
--- grens van de „Saksische" bouwwijze
Schaal 1:400.000

Fig. 3

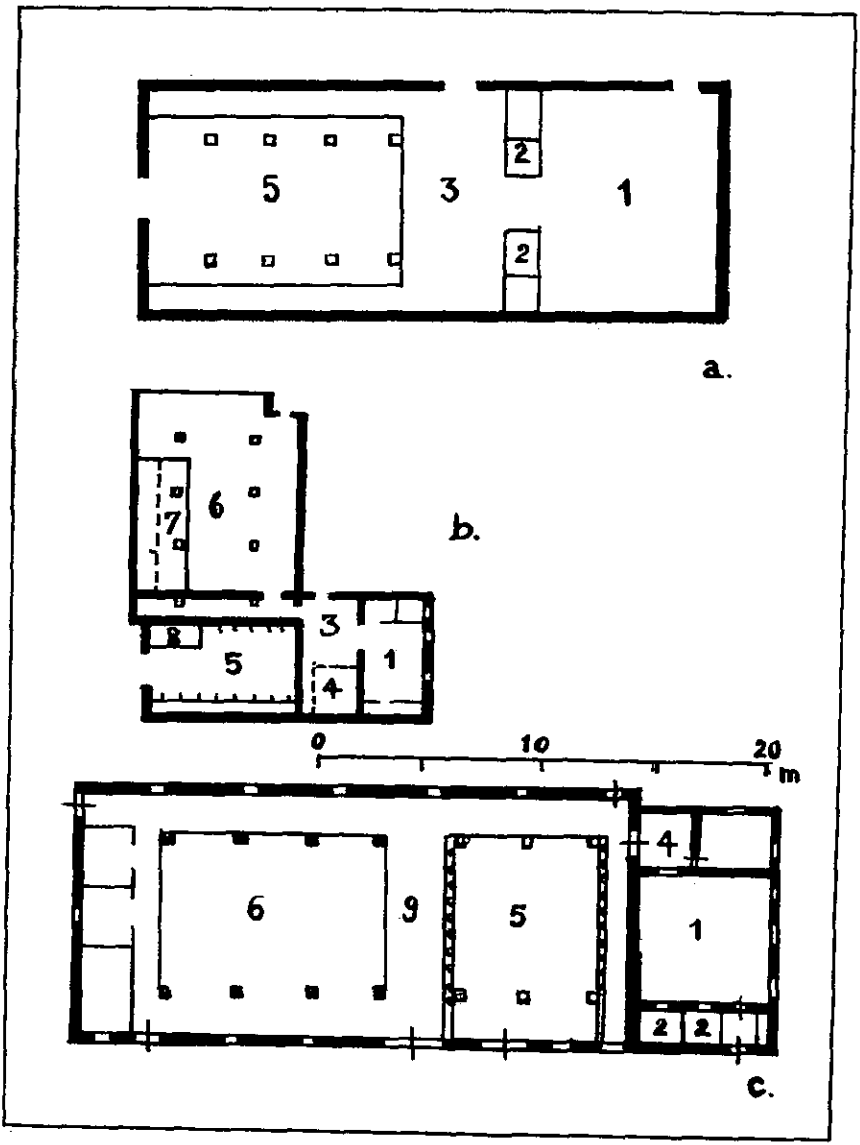

Figuur 6. Boerenhuisvormen. a) Schuurloos huis te Appelscha (type A); b) Boerderij te Duurswoude (type B); c) Boerderij te Oldeberkoop (type C).
1= woonkamer; 2= bedsteden; 3= dorsvloer; 4= karnruimte; 5= potstal; 6= hooivakken; 7= koestal; 8= paardestal; 9= dwarsdeel.
Naar: Van der Molen (1941).

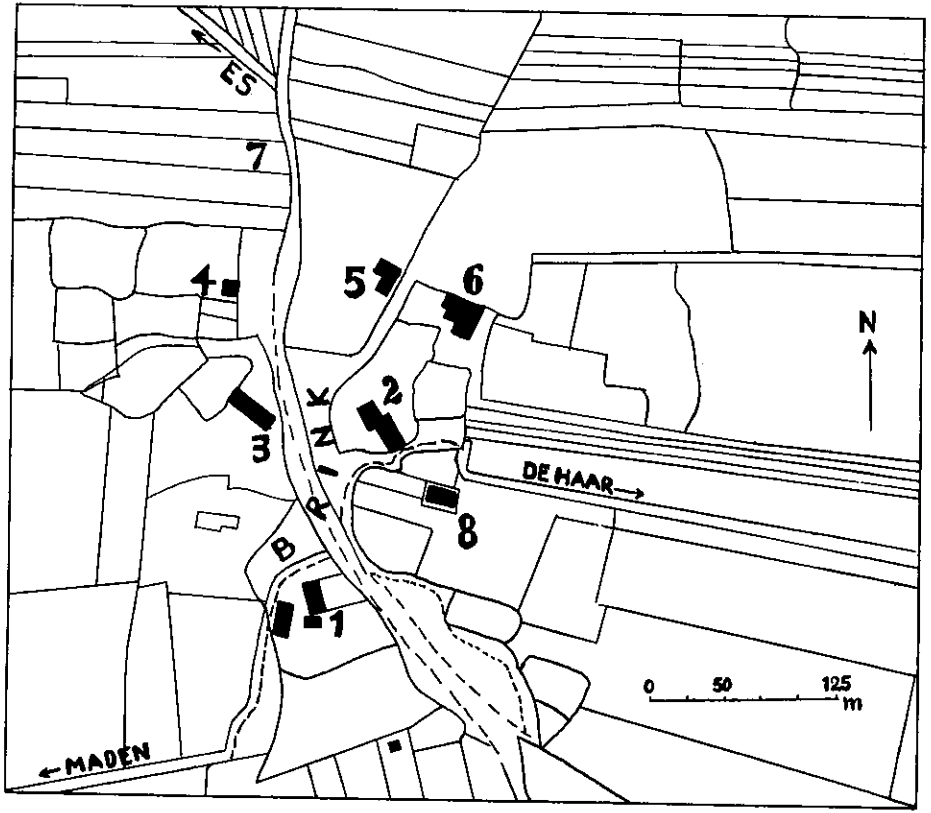

Figuur 7a. Nederzettingsvorm van Tronde omstreeks 1830. Schaal 1 : 5.000.

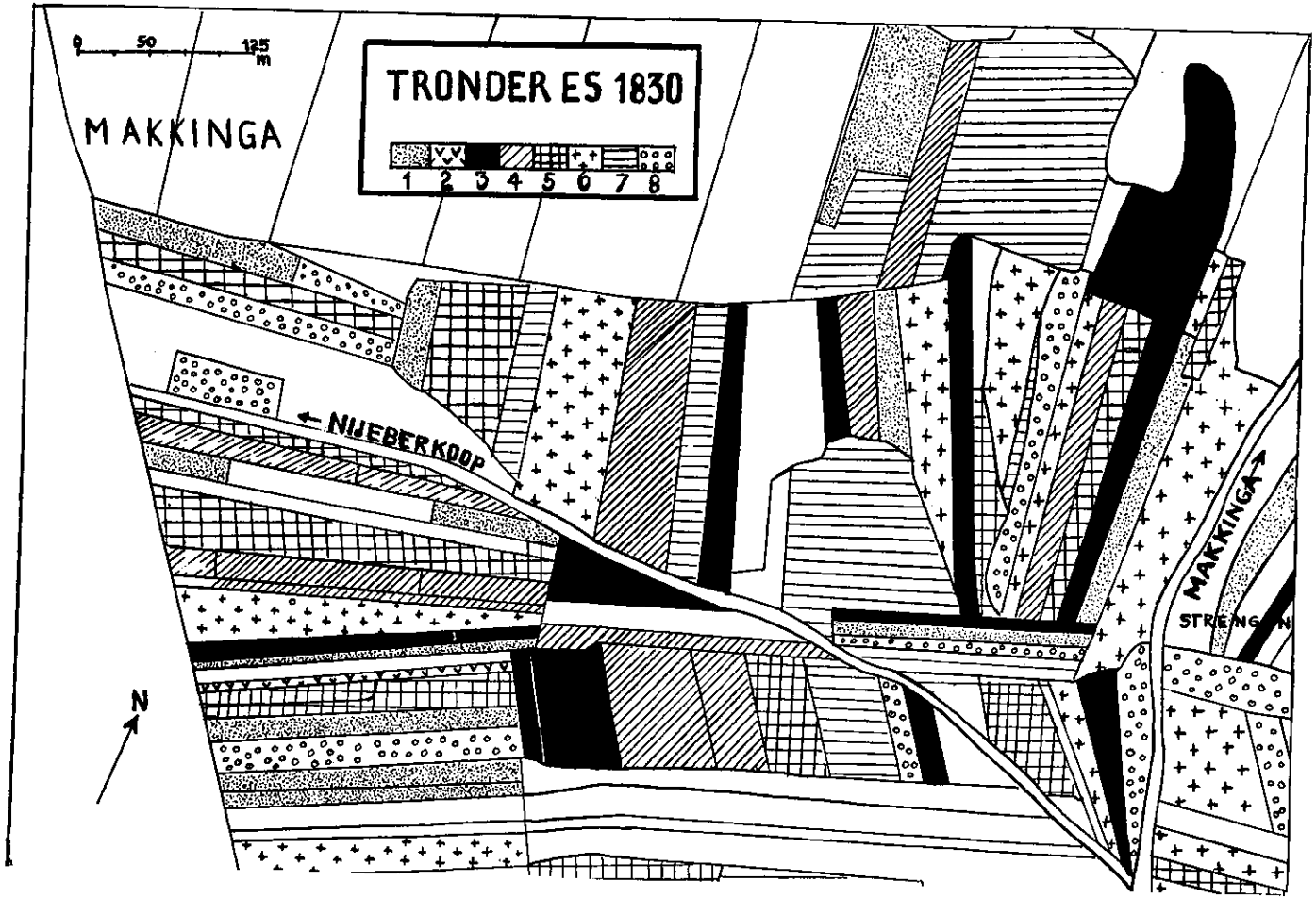

Figuur 7b Percelering en bezitsligging op de Tronder Es, omstreeks 1830. Schaal 1 : 5.000.

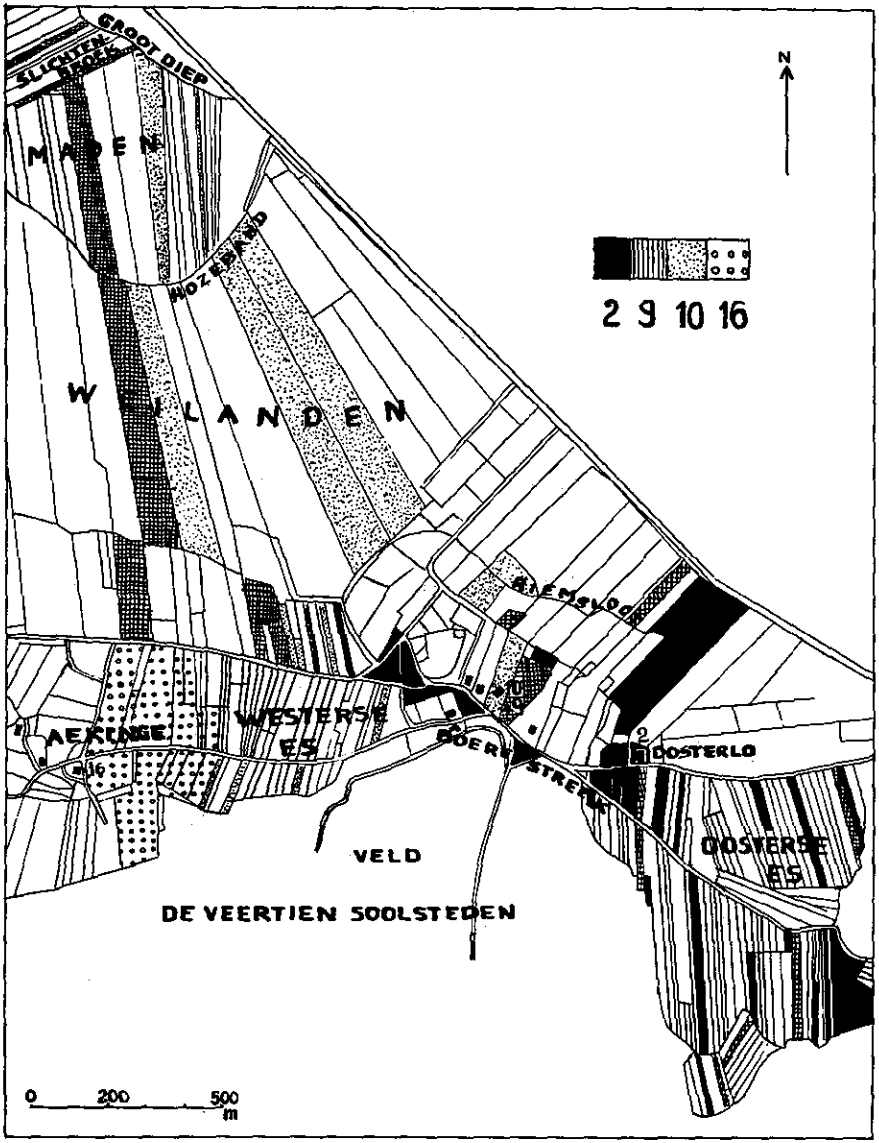

Figuur 8. Appelscha. Percelering en bezitaligging van enkele hoeven in 1858. De maden zijn niet alle op de kaart aangegeven. Schaal 1 : 20.000.

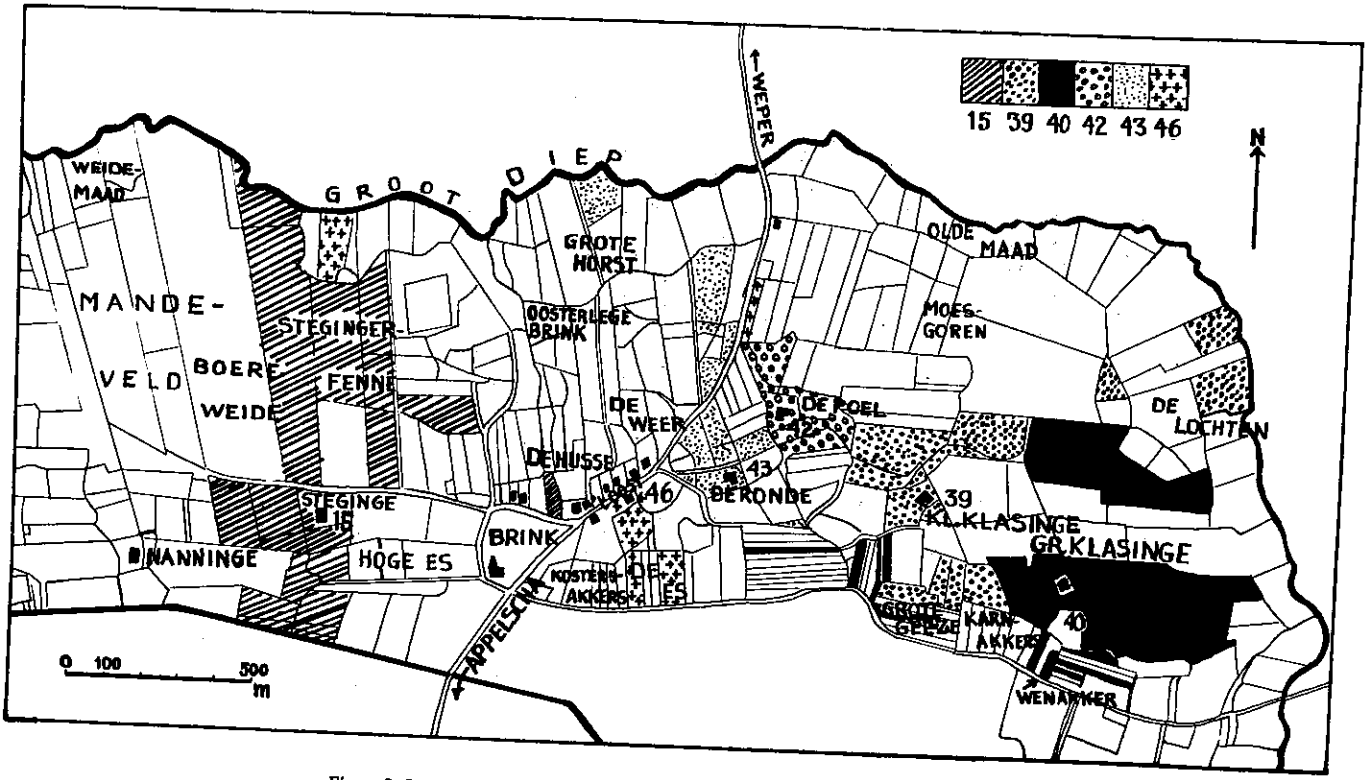

Figuur 9. Oosterwolde. Percelering en bezitsligging van enkele hoeven omstreeks 1850.
Schaal 1: 20.000.

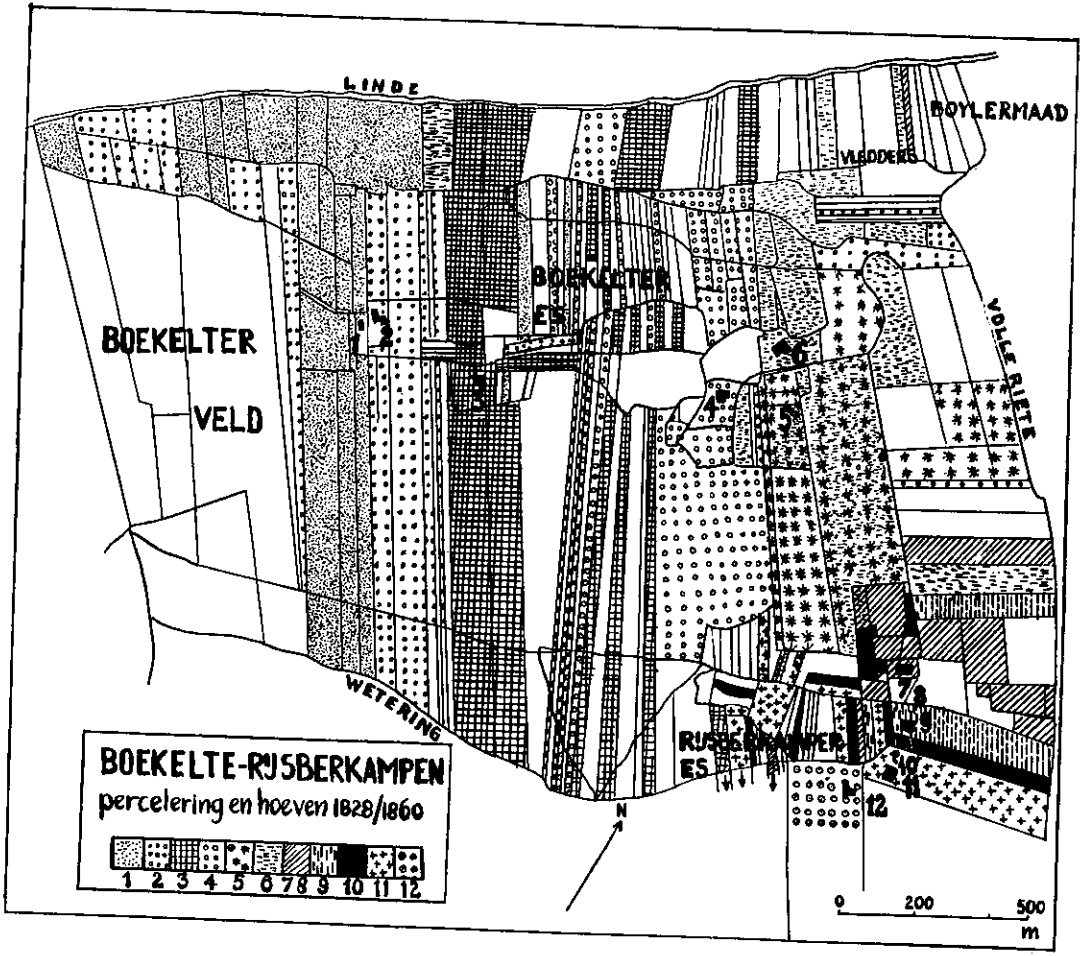

Figuur 10. Beekelte en Rijsberkampen. Percelering en hoeven 1828/1860. Schaal 1 : 20.000.

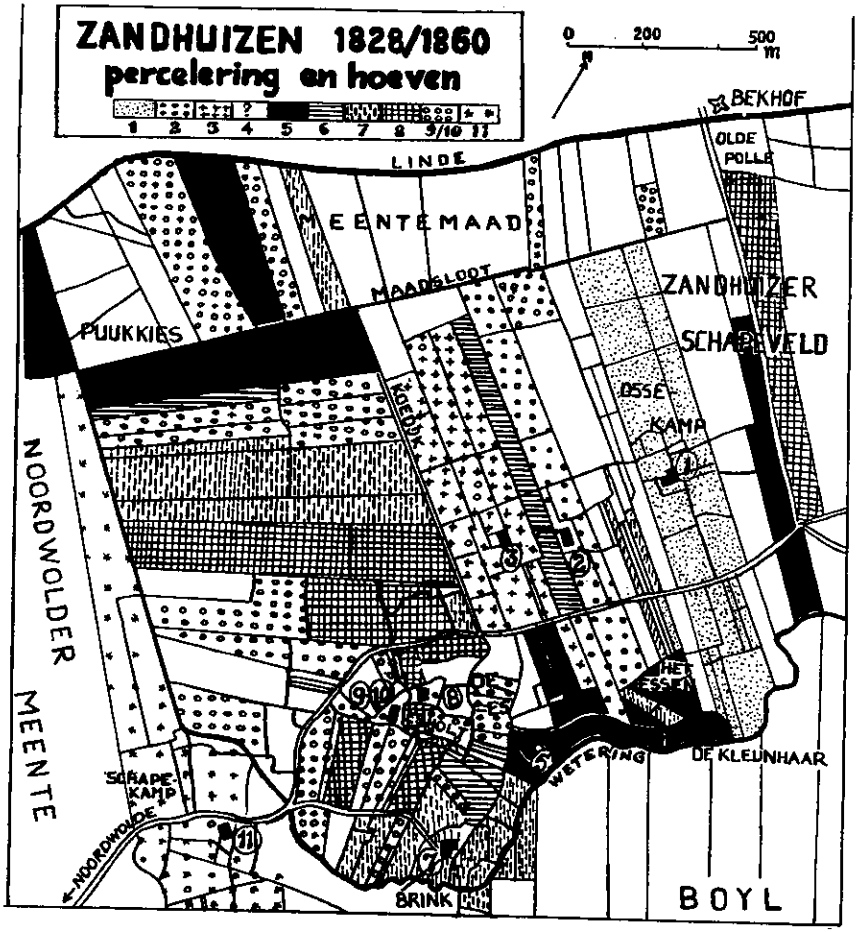

Figuur 11. Zandhuizen. Percelering en hoeven 1828/1860. Schaal 1 : 20.000.

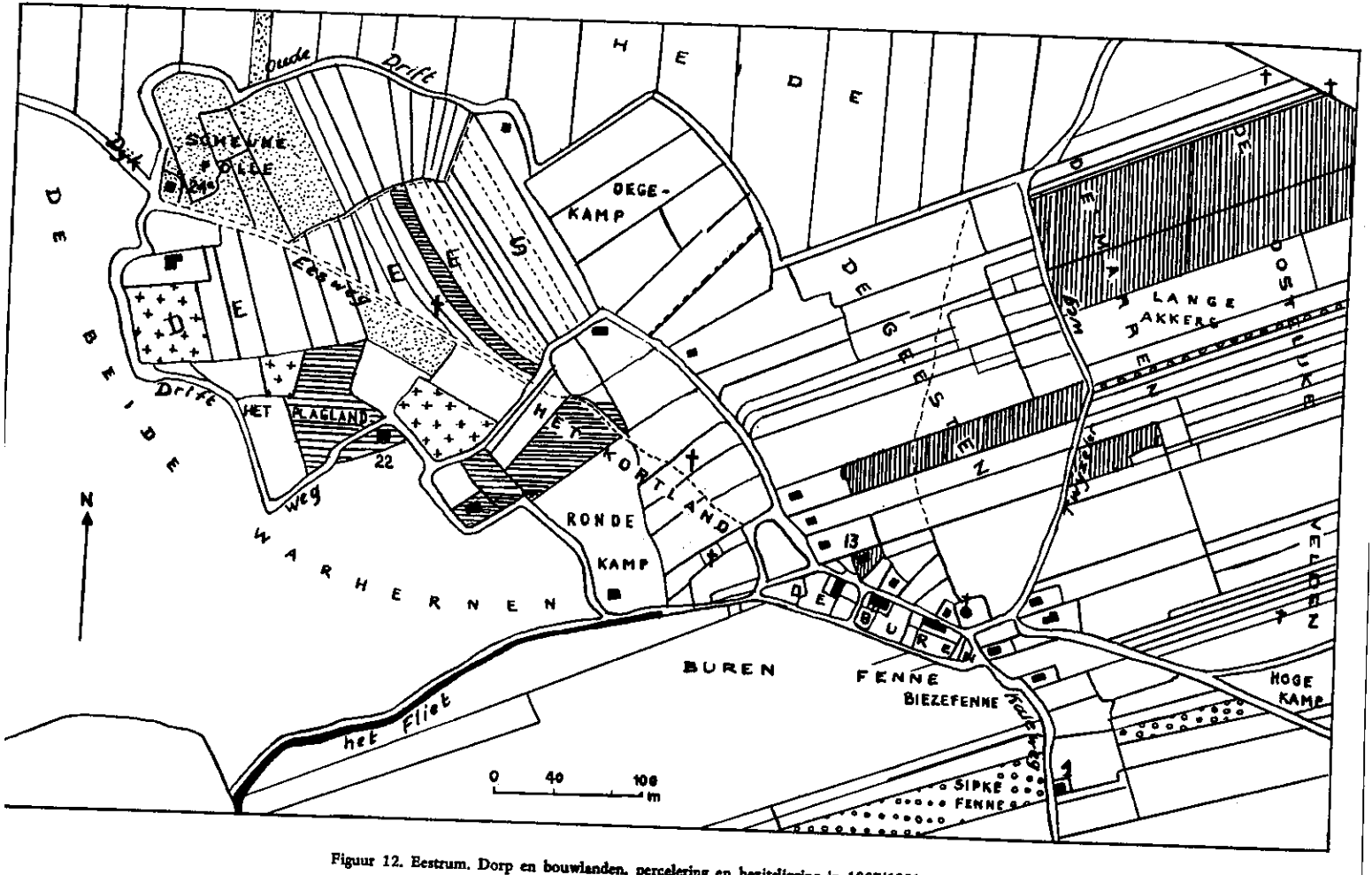

Figuur 12. Eestrum. Dorp en bouwlanden, percelering en bezitsligging in 1807/1851.
Schaal ca. 1 : 4.000.

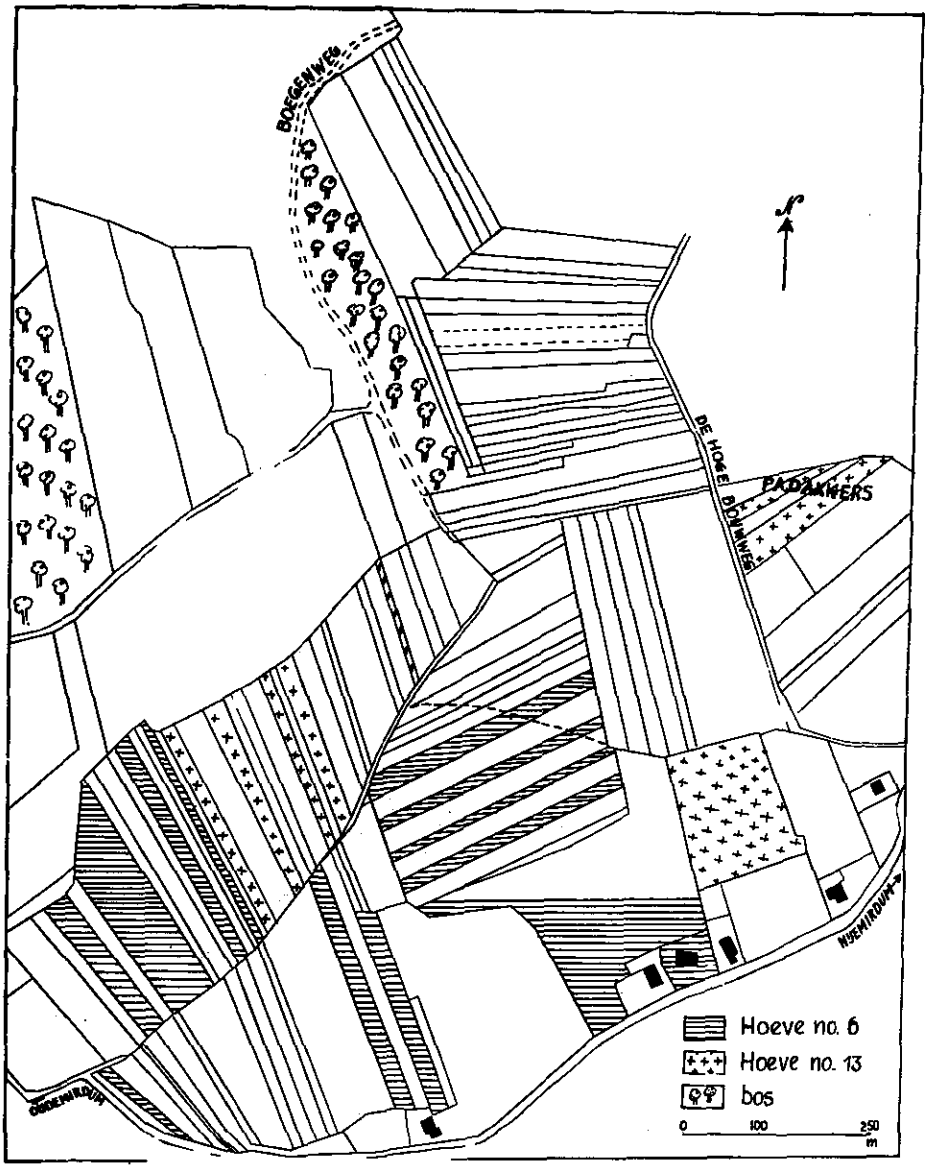

Figuur 13. Oudemirdum. Percelering van de bouwlanden en bezitaligging van enkele hoeven, 1828. Schaal 1 : 10.000.

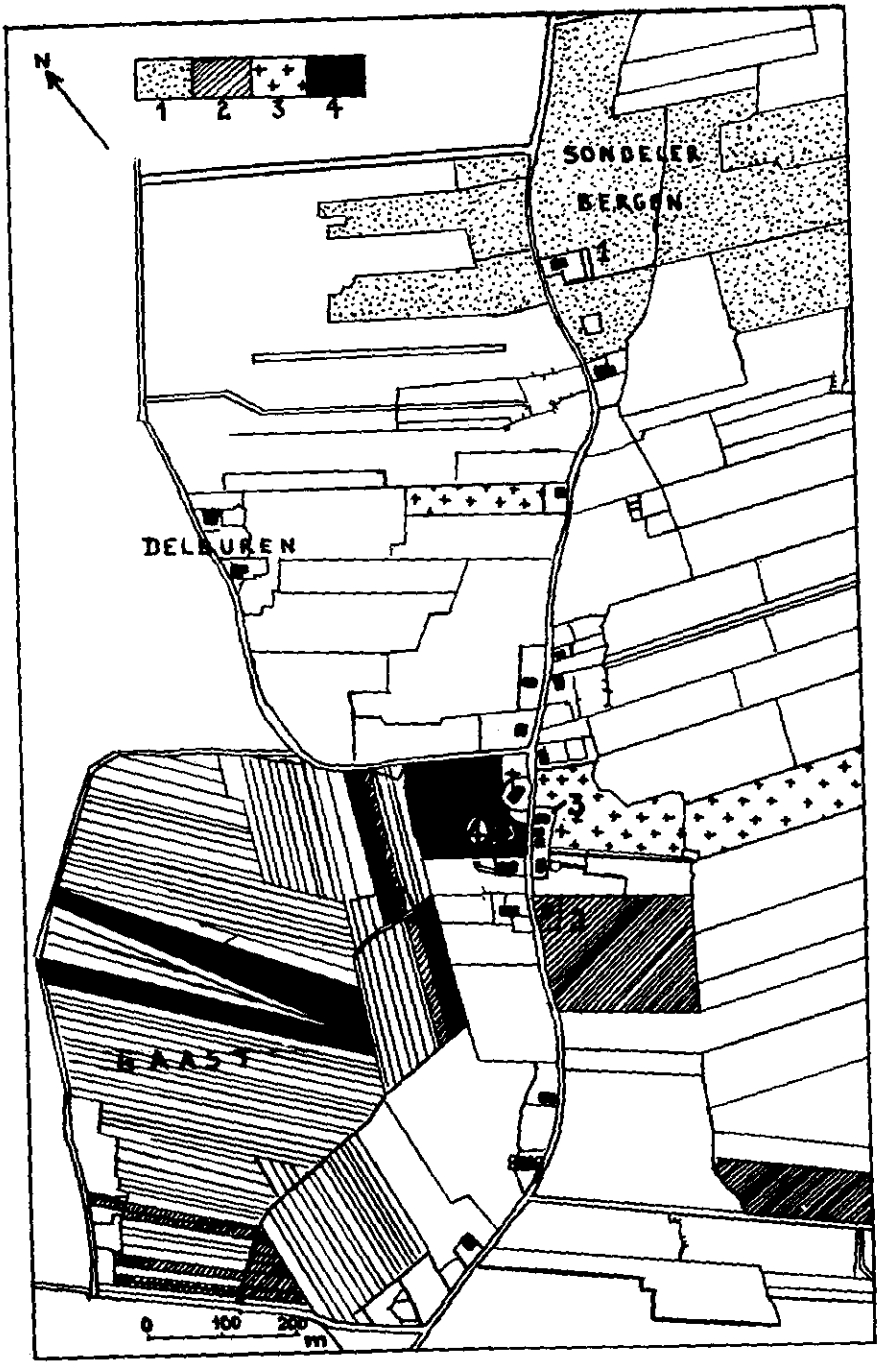

Figuur 14. Sondel. Dorp en Gaast, percelering en bezitaligging van enkele hoeven in 1828. Schaal 1 : 10.000.

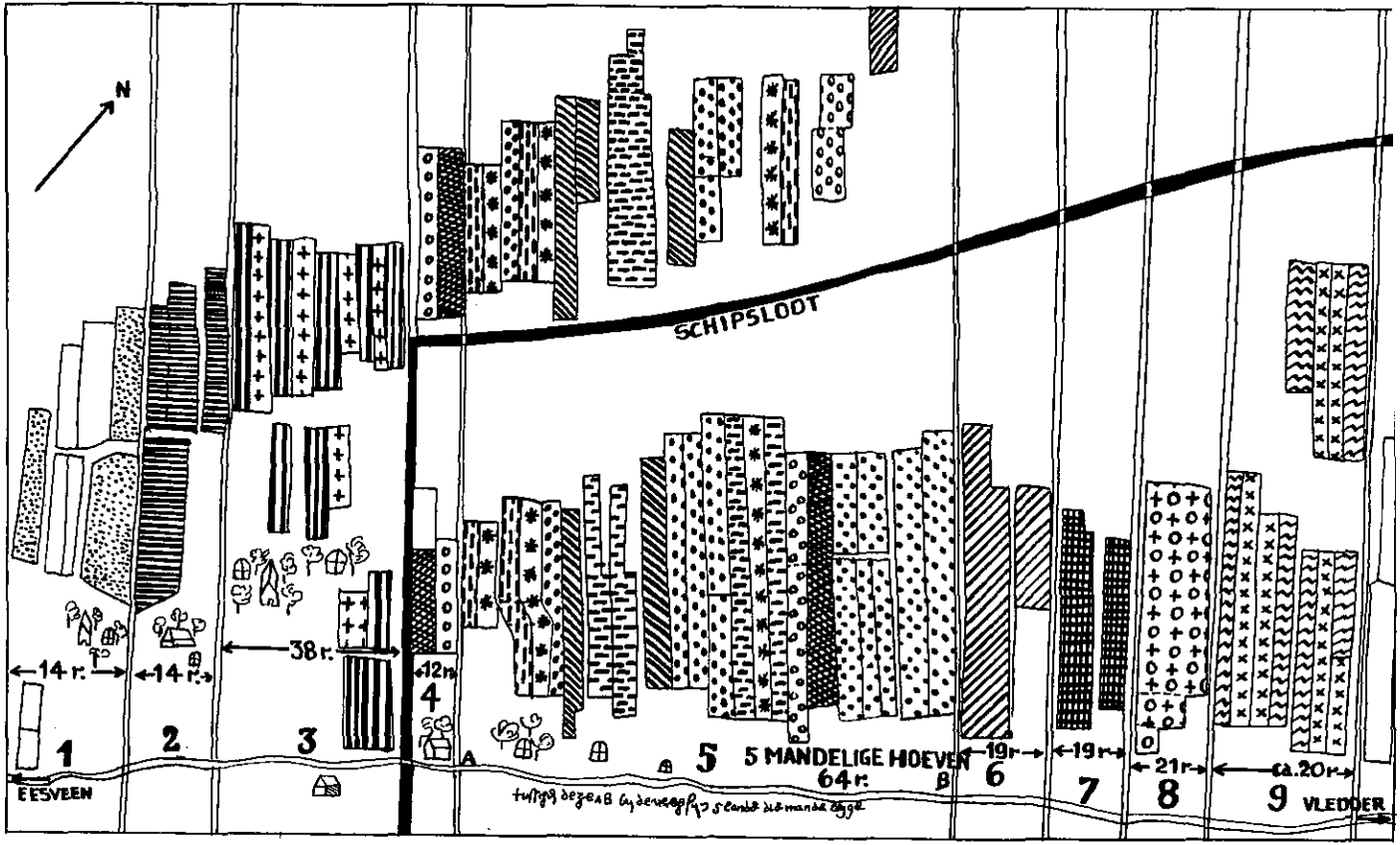

Figuur 15. Nijensleek. Bezitsligging van de bouwlanden van de westelijke 9 erven, 1642.
Schaal ca. 1 : 53.00.

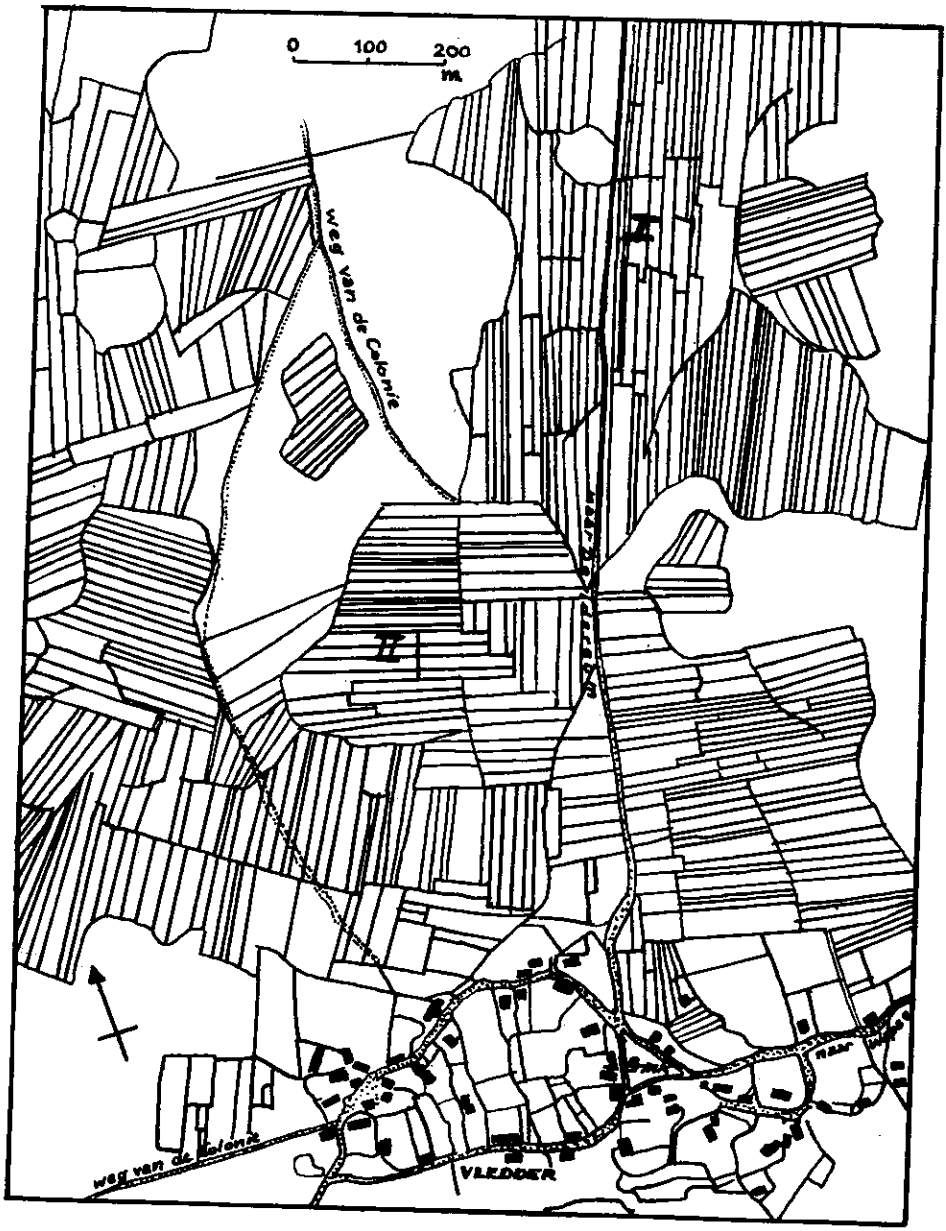

Figuur 16. Vledder. Dorp en Es omstreeks 1830. Schaal 1 : 10.000.

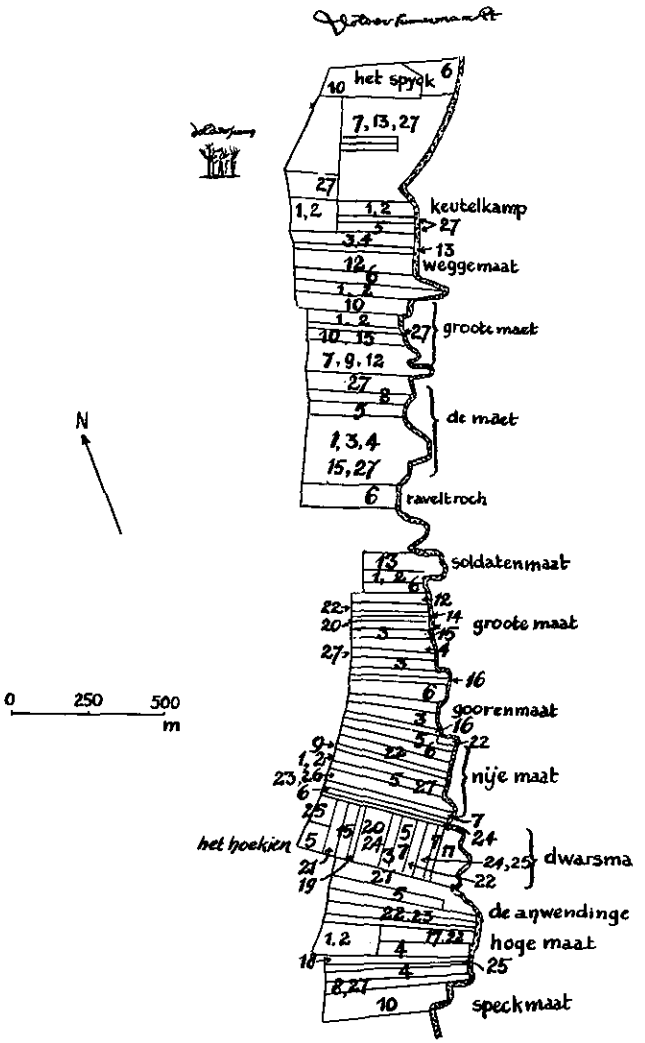

Figuur 17. Doldersum. Percelering en bezitsligging van de maden omstreeks 1640. De nummers duiden de verschillende eigenaars aan: de nos. 1 t.e.m. 13 wonen in Doldersum, de overigen in Vledder en Wapse. Schaal ca. 1 : 25.000.

GERAADPLEEGDE HANDSCHRIFTELIJKE EN GEDRUKTE ARCHIVALIA, KAARTEN ENZ.

A. D.	Archief Dikninge, R. A. Assen
A. D. 151	Scheidingsakte van "dye alinge gemene platte groene lande"; marke van Anssen, 1574.
A. K. M.	Archieven van kerspelen en marken, R. A. Assen.
A. K. M. 68*	Meetcedullen van de percelen langs de Louwensloot met de daarnaar opgemaakte omslagen over de aangelanden; Havelte, 1809, 1810, 1824.
A. K. M. 70	"Kohier der vaste goederen des Karspils Koekange en Oshaar, alsmede van het boerschap Echten", 1807.
A. K. M. 142	Besluiten van de kerspelvolmachten van Ruinerwold omtrent de verhuring van de oever op Tweelo enz. 1760, 1766.
A. K. M. 148**	Lijst van het getal der beesten, van twee jaar en ouder en daarboven, door ieder gehouden. Ruinerwold, ca. 1810.
A. K. M. 148***	Register houdend opgaaf van de inwoners van Ruinerwold, hun bezittingen, opbrengst in verschillende belastingen enz., 1811.
A. K. M. 149	"Willekueer van de vonders, rikken en palen", Ruinerwold 1772.
A. K. M. 151	Lijst van verdelinge van de Boer-Stouwe, Ruinerwold.
A. K. M. 278	Afschrift van een boerwillekeur d.d. 8 september 1753, marke van Nijeveen.
A. K. M. 279	Willekeur van "die ghemeynte" van Weerwille omtrent het steken van plaggen en het weiden in de meente, 1669.
A. K. M. 281	Markeboek van Havelte, 1770-1794.
A. K. M. 283	"Optekeninge unde oprechte vorclaeringe hoefoele waerdijel een ijeder nu tegenwordijch in eygendoem ijs toecoemende..." Uffelte, 1632.
A. K. M. 287	Staten van geërfden (in Uffelte?) met opgave van de grootte hunner eigendommen (begin 19e eeuw?).

A.K.M. 288	Stukken betreffende het proces van de markegenoten van Uffelte tegen Vrougijn Jans te Havelte, 1773/1774.
A.K.M. 292	Willekeuren van eigenerfden en daartoe speciaal gekozen volmachten omtrent de verdeling (...) van het Zuidveene te Uffelte, 1643.
A.K.M. 294	Stukken betreffende (...) scheiding van het land tussen de Oude en de Nieuwe Smildervaart te Uffelte, 1772.
A.K.M. 296	Aantekeningen omtrent willekeuren der markegenoten van Uffelte betreffende het beweiden der marke en het steken van plaggen, 1776, 1777.
A.K.M. 298	Stukken betreffende de opmeting van het gehele Uffelter heideveld, 1805.
A.K.M. 315	Copia van het rapport van de Commissie, benoemd om te onderzoeken, wat een geregelde scheiding van de Uffelter Westermeente vooraf moet gaan, 1828.
A.K.M. 336	"Anno 1650 den 1 october anghevenge van menschen, biste en schaepen"; Uffelte en Havelte, 1650.
A.K.M. 426	"Het reght en pligt wegens de gesworen van Ruynen", afschr. van de instr. van 1692; 1737.
A.K.M. 432	Request van de ingezetenen van de Kale Kluft onder Ruinerwold, 1755.
A.K.M. 434	Verweer van de ingezetenen van de Kale Kluft en enigen van de Hucht bij de Heer van Ruinen enz., 1683.
A.K.V.	Archief van de kerkvoogdij der Ned. Herv. Gem. te Vollenhove, Versl. omtrent 's Rijks oude Archieven, XLV, deel II (1922).
A.S.	Archieven van de schulte-gerechten, R.A. Assen.
A.S. 179	Register van acten van vrijwillige rechtspraak, 1651-1803.
A.S. 184	Minutele verbalen van den publieken verkoop van roerende en vaste goederen, gelegen in het schultambt Diever, 1803-1811.
Atl. van Ned.	Atlas van Nederland, 's-Gravenhage 1963-...

A. Z. W. 27	Archief Zeewerende waterschappen, Prov. Griffie Leeuwarden, no. 27 doss. 1: Willekeur van de buren van Peperga, 19 nov. 1612.
B. A.	Bestuursarchieven, R. A. Leeuwarden.
B. A. 455	Aanschrijving van 21 oktober 1803 betreffende onbebouwde gronden, heiden enz.
B. A. 1637	Lijst van opgaven betreffende in Friesland gebruikelijke maten en gewichten, 1812.
B. A. 1650	Tabel van vergelijking van de oude maten en gewichten met de bijbehorende stukken, 1799-1813.
B. B.	Beneficiaalboeken van Friesland, 1543 (1850).
Bijdr. Gesch. Ov.	Bijdragen tot de geschiedenis van Overijssel, XIII (1901).
Cart. St.-Clemenskerk	Het cartularium van het kapittel van de St.-Clemenskerk te Steenwijk, B. M. de Jonge van Ellemeet. Arch. v. d. gesch. v. h. aartsbisdom Utrecht, 45 (1920).
Cart. St. Utr.	Het oudste cartularium van het sticht Utrecht, S. Muller Fzn. Werken van het Hist. Gen. te Utrecht, 3e reeks no. 3 (1892).
Colmjon	G. Colmjon, Register van oorkonden die in het Charterboek van Friesland ontbreken, tot het jaar 1400 (1884).
Derks	P. A. Derks, Register op het oud-archief van de marke van Uffelte (1889).
Driessen	R. K. Driessen, Monumenta Groningana.
Dronke	F. Dronke, Traditiones et antiquitates fuldensis (1844).
Eekhoff	W. Eekhoff, Nieuwe Atlas der provincie Friesland, Leeuwarden 1849-1859. Sch. 1:25.000.
F. R.	Floreenregisters, R. A. Leeuwarden. Wstw. Weststellingwerf; Ostw.: Oost stellingwerf; Sch.: Schoterland; G.: Gaasterland; H. O. N.: Hemelumer Oldeferd en Noordwolde.
Fr. Rq.	F. von Richthofen, Friesische Rechtsquellen (1840).
Geol. krt.	Geologische kaart, sch. 1:50.000.

Goorspr. Dr. I, II	Goorspraken van Drente I, 1563-1565, H. van Riel; id. II, 1572-1577, A.S. de Blécourt. Werken v. d. Ver. tot uitgaaf van de bronnen v.h. oudvaderlands recht, 2e reeks no. 22 (1928) en 3e reeks no. 1 (1931).
Gratama Rechtsbr.	S. Gratama, Drentsche Rechtsbronnen uit de 14e, 15e en 16e eeuwen. Werken v. d. Ver. tot uitgaaf v. d. bronnen van het oudvaderl. recht, 1e reeks no. 17 (1894).
Hoogtekaart	Hoogtekaart van Nederland, sch. 1:10.000. Topografische Dienst, Delft.
Inv. Vollenhove	Inventaris van het oud-archief der stad Vollenhove. Versl. omtrent 's Rijks oude arch., XLV deel II (1922).
Joosting D.	J.G.C. Joosting, Het archief der abdij te Dikninge (1906).
Joosting K. M.	J. G. C. Joosting, De archieven van kerspelen en marken, berustende in het depôt van 's Rijks archieven in Drente (1910).
Joosting M.	J. G. C. Joosting, Willekeuren van Drentse marken. Versl. en med. v. d. ver. tot uitg. v. d. bronnen van het oud-vaderl. recht VI (1915).
Joosting R.	J.G.C. Joosting, Het archief der heerlijkheid Ruinen (1907).
Joosting S.	J. G. C. Joosting, De archieven van de schultegerechten in Drenthe (1907).
Kötzschke	R. Kötzschke, Rheinische Urbare, II (1906).
Krt. Hug.	Topografische kaart van de prov. Groningen, Friesland, Drenthe enz. van M. J. de Man. Opgenomen door Huguenin, 1820-1824. Sch. 1:40.000 R.A. 's-Gravenhage.
Krt. S. A. 845	Kaarten, behorende bij de "Registers, staten en kaarten, opgemaakt door of voor de Commissie van 1642". R.A. Assen.
Min. pl.	Minuutplans van het kadaster, ca. 1830. Kantoren van de dienst Kadaster en Hytheken te Leeuwarden en Assen.
m. med.	mondelinge mededeling.

Mnl. Hwb.	Verwijs en Verdam, Middelnederlands Handwoordenboek.
Mnl. Wb.	Verwijs en Verdam, Middelnederlands Woordenboek.
Nebo, Fr.	Bodemkaart van Nederland, Stichting voor Bodemkartering, Wageningen. (1952-1954). Blad Friesland. Sch. 1: 200.000.
N.G.N.-IV	F. Buitenrust Hettema, Friesche Plaatsnamen. Nomina Geographica Neerlandic IV (1899).
N.G.N.-V	J.G.C. Joosting, Drentsche Plaatsnamen, Nomina Geographica Neerlandica V (1901).
N.v.F.	Nieuwsblad van Friesland.
O.A.T.	Oorspronkelijke Aanwijzende Tafels. Arch. van de kantoren van de dienst Kadaster en Hypotheken te Leeuwarden en Assen.
O.G.D.-I. en II	Oorkondenboek van Groningen en Drente, P.J. Blok e.a. 2 dln. (1896, 1899).
O.H.Z.	Oorkondenboek van Holland en Zeeland, L. Ph. C. van den Bergh. 2 dln. (1866).
Ord. Feith	H.O. Feith, Ordelboek van de Etstoel van Drenthe (1870).
Ord. Gratama I	S. Gratama, Ordelboek van de Etstoel van Drenthe, Eerste Supplement (1886).
Ord. Gratama II	S. Gratama, Ordelboek van de Etstoel van Drenthe, Tweede Supplement (1890).
O.T.L.	Uitkomsten van het onderzoek naar den toestand van den landbouw in Nederland; XIV (1890) Ruinerwold door P. A. Derks; XIII (1890) Staphorst door W. J. Baron van Dedem van de Rollecate.
O.T.M.	Oorkonden betreffende een tiental marken, D. Th. Enklaar en J. Ph. de Monté verLoren (1956).
O.U.	Oorkondenboek van het sticht Utrecht tot 1301, I t.e.m. V (1920-1960).
P.B.	Proclamatieboeken, R.A. Leeuwarden, Wstw.: Weststellingwerf; Ostw.: Oststellingwerf; Sch.: Schoterland; G.: Gaasterland; H.O.N.: Hemelumer Olferd en Noordwolde.
Plb. v. Dr.	Drentsch Plakkaatboek I, J.G.C. Joosting (1912).

Quaèdam Narr.	Quaedam Narracio de Groninghe, de Thrente...C. Pijnacker Hordijk.
R.,	Verzameling Koopbrieven, R. A. Leeuwarden.
Reg. Arch. Bs. Utr.	Regesten van het archief der bisschoppen van Utrecht, S. Muller Fzn., 3 dln. (1917-1919).
Rek. Bisd. Utr.	Rekeningen van het bisdom Utrecht. 1378-1573, K. Heeringa, 1e deel, 2e stuk (1926).
R. G. G.	Register van de geestelicke goederen van Stellingwerff Oesteynde, 1580. R. A. Leeuwarden.
R. G. O.	Register van de geestelijke opkomsten van Oostergo, 1580-1581, J. Reitsma (1888).
Reg. Bs. v. Utr.	Regesten van oorkonden betreffende de bisschoppen van Utrecht, 1301-1340, J. W. Berkelbach van der Sprenkel. Werken Hist. Gen. te Utrecht, 3e serie no. 66 (1937).
Reg. en Rek. Bisd. Utr.	Registers en rekeningen van het bisdom Utrecht, 1325-1326, S. Muller Fzn. Werken Hist. Gen. te Utrecht, nieuwe serie no. 53 en 54 (1889, 1891).
R. v. d. A.	Register van de Aanbreng van 1511 en verdere stukken tot de floreenbelasting betrekkelijk, 4 dln. (1880).
S. A.	Statenarchieven, R. A. Assen.
S. A. 239	Proces ofte stucken van Nijensleeck ende d'Eese van de limyten ende wateren, 17e eeuw.
S. A. 366	Opgave der goederen, behoorende aan kerken, pastorieën, vicarieën en kosterieën in Drente, ca. 1600.
S. A. 367	Overslach van de geestelijcke goederen ende wat die jaerlix sullen connen opbrengen, 1632, 1633.
S. A. 373	Opgave van de "opcomsten tot de pastorie van Colderveen", ca. 1772.
S. A. 376	"Wapsterveen. Staet van giestelijcke goederen aldaer", 1625.
S. A. 845	Registers, staten en kaarten, opgemaakt door of voor de Commissie van 1642.
S. A. 858	Opgaven van de sedert 1654 nieuw aangemaakte landen en nieuw gebouwde huizen, ca. 1750.

S. A. 1139	Geapostilleerd request van Jhr. Johan van Ostrum (...) tot ontginning van de Moersberger venen te Nijensleek, 1650.
S. A. 1513	Kohieren van de vaste goederen in de kerspelen van Drente, 1807.
Sch.	Schoolmeestersboekjes van een aantal Zuidwestfriese dorpen, ca. 1857. Prov. Bibl. Leeuwarden.
Schotanus-Halma	Uitbeeldinge der heerlijkheid Friesland, Bernardus Schotanus à) Sterringa (1698); 2e dr. bew. door Fr. Halma (1718). In verkleind facs. uitgeg. als Kleine Schotanus Atlas (1968).
Sloet	J. J. S. Sloet, Geldersche markerechten. 2 dln. (1911, 1913).
Schwartzenberg	G. F. thoe Schwartzenberg en Hohenlanzberg, Groot Placaet- en Charterboek van Vriesland (1768-1782).
Sipma	P. Sipma, Oudfriesche Oorkonden. 2 dln. (1929, 1933).
Teg. Staat	Tegenwoordige Staat der Vereenigde Nederlanden, dl. XIII-XVI (Friesland) (1785-1789).
top krt.	Topografische kaarten 1:10. 000, 1:25.000 en 1:50. 000. Topografische Dienst Delft. Dienst Delft.
top. krt. 1853	Topografische kaart 1:50.000, bl. Steenwijk (1853).

GERAADPLEEGDE LITERATUUR.

LIJST VAN GEBRUIKTE AFKORTINGEN.

B.S.	Boor en Spade
D.V.F.	De vrije Fries
Fr.Pl.	Fryske Plaknammen
G.T.	Geografisch Tijdschrift
L.T.	Landbouwkundig Tijdschrift
Med.Nk.	Mededelingen van de Ver. v. Naamkunde
N.D.V.A.	Nieuwe Drentse Volksalmanak
T.E.G.	Tijdschrift voor Economische Geographie
T.E.S.G.	Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie
T.K.N.A.G.	Tijdschrift van het Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap. M.i.v. 1967: Geografisch Tijdschrift Nieuwe Reeks.
T.R.	Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis
Versl. en Med. V.O.R.G.	Verslagen en Mededeelingen van de Vereeniging tot beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis
Z.A.A.	Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie.

Literatuurlijst:

1. AA., A.J. VAN DER, Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden, Gorinchem 1839-1851.
2. ACKER STRATINGH, G., Marken in Friesland. Versl. en Med.Kon.Ak.v.Wet., afd. Letterk., 9 (1865).
3. ALGRA, N.E., Ein. Enkele rechtshistorische aspecten van de grondeigendom in Westerlauwers Friesland. Diss. Groningen 1966.
4. ALGRA, S.E., Restauratie van de Nederlands-Hervormde kerk te Noordwolde (Fr.). Drachten 1967.
5. ALLERSHOF, E., Landhuishoudkundige beschrijving der kantons Bergum en Beetsterzwaag. Haarlem 1881.
6. APELDOORN, L.J. VAN, De kerkelijke goederen in Friesland, 2 dln. Diss. Leeuwarden 1915.
7. APELDOORN, L.J. VAN, De rechtshistorische ontwikkeling van het grondbezit in Friesland. D.V.F. 27 (1923) p. 185-228.
8. ARTS, A.J.M., Het dubbelklooster Dikninge. Diss. Assen 1945.
9. BACHMANN, H., Zur Methodik der Auswertung der Siedlungs- und Flurkarte für die siedlungsgeschichtliche Forschung. Z.A.A. 8 (1960) S. 1-13.
10. BAKKER, J.P., The significance of physical geography and pedology for historical geography in the Netherlands. T.E.S.G. 49 (1958) p. 214-226.
11. BAKKER, H. DE, De subgroepen van het systeem van bodemclassificatie voor Nederland. B.S. 15 (1966) p. 25-40.
12. BEEK, J.R. VAN, Oude Friesche maten en het toezicht daarop. D.V.F. 30 (1930) p. 98-106.
13. BENNEMA, J., Bodem- en zeespiegelbewegingen in het Nederlandse kustgebied. B.S. 7 (1954) p. 1-96.
14. BESCHRIJVING van Appelscha. Prov. Friesche Courant 24 okt. 1844.
15. BETHGE, O., Über Bifange. Vierteljahrschr. für Sozial- und Wirtschaftsgesch. 20 (1927) S. 139-165.
16. BLÉCOURT, A.S. DE, Grondrechten en tienden in Drente. Rechtsgeleerd Magazijn 35 (1916) p. 512-566.
17. BLÉCOURT, A.S. DE, Aanteekeningen over marken. T.R. 1 (1918) p. 298-358.
18. BLÉCOURT, A.S. DE, Bespr. van "De rechtspositie van de eigenerfden in Drenthe" door A.F.W. Lunsingh Meijer. T.R. 13 (1934) p. 473-479.

19. BLÉCOURT, A.S. DE, Kort begrip van het oud-vaderlandsch burgerlijk recht. 5e dr. Groningen 1939.
20. BLINK, H., Studiën over de nederzettingen in Nederland. (a) T.K.N.A.G. 18 (1901) p. 731-767; (b) T.K.N.A.G. 19 (1902) p. 59-107, 481-514, 936-958.
21. BLINK, H., Geschiedenis van den boerenstand en den landbouw in Nederland. II. Groningen 1904.
22. BLOM, PH. VAN, Dorpscommunisme uit geslachtenbezit? In: Gedenkboek van Schuiling, Groningen 1924, p. 43-80.
23. BOELES, P.C.J.A., De âldste kultuer yn de sân- en feankriten fen Fryslân. Bolsward 1930.
24. BOTKE, J. Fen Fryslân's groun. Sneek 1922.
25. BOUWER, K. De doorgaande hoeven in de zuidelijke Friese Wouden. L.T. 80 (1968) p. 98-103.
26. BOUWER, K., Beschrijving bij de kaarten Oost- en Weststellingwerf. In: Kleine Schotanus Atlas, Leeuwarden 1968, p. 305, 306.
27. BROUWER, A., Pollenanalytisch onderzoek van overstoven Drentse veentjes. T.K.N.A.G. 64 (1947) p. 1-12.
28. BROUWER, A., De glacigene landschapstypen in Nederland. T.K.N.A.G. 67 (1950) p. 20-32.
29. BULLETIN van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond.
30. BUMA, W.J., Truchstrinzede ritherne. Us Wurk 4 (1955) p. 5-12.
31. BUYTENEN, M.P. VAN, Kerkhistorische gegevens voor de geschiedenis van Haskerland. Arch. v.d. gesch. v.d. Katholieke Kerk in Ned. 3 (1961) p. 90-117.
32. BUYTENEN, M P. VAN, Het Friese dorp in de middeleeuwen rechtshistorisch verkend. Drachten 1961
33. BIJHOUWER, J.T.P., Kavelmaten hier en elders. L.T. 61 (1949) p. 18-20.
34. CAROL, H., Die Wirtschaftslandschaft und ihre kartographische Darstellung Geographica Helvetica 1 (1946) S. 246-279.
35. CLEVERINGA, R P., Clauwgerechtigde Ommelander heerd en de eisch van gegoedheid van den redger. Verh. Kon. Ak. v. Wet., afd. Lett., nieuwe reeks 69 no. 3 (1963).
36. CNOSSEN, J. en J. HEYINK, Enkele opmerkingen omtrent de bodemgesteldheid van de zandgronden in een deel van Noordoost-Friesland. B.S.9 (1958) p. 156-172.
37. CNOSSEN, J., De bodem van het Boven-Boornegebied. In: Boven-Boornegebied, Drachten 1961, p. 95-116.

38. COCK, J.K. DE, Bijdrage tot de historische geografie van Kennemerland op fysisch-geografische grondslag. Diss. Groningen 1965.
39. CUIPERS, D.J., Bijdragen voor de rechtsgeschiedenis van de gemeene dorpsgronden in Oostergoo. 's-Gravenhage 1949.
40. DEKKER, K., De buurtschappen Dwarsgracht en Jonen en de buurtschap Belt en Schutsloot. Soc.-geogr. Med. (1943) p. 262-291.
41. DEMANGEON, A., La géographie de l'habitat rural. Annales de Géographie 36 (1927) p. 1-23, 97-114.
42. DERKS, P.A., Meppel en omstreken, Meppel 1887.
43. DERKS, P.A., De waterkwestie in 't westen van Drenthe en 't noorden van Overijssel. Zwolle 1893.
44. DOORENBOS, H.D., De Veendijk. N.D.V.A. 44 (1926) p. 34-39.
45. DOPSCH, A., Die Wirtschaftsentwicklung der Karolingerzeit. 2 Bde. 2. Aufl. Weimar 1921-'22.
46. DOPSCH, A., Wirtschaftliche und soziale Grundlagen der europäischen Kulturentwicklung. 2Bde. 2e Aufl. Wien 1923-'24.
47. DOPSCH, A., Wirtschaft und Gesellschaft im frühen Mittelalter T.R. 11 (1932) S. 359-434.
48. EBBINGE WUBBEN, C.H., Staphorst en Rouveen. Utrecht 1907.
49. EDELMAN, C.H., De geschriften van Harm Tiesing over den landbouw en het volksleven van oostelijk Drenthe. Assen 1943.
50. EDELMAN, C.H., Enige ongewone aspecten van de bodemkunde. B.S. 5 (1952) p. 184-193.
51. EDELMAN, C.H., Over de plaatsnamen met het bestanddeel woud en hun betrekking tot de bodemgesteldheid. B.S. 7 (1954) p. 197-216.
52. EDELMAN, C.H. en A.W. EDELMAN-VLAM, Studies concerning the morphogenesis of some old rural settlements in the sandy areas of the Netherlands. T.K.N.A.G. 77 (1960) p. 312-318.
53. EDELMAN, T., Oude ontginningen van de veengebieden in de Nederlandse kuststrook. T.E.S.G. 49 (1958) p. 239-245.
54. EDELMAN, T., Veenontginningen in onze kuststreek. Lezing voor de Studiekring v.d. geschiedenis v.d. landbouw (stencil) 1967.
55. ELZINGA, G., Vondsten uit de trechterbekercultuur te Allardsoog, gem. Opsterland. It Beaken 23 (1961) p. 165-175.

56. ENGEL, F., Mittelalterliche Hufenmasze als siedlungsgeschichtliche Quellen. Abh. der braunschw. wiss. Gesellsch. 6 (1954) S. 272-287.
57. ENGELEN VAN DER VEEN, G.A.J. VAN, Iets over rumynghe. Versl. en Med. V.O.R.G. 38 (1921) p. 19-57.
58. ENGELEN VAN DER VEEN, G.A.J. VAN, Het vierde Zeeland der Friezen. Versl. en Med. V.O.R.G. 40 (1923) p. 57-100.
59. ES, W.A. VAN, Wijster, a native village beyond the imperial frontier. Diss. Groningen 1967.
60. ES, W.A. VAN, Friezen en Romeinen. In: Geschiedenis van Friesland, Drachten 1968, p. 48-94.
61. ESHUIS, G.J., Egge. Driemaandelijkse Bladen 6 (1954) p. 4.
62. FABER, J.A., Koningsroede en pondemaat. It Beaken 27 (1965) p. 107-114.
63. FOCKEMA ANDREAE, S.J., Bijdragen tot de Nederlandsche rechtsgeschiedenis. Haarlem 1888-1900.
64. FOCKEMA ANDREAE, S.J., Vredewold. L.T. 58 (1946) p. 151-164.
65. FOCKEMA ANDREAE, S.J., Nederlandsche rechtsoudheden op den akker. In: Een kwarteeuw oudheidkundig bodemonderzoek in Nederland (Gedenkboek Van Giffen) Meppel 1947, p. 289-298.
66. FOCKEMA ANDREAE, S.J., Friese handelsplaatsen der veertiende eeuw. T.K.N.A.G. 78 (1961) p. 276-278.
67. FOCKEMA ANDREAE, S.J. Taak en methode der historische geografie. T.K.N.A.G. 80 (1963) p. 441-446.
68. FORMSMA, W.J., Friesche kolonisatie te Kuinre in de twaalfde eeuw. Saxo-Frisia 2 (1940) p. 81-85.
69. GERBENZON, P., Bespr. van "Bijdragen voor de rechtsgeschiedenis van de gemeene dorpsgronden in Oostergoo" door D.J.Cuipers. D.V.F. 40 (1950) p. 214-217.
70. GIFFEN, A.E. VAN, Het hunebed te Rijs in Gaasterland. D.V.F. 27 (1927) p. 307-320.
71. GIFFEN, A.E. VAN, In: 16e en 19e Terpenverslag, 1931-1935.
72. GIFFEN, A.E. VAN, Opgravingen in Drente. In: Drente, 2e dr. Meppel 1944, p. 393-568.
73. GIFFEN, A.E. VAN, Praehistorische huisvormen op de zandgronden. Ned. Kunsthist. Jaarboek 5 (1954) p. 11-38.
74. GLÄSSER, E., Zur Entstehungsgeschichte der bäuerlichen Kulturlandschaft. Geogr. Rundschau 10 (1967) S. 383-389.
75. GLAUERT, G., Agrargeographie. Fischer Lexikon 14 (1959) S. 35-55.

76. GLAZEMA, P., Gewijde plaatsen in Friesland. Meppel 1948.
77. GOOR, J. VAN, Over de wijze van landbouw op de essen c.q. enken in het oosten van Nederland en de Veluwe, gezien vanuit de markerechten. Scriptie Agron.-Hist. Inst., Groningen 1965.
78. GOSSES, I.H., Stadsbezit in grond en water gedurende de middeleeuwen. Leiden 1903.
79. GOSSES, I.H., De organisatie van bestuur en rechtspraak in de landschap Drente. Groningen 1941.
80. GRADMANN, R., Die ländlichen Siedlungsformen Württembergs. Petermann's geogr. Mitt. (1910) S. 183-186, 246-249.
81. GRADMANN, R , Das harmonische Landschaftsbild Zeitschr. der Gesellsch. für Erdk. (1924) S. 129-147.
82. GROENMAN, S., De ontwikkeling der kavelvormen in het bijzonder in Noord-Nederland. T.E.S.G. 39 (1948) p. 513-524.
83. HALBERTSMA, H., Bijdrage tot de oudste geschiedenis van het Neder-Boornegebied. D.V.F. 45 (1962) p. 32-67.
84. HALBERTSMA, H., Terpen tussen Vlie en Eems. II (tekst). Diss. Groningen 1963.
85. HAMMEN, T. VAN DER, Essen in Twente. Lezing excursie Geogr. Ver., 1964. Samenvatting in G.T. 17 (1964) p. 284.
86. HAMMEN, T. VAN DER, De Klokkenberg bij Denekamp, een geologisch-palynologisch onderzoek van een Twentse es. T.K.N A.G. 82 (1965) p. 123-135.
87. HAMMING, C., Verkaveling, veldnamen en ontginningsgeschiedenis in een deel van het Land van Vollenhove. B.S. 9 (1958) p. 6-23.
88. HARMS, J.A., Het Drentse kernesdorp in zijn veranderende functie. Bull. Kon. Ned. Oudheidk. Bond 10 (1957) p. 128-158.
89. HARTGERINK-KOOMANS, M., De Stichting van Kuinre? Saxo-Frisia 3 (1941) p. 49-51.
90. HECK, PH., Die altfriesische Gerichtsverfassung. Weimar 1894.
91. HEIDE, G.D. VAN DER, De plaats van de middeleeuwse bewoningsgeschiedenis in het archeologisch onderzoek in het Zuiderzeegebied. Berichten van de Rijksdienst v.h. Oudheidk. Bodemonderz. 6 (1955) p. 151-154.
92. HEKKER, R.C., De ontwikkeling van de boerderijvormen in Nederland. In: Duizend jaar bouwen, II, Amsterdam 1957, p. 197-316.

93. HEUVELN, B. VAN, en J. WIERINGA, Veldnamen in het Zuidenveld (Dr.). B.S. 10 (1959) p. 128-143.
94. HEUVELN, B. VAN, Esdekken en de ouderdom der Drentse dorpen. Drenthe 33 (1962) p. 7-10.
95. HEYINK, W., De bodemgesteldheid van de ruilverkaveling "Gaasterland". Wageningen 1960.
96. HOFSTEE, E.W., Bespr. van "De Friese Kleihoeve" door O. Postma. T.R. 14 (1936) p. 201-218.
97. HOFSTEE, E.W., Het Oldambt. I. Diss. Groningen 1937.
98. HOFSTEE, E.W., en A.W. VLAM, Opmerkingen over de ontwikkeling van de perceelsvormen in Nederland. B.S. 5 (1952) p. 194-235.
99. HOGEMAN, J., De Kerk te Runen. N.D.V.A. 7 (1889) p. 19-74.
100. HOMANS, G.C., Men and land in the middle ages. Speculum 11 (1936) p. 338-351.
101. HÖMBERG, A., Die Entstehung der westdeutschen Flurformen. Berlin 1935.
102. HÖMBERG, A., Grundfragen der deutschen Siedlungsforschung. Berlin 1938.
103. HOUTTE, J.A. VAN, Economische en sociale geschiedenis der Lage Landen. Zeist 1964.
104. HULSHOF, H.J., Het Ruurlose Broek. B.S. 3 (1949) p. 106-112.
105. ITERSON, W. VAN, De historische ontwikkeling van de rechten op de grond in de provincie Utrecht. 2 dln. Diss. Leiden 1932.
106. JANSMA, T.S., Bijdrage tot de agrarische geschiedenis van Texel, voornamelijk in de zestiende eeuw. L.T. 61 (1949) p. 525-549.
107. JAPPE ALBERTS, W. en H.P.H. JANSEN, Welvaart in wording. 's-Gravenhage 1964.
108. JONG, W. DE, Appelsche. Fr. Pl. 10 (1957) p. 59-78.
109. JONG, W. DE, De Weper onder Oosterwolde. Fr. Pl. 12 (1959) p. 54-59.
110. JONG, W. DE, Oosterwolde. Fr. Pl. 13 (1962) p. 30-59.
111. JONGE VAN ELLEMEET, B.M. DE, Studiën op het gebied der Drentsche kerkgeschiedenis. Ned. Arch. v. Kerkgesch., nieuwe serie 13 (1917) p. 175-197, 301-339.
112. JONGE VAN ELLEMEET, B.M. DE, De Drentsche markenorganisatie. Bijdr. v. Vaderl. Gesch. en Oudheidk., 5e reeks 6 (1919) p. 1-38.
113. JONGE VAN ELLEMEET, B.M. DE, De Drentsche marken. Gesch. Atl. v. Ned., 's-Gravenhage 1920.
114. JONKER, L., Vriezenveen. Overijssel (1931) p. 789-802.

115. KEUNING, H.J., Nederzettingsvormen in diluviaal Nederland ten Noorden en ten Oosten van den IJssel. T.E.G. 27 (1936) p. 49-55, 73-88, 97-115.
116. KEUNING, H.J., De historisch-geografische landschappen van Nederland. Gorinchem 1946.
117. KEUNING, H.J., Het Friesche karakter van Groningerland. It Beaken 13 (1951) p. 133-144.
118. KEUNING, H.J., Het eerste hoofdstuk van de bewoningsgeschiedenis der drie noordelijke provinciën. T.E.S.G. 44 (1953) p. 74-92.
119. KEUNING, H.J., Mozaïek der functies. 's-Gravenhage 1955.
120. KEUNING, H.J., Enige opmerkingen over de geografie van de menselijke occupatie in de kustlandschappen van het Noordzeegebied. It Beaken 20 (1958) p. 36-40.
121. KEUNING, H.J., Siedlungsform und Siedlungsvorgang. Z.A.A. 9 (1961) S. 153-168.
122. KEUNING, H.J., De problematiek van het esdorp. Bijdr. en Med. v.d. Kon. Ak. v. Wet., 20 (1963) p. 5-22.
123. KEUNING, H.J., Doelstelling, ontwikkeling en methoden der agrarische geografie. T.K.N.A.G. 81 (1964) p. 10-19.
124. KEUNING, H.J., Het Nederlandse volk in zijn woongebied. 2e dr. 's-Gravenhage 1965.
125. KEUNING, H.J., Historische geografie. G.T. nieuwe reeks 2 (1968) p. 291-295.
126. KEUNING, H.J., Het geografisch milieu. In: Geschiedenis van Friesland, Drachten 1968, p. 577-600.
127. KEUNING, J., Bernardus Schotanus à Sterringa, zijn leven en zijn kartografisch oeuvre. D.V.F. 42 (1955) p. 37-87.
128. KLEYN, A., De Drentsche dorpen. Meppel z.j.
129. KLUNGEL, A.E., De sleufakkers van de Westerwoldse es en. B.S. 13 (1963) p. 27-39.
130. KNIPHORST, C.L., Geschiedkundig overzicht van de verveningen in Drenthe. Assen 1872.
131. KOEMAN, C., Handleiding voor de studie van de topografische kaarten van Nederland, 1750-1850. Groningen 1963.
132. KOK, H.J., Proeve van een onderzoek van de patrocinia in het middeleeuwse bisdom Utrecht. Diss. Assen 1958.
133. KOK, H.J., en M. ZENDER, Patroonheiligen en plaatsnamen. Bijdr. en Med. der Naamk. Comm. Kon. Ak. v. Wet., 15 (1959).
134. KOOPS, W., Het vroegere kerspel De Wijk. a) N.D.V.A. 29 (1911) p. 198-232; b) id. 30 (1912) p. 196-249; c) id. 31 (1913) p. 68-103; d) id. 32 (1914) p. 200-233; e) id. 33 (1915) p. 188-204; f) 34 (1916) p. 29-84.

135. KOPS, J., Verbaal gehouden door den commissaris van Landbouw (...) in het jaar 1800. Historia Agriculturae 5 (1959) p. 192-280.
136. KUILE, E.H. TER, De architectuur. In: Duizend jaar bouwen in Nederland, I: De bouwkunst der middeleeuwen, Amsterdam 1948, p. 133 e.v.
137. KUILE, G.J. TER, Overijsselsche oorkondenstudiën. Versl. en Med. V.O.R.G. 49 (1932) p. 1-17.
138. KUYPER, G., Tafels ter herleiding van oude landmaten... Groningen 1823.
139. LAET, S.J. DE, en W. GLASBERGEN, De voorgeschiedenis der Lage Landen. Groningen 1959.
140. LINDEN, H. VAN DER, De cope. Bijdrage tot de rechtsgeschiedenis van de openlegging der Hollands-Utrechtse laagvlakte. Diss. Assen 1955.
141. LINTHORST HOMAN, J., Van kerspel tot gemeente. Assen 1938.
142. LINTHORST HOMAN, J., Iets over de marke van Havelte. N.D.V.A. 58 (1940) p. 39-58.
143. LINTHORST HOMAN, J., Geschiedenis van Drente. Assen 1947.
144. LONSAIN, B., De voormalige korenspijkers in Drente. N.D.V.A. 45 (1927) p. 71-82.
145. LUNSINGH MEIJER, A.F.W., De rechtspositie van de eigenerfden in Drente. Diss. Assen 1934.
146. MAGNIN, J.S., Geschiedkundig overzigt van de besturen, die, voor de herstelling van Nederland in 1814, elkander in Drenthe zijn opgevolgd. 5 dln. Groningen 1838-1850.
147. MAGNIN, J.S., Geschiedkundige beschouwing der voormalige kloosters in Drente. Groningen 1846.
148. MARTINY, R., Hof und Dorf in Alt-Westfalen. Stuttgart 1926.
149. MAURER, G.L. VON, Geschichte der Markenverfassung in Deutschland. Erlangen 1856.
150. MEESTERS, J.H.E., De Steenwijker Meenthe. Zwolle 1881.
151. MEIHUIZEN, L.S., Het esdorp. Lezing exc. Geogr. Ver., 1964. Samenvatting in G.T. 17 (1964) p. 282-283.
152. MEITZEN, A., Siedelung und Agrarwesen der West-Germanen, Ost-Germanen, der Kelten, Römer, Finnen und Sklaven. Berlin 1895.
153. MEMORIES, Eenvoudige- en bemerkingen langs straten en wegen voor landgenoot en vreemdeling. z.j. Prov. Bibl., Leeuwarden.
154. MEYNIER, A., Les paysages agraires. Paris 1959.
155. MODDERMAN, P.J.R., Over de wording en de betekenis van het Zuiderzeegebied. Diss. Groningen 1945.

156. MOERMAN, H.J., Nederlandse plaatsnamen. Leiden 1956.
157. MOLEN, S.J. VAN DER, Het Drentsche boerenhuis en zijn ontwikkeling. 's-Gravenhage z.j.
158. MOLEN, S.J. VAN DER, Het Saksische boerenhuis in Zuidoost-Friesland. Groningen 1941.
159. MOLEN, S.J. VAN DER, Het vraagstuk der Friesche ganamen. T.K.N.A.G. 58 (1941) p 312-319.
160. MOLEN, S.J. VAN DER, Ook Friesland heeft zijn brinkdorpen. Leeuwarder Crt., 5 Juli 1949.
161. MOLEN, S.J. VAN DER, Fryske doarpstypen. Fr. Pl. 3 (1950) p. 21-31.
162. MOLEN, S.J. VAN DER, Opsterlân. Drachten 1958.
163. MOLEN, S.J. VAN DER, J. VLIEGER en M. WIEGERSMA, Wat archivalia en kaarten ons vertellen. In: Boven-Boornegebied, Drachten 1961, p. 21-47.
164. MOLHUYSEN, P.C., Geschiedkundige herinneringen omtrent Kuinre. Overijsselsche Volksalmanak 18 (1853) p. 1-81.
165. MONTÉ VERLOREN, J. PH. DE, Nederzettingen in oostelijk Nederland. Bespr. van "Mensch en land in de middeleeuwen", door B.H. Slicher van Bath. Tijdschr. voor Gesch. 60 (1947) p. 102-106.
166. MOOY, J., Gaasterland, het diluviale landschap. Vanellus 10 (1957).
167. MORTENSEN, H., Siedlungs- und Flurforschung im Lichte der Ostforschung. Nachr. der Ak. von Wiss. in Göttingen, phil.-hist. Klasse (1946-'47) S. 37-59.
168. MORTENSEN, H., Zur Entstehung der Gewannflur. Z.A.A. 3 (1955) S. 30-48.
169. MORTENSEN, H., Probleme der mittelalterlichen deutschen Kulturlandschaft. Ber. zur deutschen Landesk. 20 (1958) S. 98-104.
170. MULDER, G.J.A., Het oude landschap en zijn nederzettingen. N.D.V.A. 36 (1918) p. 71-107.
171. MULDER, G.J.A., Over marken en hun verdeling. N.D. V.A. 39 (1921) p. 1-31.
172. MULDER, S.-Hzn., De kerkelijke indeling van het bisdom. Bronnen v.d. gesch. der kerkelijke rechtspr. I (Oud-vaderlandsche Rechtsbronnen 8) (1915).
173. MÜLLER-WILLE, W., Langstreifenflur und Drubbel. Deutsches Archiv für Landes- und Volksforschung 8 (1944) S. 9 ff.
174. MUNTINGA, J.E., Het landschap Westerwolde. 2e dr. Groningen 1946.
175. NAARDING, J., De Boo. Saxo-Frisia 2 (1940) p. 65-71. 86-91.

176. NAARDING, J., Vroegere Drentse schapenteelt en over het onstaan der Drentse essen. T.K.N.A.G. 64 (1947) p. 699-708.
177. NAARDING, J., Enige Drentse toponiemen. Med. Nk. 30 (1954) p. 109-113.
178. NAARDING, J., Veldnamen in Drente. Med. Nk. 31 (1955) p. 90-104.
179. NAARDING, J., De geschiedenis van Nijeveen. Meppel 1955.
180. NAARDING, J., Stellingwerfse toponiemen. Fr. Pl. 10 (1957) p. 39-48.
181. NAARDING, J., "Nij" land in "old" Drente. T.K.N.A.G. 79 (1962) p. 309-314.
182. NAARDING, J., De toponymie van het Drentse esdorp. Bijdr. en Med. der Naamk. Comm. v.d. Kon. Ak. v. Wet., 20 (1963) p. 23-42.
183. NIEMEIER, G., Eschprobleme in Nordwestdeutschland und in den östlichen Niederlanden. Comptes rendus du Congrès international de géographie à Amsterdam (1938) p. 27-40.
184. NIEMEIER, G., und W. TASCHENMACHER, Plaggenböden. Westfälische Forschungen 2 (1939) S. 29-64.
185. NIEMEIER, G., Gewannfluren. Ihre Gliederung und die Eschkerntheorie. Petermann's geogr. Mitt. 90 (1944) S. 57-74.
186. NIEMEIER, G., C-14-Datierungen der Kulturlandschaftsgeschichte Nordwestdeutschlands. Abh. der braunschw. wiss. Gesellsch. 11 (1959) S. 87-120. Zusammenfassung in Z.A.A. 8 (1960) S. 230.
187. NIERMEYER, J.F., De wording van onze volkshuishouding. 's-Gravenhage 1946.
188. OLDENBANNING, L.G., De Drentsche essen. De Landbode 3 (1949) 24 dec.
189. OOSTEN, B., Een veenpolderbevolking. Diss. Wolvega 1947.
190. OOSTERWIJK, T.H., De vrije natie der Stellingwerven. Assen 1952.
191. OOSTERWIJK, T.H., Notities uit de geschiedenis van de Ooststellingwerfse dorpen. De nieuwe Ooststellingwerver 1962.
192. OOSTING, W.A.J., De ouderdomsbepaling van onze bouwlanden op het pleistoceen en het vraagstuk der ophoging door plaggenbemesting. L.T. 52 (1940) p. 695-703.
193. OSTERMANN, K., Die Besiedelung der mittleren oldenburgischen Geest. Forschungen zur deutschen Landes- und Volkskunde 28 (1931).
194. OVERDIEP, G., Everswolde. Driem. Bladen 15 (1963) p. 81-92.

195. PAFFEN, K.H., Ökologische Landschaftsgliederung. Erdkunde 2 (1948) S. 167-173.
196. PAPE, J.C., Enige gegevens over oude bouwlanden. B.S. 15 (1966) p. 86-93.
197. PETIT-DUTAILLIS, C., De la signification du mot "forêt" à l'époque franque. Bibl. de l'école des chartes 76 (1915).
198. POPPING, J.H., Ooststellingwerf. Oosterwolde 1903.
199. POPPING, J.H., Praehistorie van een veengebied. Oosterwolde 1935.
200. POST, R.R., Eigenkerken en bisschoppelijk gezag in het diocees Utrecht. Utrecht 1928.
201. POST-BEUCKENS, L., Gaasterland. Riucht en Sliucht 1941.
202. POSTMA, O., De zoogenaamde vier-jaarlijkse verdeeling van de hemrik. D.V.F. 28 (1925) p. 34-52.
203. POSTMA, O., De gemeene scharren van Hindeloopen en Molkwerum. D.V.F. 28 (1928) p 353-401.
204. POSTMA, O., Truchtstrinzede ritherne en de verdeeling van de hemrik. D.V.F 31 (1932) p. 91-103.
205. POSTMA, O., De Friesche kleihoeve. Leeuwarden 1934.
206. POSTMA, O., Het rekenboek van het Hasker Convent. D.V.F. 22 (1935) p. 1-28.
207. POSTMA, O., De fryske buorkerij en it boerelibben yn'e 16e en 17e ieu. Sneek 1937.
208. POSTMA, O., Ploeggang en hoevenstelsel. D.V.F. 39 (1948) p. 17-48.
209. POSTMA, O., De Friesche hoeve in de zandstreken. D.V.F. 40 (1950) p. 37-67.
210. POSTMA, O., Lânnammen yn forbân mei mienskiplik lângebrûk. Fr. Pl. 3 (1950) p. 7-11.
211. POSTMA, O., Oer de wurdpearen waar-weer en war-wer. Fr. Pl. 4 (1951) p. 71-74.
212. POSTMA, O., in: J.J. SPAHR VAN DER HOEK en O. POSTMA, Geschiedenis van de Friese landbouw, 2 dln., Leeuwarden 1952.
213. POSTMA, O., De doorgaande plaatsen en de daarbij behorende meente. D.V.F. 41 (1953) p. 94-104.
214. POSTMA, O., Essen op de Friese klei. D.V.F. 43 (1957) p. 90-99.
215. POSTMA, O., Enkele opmerkingen over Stellingwerfse toponiemen. Fr. Pl. 11 (1958) p. 3-4.
216. RHAMM, K., Die Grosshufen der Nordgermanen. Braunschweig 1905.
217. RIENKS, K.A., De dijken in Friesland, alsmede hun beheer en onderhoud tot ca. 1500. T.E.S.G. 49 (1958) p. 231-235.

218. ROO, H.C. DE, Enkele bodemkundige aantekeningen over de Drentse essen. B.S. 6 (1953) p. 59-76.
219. ROUWKEMA, S.-Hzn., Iets over de vroegere geschiedenis van de Stellingwerven. Friesche Volksalmanak 1846.
220. SANTEMA, O., Toelichtingen bij de afbeeldingen van Friese stads- en dorpsgezichten, afgedrukt in "Bolwerk", orgaan van het Instituut voor Landbouwcoöperatie in Friesland (1951-...).
221. SANTEMA, O., De olde Ee en de Sudermude. T.K.N.A.G. 79 (1962) p. 117-127.
222. SCHIPPERS, H.K., Algemene inleiding tot de kaartenverzameling. In: Kleine Schotanus Atlas, Leeuwarden 1968, p. 194-213.
223. SCHRÖDER, R., Die niederländischen Kolonien in Norddeutschland zur Zeit des Mittelalters. Sammlung gemeinverständlicher wissenschaftlicher Vorträge 15 (1880).
224. SCHUILING, R., De grenzen van Drente. Tijdschr. v. Gesch. en Aardr. 11 (1896) p. 89-126.
225. SIEBINGA, J., De praehistorie. In: Smellingeraland, Drachten 1944, p. 153 e.v.
226. SIPMA, P., in: Fryske Plaknammen 3 (1949).
227. SIPMA, P., Jitris truchstrinzede ritherne. Us Wurk 5 (1956) p. 22-25.
228. SJOERDS, F., Algemene beschrijvinge van Oud- en Nieuw-Friesland. 1765.
229. SLICHER VAN BATH, B.H., Mensch en land in de middeleeuwen. 2 dln. Diss. Assen 1944.
230. SLICHER VAN BATH, B.H., Plaatsnaamkunde als historische bron. In: Herschreven historie, Leiden 1949, p. 15-21.
231. SLICHER VAN BATH, B.H., Een samenleving onder spanning. Assen 1957.
232. SLICHER VAN BATH, B.H., De agrarische geschiedenis van West-Europa. 2e dr. Utrecht 1962.
233. SLICHER VAN BATH, B.H., The economical and social conditions in the Frisian districts from 900 to 1500. Afd. Agrarische Geschiedenis-bijdragen 13 (1965) p. 97-133.
234. SPAHR VAN DER HOEK, J.J., Spoaren fen in pleatsestelsel yn Eastergo yn'e 16e ieu. Drachten 1944.
235. SPAHR VAN DER HOEK, J.J., Op 'e dyk, by de wei en de leane del. Fr. Pl. 10 (1957) p. 26-33.
236. SPAHR VAN DER HOEK, J.J., De heidedorpen in de noordelijke Wouden. Drachten 1960.
237. SPAHR VAN DER HOEK, J.J., Verdeling van het landschap. In: Boven-Boornegebied, Drachten 1961, p. 170-197.

238. SPAHR VAN DER HOEK, J.J., Terp en fjild. It Beaken 27 (1965) p. 26-35.
239. STEFFENS, H.G., Über die mittelalterliche Besiedlung des Kreises Bremervörde. Göttingen 1962.
240. STELLER, W., Das altwestfriesische Schulzenrecht. Breslau 1926.
241. SWART, F., Zur friesischen Agrargeschichte. Leipzig 1910.
242. TIESING, H., Over korenesschen en groenlanden in Drenthe. N.D.V.A. 37 (1919) p. 89-107.
243. TONDEREN, A. VAN, Beschouwing der kadastrale uitkomsten in Vriesland, Leeuwarden 1842.
244. TROLL, C., Die geographische Landschaft und ihre Erforschung. Studium Generale 3 ((1950) p. 163-186.
245. UHLIG, H., (ed.) Flur und Flurformen. Materalien zur Terminologie der Agrarlandschaft, Giessen 1967.
246. VEENENBOS, J.S., De bodemgesteldheid van het gebied tussen Lemmer en Blokzijl in het randgebied van de Noordoostpolder. 's-Gravenhage 1950.
247. VEENENBOS, J.S., Landschapsvorming en cultuurvormen in pleistoceen Noord-Nederland in verband met de waterhuishouding. B.S. 5 (1952) p. 149-155.
248. VEENENBOS, J.S., Het landschap van zuidoostelijk Friesland en zijn ontstaan, B.S. 7 (1954) p. 111-136.
249. VLIET, H. VAN DER, Saksische woningen aan de noordkant van de Tjonger. Heerenveensche Koerier 23 dec. 1949.
250. VRIEND, De -- van de landman. Tijdschrift, Zwolle 1861-1873.
251. VRIES, W. DE, Drentsche plaatsnamen, Assen 1945.
252. WAARD, D. DE, en W.E. VAN LOON, De glacigene morfologie van het Drents plateau. T.K.N.A.G. 65 (1948) p. 612-615.
253. WATERBOLK, H.T., Landschapsgeschiedenis van Drente. In: Drente, II, Meppel 1951, p. 23-59.
254. WATERBOLK, H.T., Nieuwe gegevens over de herkomst van de oudste bewoners der kleistreken. Akademiedagen 11 (1959) 16-37.
255. WIELEN, H.G.W. VAN DER, Een Friesche landbouwveenkolonie. Diss. Amsterdam 1930.
256. WIERINGA, J., Enige aantekeningen over de bodemgesteldheid van praehistorische landbouwgronden in Drente. B.S. 7 (1954) p. 217-223.
257. WIERINGA, J., Bodemkundige en toponymische verkenning in de marke van Wachtum (gem. Westerbork, Dr.). Driemaandelijkse Bladen 15 (1963) p. 124-138.

258. WILDVANG, D., Neuere Gedanken über die ältere Besiedlung Ostfrieslands. 9e en 10e Jaarverslag v. Terpenonderz. 1924-'26.
259. WREDE, G., Die mittelalterliche Ausbausiedlung in Nordwestdeutschland. Blätter für deutsche Landesgesch. 92 (1956) S. 191-211.
260. WUMKES, G.A., Stads- en dorpskroniek van Friesland. 2 dln. Leeuwarden 1930, 1934.
261. WYBENGA, P., Enkele aanwijzingen en problemen bij de oudste bewoningsgeschiedenis van Nederland. D.V.F. 43 (1957) p. 5-89.
262. YPEY, J., De verspreiding van de vroeg-middeleeuwse vondsten in Nederland. Berichten van de Rijksdienst v. h. Oudheidk. Bodemonderzoek 9 (1959) p. 98-118.
263. ZEIST, W. VAN, Pollenanalytical investigations in the northern Netherlands. Diss. Amsterdam 1955.
264. ZEVENBOOM, K.M.C., Theorie over de ontwikkeling van de Nederlandse voet- en ellematen. Amsterdam 1964.

aangraven 25, 26, 27, 84, 95, 96, 116, 123, 143, 179, 194–197, 216, 223, 227, 229, 236, 238
aanscheiding 179
Abstufung 4, 206, 210, 230, 248
achtendelen 186, 191
Aekinge 70, 71, 80, B2, 229
akker 22, 87, 88, 118, 146
akkerbouw op veen 15, 57
Ameland 34, 49, 51, 114, 116, 125, 134
Anholt 167
Anlo 181
Ansen 167, 176
Anreep 189
anwende 172:
Appelscha 10, 65, 67, 70–72, 80–82, 91, 93, 95, 96, 107, 218, 219, 220, 221, 222 228, 244, 253
Armweide 229
atten 124
autarke bestaanswijze 3, 55, 207, 216, 232, 249.

Bakhuizen 100, 101, 103, 104, 122, 216, 217, 218
Balk 102, 109
bedrijfsbases 20, 54, 55, 58, 75, 92, 122, 163, 184, 198, 201, 210, 230, 232, 246
been 186
Beets 9
Beesterzwaag 9, 31
begraven 177, 190
Bennekom 77
Berghuizen 141
beschutten 126, 177
bezitsligging 76, 81, 108, 118, 120, 174, 229
Bifang 97
binnenbuur 192
Binnenweg 8–11, 105, 232
Blanken 167
Blankenham 134
Blesdijke 9, 15, 35, 36, 37, 38, 42, 46, 56
Blockgewann 168, 194, 219, 236, 237
blokstuk 114, 119
blokvormige verkaveling bij boerderij 77, 78, 79, 222
Blijdenstein 135, 136, 138, 141, 167, 181, 195, 201
Boekelte 9, 38, 67, 73, 74, 78, 79, 95, 224, 225, 227
Boekhorst 71, 82
boekweit 15, 25, 58, 59, 159, 176, 179, 200
boerenhuis 59–62, 98, 161, 203, 204, 255
boerij 184, 186, 187, 215
Bonnen 184
boom 177
Boornegebied 17, 25, 35, 38, 250, 251, 255, 260
Borger 166
bos op bouwland 23, 55, 58, 120, 200, 247.
boswal 23, 28, 113, 143
bouw 148
bouwhuis 40, 45, B9, 187, 244, 246
bouwland 23, 55, 56, 67, 86, 89, 98, 104, 121, 157, 184, 199, 201
Bovenburen 105, 131, 132
Bovenweg 9, 10, 11, 105, 233, 254, 257
Boyl 9, 29, 37, 38, 39, 42, 49, 72, 92, 232, 240, 245, 259
braak 58, 199, 200
breedtemeting 171, 177, 239
Bremen 28, 30
brink, in esdorpen 68, 69, 70, 72, 73, 74, 103, 163, 164, 167, 178, 211, 217, 218
brink, in wegdorpen 20, 21, 22, 68, 73, 142, 235
brinkdorp 164, 166, 211
Broekhuizen 141, 167, 168, 191, 229
Bronneger 166
Buddingewold 130, 135, 148, 154, 157, 181 196, 261, 262
Buinen 197
buitenburen 6, 135, 186, 215, 237
Buitenhuizen 135, 136
Buitenpost 47
buren 11, 39, 41, 155
"-buren"-namen 103, 105
Buitenweg 8, 9, 10, 11, 105
burefenne 50, 87
Busselte 165, 225
buurdeel 184
buurmade 144
buurschap 6, 66, B4, 133, 134, 153, 155, 226

catena 210
clauw 134
Coevorden 181
cope-verkaveling 1, 14, 30, 231
C^{14}-datering 67, 252

dagmad 177, 191
Dantumadeel 49
Darp, 165, 166 181, 225
Delburen 107
Denekamp 67, 251
Diever 31, 145, 146, 164, 165, 170, 172, 180. 181. 186. 190, 199, 211, 213, 253
Dikninge (nz.) 167, 168, 191, 229
Dikninge (klooster) 168. 176, 181, 195, 242, 261
divergerende percelering 15, 16, 140, 145, 235
doelstenen 114
Doldersum 164, 169, 173, 174, 181, 184, 185, 186, 187, 190, 199, 200, 201, 202, 211, 215, 223, 253
Dommer 184
Donkerbroek 10, 37, 42, 56, 62, 245
dorpsgebied 52, 53, 75, 130, 153, 208
dorpsrechter 52, 73
dorpstoebehoren 208, 209, 210
dotatie 11, 39, 40, 41, 86, 138, 240, 246
drees land 160, 188, 200
drieslagstelsel 120, 199
drift 10, 21
Drogeham 91, 73
Dunninge 152, 167, 168, 171, 178, 200
Duurswoude 55
dwarsdeeltype 61, 203, 204, 247
Dwingelo 166, 170, 177, 180, 185, 187, 2,11 253
Dijkhuizen 135
Dijkstallingerhuizen 168, 191

Echten (Dr.) 152
Eelde 189
Eemten 141, 143
eenmans-es 66, 67, 84, 168, 219
eenrijig wegdorp 5, 109
eenstrokige es 76-80, 83-85, 112, 168, 170, 219, 229
Ees 73, 85, 97, 98
Eese, de 133, 136, 138, 139, 140, 181
Eestrum 51, 70, 72, 85, 89, 90, 91, 92, 95, 97, 98, 218, 219, 220, 222, 223, 243
Eesveen 130, 132, 136, 138, 139, 140, 144, 145, 181
egge 6, 134, 135
eigendom 183, 184
eigenerfden 40
eilandstructuur 65
einse 118
Elahuizen 102, 109, 110, 119,120, 121
Elfbergen 103, 104, 111, 112, 123
Elslo 37, 38, 42, 69, 217
"-elte"-namen 214
Emmen 166, 181
emmerzaad 171
Emmerik 77
Epse 184
erf 148
erfboer 150, 241, 246
es, definitie 66, 67
—, ouderdom 1, 67, 68, 80, 164, 214, 217, 220, 251
—, uitbreiding 81, 171, 172
—, wijze van aanleg 168, 169, 214, 219
esdore 172
esgebruiken 66
eshek 172
eskern 169, 214, 252
eslating 188, 189
esnederzettingen 65, 67, 68, 164
essenzwermdorp 68, 71, 82, 168, 171, 228
estypen 76
estuin 66
eswal 23, 66, 67, 87, 172
etten 44
Eursinge 165, 166, 225

fal 87, 88
fenne, 27, 83, 124
filiaalnederzetting 104, 167, 170, 228, 229, 253
flankesnederzetting 72, 73, 74, 104, 106, 224-228
Flurzwang 66, 90, 91, 124, 190, 199
Fochtelo 10, 37, 42, 43, 46, 69, 71, 244
Formerum 88
forstal 113

gaast 100, 101, 103, 104, 110, 114 115, 218, 226, 237
Gaastburen 103
gaastwaarder 115, 124

gaastwegdorp 107, 108
Garminge 213
gastrichter 115
gee 118, 177
geërfde 66
gefrustreerde nederzettingen 65, 73, 102, 216
gelijkheid van bezit 33, 34, 243
gemeenschappelijk eigendom en gebruik van
--bouwland 90, 123, 188, 189
--brink 68-71, 123, 163
--wei- en hooiland 48-54, 77, 83, 91-95, 116, 122-127, 151-157, 173-178, 189-192, 214, 217, 227, 245
--heideveld 24, 25, 80, 84, 95, 96, 123, 214, 221
Gemengelage 54, 66, 72, 80, 83, 106, 142, 169, 213, 236, 237
gemeynte 154
Geusinge 167
Gewann 76, 168, 169, 170, 213, 223
Gewann-es 76, 79, 90, 112, 113, 168, 169, 170, 214, 216, 219, 252, 254
Gewannflur 76
gewere 182
gezworenen 44, 124, 132, 150, 167, 178, 191, 192
gie, zie: gee
Giekerk 93
goorn 24, 114, 142, 170, 212, 236
Gorredijk 31
gradatie 207, 208, 210, 224, 228, 230, 243, 245, 248
gras (opp.) 88, 91, 118, 223
graslandgebrek 36, 38, 59, 62, 74, 94, 157, 160, 189, 191, 199, 201, 202
groede 114, 222
grondheerlijke marke 182
grootgrondbezit 39
Gijsselte 167, 198

Haakswold 135, 141, 148, 151
Haalweide 141, 152
haar 79, 80, 84
hallehuis 61, 203
Harich 102, 108, 110, 118, 119, 120, 121, 122, 237
Haske 31, 59
Haskerland 47, 255
Haule 10, 37, 40, 42
Havelte 131, 134, 140, 145, 165, 166, 170 173, 175, 180, 181, 182, 185, 186, 190, 191, 192, 196, 202, 204, 224, 225, 227, 234, 241, 242, 253, 261
„Haufen"-esdorp 211
havezate 168
Heeze 77
heidedorpen 5, 16
heide, functie 57, 59, 157
heide-ontginning (zie ook: aangraven) 3, 26
heidepercelering 25, 78, 82, 84, 178, 182, 221
heide, vegetatie 101, 209
heide, verdeling 87, 178, 182, 184
hekken 26, 117, 118
Hemelum 100, 104, 125, 224, 226, 227
hemmen 17, 27, 78
hemrik 52-54, 154
hereveld 189
hereweg 8, 107, 108, 109, 138
Hesselte 147, 165, 241
Hesselterveen 165, 241
Hindelopen 49, 52, 124
historische geografie 1, 2
Hoeve, De 9, 25
hoevebreedte 12, 28-39, 121, 144-147, 239-247
hoevegrootte 28, 29, 39, 41, 110, 120
hoevenstelsel 33-35, 45, 240
hoevenverplaatsing 165, 166, 225
hoevesplitsing 147, 227, 229, 237
Hollands-Utrechtse veengebied 1, 13, 28, 29 159, 231
Hollum (Am.) 113
holt 18, 23, 130, 209
holtakkers 114
"-holt"-namen 101, 102, 106, 214
Holtinge 166
hoofd 118, 124
Hoog-Appelscha 70, 82, 89
Hoog-Duurswoude 71, 82, 243
Hooibergen 108
hooiland, kwal. 36, 202
hooiland, verdeling 17, 238
Hoornsterzwaag 28, 36
hornleger 20, 44, 74, 86, 89, 97, 120
Horrelveen 140
"-huizen"-namen 103, 104, 165, 229, 260
husse 23, 24
Idskenhuizen 100
ies 88
Igawolden 102, 109

ikelhiem 167
"-inge"-namen 71, 166, 229, 243
initiale occupatie 48, 220, 232, 233, 256

Jardinge 69, 84, 96, 229
jeerde 113, 118
Jubbega 15, 24, 36

Kalekluft 134, 135, 141
Kallenkote 132, 133, 137, 140, 181
Kalteren 165, 213
kamp 22, 66, 83, 115, 219, 220
Kampen 44
kamphoeve 6, 16, 44, 69, 71, 82, 83, 84, 86, 87, 168, 188, 217, 218, 220, 223, 228 229, 244, 253, 254, 255, 260
kampverkaveling 80, 85
keep 126, 176, 179
keer 126
kerf 126
kerk, ligging 11, 12, 41, 137, 138, 166, 234
kerk, stichting 39, 166
kerkelijke gnederen 29, 30, 32, 33, 39-43, 86, 119
Keuters 6, 16, 17, 40, 44, 137, 150, 152, 216, 228, 237
knegang 118, 136
koehekken 27
Koekange 132, 134-137, 141-150, 152, 156, 158, 160, 181
Kolderveen 130-132, 140, 142, 143, 144, 146, 149, 150, 152, 157, 158
Kolderwolde 102, 109, 110, 119, 121, 244
koningsroede 30, 31, 32
Kornwerd 109
kortakker 22, 87, 141, 172, 237
kortelink 22
kortzakken 22
koude stede 89
Koudum 52, 100, 105, 106, 111, 112, 117, 118, 123, 124, 126, 224, 226, bij B en C 227, 244
de Kraak 135
Kraln 130, 135, 136, 167
Kropswolde 47
Kuinre 134, 257
Kurzgewann 169, 170, 172

Laag-Duurwoude 71, 82, 243
lammerbruke 7, 257
landen 173, 174, 227, 238
Landschaftskomplex 19, 209, 210, 228, 230, 235
Landschaftszellen 209
Langedijke 9, 10, 37, 42, 244, 260
Langewold 115
langhuis 60, 204, 247
Langstreifen-es 96
Langstreifengewann 169, 170, 225
leeg waardeel 186, 187
lege soolstede 78
Thee 171, 172
Lies 88
Linde 10, 11, 17, 65, 74
Lippenhuizen 9, 26
-"lo"-namen 130, 214
Lohuis 69, 84, 229
lopenstal 92, 113
losse esdorpen 68, 69, 73, 106
losse stede 89
Lijkweg 105, 108
lijnland 200, 239

maadhek 178
maadmeenschar 27, 49, 50, 93, 116, 124
maadsloot 27, 77
maadvelden 110, 116, 118, 125, 178
maden- en slagenverkaveling 17, 74, 75, 77, 78, 115 e.v., 173, 221
maden, verdeling 83, 84, 173, 174, 175, 185, 198
Makkinga 6, 15, 37, 42, 43, 45, 46, 47, 56, 62, 69, 217, 233, 243, 244, 260
mande 90, 125, 237, 238, 239
Mandebrink 68, 69, 70, 80, 91, 235
mandelig 43, 49, 77, 78, 91, 126, 221, 227
Mandeveld 71, 82, 84, 85, 125, 221
mansmad 88
marke 52, 66, 96, 116, 124, 178, 180, 215, 229, 237, 238, 246
marke, ontstaan 123, 153, 180, 181, 194, 215
markerechten 90, 96, 180
marke in wegdorpen 6, 85, 90, 96, 153, 154
Marschen 13, 34
Medhuizen 71, 260
meenschar 24, 27, 50-52, 81, 94, 116, 117, 122, 123, 124
meente 24-26, 143, 154, 167, 173, 175, 176, 178, 221, 227, 237, 238
Meentebrink 68, 72, 91
meente, gemene - 11, 39, 40, 41, 43, 46, 150, 240, 246

meentemaad 50, 77, 227, 246
meentescheer 24
meenteweide 24, 50, 51, 237
meerstrokig 76, 77, 79, 112, 168, 169, 170, 171, 214, 219, 220, 225, 229
menning 10, 21
Meppel 175
Meppen 213
mest 58, 59, 200, 221
Middelbert 47
middenlangsdeeltype 203, 204
Mirns 100, 101, 103, 104, 117, 125, 216, 217, 218
Molkwerum 49, 52, 124, 125, 134
mollenwaar 45, 52, 186
mudde 171
Munnekebureo 22, 29, 36, 47, 259
Münsterland 133

Nanninge 71, 83, 220, 229
nederzettingscomplex 70, 218, 228, 229, 260
Nieuweschoot 36
Noord-Duitsland 13, 251
Noordermeer 88, 93, 94
Noordlaren 177
Noord-Lhee 166,170
Noordoostpoldergebied 255
Noord-Overijssel 47, 135, 146, 160, 177, 198, 199, 200, 206, 261
Noordwolde (Hem.Oldeferd) 102, 109
Noordwolde (Wstw.) 6, 9, 11, 12, 16, 24, 26, 27, 30, 33, 35, 37, 38, 40, 42, 47, 51, 56, 119, 129, 135, 258, 260
Norg 134
Normandië 13
Nijeberkoop 15, 20, 37, 42, 233
Nijega (Hem.Oldeferd) 102, 109, 110, 119, 120, 121
Nijeholtpade 7, 9, 10, 15, 22, 27, 28, 32, 37, 43, 44, 47, 49, 232, 258, 259, 260
Nijeholtwolde 35, 37, 38, 42, 259
Nijehorne 36
Nijelamer 35, 36, 37, 38, 42, 257, 259
Nijemirdum 100, 101, 102, 106, 107, 111, 115, 117, 118, 125, 218, 219, 221, 223
Nijensleek 132, 133, 137, 138, 139, 142, 143, 144, 145, 143, 150, 151, 154, 155, 157, 158, 160, 164, 174, 181, 187, 236, 240, 241
Nijetrijne 13, 37, 38, 42, 43, 46, 49, 258, 259
Nijeveen 41, 130, 131, 132, 134, 137, 138, 140, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 149, 150, 152, 156, 157, 158, 165, 240

objectieve marke 66, 153, 156
occupatie-as 6, 8, 16, 102
occupatiebeweging 253, 260
occupatiegeschiedenis 249-263
oecotopen 19, 130, 209, 210, 212, 228, 229, 230, 232, 233, 238, 246, 260
Odoorn 68
Oldeberkoop 6, 7, 9, 10, 30, 37, 40, 42, 43, 56, 62, 72, 96, 232, 233, 245, 257, 258
Oldeholtpade 10, 21, 23, 24, 37, 42, 43, 47, 245, 258, 259, 260
Oldeholtwolde 21, 31, 37, 40, 42, 245, 258 259
Oldelamer 32, 35, 36, 37, 38, 42, 43, 47, 232, 245, 257, 259
Oldendiever 165
Oldeoburg 130, 146
Oldenhave 167
olderman 44
Oldetrijne 22, 29, 35, 37, 38, 42, 47, 56, 245, 258
oldeweg 9, 109, 233
Olst 194
Olterterp 9
omhooien 190
Onna 189
Onstwedde 166
ontvreden 190
ontginning 16, 25, 61, 78, 81, 98, 115, 166, 179, 193-197, 207, 213, 223, 229, 236, 237
ontginningsrecht 95, 96, 97, 123, 215, 227
Oosteinde 134, 135
Oostergo 51, 93, 250, 251, 254
Oostermeer 70, 73, 98, 93
Oosterwolde 10, 40, 56, 57, 62, 65, 67, 70, 71, 72, 82, 83, 84, 90, 93, 94, 107, 129, 166, 168, 218, 219, 220, 221, 223, 228, 233, 243, 244, 253, 254, 258, 260
Oost-Nederland 65, 68
opgaande 13, 26, 139, 140
opslag 174, 184, 187, 190, 191, 215, 233
opslagrecht 186, 190, 192, 200
Opsterland 8, 54, 250
opstrek 12, 25, 26, 28, 79, 139, 179, 223, 236
Ostfriesland 110, 134, 172

Oud-Appelscha, zie: Appelscha
Oudega (Hem.Oldeferd) 102, 109, 110, 119, 120, 121
Oudehaske 53
Oudehorne 36
Oudemirdum 21, 101, 102, 103, 111, 112, 113, 114, 116, 120, 216, 217, 218, 221, 254
Oudeschoot 36
overal 188

Paaslo 138
parallelle strokenverkaveling 14, 77, 86, 11B
pastoriehoeve 39, 41, 42, 43, 46, 112, 119, 261
patroonsgoederen 39, 42, 43
peerdeweide 179, 186, 191, 215, 222, 227
Peize 177
Peperga 15, 27, 33, 35, 36, 37, 38, 40, 42, 44, 45, 46, 48, 258
perceelsscheiding 86, 172, 176, 177
perken 59, 189
Pesse 167
plaggenbemesting 57, 199, 201, 247
plaggensteken 25, 57, 58, 143 1B8, 193
ploeg 149, 1B7
ploegakker BB
ploeggang 45, 94, 223
ploeghuis 45, B9
polle 87, 9B
portio 155, 183
potstal 57, 60, 61
Prandinge 71, 83
prata 198

randligging 89, 107, 108, 130, 166
recht van opstrek, zie: opstrek
Realteilung 190
Reebruggen 167
reed 10
regaalrecht 7, 181, 262
restveld 15, 36, B3, 140, 235
rikken 17B
ringbrinkdorp 164, 167, 211
ringdorp 164, 211
ritsen 179
Roden 90, 133, 134, 188
Roderwolde 6, 176
rodingen 85
roeden, lengte 28-33, 145, 146 146, 240
roggepachten 40, 45, 46, 47, 57, 136, 155, 157, 164, 182, 200, 203
roggeteelt 15, 57, 5B, 159, 247
Rolde 96, 134, 166, 179
Rotsterhaule 36
Rotstergaast 232
Rottum (Sch.) 36, 51
Rouveen B, 13
Ruigahuizen 102, 108, 110, 11B, 120, 121
Ruigekluft 134, 135
Ruinen (nederz.) 130, 134, 167, 170, 171, 177, 17B, 180, 181, 182, 184, 1B5, 187, 190, 192, 195, 202, 211, 214, 215, 22B, 229, 253
Ruinen (klooster) 135, 141, 16B, 195, 201, 203, 242, 261
Ruinerwold 130, 132, 134, 135, 136, 137, 13B, 139, 140, 141, 143, 144, 145, 147, 150, 151, 154, 155, 158, 159, 160, 167, 201, 242, 261
Ruinerwijk 229
ruminge 194, 195
Ruurlo 96
rijdorp, zie: wegdorp
Rijs 101
Rijsberkampen 9, 38, 67, 70, 72, 73, 79, 81, 94, 218, 220, 223
Rijssen, de 220
rijvormig esdorp 70, 72, 73, 107, 167, 218-224, 232, 235, 237

Saksisch 60, 255, 256
schapenhouderij 24, 59, 74, 198, 199, 201, 202, 203, 221, 237, 247
schapeveld 77, 223
schar, opp. 91, 92, 151
Scharl 106, 112, 117, 125
scharmeesters 52, 124, 227, bijl. B en C
scharrecht 24, 46, 51, 52, B9, 91, 92, 93, 94, 151, 190, 191, 192, 214, 215, 227, 246
scharreglement 52, 124, 269-272
scharverdeling 92
Scheene 10, 15, 26, 259
scheer, zie: schar
scheerweide 174
schepel 93, 136, 171
scheper 203
Scherpenzeel 15, 22, 29, 36, 47, 245, 259
Schoonvelde 141
Schoterland 36, 54, 58
schotschietend 45
schoutenrecht 52, 53
Schrappinge 69, 84

Schurega 15, 24, 36
Schuthek 27, 238
schutheren 191
Siegerswoude 11
singel 10, 108
Sint-Johannesga 36
Sint-Nicolaasga 100, 108
Slochteren 46, 87
Slijkenburg 57
Smallingerland 54, 55
snoer-esdorp 73, 74, 224-228
Sondel 102, 106, 107, 111, 117, 125, 126, 218, 219, 221, 223
Sondeler Yberd 107
Sonnega 7, 8, 20, 21, 22, 23, 31, 37, 40, 42, 51, 232, 258, 259
soolstede 20, 44, 46, 68, 82, 89, 94, 95, 113, 142, 223, 246
Spanga 9, 15, 22, 29, 36, 47, 57, 259
spiker 182
spint 171, 186
staldeeltype 60, 204, 247
stalvoedering 58, 59, 201
Stapel, De 141, 142, 152
Staphorst 7, 13, 18, 75, 131, 137
stede 89
steeg(de) 10, 71, 138
Steenwijk 11, 33, 133, 134, 136, 140, 150, 181, 186, 187, 191, 195, 240, 258, 260, 261
Steenwijkerwold 134, 138
Steggerda 6, 15, 16, 21, 22, 27, 36, 37, 42, 43, 232, 245
Steginge 71, 83
steile 44, 120
stelling 40, 44, 52, 132
stelphoeve 60
stemdragend 40, 44, 46, 89, 98
stoklegging 186
stoppelweide 59, 90, 188, 189, 190, 200
streekdorp, zie: wegdorp
Streifen-es 76, 78, 81, 90, 119, 142, 214, 219, 231, 233, 236, 237, 245, 253, 254, 255
Streifengewann 168, 236, 252
strekkinge 6
Strengen 79, 88, 237
Streubesitz 120, 169
stuk (opp.) 88
Suameer 88, 93
subjectieve marke 66, 153
teel 114
Ter Idzard 10, 25, 32, 35, 37, 38, 42, 52, 232, 245, 258, 259
Terschelling 34, 88
Terwisscha 10, 70, 71, 82
Terwispel 9, 111
Texel 190, 251
tienden 7, 46, 181, 239, 260, 261, 262
tiendrecht 182
Tjerkgaast 100, 108
tyoegh 49, 114
tyoele 114
typologie 14, 68, 75, 208, 209
Tjonger 17, 65, 83, 84
toponymie 83, 214, 253, 256
transgressies 254, 255, 256, 257
Tronde 67, 68, 69, 79, 91, 95, 96, 216, 217, 223
Trophorne 109
truchstrinzede 53
turfgraven 25
Tweelo 130, 167
twiere 49
Twytel 69, 243
Uffelte 140, 166, 170, 173, 176, 178, 180, 181, 182, 184, 185, 186, 187, 191, 192, 195, 196, 200, 202, 211, 215, 253, 261
uitgaande 13
uitgangen 77, 110, 118, 119, 225
uitstraling 4, 208, 248, 250, 253, 260, 261
Ureterp 15, 16
Urk 34

veehouderij 55, 58, 59, 156, 198, 201-203
Veendijk 130, 131, 132, 140, 145
Veenhuizen (Wapse) 165, 225
Veenklooster 73
veentype 13, 110
veenwegen 72
veerverkaveling 14
vegetatie, oorspr. 17-19
veld, verdeling 77, 79, 80, 96, 167, 178, 194-197
Veldhuizen 165, 225
veldwal 23, 27, 237
Venekoten 71, 82
versnipperde strokenverkaveling 16
verstal 113
vervallen 125, 126
vicariegoederen 40, 41, 42, 43
vicariestichting 174

vierdel 191
Vinkega 9, 11, 18, 24, 25, 27, 37, 42, 44, 258
Vledder 31, 133, 140, 151, 164, 166, 169, 173, 174, 175, 180, 181, 185, 186, 187, 190, 200, 202, 211, 212, 215, 223, 240, 241, 253
voet waardeels 186
vol boerschap 186
vol erve 187
volle boer 137, 150, 185
volle bouw 89
volle boeve 44-47, 186, 187
Vollenhove 51, 199, 257, 258, 260
voor- en naweide 50, 83, 93, 116, 124, 151, 173, 175, 176, 189, 190, 245
voorslag, recht op - 194, 195
voorstenen 172
vreden 178
Vredewold 30
Vriezenveen 137, 146

waaierverkaveling 14
waar(deel) 34, 45, 51, 124, 148, 152, 155, 176, 177, 178, 179, 182-187, 191, 207-215, 222, 234, 238, 240, 241, 242
waar(deel), verhouding met bouwl. 51, 184, 243
waar(deel), splitsing 185
waar(deel), verkoop 186, 245
waardelenstesel 95, 223
waarschap 182, 183
waartal 182
Wachtum 70
Wagenborgen 115
Waldhufen 13
wandakker 48, 83, 93, 125
Wanneperveen 137
Wapse 140, 164, 165, 170, 173, 180, 199, 202, 224, 225, 227, 242, 253
Wapserveen 130, 132, 137, 140, 143, 144, 145, 147, 148, 149, 150, 151, 156, 157, 158, 181, 204, 242
war 115, 116, 125, 126, 127, 184
warande 183
warf 120
Warns 100, 105, 111, 112, 117, 123, 124, 214, 226, 227
Wateren 181
weer 27, 46-48, 81, 83, 126, 127, 148-150, 155, 176, 179, 182, 183, 222, 234, 235, 236, 239-246
Weerwille 132, 136, 141, 143, 145, 146, 148, 150
wegdorp, wijze ontstaan 131-187, 181, 231, 238-246
wegdorp, tijd ontstaan 130, 131, 180, 255, 263
wegen, eigendom 10, 11, 72, 73, 74
wegen, onderhoud 11, 73, 109, 138, 234
wegenpatroon 7-11, 69, 71, 103, 105, 106, 137, 138, 212, 219, 226, 233, 234
weidemarke 85, 122, 155, 156, 217, 223, 227, 246
weiden, verdeling 87, 173, 176, 185, 221, 222
weme 40, 41, 48
wendakker 172
Weper 67, 69, 70, 84, 85, 91, 96, 216, 217, 228, 244, 253, 254
were 182
werven 49
Westerbork 186
Westergo 32, 53, 117, 250, 251, 254
Westerhesselen 165
Westerwolde 34, 45, 52, 87, 186
Westfalen 57
Westhoek (Wstw.) 9, 15, 55, 260
Wezup 70, 165
Wyckel 102, 106, 109, 111, 113, 114, 115, 116, 122, 123, 218, 221, 223
wilde veld-grasstelsel 57, 199
wildwal 113
winterrogge 199, 200
"woerd"-namen 212, 235, 236, 252
Wolden 17, 18, 110, 129, 130, 255
Wolvega 11, 16, 25, 31, 34, 35, 37, 38, 42, 48, 56, 258, 259
"Worthen"-theorie 114, 170, 211
"worth"-percelen 212, 216, 222, 235
wurf 60
Wijk, De 137, 142, 152, 167, 168, 171, 178, 182, 184, 185, 188, 190, 191, 218, 219, 221, 223, 228
Wijkveld 167, 229

Zandhuizen 9, 38, 67, 224, 225, 227, 260
zekeren 44
Zevenwouden 18
Zoerte 165, 225
Zuidenveld 211
Zuiderzee 256
Zuidlaren 177
Zuid-Lhee 166, 170

Zuidwolde, 129, 132, 148
Zurich 134
zwad 118, 177
zwadebalk 26, 126
zwetsloten 93

Prof. dr. Klaas Bouwer, geboren in 1935 te Zandhuizen onder Noordwolde (Fr.) studeerde sociale geografie aan de Rijksuniversiteit te Groningen, waar hij in 1970 promoveerde bij prof. dr. H.J. Keuning op deze historisch-geografische studie. Hij was als leraar aardrijkskunde werkzaam in het voortgezet onderwijs en de lerarenopleiding. Sedert 1979 is hij verbonden aan de Katholieke Universiteit te Nijmegen, vanaf 1983 als hoogleraar milieugeografie en milieukunde. Hij publiceert de laatste jaren vooral over milieu- en landschapsproblematiek.

ISBN 90.6497.021.1